8/2135

N. 2.

KÁROLY GY. H.
TANÁR

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

ELSŐ KÖTET.

(1. 2. SZÁM.)

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

BUDA-PEST, 1873.

KIADJA RÁTH MÓR.

P11901/959

EGYETEMI KÖNYVTÁR
BUDAPEST

BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.

DUPLUM VENDITUM

1895/7 61

TARTALOM.

I. SZÁM.

Lap

A TÖRTÉNELMI VIZSGÁLATRÓL. — Salamon Ferenctől . . . 1
MARC ANTONIO RAIMONDI ÉS ISKOLÁJA. — Pulszky Ferenctől . 27
A MAGYAR NYELVÚJITÁS ÉS TÉVEDÉSEI. — Imre Sándortól . 46
HUGO VICTOR LEGUJABB MUNKÁJA *(L'année terrible.)* — Szász Károlytól. 90
NÉHÁNY PILLANTÁS A TERMÉSZETI TUDOMÁNYOK HALADÁSÁRA. (I.) — Brassai Sámueltől. 107
TIMUR ÉS UDVARA. — Vámbéry Ármintól. 135
A FÖLD-OSZTÓ PÁRT ANGLIÁBAN. — Arany Lászlótól 152
KÖLTEMÉNYEK. — *Testhalom (elbeszélés).* Arany Jánostól. *Könnyü búcsú.* Lévay Józseftől 167
A BELÉNYESI GÁBOR ÓRÁJA. *(Beszély, kelet nélkül.)* — Átdolgozás a Cornhill Magazin után 175
A NEMZETI SZINHÁZ SZERVEZETÉRŐL. (I.) — Paulay Edétől . 193
KÉPZŐ-MŰVÉSZETI SZEMLE. — Keleti Gusztávtól 211
UJABB MAGYAR REGÉNYEK. — Gyulai Páltól 224
AZ ALPOK KÖZT 246
ÉRTESITŐ. — Balogh Ferencz: *A m. protestans egyháztörténelem részletei.* — Buchanan: *Az érzéki költők iskolájáról* 254

II. SZÁM.

RÓMA A KÖZÉPKORBAN (I). Danielik Jánostól 265
AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ ÉSZAK-AMÉRIKÁBAN. — Adler Ignácztól 311
HARMADIK NAPOLEON POLITIKÁJA. — Leroy-Beaulieu után C. Gy. 334
NÉHÁNY PILLANTÁS A TERMÉSZETI TUDOMÁNYOK HALADÁSÁRA (II). — Brassai Sámueltől 366
NÉHÁNY HÉT A VÁRADI BÖRTÖNBEN. — A. L. 385
EGY NAP A JAPÁNI SZINHÁZBAN. — Sz. A. 415
KÖLTEMÉNYEK. — *A jó szív csudát tesz.* Erdélyi Jánostól. *A bájvirág. (Göthe balladája).* Szász Károlytól. 436
FAUST ÚJ FORDITÁSA. —m— 422
A NEMZETI SZINHÁZ SZERVEZETÉRŐL (II). — Paulay Edétől . 460
LESSING. — Bodnár Zsigmondtól 491
NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE. — K. 500
ÉRTESITŐ. — Hunfalvy János: *Ég és föld.* — Prém J.: *Külföldi költökből* 508

Ha az olvasó nem resteli a fáradságot, megteheti a próbát, a mit én sokszor megtettem, s mindig biztos eredménynyel. Valahányszor t. i. oly historiai episódot olvas, melyből az ember semmi részben valami tanulságost és elképzelhetőt nem talál, — vegye részletesen a dolgot, s mindig megtalál benne valami ellenmondást, valami valószinűtlenséget s néha merő képtelenséget is. Ez okozza, hogy üresnek, benyomás nélkül laposnak tetszik az elbeszélés. Az ember ezen az úton oda jut, hogy azt kell mondania: vagy a történelmi forrás mond valótlanságot, vagy néhány száz évvel ezelőtt mások voltak az emberi és külső természet törvényei, mint napjainkban. Minthogy pedig az utóbbiakról tudjuk, hogy nem változtak lényegökben, a magistra vitae olyat tanit, a mi roszabb a semminél, t. i. épen természetellenességét a dolgok törvényei helyett, még pedig egykorú hiteles krónikák nyomán!

Ha historiában nem figyelte ezt valaki, bármikor tapasztalhatja a napi események elbeszéléséből, hogy az, a miben logika nincs, a miben a képzeltető, a jellemző vonások hiányzanak, az magában valótlan. Igy némely hirlapi közleményről, melynek szintere előttünk ismeretlen hely, s szereplői előttünk ismeretlen emberek, de az előadás az okok és okozatok közti kapcsolatosság dolgában sántit, s a szereplőket természetellenes szinben állitja elénk, bizvást elmondhatjuk, hogy nagy részben valótlanság, akár szándékos ferditès, akár tévedés az alapja, csak igaz nem lehet, ha ugynevezett szemtanu irja is. Alkalmasint minden hirlapszerkesztő s értelmes olvasó gyakorolja e látatlanban való, de kellő figyelem mellett biztos kritikát, — csakhogy nem mindenki teszi egész öntudatos szabályossággal.

Áll a fentebbi mottó hát megfordítva is: a hol tanulság nincs, ott igazság sincs.

A történelemben az egykoru vagy közel egykorú emlékiratok és krónikák adatai gyakran magokban is ily tanulság, s azért igazság nélküli mendemondákat közölnek. Gyakran több ily krónika hasonló üres helyeinek összeállitása és combinálni akarása még nagyobb valótlanságokra vezetheti a dolgok természetét nem mindenek fölött szem előtt tartó történetvizsgálót. A hitelesekül elfogadott régi forrásokból mozaikszerü összeállitásokat készitő történetirók azt vélik ily módon leghivebbek a mult korok szelleméhez. Meg vannak győződve, hogy magokat a *hiteles* tanúkat beszéltetvén, föl vannak mentve az alól, hogy magok vélekedjenek. Mind csak ebből áll előadásuk: ez ezt

mondja, a másik azt mondja, a harmadik meg ezt, — én pedig hallgatok. Ez a teljes objectivitás, sőt müvészet hirében álló feldolgozási modor.

Csudálom, hogy oly gondolkodó fő is, mint Stuart Mill, azt tartja legjobb történet-irónak, ki az egykorú adatokat a magok valóságában beszélteti.

De én azt hiszem, ezen eljárás és ezen nézet a történelmet megfosztja azon jogától, hogy tudománynak tartassék a jelenkori értelemben. Mert a mai tudomány azon kivül, hogy mi történt és hogy történt, tudni akarja s főkép ez teszi tudománynyá, *miért* történt. A historiát az alapos *indokolás* teszi tudománynyá.

Ha ez áll, igen szembetünő az, hogy az egykorúak adatainak összeállitása nemhogy tudománynyá tenné a történelmet, hanem gyakran kivetkőzteti tudományos jelleméből. Mert csaknem a legujabb korig a régi emlékiratok szerzői majd soha sem tudják megmondani a valódi indokot. A középkori iró a legtöbbet csudatételekből akar magyarázni. Csuda és tudomány! melyiket válaszszuk? Mikor a nagy szerencsétlenségeket nem az égi jelekből hirdetik, vagy a megszabadulás nem buzgó imádság s erős hit müve is, — a középkori iró nem tartaná magát irónak, ha mind csupa superlativusokká nem nagyitná a positiv tényeket. Rhetor és historicus meg nem fér egy kalap alatt. De újabb korban is, hányadik az a legszemmellátottabb tanu is, kinek az indokokat illető itéletében bizni lehetne? — Nem ma is a legmindennapiabb tünemény-e, hogy igen nagy eseményeket csupán egyes vezérszerepet játszó ember jelleméből s néha csupa szeszélyből akarnak magyarázni? — holott maga a tudomány a politikában is tovább haladt már. Tudja, hogy nincs esemény, mely csupán egy okból történnék, s nincs, mely egészen pillanati véletlen müve volna. Régóta előkészitett körülmények és uralkodó eszmék hatalmasabb tényezők az egyéni akaratnál. Sőt el lehet mondani, mentül nagyobb eszü ember a vezérszerepet játszó, annál kevésbbé cselekszik a létező körülmények és egyéni akaratján kivül eső tényezők számbavétele nélkül. A gyöngébb eszü meg épen bábja és sokszor áldozatja ezen külső tényezőknek, melyek uralkodnak rajta.

Mindenki láthatja tehát, hogy azok tévedhetnek leggyakrabban a történelmi igazság dolgában, kik nagyon hozzátapadva a közvetlen adatok betüjéhez, a krónikák elbeszéléseihez, nem mernek távolabbi, közvetett indokolásokat keresni.

Nem egy kül- és belföldi történetiró igen korlátolt értelemben látszik venni Verulami Bacon inductiv vizsgálati módszerét. Igaz, hogy az inductiv vizsgálat alapjai az adott tények és adatok. De ha a nyomozó bármely szakban egyebet nem cselekszik, mint összeállitja az adatokat, csak az első lépést tette meg az inductiv vizsgálódásra, s ez esetben még azt sem egészen. Egy második lépés ezen adatokat úgy tekinteni, mint megannyi láncszemét egy magasb rendű törvénynek. S csakugyan szokott is mutatkozni minden adatcsoportban valami általános eszme. De az inductio ezen mutatkozással be nem éri. Meg kell győződni más bizonyitékokból is, valóság-e, a mi mutatkozik? Ez pedig úgy történik, hogy az ember kérdést tesz föl ama valónak látszó törvény igazságára és nem igazságára nézve. Ehhez új historiai tényeken kivül szükséges a már ismert elmélet és a rokon tünemények analogiájának szövétneke, melyek verificálják vagy elvetik az előbbi fölvételt. Egy szóval az inductiv módszer természetével ellenkezik az adatoknál való megállapodás, ha mindjárt ez adatok kétségtelen tények volnának is. Az inductiv vizsgálat czélja épen a tények fölött uralkodó erők és törvények föllelése. Ámbár tényekből indul ki, de szintoly része van benne a deductionak is, miután az ismert elmélet igazságát próbálja a vizsgáló, mintegy a priori, ráalkalmazni a tényekre. Ez mintegy a vizsgálat mathematikája, mely szülőanyja volt minden hypothesisnek.

Tudva van, a hypothesisek mily nagy szerepet játszanak a legexactabb tudományokban, s mily dicső fölfedezésekre vezettek különösen a mathematikai tudományokban. Fölfoghatlan azért, hogy, miután a legbizonyosabb tudomány, az astronomia, nem restelli hypothesisekre épitni állitásait, a talán leginkább rászorult tudomány, a historia, vonakodva ejti ki csak nevét a hypothesisnek, mintha azzal szabad tér nyilnék arra, hogy a vizsgáló a történelem valósága gyanánt saját képzelete müvét adja az olvasónak! A hypothesis nem a tetszés szerinti elcsavarás. Korántsem csupa hozzávetés vagy kény szerint való ráfogás az, hanem egy általános törvény, mely közvetlen tapasztalataink nyomán fel nem lett volna található, s mégis a tapasztalati adatok egyhangulag, vagy kevés eltéréssel igazolják. Hogy a mai naprendszer bolygói kezdetben egy gömbbé voltak forrva a nappal s apránként szakadoztak ki belőle, azt Laplace nem láthatta telescoppal; de a mechanika elmélete egybevetve

a tapasztalati tényekkel, öszhangzólag elfogadandónak bizonyitják eme teljességgel sem okiratokban, sem más monumentákban meg nem található fölvételt, a mi pedig nem kis fontosságu világtörténelmi esetre vonatkozik.

Az emberi események történetében a hypothesiseknek még nagyobb szerep jutott, mint az égi és földi természettudományokban. Itt nem csak abban kell vezetniök a vizsgálót, hogy a tényekből általános törvényt olvashasson ki, hanem már az első kiindulásnál is szükség van rájok. Mert a történetvizsgáló adatainak nagy része még nem tény, mint a természet tüneményei. Először még próbára kell őket tenni, vajon ezen adatok valóban tények-e? — Ez sokszor nagy kérdés. Vannak ugyan oly tények a történelemben, melyek első tekintetre is kétségbe vonhatlanok. De ezek legtöbbnyire épen az indirect tények, melyeket nem historiai olvasmányul irtak az egykorúak, hanem más practicusabb czélra egész jó hiszemmel állitottak ki. Ilyenek mindenekfölött az adományozási és másnemü hivatalos okmányok. De még ezek hitelességének megitélésére s egyes adataik szabatosságának constatálására sem elég e papirnemek és betük vizsgálata. Azon oklevél-másoló, ki másnemü ismereteket fel nem használ, a legbadarabb értelmetlenségeket irja nem egyszer. Aztán gyakran egy oklevél egész tartalmának hamis volta kitünik az eredeti vizsgálata nélkül is, — magából a tartalomból.

A betühöz tapadó historia-csinálás részint azon kegyeletes érzelemből foly, melylyel egy-egy buvár viseltetik az általa kedvelt régi kor emlékeihez, részint azon balhiedelemből, mintha az újabb kor tudományának szelleme, mely ezen szakban is inductiv akar lenni, követelné meg a szószerinti ragaszkodást az úgynevezett források adataihoz.

De bármiből ered ezen eljárás, annyi bizonyos, hogy a történetirás szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt, s hogy ezen vélt hűség vezet gyakran a legnagyobb valótlanságokra, sőt képtelenségekre, oly elbeszélésekre, melyeknek egyes eseményei ha mind másképp folytak volna, akkor talán lehetne bennök tanulság és valószinüség; csak úgy nincs bennök mindez, a mint elő vannak adva.

A történetkutatás, s maga az adatgyüjtés elveszti minden iránytűjét, ha nem tekintjük az adatokat megannyi igazság lánczszemeinek, s értéköket és hitelöket nem biráljuk bizonyos hozzájok intézett kérdések szempontjából. Leggyakrabb

eset az ujabbkori történetirásban, hogy az iró nagy gonddal és szabatossággal, sőt bizonyos tervszerü berendezéssel állitja össze, csoportositja az adatokat. De hiányzik az előadásból az inductiv kutatás azon része, mely föltett kérdések szerint az összes adatoknak bizonyos törvényszerüségét tüntetné föl. Ugyanazon kérdésekre, melyek önkénytelenül támadnak minden olvasóban a különben érdekes adatokból, néha semmi nemü feleletet nem találunk a műben.

Föltett kérdésekre feleltetni a tényeket nemcsak a természet-tudományok kiváltsága. Az inductiv módszer ezen lényeges oldala nagy mértékben és rendkivüli sikerrel alkalmaztatik mintegy félszáz év óta egy egészen az embert illető tudományban, a nyelvészetben. Az adatok felhalmozásának és classificálásának türelmes munkája mellett, a hypothesisek, azaz: a tényeknek általános törvény alá vonása hatalmas elősegitője ezen érdekes tudománynak, — kivált ha nem zavarná az inductiv módszernek egy ellensége, mely a historiában is akadály, — ez pedig a nemzeti és fajbeli elfogultság.

Az inductiv vizsgálat sikerét részben vagy egészben is illusoriussá teheti az elfogultság bármily neme. Ha néhány adatból oly generálisálás alkotható, melyet egy vagy más okból, pl. valami ujnak felfedezése ingeréből, szeretünk hinni, — nem szabad azt magunkévá tenni, mielőtt más úton is kielégitő bizonyitást nem nyert. Teljesen alá kell vetnünk magunkat a vizsgálatból kijövő „igen“ vagy „nem“ feleletnek és itéletnek, s hogyha a „nem“ a válasz, föl kell hagyni a kedvencz eszmével, másképen tenni föl a kérdést. Nyilvánvaló tehát, hogy a tudományos vizsgálat elvesztheti minden értékét az elfogultság bármely nemével.

Nem tartozik rám, különösen ezen helyen, mutogatni, hogy a nyelvészet sem ment egészen a részrehajlás bizonyos nemétől. Épen az általánositásba befoly a fajbeliségnek oly elfogultsága, melyet a nyelven kivül más historiai körülmények által részemről indokolva nem látok.

De magában a történelmi kutatásban odáig megy ezen részrehajlás, hogy még a jobb izlést is kellemetlenül érinti.

A különböző nemzetek történet-irói kisebb-nagyobb mértékben részrehajlók saját nemzetök iránt, — ez a legszokottabb elfogultság, melyet, mint nemes indulatból származót, nemcsak megbocsátnak, hanem dicsérni is szoktak. Különösen egy-egy nemzet történetéről az az általánosabb vélemény,

mintha annak fő kötelessége volna az ősök folytonos magasztalása által éleszteni a nemzeti büszkeséget. Vannak hizelgők, kik ezt tudva teszik oly esetben is, midőn az igazság kiáltó óvást tesz ellene, kiknek minden historiai nevezetesség vitéz, feddhetlen, derék férfiu, s a nemzet saját hibái miatt soha sem szenvedett vereséget, vagy ha mégis a mostoha sors ezen csapást ejtette rajta, az a vereség sokkal kisebb volt, mint a hogy a szomszéd nemzet historicusa szintoly nemzeti hiuságból állítja. Ezen, különben sokszor nemes indulatból nem speculatióból folyó nemzeti dicsekvés a mily kellemesen hangzik az illető nemzet olvasóinak, — szintoly visszataszító s néha undorító minden idegen nemzetbelire nézve, nemcsak a szomszédbeli előtt, ki tán ősei kisebbitését látja ama dicsekvésekben, hanem a távolabbi nemzetbeli olvasó előtt is, ki mentűl elfogulatlanabb gondolkozásu, annál inkább hitelvesztettnek tartja az ily dicsekvésekkel teljes historiát. Olvassa el bármely nem német nemzetbeli Weber egyetemes világtörténetének a németekről szóló fejezeteit. Eszébe jut minden fűzfa poéta, kinek émelygős verseit olvasta.

A historiát politikai iránynak feláldozván, azt hiszem, nem nyer vele maga a politika sem. A nemzeti nagyság styljével semmi sem ellenkezik jobban, mint a dicsekedő természetű kicsinyeskedés. Őszintén elmondani, csatát vesztettünk, vereséget szenvedtünk, vagy ebben s ebben a korban a nemzeti életerő meglankadt, sőt voltak maradandó hibái is a nemzetnek, — nem olyan vallomások, melyek kizárnák azt, hogy nem voltak e mellett győzelmei, egy-egy korban nem emelkedett magasra, s nem voltak maradandó szép vonásai is a nemzeti jellemnek. A politika annak venné legnagyobb hasznát, a mi világosan constatálja mind a kerülendő hibákat, melyek felé hajlunk, mind azon erős oldalakat, melyeket fejleszteni kell. Aztán annak, hogy, mint mondani szokták, a nemzeti önérzet ébresztése legyen a czél a historiaírásban, buzgalommal való tulhajtása azt a káros következést vonhatja maga után, hogy az önérzet elbizakodássá fajul. Már pedig az elbizakodás szintoly gyászos következésü lehet, mint a desperatio. Jenához a poroszt, Sedanhoz a francziát az elbizakodás vezette, s Mohácsnál vagy Nikápolynál sem a csüggetegség döntött oly határozottan ellenünk.

És végre arról vagyok meggyőződve, hogy ha a historiát sikerül valakinek teljes hűséggel megirni, ha eloszlik is ne-

talán egy-egy addigi dicsekvéstárgy, egészen új, addig alig sejtett érdemek és szép vonások kerülnek napfényre, melyek a mellett, hogy egészen nemzetiek, egyszersmind emberiek is lesznek, melyeket más nemzet is tanulságosoknak és élvezhetőknek fog találni. A müvészi történetiró és a kontár közt az a különbség e részben is, a mi egy shakespeari költő és egy hazafiasan mesterkedő drámaíró közt. Az első alakjai a mellett, hogy angolok, egészen emberi valóságok, az utóbbiéi meszelt arczu függönyszakgatók, kikben minden tettetett és csinált, s azért kevesbbé képzeltetők és elhihetők, bármily nemzeti czifraságokkal vannak decorálva, mint amazok. És valóban a historiai hűséget csak az emberek jellemzéséből is meg lehet ítélni. Mentül inkább van a hősöknek hazafias érzéseiken kivül jellemző emberi vonásuk is, ha mindjárt gyengeség is vegyül hozzá, annál jobban megközelítik a történelmi hűséget, s annál nagyobb hatást tesznek az olvasóra.

A historiának a napi politika szolgájává tétele nem sokat használ a politikának; de mindenesetre kártékony a historiai kutatások szempontjából.

E részben a magyar történelem mindez ideig mostohább helyzetben volt tán valamennyinél, nem csupán maga ösztönéből. — Volt nálunk egy specialis baj, az, hogy a történelem nagyobb mértékben összebonyolodott a gyakorlati politikával, mint másutt. Magyarországon a historia tárgyilagos kérdései olykor nemzetközi harczczá váltak.

Szomszédunkban oly nemzet élt, mely roppant nagy száma és magas intellectualis élete mellett sem birt egészen a legujabb időkig nemzeti egységre emelkedni. Tudományát elismerték, de csaknem gúny tárgya volt a világ előtt politikai tehetetlensége miatt. Számos kis államra szakadozva a nagy nép a kis nemzetek kicsinyeskedéséhez folyamodott, s ezen kicsinyeskedések egyike volt a nemzeti hiuság telhető legmagasbig fokozása. A német történet-irók patrioticus kötelességnek tartották az objectiv igazság rovására is azt mutogatni, hogy ők a civilisátio valódi választott népe, — oda foglalván idegen nemzeteket is, kik rokon nyelvüek, pl. az angolokat. A germán fajbeliség tana keveset különbözik a rómaiaknak a „barbár"-ról való fogalmától. A germánnak a latin nyelvü nép mind elpuhult és erkölcstelen, s nem germán származásánál fogva kevéssé képes a civilisatióra. Ezen subtractiók után nincs más valódi ember a földön, mint a germán, — mindig

odaértvén csupa nyomatékul, mellékesen, azt az angol nemzetet, mely mindenütt beolvaszt, míg a német mindenütt beolvad, s mely Amerikában egy uj civilisált világot teremtett, s végre mely legalább eddig nemzeti sajátságaiban oly nagyon különbözött attól, a mit mi német név alatt ismerünk, a mint csak két nemzet különbözhetik egymástól. Lényeges dolgokban ellentétei egymásnak.

Nem fejtegetem ezen tannak mind elméleti, mind historiai téveteg oldalait, csak azon tényt kell constatálnom, hogy ez kihivóbb volt a szomszéd népekre nézve, hogy sem historiairásuk hasonló tulzásoktól és valótlanságoktól ment maradhatott volna. — Nem lehet ugyan csupán a német irodalmat tenni felelőssé azért, a mire különben is természeti hajlama volt minden nemzetnek. De a német történetirodalom élesztette és táplálta ezen irányt, s azt tapasztaltam, hogy még a különben hősiségével kérkedő franczia nemzet is, legalább kitünőbb historiai müveiben korántsem megy oly messze a nemzeti és faji hiuságnak való hizelgésben. Annál kevésbbé az angol.

De a szomszéd nép ezen követelődzései mellett, melyek általán a szomszéd népeket kisebb-nagyobb mértékben ellentett részrehajlásra ragadták, volt nekünk magyaroknak egy specialis vita tárgyunk a német historicusokkal, mely franczia és német vagy angol és német közt nem folyhatott.

A mi szerencsénkre, de nem a historiai objectivitás szerencséjére, a mi nemzeti alkotmányunk a *historiai jog* alapján állott és áll. Míg ez alkotmányunk el volt kobozva, nem egy német tudós, (tisztelet a kivételeknek!) de különösen osztrák historicus azon téves politikai nézetben volt, hogy ezen elkobzás a német nemzetiség és német hatalmiság érdekében szükséges. Nemcsak államtörvényeink paragraphusaira terjedt ki a támadás, hanem ezen kivül összes historiánkra. A mily általános volt a támadás úgy szólván historiánk egész vonalán, a magyar publicisták és történet-írók szintugy kötelességöknek tartották, hogy úgy mondjam, minden bokrot az utolsó csepp tintáig védelmezni.

Az alapjában közjogi vita annyira feledé a kiindulást, hogy a harcz utoljára sehol sem volt hevesebb, mint azon pontokon, melyek semmi kapcsolatban nincsenek a magyar közjoggal. Mert valódi nemzetközi vita jellemét öltötte azon kérdés, vajjon a mi Anonymusunk hiteles forrás-e vagy nem az, a vezérek korára? — Már pedig Anonymus sem hozzá nem adhat

semmit, sem el nem vehet azon szerződésből, melyet pragmatica sanctiónak nevezünk.

Ezen példát csak arra tartom igen meggyőzőnek, hogy mily káros politikai tendentiákat vegyítni a történelmi vizsgálatba. A tudománynak bámulatos keveset használt az Anonymus feletti vita, mely már oly régóta foly. Az eredmény az, hogy mindkét ellenkező felet kihallgatván, Anonymusra nézve nem vagyunk okosabbak most, mint a vita kezdete előtt. A mi historicusaink mentűl több, ha lehet teljes hitelességet vindicálnak Anonymusnak s mentűl régibb korba helyezik életét; ellenben a németek, köztök csak minap is Rösler, egy különben nagyon figyelemre méltó könyvben, a legcsekélyebb historiai hitelességet is megtagadják tőle. Tudományos vita tárgy-e az, a miben ily merőben ellenkező állitás oly sokáig fennállhat? — Csak az argumentálás kedvéért felhordott, a főkérdésre nézve nem bizonyitó adatok tettek hasznot a tudománynak. — Nagyon sajnálnám, ha ezen soraimat most oly rosz néven vennék, mint vették volna tiz évvel ezelőtt, midőn egyenlően megdorgáltak volna értök mind a hazai történet-irók, mind a bécsiek. Azt gondolom ideje volna a tárgyat nem tenni tovább is internationalis kérdéssé, hanem oly jámborul és hidegvérrel nézni, mint ha arról volna szó, vajon egy-egy kövület melyik geologiai formatióba tartozik. Azt hiszem abban, hogy Anonymusra nézni a két vitás fél egymáshoz közeledjék, s egy tudományos nemzetközi *„modus vivendi“* legyen található, az 1867-diki politikai kiegyezés nagyobb hatásu lesz, mint a vizsgálatnak az eddigi modorban való folytatása lenne. Mihelyt a külföld és magunk is alkotmányossághoz való jogunkat nem csupán a historiából, hanem jelen életrevalóságunkból is el fogja ismerni, a történet-irodalomban sem lesz sok értelme a fentebbi tendentiosus vitának. S nincs-e számtalan egyéb dolgunk historiánk érdekében, még a Sz.-István előtti kort illetőleg is, — melyekre sokkal kevesebb erő fordíttatott?

Mindenki teljesen bizonyosnak veheti azt, hogy ha legalább vizsgálat közben teljesen le nem vetkőzünk minden pártbeli, vallásbeli és nemzeti részrehajlást, soha sem találjuk meg a historiai tünemények törvényét, s azért valóban igaz és tanulságos sem lesz előadásunk. Saját őseinket vizsgálat közben oly részrehajlatlanul kell tekintenünk, mint bármely más ember fiát, — azaz el kell fogadnunk a legteljesebb mértékben a

fajbeliség német tanával azon homlokegyenest ellenkező tant, mely szerint az ember ember, bárminő származásu, és az eltérések és különbségek is, melyeket a vizsgálat derít ki, nem egyebek az emberi természet öröktől fogva létező törvényeinek szüleményeinél. Sem a „deutsches Wesen“ sem a „grand nation“ sem az „igaz magyar“-ság nem esik s nem eshetik kivül az emberiségen, sőt egyik és másik csak úgy ér valamit, ha egészen ember-forma, — nem pedig az a phantasticus üres képzelet, minőnek Tacitus után idealisálják szomszédink a régi germánokat, vagy a mi szinpadjaink a csupa frázisból alkotott Árpádot.

Nem azt állitom én, hogy a történelmi dolgok *előadásában* teljes objectivitás követelendő. Ez úgy szólván lehetetlenség. Mentül több lélekkel ir egy történet-iró, annál jobban ki van téve annak, hogy a mi iránt mélyen érdeklődik, azt több hévvel adja elő, s e hév észrevétlenül is erősebb vonásokra ragadja, mint a mennyi tán a szigoru valóság volna. A megirás, compositio az idealismus bizonyos mértéke nélkül el nem lehet. Tehát nem ezt értem alatta, s nem is a historia-irásról van szó.

Itt csupán a vizsgálat utjait és módjait akarom általánosságban fejtegetni, melyek a helyes irányt gyakran párt-, vallás-, és nemzetiségi elfogultságból tévesztik. Néha az uralkodó koreszmék észrevétlenül megvesztegetik a helyes itéletet. A legszokottabb tünemények közé tartozik, hogy egy-egy kedvelt történetiró munkái főkép azért kapósak, mivel politikai fölfogása semmivel sem bölcsebb, mint a tömegnél ideig óráig divatos nézetek. Magistránk ekkor a helyett hogy tanítna, maga áll be docilis tanitványnak azokhoz, kik kevesebbet tudnak, mint ő. Főhibája azonban nem ezen ember- és gyermekszeretetre mutató vonás, hanem az, hogy rég elmult korok viszonyait és eszméit üti a mai kor viszonyainak és eszméinek kaptájára. A középkort például mai liberalis szempontból itélni, olyan forma, mint Nagy Károly császárt kinevetni azért, hogy Olaszországba menve nem használta az augsburg-veronai vasútat, vagy a helleneket hibáztatni, hogy Vilberforce gondolkodásáig nem emelkedve, nem törülték el a rabszolgaságot.

Néha sokkal objectivebbnek látszó művek is alapjokban, egész tendentiájokban részrehajlók. Mind csupa documentált adatból van összeállitva a könyv. De az adatok úgy vannak kiválogatva, hogy megannyi egy kedvencz théma bi-

zonyságául szolgáljon. A tárgy egyik oldala gyengén van érintve, vagy el is hallgatva, míg a másik nagyon kiemelve. Például egy háboru vagy diplomatikai vita leirásánál nagyon gyakrabban mellőzi az iró az egyik fél állapotjának tüzetes tanulását és leirását, s csak a másik fél, saját nemzete állapotjai vannak szorgalmasan összeállitva az emlékekből. Már pedig bizonyos az, hogy két és több tényező egyenlően befolyván az eseményekre, bármelyiknek figyelemre nem méltatása mellett hamis szinben ábrázolja az iró a többi állapotját is.

S ne volna-e a történelemnek biztos iránytűje abban, hogy a politikai meggyőződések örve alatt feltünedező eme tudományos elvtelenségektől megszabaduljon, — s ne érhesse azon szemrehányás, mely szerint a historia nem tudomány a szónak ujkori értelmében?

Nemcsak hogy van ily iránytű, hanem az ujkor kitünőbb historicusai, egy Macaulay, Thiers, Mommsen, száz évvel ezelőtt Gibbon és mások, nagy előnynyel használják is. Leszámitván az irói nagy tehetséget, vizsgálati eljárásukban is van valami, a mit a historicusok nagyobb része nem követ.

Buckle, ki fájdalom, csak úgy szólván a bevezetést irhatta meg könyvéhez, de ezen bevezetés is oly nagy feltünést okozott, körülbelül azt mondja, a historia még nem tudomány, majd ő mutatja meg, mikép lehet azt tudománynyá tenni. Leginkább meglepett az, hogy nem vette észre, mennyire gyakorlatában voltak a helyes valóban tudományos vizsgálatnak némely előtte élt s vele egykorú kitünő historicusok.

És mi az, a mi a földolgozás müvészetén kivül oly rendkivül érdekessé teszi csak a fenn megnevezett történetirók müveit? — Egyik a teljes otthonosság a tárgyalt kor historiai emlékeiben; de a másik a szorosan vett történelmi adatok ismeretén kivüli alapos és nagy terjedelmü tudományuk. Egy Thiers ép oly avatottsággal tárgyalja a hadügyeket, mint a financzialis és nemzetgazdasági állapotokat vagy az igazságügy napoleoni reformját. Egy Macaulay historiakönyve annyiféle tudományról tanuskodik, hogy bajos megmondani, mi az, a miben a jelen század ezen aligha nem legnagyobb talentumu irója, igen jól tájékozva ne lett volna.

Ha szorosabban elemezzük, a valóban nagy történetirók, az irás müvészetén kivül birták egy titkát a vizsgálatnak, mely abban áll, hogy mentül kevesebb oly adatot használnak fel, mely csak épen az elbeszélés kedvéért volna elbeszélve. Nem

csak müvészet az, hanem már az adatválogatás fáradalmai közt is vezérelv volt a historiai események okainak az eszmék és intézmények természetszerü fejlésének földeritése, melyeket a kutatásnak illustrálnia kellett. Nyilván való, hogy a történetesen kezök alá került adatok összerakásával be nem érve, folyton egy másodfoku tanulmány is kezén fogva járt a kutatással, a mihez az anyagot nem az illető kor adatai szolgáltatták.

Minden, a ki az ujkor, sőt a római és görög classicai kor történelmi könyveit olvasta, észrevehette, mily meglepően találó és igaz lélektani, politikai és hadtani eszmék vannak mintegy eldugva az elbeszélés minden részébe. A görög és római nagyobb történet-írókra is ráillik, hogy bennök nagy igazságok vannak s azért nagy mértékben tanulságosak. Ha szemökre vetik, s méltán, a történelmi documentumok kritikájának hiányát, ha ma nem tartjuk a historiai igazsággal megegyezőnek, hogy egy római vagy görög történet-iró oly párbeszédeket közöl szóról szóra, melyeket nyilvánvaló hogy soha legalább oly szavakkal az illetők el nem mondtak; mert az iró styljében vannak tartva, — a historiai igazság mindemellett sokszor hivebben van tükröztetve elbeszélésökben, mint azon ujkori könyvek némelyikében, melynek irója aggodalmasan vigyáz, nehogy az adatok száraz mozaikja közé saját itélete vegyüljön, a mi legtöbbször annyit tesz, mint vigyázni, nehogy oka és értelme legyen annak, a mit az ember nyomtatás alá ad.

A classicus kor historicusai öntudatlanul követték az észszerűbb utat. Nálok úgyszólván a müvészi érzék sugallta az értelem és itélet szükséges voltát. A müvészet harmoniájának követelése volt, hogy az emberi léleknek minden tehetsége kielégitve, megnyugtatva találja magát a műben. Annyira igaz az, hogy az emberi tehetségek szoros kapcsolatban állanak, s bajos úgy mivelni magasb fokra egyiket, hogy a többi ne müvelődjék általa!

Egy Livius, ki nem tartozik épen az ókor legnagyobb irói közé, úgy ir le nehány sorban egy-egy diplomatiai alkudozást, hogy nincs talán az ujkornak oly diplomatája, kinek esze tuljárna rajta. Tacitus valódi patheticus hangján a legmélyebb lélektani és politikai igazságok szólanak.

Honnan vették ezen bölcseséget, mélyre ható ismeretet? — Kétségkivül nem a historiai adatokból, hanem a világuralom központján, s nagy politikai fejleményekben gazdag koruk

tapasztalásaiból, meg a nagy gondolkozók által termékenyitett görög és latin irodalomból.

A mit a hajdankor historicusainál a müvészi bevégzettség látszott főkép megkövetelni, azt ujabb korban az értelem követeli meg, mely a tudományos vizsgálatok teljes utjainak ismeretében kétszáz év óta egy új civilisatiót teremtett.

Hogy az ujkori jelesb historicusok öntudatlanul igyekeznének értelmet adni a történelmi tényeknek, s bennök törvényt és tanulságot fedezni föl mindenek felett, azt bajos volna elhinni Buckle szavára is. De az bizonyos, hogy a legértelmesebb és legolvasottabb olvasók előtt is könnyen titok lehet a vizsgálat azon módja, melyet követtek a tudomány valódi mesterei. Részemről nem olvastam egyikétől is fejtegetést erről, s müveik jegyzetei sem világositunk föl róla.

A kitünő történet-irók a müvészi hatás kedvéért annyira elszedik az állványokat, melyeken müvöket diszesen fölépitették, hogy látható nyomuk se marad.

De én azt látom nem könyveikből, mint inkább a dolog természetéből, hogy van a történetvizsgálatnak is, mint a természetvizsgálatnak, bizonyos mathematikája, mely a meglevő adatokból theoreticus kérdéseket tesz föl s egy időre félre téve az adatokat, a *dolgok természetéből* alkot hypothesiseket mintegy a priori. Egy történelmi adatok utáni új kutatás ezen kérdések szempontjából tünteti ki, mennyiben áll, mennyiben módositandó vagy mennyiben elvetendő az előleges fölvétel.

És hogy kell érteni azt, a mit a dolgok természetének nevezünk? Oly formán, hogy ha müvészeti, költői vagy szélesb értelemben irodalmi szempontból tárgyal a történet-iró egy-egy kort, iparkodik a historiai adatok mellett egészen biztos fogalmakat és tudást szerezni magának a müvészet, költészet s az irodalmi müvek theoriájából, azaz beáll aestheticusnak szintoly mértékben, mint a mily historicus.

Az aesthetica törvényei lesznek számára azon vizsgálati eszközök, melyeket a természettudósnak a mathematika ád. Azt hiszem, aestheticai ismeret nélkül nemcsak itélete nem lehet a történet-irónak, hanem legszorgalmasb adatgyüjtései sem lehetnek mentek a legnagyobb tévedésektől. Azt sem lesz képes megitélni, mit lehet ténynek, mit mesének vagy hamisitásnak tartania. Lehet-e abban kétség, hogy a müemlékeket kutató archaeolognak értenie kell az épitészethez? Szintoly bizonyos az, hogy egy-egy történelmi műnek egyházi viszonyokra vonat-

kozó fejezetei nem lehetnek tanulságosak theologiai s egyházszervezeti ismeret nélkül. Szükséges-e bizonyitanom, hogy egy gondolkodó, tudományosan képzett (s nem árt, ha ezenkivül gyakorlati tapasztalatu) jogász a jogtörténeti kérdésekre vonatkozó historiai adatokat sokkal biztosabban megitéli s több igazságot tud belőlök kifejteni, mint az, a ki kevesbbé avatott a szakban? — A történetirás legszokottabb tere eddigelő a szoros értelemben vett politika volt. Azt lehet mondani, egy politikai történeti könyv nem lehet több értékü, mint a mennyi az iró politikai ismerete, sokszorozva a historiai tények hitelességével, úgy hogy a politikai ismeret minusai megannyi minusokká változtatják a felhordott historiai documentumok megfelelő adatait. Nem csak egyeseknél, hanem egész nemzeti irodalmakban feltünő tény, hogy azon nemzetnek vannak jelesb historicusai, melynek politikai élete fejlettebb. Az orosznak bajosan lehettek oly alkotmány-történetirói, mint a németeknek, ezeknek sem oly jelesek, mint a francziáknak, s utóbbiak sem érik utol az angolokat ezen téren. Ellenben a francziák kitünők a hadi történetben, mig az angolok alant állanak; mert nem csak a gyakorlatban volt a franczia, kivált XIV. Lajos óta, katonanemzet, hanem a theoriában is többnyire az vált ki leginkább. Ujabb időben a poroszok váltak ki, s Mommsen müve csakugyan jelesebb a hadi dolgok leirásában, mint az alkotmányos mozgalmakéban, mikből Poroszországban keveset tanulhatott közvetlen szemléletből.

Látjuk bár csak nagyából is, mennyire más fogalmai vannak korunknak a historia segédtudományairól, mint az előbbi generatióknak. Még a mi gyermekkorunkban azt tanultuk az iskolában, hogy a historia két szeme fénye a geographia és chronologia, — holott szerintem annyi szeme fénye van, a hány tudomány.

Bajos azt elhinni, hogy egy-egy egész korszakot minden oldalról leirni akaró történet-irónak, mikor hozzá fog a vizsgálathoz, készen agyában volnának mindazon politikai, jogi, nemzetgazdasági, hadi, theologiai és aestheticai elméleti ismeretek, melyekre a vizsgálatnak szüksége van. Lehetetlennek tartom azt. Mert a historiában szintugy, mint a gyakorlati életben a kérdések oly sajátságosak, hogy igen sok esetben, s tán legtöbb esetben az illető ismeretág egy-egy félre eső zugában lelik csak a megfejtést. Azért az avatottabbak is kénytelenek szakjok

irodalmát elővenni, s specialis kérdésekből egy kis külön tanulmányt rögtönözni.

Azt hiszem, a legjobb történet-írók folyamodnak leggyakrabban a könyvtárak azon polczaihoz, melyek nagyon távol esnek azoktól, hol „historia“ czim alatt állanak az illető kor monumentái. Csakhogy amazokat nem szokták csillag alatt idézgetni.

De nézetem az, hogy a mi egyesek titka volt eddig, mindinkább általánossá fog válni; a mit egészen az illető történetíró talentumának róttak fel érdemül, rendszeresitett methodussá lesz. A kor hajolni látszik arra felé, hogy ritka legyen jövendőben egy egész nemzet vagy csak egy kor történetének minden oldalú leirása. Hanem annál több lesz a specialis szakok szempontjából irt történelmi könyv, az egyház-, jog-, hadi, nemzetgazdasági s. a. t. történet.

Ez tagadhatlan nagy és üdvös haladás a mult világosabb és elfogulatlanabb értésére. Tudásunk nem annyira az új meg új kézirati adatok kinyomatásával, mint valamennyi tudományszak segitségével lesz sokkal biztosabbá és terjedelmesebbé ezen téren.

De nem lehet-e attól tartani, hogy a régibb értelemben vett historia azon minőségben elenyészik, miután szakok szerint fogják szélyelszedni? de különösen hogy a historia-irás, ezen a görögök által müvészeti szakká emelt aesthetikai ág a csupa okoskodásokban vizzé válik? Mert ha fő feladata a mai historiának felelni a *miért*ekre, a historia nem öltheti-e egy-egy geometriai tankönyv formáját, — melyben minden rövid állitmányra hosszu bizonyitás következik „q. e. d.“-mal a végén.

Azt gondolom, az sem lenne roszabb forma tekintetében is, mint némely sok adatot s nagyon kevés tanulságot magába foglaló historiai könyv.

Aztán a tudomány fejtése nem csak a szakoknak könnyebb megbirhatás kedvéért való külön válását, hanem épen egymással való nagy kapcsolatait mutatja ki mind jobban-jobban. Kivált történelemben, hol mindig egy társadalom organismusáról van szó, bajos úgy tárgyalni egy kort egyetlen egy tudományág szempontjából, hogy a többinek is ne jusson belőle. Egy nemzetgazdasági fontos tény világot derit a politikai, katonai sőt egyházi állapotokra is; egy hadszervezeti tény földerit viszont nemzetgazdasági, közjogi, politikai kérdéseket. Csak az előadó vizsgálati alaposságától s alkotási ügyességétől függ, hogy

egy szakot választva mintegy tengelyül, a körül csoportositsa mentül teljesebben az ország többi szakbeli ügyeit az illető korban, s mint Cuvier egy özönviz előtti állat egyetlen csontjából azt is megmondta, minő alaku volt és mivel élt, úgy a későbbi korok szakhistoricusai alkalmasint többet fognak biztosan reconstruálhatni kevés adatból, de sok ismeretből, mint csupán egy tényt.

Ezen tekintetben felhozok egy kellő figyelemre nem méltatott példányt a hadtörténetből. Az ujabbkori történetirás humanisticus iránya mellett nem forditott annyi gondot a hadi, mint a jogi, államgazdasági és culturai történetre. Mintegy ráutalva volt azon korábbi historiára, mely mindig csak a háborukat irta le. De a mily egyoldaluság ez, szintolyan az előbbi is. Mert a hadi történet nemcsak a harczokat tárgyazhatja, hanem a hadiszervezetet, mely világot vet a politikai szervezetre, a müveltségi és államgazdasági állapotokra is. A hadi szervezet pedig nagy mértékben függ a fegyverzet nemeitől, mi ismét szoros kapcsolatban áll iparral, kereskedéssel. — Hogy mily nagy befolyásu a nemzetek és az emberiség fejlésére csak egy-egy új fegyver, azt a közelebbi idők is tanusitják. De ismerek ezen nagy igazságot a legvilágosabban és részletesen bizonyitó munkát, melynél kevés tanulságosabb történelmi munkát olvastam. S ez a volt franczia császár, III. Napoleon müve a tüzérség multjáról és jövőjéről. Historiai részében ezen terjedelmes tanulmány kimutatja a középkoron kezdve a legujabb időkig, hogy a fegyvereken tett egy-egy kis javitás mily befolyást gyakorolt a politikai történetre és az egész európai civilisatióra.

Azt gondolom, ha irója császár nem lesz vala, mint tudományos embernek nagyobb hire volna. Annyira elfogult még a tudomány is néha, hogy nem a munkát nézi, hanem a firmát. Nem számos liberális férjfiutól lehetett-e hallani, hogy Guizotnak a politikai historiai vizsgálatok terén úgyszólván korszakot alkotó müveit nem olvassa, mert a ki csak olyan ministere volt Franczia országnak, annak könyvei sem sokat érhetnek? — Pedig ha állana is, hogy a gyakorlat terén csakugyan incapacitást mutatott volna, egészen más kérdés a theoria. A practicus embernek szüksége van az elméletre; de az elmélet meg nem adhat némely olyan tehetségeket, melyek az élet tevékenységében mulhatlanok. Nagy a különbség a gondolkodás és vizsgálódás, meg a gyors és határozott cselekvés közt. Előbbi-

ben az idő nem kérdés tárgya, a mennyi alatt vizsgálódtunk, — utóbbinál a pillanat felhasználásától függ gyakran az egész siker. Az egyikhez való tehetség nem zárja ugyan ki a másikat, de nem is jár szükségkép együtt. Historiai vizsgálatokra a gyakorlati ismeret megbecsülhetlen ugyan bizonyos fokig; addig t. i. a meddig az ügyek életbeli szokott menetéről eleven benyomásokat lehet nyerni; de a tárgy természetéből folyólag legmulhatlanabb a szakok elméletének, törvényeinek ismerete.

Az egyes tudomány-szakok elméletén kivül a historiai inductio kiterjed egy kevéssé gyakorolt vizsgálati módszerre. Ez pedig az analogiák összeállitása. Különböző nemzeteket nemcsak nyelv és fajbeliség tekintetében kellene párhuzamba tenni, hanem főkép intézményeikre és szokásaikra nézve. Összehasonlitó történetnek kellene lennie egy-egy világtörténeti könyvnek, melyből előre is el lehet mondani, hogy az a legvilágosabban kitüntetné a fajbeliség tanának hamis voltát, hogy rokon viszonyok közt hasonló fejlemények várhatók, — értvén viszonyok alatt nemcsak a materialis természetet, hanem az előzményeket, szellemi állapotot és a szomszédságokat.

S különösen a szomszédtól való kölcsönzéseket az egyes nemzetek történet-írói nemhogy vizsgálnák, hanem úgy szólván kereken tagadni szokták, mint kisebbitéseket.

Hogy a byzanti császárság görögjei átvették s maguk sajátságos viszonyai szerint alkalmazták a hun, bolgár, avar fegyverzetet, hogy az arabok viszont sokat átvettek idő folytán a görög hadviselési módjából, s általán ezen galvanoplastikai anyagcsere igen gyakori tünemény, arra, úgy látom, a hazai és külföldi történet-írók kevéssé reflectáltak. Még kevesbbé vették észre, hogy a különböző fajnak tartott, s nyelvére és szokásaira nézve annyira különböző törökök, elfoglalván a byzanti birodalom területeit, hűbériségöket a szerint alakitották, mint a byzanti birodalomban századokig divatozott. A török „timar“, vagy hűbér, ha szóban nem kétségtelenül, de lényegben kétségtelenül ugyanaz, a mi a görög „thematikus“, lovas katona volt, ki várban lakott s zsoldja a falvak adójából telt ki. Sőt a rendes gyalogság, a janicsárság eszméje is a görög császárság traditiója. Érdekes lenne kimutatni, a mit a historicusok nem vettek figyelembe, hogy a rendes katonaság intézménye tulajdonkép szakadatlanul meg volt a római respublica ideje óta. — Továbbá, hogy a rómaiak elkezdve a vallásos és politikai intézményeken, mennyit vettek át a czéltáktól, nem igen láttam fej-

tegetve; azt pedig épen tagadná egész Németország, mintha a germán fegyverzet igen tetemes részben római és czélta lett volna. Hát még azon állitás mily merésznek tetszenék, hogy a hires hűbériséget részint a római császárok kezdték életbe léptetni, részint a régi czélták intézményeitől csak egy lépés volt hozzája. A hűbériségnek százféle formája levén, bajos megmondani, melyik az eredeti, melyik a valódi.

De a nemzetek kölcsönzései és a rokon intézmények összehasonlitó vizsgálata elébe óriási akadályokat gördít a nemzeti hiuság, melyről már fentebb, mint a történelmi vizsgálat főellenségéről szóltam, s mely elszoktatta a vizsgálókat még olyanakban is bátran keresni az átvételt, a hol ez nem szolgálna az illető nemzet vélt kisebbségére. Ha az ember megkisérli a magyar történetet összehasonlitni a cseh, német, lengyel történettel, mindjárt be kell látnia, hogy az illető nemzet historiai feldolgozásainak hasznát nem igen veheti, annyira megrontja hitelöket a szembetünő nemzeti és faji részrehajlás. Az összehasonlitó historicusnak először magának kellene eredeti kútfők nyomán revideálni s ujjá alkotnia az idegen népek történetét is. — Várható azonban, hogy lassanként magok a nemzetek fogják úgy megirni saját historiájokat, hogy abban a nemzeti intézmények, s magok a nemzeti jellemvonások ne a születésből, hanem a nevelkedésből legyenek magyarázva, hogy mindig az emberi természet törvényeihez szolgáltassanak illustratiót. Minden egyes nemzet története becses adalékokat szolgáltatna akkor az ember általános ismeretéhez, s egy-egy nemzet története nemcsak specialiter azon nemzet számára volna irva.

A szakok szempontjából való vizsgálat, azt hiszem, legegyenesebb úton vezet oda, hogy meg legyen könnyitve az összehasonlitó történelem is.

Minden nemzetnek maga iránti kötelessége tisztába hozni, kimutatni azt, miben járult az emberiség alaposabb és többoldalu ismeretének földeritéséhez, az általános emberi minő körülmények közt minő alakot öltött.

Mi panaszkodunk, és igazsággal, hogy a világtörténet nem méltatja eléggé a magyar történelmet. De ha magunk nem mutatjuk ki, hogy az állam, alkotmány, a jog, az egyház, a moral, a hadi szervezet minő átalakulásokon ment keresztül, nem eléggé méltó és illendő a panasz. Pedig azt látom, hogy a magyar történet, s nem kétlem, bármely más nemzet története

is oly oldalról világithat meg nem egy kérdést, melyet a többi nemzet története csak sejtet. Az európai szaktörténelem majd minden téren egyoldaluságba esik a miatt, hogy ha tán szeretné is ismerni, nincs módjában ismerni mást, mint Franczia-, Angol-, Német- és Olaszországot. A Németországtól keletre eső népeket az európai történelem ignorálja.

Nem egyoldaluság-e, hogy mikor hűbériségről értekezik a legavatottabb nyugateurópai történetiró is, annak sokféle formái közt felejti megemlitni azon formáját, melyet Magyarországon nyert, s azon még különösöbbet, melyet a törökök, mint mondtam, a görög császárságból örököltek, mely császárság már Nagy Konstantin idejében feltalálta volt annak egyik formáját. De ennél még feltünőbb az, hogy hadi dolgunkat ignorálják épen azon nemben és azon korokban, a melyben és mikor tetőponton álltak. Nagyon fonák fogalmak vannak a nyugateurópai irodalmakban a magyar hadi szervezetről az Árpádok első korszakában, mintegy az egész két első században. De nem csuda-e az európai hadtörténet annak megemlitése nélkül, hogy a török-magyar háborúk első és második századában a mi harczainkhoz nem volt fogható összes Nyugat-Európa valamennyi harcza se nagyságra; se tacticára nézve? Hogy Hunyadi János nagy hős, nagy ember volt, azt elhiszik a mi szavunkra. De nem tudják azt, mert magunk sem bizonyitottuk be, a mi pedig tény, hogy az összes középkor nem mutat fel egy hadvezért sem, a nyugati nemzetek közül, ki seregét valódi tacticával, sőt strategiai combinatióval vezérelte volna. Hunyadi talán az első, ki a hadtanban a középkor rendezetlen, s csupán személyes bravourra s legfeljebb a fegyverzetre épitett hadi szokásai helyett úgy szólván művészetnek mutatja be a hadi tacticát.

Se a XIV—XV. századbeli schweiziak, se az orleansi szűz idejebeli francziák nem mutathatnak fel egy ütközötet, mely strategiai és tacticai tervezetben és mesteri kivitelben csak távolról is hasonlítna Hunyadi Jánosnak kenyérmezei, vaskapui ütközetéhez és Belgrád megvédéséhez. Ismétlem, nem a nagy nemzeti hős dicsőítésére szorultunk a külföld előtt is, — hanem arra, hogy a szak szempontjából általánosabb európai szempontra emelkedjünk. Akkor, ha némely eddig vélt dicsőségünk veszít is fényéből, vannak a mik annál többet nyernek, s mikben nyer maga az európai tudomány.

Általán nagyon feltünő, hogy a hadtörténet ignorálja a XV. és XVI. század legnagyobb és legérdekesebb hadi tényeit, a török-magyar háborukat, s azt is, hogy a rendes katonaság eszméjét, valamint a török a byzantiaktól vette, úgy Európa a jancsárok mintájára állította fel a rendes gyalogságot, s először Mátyás király. De hiában! A francziák ugyanazon korban kezdvén jóval szerényebb mérvben rendes katonaságot állítni fel, őket mondja a hadtan a feltalálóknak.

A mi szerény magyar történetirodalmunk, ha nem csalódom, legszegényebb a szakok szerinti vizsgálatokban. 48 előtt oly jog divatozott nálunk, mely lényegesen messze multba nyuló historiai jog volt. De magyar jogtörténetet a mi latin jogászirodalmunk nem mutat fel, a mi t. i. ezen czímet megérdemlené. Az egyházi tudomány volt a másik fő szak felsőbb iskoláinkban, — nemcsak, hanem történeti könyveink legnagyobb részét papok írták — s mindamellett maig sincs egy historiai kutatásokban biztosan használható magyar egyháztörténetünk. — Továbbá alkotmányosságunk mellett nincs még a mai tudomány mértékét ütő alkotmánytörténetünk, habár igen becses kisérletek és előmunkálatok vannak téve rá. Alkotmányosságunkon kivül legbüszkébbek voltunk hadi dicsőségünkre. De hol van egy magyar hadtörténetünk?

Különös az, hogy a mennyire tudásom terjed, épen a hadi történet az, mely a külföldi gazdagabb irodalmakban is, hol más szakok szempontjából oly kitünő művek vannak, legárvábban van hagyva. Jelen értekezésem különösen hadtani példákat hord föl, mint a miben legfeltünőbbek csaknem kézzel foghatók a historiai tévedések. A historicusok legnagyobb része ma is legtöbbet beszél háborukról, csatákról; de leginkább ezen leirásokból győződtem meg, hogy a hol tanulság nincs, ott nem lehet igazság sem. Kivált a középkori csata-leirások többnyire tanulság nélküliek, — s ha az ember térkép segedelmével s a dolgok természete szerint próbálja elképzelni, gyakran elképzelhetlen képtelenségeket foglalnak magokban. A történetirók leírják, mert a krónikákban, s gyakran egykoru krónikákban találták ama képtelen leirást. A hiba ott van, hogy a feldolgozó történet-iró nem vette azt a fáradságot magára, hogy legalább a specialis kérdés földerítéséig beálljon elméletben katonának, s a hadtudomány theoriájából igyekezzék az adatokat földerítni, nemcsak, hanem a mit sok esetben biztosan lehet tenni, ki is javitni.

Széltében állítják a historicusok, hogy Nagy Károly császár ellen az avarok roppant földsánczokkal, még pedig a sánczolatok egész egy országon elterjedő rendszerével védték magokat. Ezt nemcsak adatnak, hanem *ténynek* fogadják el, mert az egykoru Eginhard mondja. — De én azt mondom, s minden, a ki utána gondol, azt mondja, hogy ez a legnagyobb képtelenségei közé tartozik a középkori krónikások agyának, — ha áll az, hogy az avar szintugy lovas nemzet volt, mint a hún, bolgár, magyar és tatár. Olyan esztelen soha sem lehetett egy könnyü lovas nép, s nem is tudok rá példát, hogy a miben egyedüli ereje áll, s a mit a régi lovas népek még jobban értettek akármely mostani huszárnál, saját mozgékonyságát, támadó képességét megsemmisítse sánczok által. Akár azt állitnák, hogy az avarok, mikor a frankokkal verekedni akartak, először pányvát vetettek lovaik lábára. S valóban azon görög irók, kik az avarok, bolgárok és magyarok hadi szokásait leirják, épen azt mondják, hogy nem huzódnak sánczok közé, mint a görögök. S hogy mily sokáig megtarták a lovas népek eredeti hadi szokásaikat, mutatja az, hogy a bolgárokat, oly közel szomszédságban a görögh̄öz, bejövetelök után még vagy háromszáz év mulva is úgy iratja le egy görög császár, mint a kik a lovas népek szokásait épen megtartották.

Most már, mikor végig olvassa, kivált egy katona, ama földsánczok leirását, már magában is nagyon homályos ködös mesének tetszik az egész hadjárat, melylyel a hires császár állitólag eltörülte a föld szinéről az avar nemzetet. S ha azt kérdi, mit tanulhat ebből az ember (ha a fentebbi tény, hogy az avar könnyü lovas volt, eszébe jut) azt kell mondania: nem egyebet egy absurdumnál vagy pedig oly sületlen talánynál, melynek megfejtése nincs. Ezért-e a történet az élet mestere?

Hasonló absurdum jön ki abból is, a mit egy egykorú krónikás ir a magyaroknak második hadjáratáról Olaszországban. Luitprand krónikája Veronától a Brenta folyamig üldözteti a magyarokat, kik utóbbi folyón átkelve farkas-szemet néznek az olasz király seregével, s ettől kérve kérik, hagyjon nekik békét, készek minden kivánságát teljesitni, csak szabadon haza mehessenek. A legerősebb képzelő tehetség kell hozzá elhinni, hogy egy könnyü lovasokból álló s gyors lovú serget csak utólérhetett volna egy nehéz fegyverzetü és többnyire gyalog sereg, ha egyszerre indultak is Verona tájáról.

Ha azt állitják magyarázatkép, hogy az olasz sereg számban többszörösen meghaladta a magyart, a képtelenséget csak tetézik; mert egy nagyobb sereg, kivált az európai hadsereg akkori állapotjában annyival lassúbb mozgásúvá lett, a mennyivel nagyobb volt. De még képtelenebb az, hogy egy jókora folyó választván el a kis serget, a magyar megszorítva érezze magát. Nemcsak hogy az egyszerre át nem kelhető ellenséget szokott könnyű harczmódjával részenként semmisíti meg, hanem tudni kell azt is, hogy a magyar úgy szólván lóháton járó vadász volt. Ki hinné el, ha azt mondanám ma, hogy egy kitünő vadászcsapat a Száva vagy Maros partján maga kért pardont a tulsó parton levő cserepároktól?

Mindezt nem hinné el az ember, ha maga Berengar király irta volna is; de még kevesbbé hihetjük el annak, ki könyve czíméül a „Boszú"-t választotta. A legroszabb ajánló levél az igazság dolgában. Leo császárnak mind a magyarok, mind az olaszok harczmódját híven leíró könyvéből, s a hadtani theoriát véve, a dolog természetéből lehet kijavitni Luitprand egy-két tévedését, — s akkor a dolog teljesen világos is, tanulságos is, — a mit azonban e helyen hosszas volna fejtegetni.

A fentebbiek és a fentebbiekhez sok más hasonló historiai elbeszélés oly hitet látszik meggyökereztetni, mintha hadtani szempontból a középkor nem foglalna magában tanulságokat. Épen a hadi történet-irók találják érdektelennek ezen nagy korszakot.

Erre bizonyságaim mindazon eme szakbeli munkák, melyeket olvastam, elkezdve a mult századi francziáktól a legujabb Rüstowig. Mindenik azt mondja, hogy elkezdve Kr. u. mintegy az V. századon, egészen Kr. u. mintegy a XV. századig lefolyt háborukból s fennállott hadi intézményekből a katona nem tanúlhat semmit. Pedig ha a katona nem tanulhat abból, a mint ama korbeli háboruk le vannak irva, a katonától tanulhatná a történet-iró, miként kell érthetővé tenni, a mi a krónikák holt betűje szerint, nagyon homályos. És mihelyt a homályt a szaktudomány segélyével eloszlatná, kétségtelenül sok tanulságot talál benne a specificus hadtan is.

Minden történetirón erőt vesznek kisebb-nagyobb mértékben kora fogalmai. A XVII. századon kezdve a sorgyalogság döntötte el a nagy csatákat. Már Montecucoli nem becsüli semmire se a magyar, se a török lovasságot, kivált

miután az könnyü lovasság volt. Ámbár a török és magyar közt folyt XV. és XVI. századbeli harczok sokkal jelentékenyebbek s több izben rendezettebbek, jobban vezérlettek voltak bármely egykoru harcznál, mivel lovasság játszta a főszerepet, nem tartották instructiv tüneményeknek. Fölszabadulván a magyar és horvát a török határok őrzésétől, mint egészen új tünemény jelent meg a huszár és pandur Európa csatatérein a spanyol öröködési háborúban. Mária Terézia és II. Fridrik idejében ezen még mindig csak furcsának tetszett ujdonság csodákat mivelt. Különösen Csehországban, melyet egészen visszahóditott. A lángeszü hadvezér, Fridrik, a világ legjobb gyalogságával örült, hogy kivonulhat e könnyü csapatok elől. Fridrik lángeszét tanusítja az is, hogy a tan előitéletein túltéve magát, mindjárt maga is bevitte sergébe a rendetlennek tartott könnyü csapatok intézményét. De egy generatio alatt ismét egyedül a sorgyalogság dicsőitése felé hajlott a szakértők közvéleménye. Napoleon császárnak folytonos háboru közben nem volt ideje a hamar fölemésztett veterán lovasság helyett ujat gyakorolni be. Ezen begyakorláshoz pedig okvetlenül idő kell. Azért a lovasságot egyébre nem használta a nagyobb mérvü ütközetekben, mint tömeges rohamokra ágyuk és gyalog tömegek ellen. Legtöbb esetben bizonyos mészárszékre vitte, hogy nehány perczet nyerjen gyalogsága csatarendének megújitására. Jelen század első fele még mindig a napoleoni háborukból hazavitt eszmékben élt. Csak legujabb időben, némi meglepetéssel vette észre a világ, hogy ime a tüs puska és vontcsövü ágyuk daczára a lovasság mégis nagyon számbaveendő factor a háboruban, habár napoleoni használatáról egészen le kell mondani.

Igy talán eljön az idő, hogy a hadtörténet nemcsak az infantéria és artilleria meg a várostromok történetét veszi figyelembe, hanem a lovasság története nevezetes szakaszát fogja képezni. Még e pillanatban nincs megírva az.

Pedig a lovasság története nevezetes az egyes nemzetek szempontjából. Ha az ókori görögök és rómaiak sergében a lovasság alárendelt szerepet játszott, a nagy világbirodalom bukására leginkább az ellenséges lovasság folyt be. Az a kérdés, hogy a népvándorlás idején melyik nemzet volt gyalog, melyik lovas, sokkal fontosabb kérdés történelmileg annál, melyik nép volt szőke, melyik barna, vagy pedig azon cerebrum nélküli új tudománynál, melyet kaponyatannak ne-

veznek. Sőt historiai következéseiben még annál is kétségtelenül fontosabb kérdés, hogy micsoda nyelvet beszélt az illető nép. Általán az életmód kérdését, mely *neveli* a nemzeteket, fontosabbnak tartom a fajbeliség kérdésénél, mely legalább a mostani európai népeknél illusorius, mindenik nem egy nagy keveredésen ment keresztül, nem is számítva a lassankénti, de századokon át számot tevő keveredést. Nem méltán kétségbe vonják-e a historia tudományvoltát azok, kik tapasztalják, hogy az nem szokott felelni fontos kérdéseinkre, — nem még azokra sem, melyekre könnyen módjában állana felelni.

Ritka történeti könyv irójának jut eszébe elmondani, hogy a népvándorlás egy-egy nemzete gyalog járt-e vagy pedig lóháton? Ez pedig oly fontosságú kérdés legalább is, mint Ulfilas kétes eredményü civilisatori műve. Mert Ulfilas ugyan meg nem mentette se keleti, se nyugati Európát a góthok oly gyökeres pusztitásaitól, a minőre egy gyalog vándorló nép sokkal képesebb a vihar módjára megjelenő és ismét eltünő lovas vándor népnél. Még kevesbbé mentette meg a hihetőleg arab származásu Ulfilas buzgalma a góthokat az oly teljes enyészettől, hogy pár száz év mulva egyetlen egy sem volt a föld szinén belőlök, legalább ezen nemzeti néven.

A dolgok természete, azaz a tudomány theoriája szerinti vizsgálatot véve segitségül, a csalódásnak kevesbbé vagyunk kitéve, s egyedül csak ezen úton lehet igazságokra jutni, sőt ki lehet mutatni, hogy minden egyes szaktudomány is, mely alkalmazást nyer a történelmi vizsgálatban, szintén fejlik, halad és látköre szélesedik ez által.

Nem ismertem félre a fentebbi inkább általános fejtegetésben, hogy a magyar történet-nyomozás is megindult azon uton, mely az egyes szakok szempontjából való vizsgálatokra vezet; de még eddig nem nyer elég nagy terjedelmet az ily kutatás, — legalább távolról sem áll arányban a kézirati adatgyüjtéssel, mely az anyagot, úgy szólván a nyers követ, szolgáltatja történelmünk épületéhez. És különösen az inductiv eljárás azon neme, melyet analogiának nevezhetünk, nagyon kevéssé alkalmaztatik. Összehasonlitása saját intézményeinknek s történelmi nevezetesebb átalakulásainknak a más nemzetek történetében mutatkozó hasonló tüneményekkel, a kölcsönzések és visszahatások nagy szerepet játszó tényei nincsenek földeritve. Ennélfogva történelmünk nincs eléggé beil-

lesztve az egyetemes európai történelembe, s ez által akaratunk ellenére magunk szigeteljük el multunkat a többi nemzetekétől.

Ujkori államéletünk is szeretne a mi historiánkból többet tanulni mint eddig; mert ha a napi politika tendentiáinak nem szabad elfogulttá tenni a történet tudományát, a politika rászorul a történelemre, nem tud el lenni nélküle. Ha a korábbi nemzedékek alatt a mult dicsőségeivel beérhették; ha a harcztér koszorúi és az alkotmány melletti kitartás megbámultatása elégnek látszott, a politika sem sokkal többet kivánt, mint erős, csüggedetlen kitartást az opponálásban a nemzet alkotmányának ostromlói ellen, kik ellenében legerősebb fegyverünk a Corpus Juris egy nehány (s kevés számu) czikkeinek kezelésében való ügyesség volt.

De ujabb időben más fogalmat ád maga alkotmányunk a politikáról. Ma már a magyar politika is magában foglalja a nemzetgazdasági, financzialis kérdéseket, az összes közmivelődés ügyeit, az állam és iskola kérdéseit, a hadi és külügyi kérdéseket. Maga a jog egy sokkal szélesebb terjedelmü mező már, mint ezelőtt volt; kereskedés, ipar és földmivelés hozzá tartozik a politikához, szintugy, mint a beligazgatás ügye. Miután maga a politika ily óriási sokoldalusságban áll előttünk, historiánkhoz is ugyanannyiféle kérdéseket intéz, mint a hány szakra oszlik.

Vagy talán csalódom! — Mert annak ellenére, hogy ujkori alkotmányunk a legobjectivebb tanulmányokat követeli meg, talán soha sem volt Magyarországon a pártatlanság kisebb mértékü, mint jelenleg, s nagy kérdés, ha vajon épen a minden párt szemponton tul emelkedő vizsgálatok a közérzület és közizlés akkora mértékével találkoznának e pillanatban, a mennyi biztositná az értelmi tanulságok általánosabb elfogadását?

De úgy hiszem, a jelen politikai állapot csak átmeneti, s a nemzet életében csak pillanati lesz. Valamint egyesekre, úgy nemzetekre a tényleges viszonyok ereje nagyobb hatásu bárminő capacitatiónál, s tényleges viszonyaink mint mindenben, úgy a politikával oly közel rokon historiában is a részrehajlatlan, elfogulatlan vizsgálat ugyanazon nemét követelik, melynek úgy szólván ideálját akartam vázolni a fentebbi sorokban.

Salamon Ferencz.

MARC ANTONIO RAIMONDI ÉS ISKOLÁJA.

I.

Méltán vonhatja magára figyelmünket az a tünemény, hogy a rézmetszés, a képző művészetek e legujabb ága, mely egykor csaknem oly dúsan virágzott, mint a festészet, jelenleg terméketlenné vált s elszáradását sejteti. Nem sajnáljuk ugyan, hogy kézikönyvekből s népszerü munkákból kiszorította a könyomat, és az e czélra elejétől fogva alkalmasabb fametszet; ezek a rézmetszést, a mennyiben iparüzletté vált, tökéletesen kipótolják, sőt fölülmulják, de mióta a fényképészet a festészek és szobrászok müveinek utánzását hivebben teljesíti, a rézmetszetek egészen kimentek divatból, s most alig jut valakinek eszébe, hogy arczképét ez uton sokszoroztassa, míg más részről a rézmetszők munka hiányában gyérülnek s elfelejtik müvészetök technikáját. Minthogy a rézmetszés már régóta lemondott amaz önállóságáról, mely kezdetét jellemezte, s beszegődött a festészet és szobrászat szolgálatába, elhanyagoltatását alig érzi a közönség. A nagy rézmetszők elhaltak; Landseer Tamás, Calamatta, Toschi nem hagytak magok után méltó tanítványokat és követőket, de még e nemzedéknél is alig volt már érezhető az eredetiség szikrája, még oly értelemben sem, hogy azon mesterek compositiójában, melyeket utánzott, tulajdon egyéniségének hatalma által uj életet lehelt volna; érdemét inkább abban kereste, hogy az eredeti képeknek minél hivebb mását adja, s a festésznek nemcsak felfogását, hanem szinezési modorát is feltüntesse. Megfeledkezvén igy müvészeti önállóságáról s csaknem iparrá alacsonyulván le, a rézmetszés magát a kihaló mesterségek sorába helyezte; meg kellett szünnie, mihelyt oly mechanikai mód találtatik fel, mely az utánzást gyorsabban, hivebben, s kevesebb fáradsággal teljesiti. Ilyen

mód pedig, a mint tudjuk, csakugyan feltaláltatott a fényképészetben, minek következtében jelenleg csak a németeknél találunk még itt-ott jeles rézmetszőket.

Midőn a rézmetszés mestersége feltaláltatott, kevesebb összeköttetésben állt a festészettel, mint a következő századokban, mind a mellett, hogy sok rézmetsző egyszersmind festész is volt, vagy festészekkel szoros barátságban élt, mert feladatának nem a festészek képeinek másolását tekintette, hanem művészi eszméik tolmácsolását és népszerüsítését, ez pedig nagyon természetes, mert a rézmetszet nem a festészet, hanem az ötvös mesterség szülöttje. Már az egyiptomi görög és etruriai aranyművesek és vésnökök ismerték a fémmetszés technikáját, s nem csekély az oly bronz, ezüst és arany műemlékek száma, melyek ily módon vonalvésésekkel diszítvék, de az, mit mi rézmetszetnek nevezünk, nem létezett még, s a rézmetszés csak azóta vált külön művészetággá, mióta az első papírnyomat elkészült, s ily lenyomatok által lehetségessé lett a metszés sokszorozása.

Mint a legtöbb találmánynál, úgy ennél is homály borítja a megszülemlés idejét. Vasari, a középkori művészet első híres történetirója, azt mondja, hogy Maso Finiguerra (Finiguerra Tamás) florenczi aranyműves esetlegesen találta volna fel azt a technikát, mely által fémmetszetek papirra nyomathatnak le, még pedig 1460 körül [1]), midőn a florenczi Szent János temploma számára egy niello pax-ot vésett. Vasarinak ez elbeszélése sokáig művész-legendának tartatott, míg végre Zani apát 1791-ben a párisi rézmetszet-gyüjteményben csakugyan feltalálta az említett s jelenleg Florenczben az Uffizi galeriában őrzött paxnak lenyomatát. Egy másik lenyomat a párisi Arsenal-könyvtárban fedeztetett fel. [2]) Ugyanazon aranymíves egy még tökéletesebb művének lenyomata diszíti Albrecht főherczeg világhirű gyüjteményét Bécsben. Különös azonban, hogy Finiguerra találmánya Olaszországban semmi hatással nem volt, s meddő maradt még akkor is, midőn a rézmetszés a németeknél terjedni kezdett. Hogy ezeknél nyomatott le először

[1]) A mint Passavant megjegyzi, Vasari téved az évszámban, Gaye Carteggiójában (112. lap) adja az okmányt, mely szerint a kereskedők czéhe 1450-ben rendelte meg az aranyművesnél 66 arany forintért a Szent János temploma számára az aranyzott ezüst pax-ot.

[2]) Lásd Passavant Peintre-Graveur 1. kötet 196. lap.

papírra a rézlemezbe vésett rajz, ez jelenleg semmi kétséget nem szenved többé, mióta több, évszámmal ellátott rézmetszet fedeztetett fel 1446-ból, melyek tehát Finiguerra paxát megelőzik, s kétségtelenül német művészektől erednek. Ugy látszik tehát, hogy a rézmetszés és a könyvnyomtatás egykoru szüleményei a XV. századnak, melyben a középkori festészet legszebb virágzásnak indúlt, a szobrászat s építészet csaknem tetőpontját érte el, s az európai művelődés a görög s római classikusok ismeretének terjesztése által elébb alig gyanítható haladással uj alakot öltött; dicső egy kor ez, melyben az emberiség nemtője szárnyait magasabb röpüléshez szoktatta.

Németországban s Németalföldön az új találmány hamar elterjedt s népszerüvé lett; egy rézmetszet 1451-ből az idén adatott el Lipcsében Weigel T. O. hires gyüjteményének árverezletésén; ismertünk egy néhányat 1457-ből a British Museumban, 1466 óta pedig egy kitünő művész, kinek nevét nem tudjuk, ki műveit E. S. betükkel jegyezte, szélesebb körben terjesztette az új müvészetág terményeit. Művei ritkák, de nem unicumok, a magyar országos rézmetszet-gyüjtemény azonban nem bir közülök egyet sem. E mesternek követője, valószinüleg kortársa volt Schöngauer Márton (Martin Schön) Colmárban, a német művészet egy első rendű hőse, kinél mélyebb keresztyén érzést semmi német művész nem fejezett ki műveiben. Ő habár a végtagokban gyenge rajzzal, de fényes technikával, 116 darab rézmetszetet vésett. Hogy művészi becsükről némi tájékozást adjunk, megemlítjük, hogy műértő hazánkfia Pozsonyi Sándor Bécsben ez idén 35 darabot közülök 20,000 frton adott el egy lipcsei műbarátnak, ki számukra egy külön termet rendeztetett be nagy költséggel. Igaz, hogy a lenyomatok ritka szépségök által tüntek ki. Az országos rézmetszetgyüjtemény Schöngauertól ötvenkét metszetet bir, melyek közül nyolcz kitünő, húsz igen szép, kilencz szép, nyolcz jó, a többi gyenge. E művész, úgy mint közvetlen követői, Mechelni Izrael, Zasinger és a Leideni Lukács arany-művesek voltak eredetileg, csak később lettek festészekké, de sem Schöngauer, sem követői nem téveszték el irányukat a rézmetszésben, soha sem másoltak képeket, mert érezték, hogy a rézmetszetnek más természete s törvénye van, mint a képnek, hogy a lég-perspectivát csak tökéletlenül adhatja vissza, s minthogy nem rendelkezik szinekkel, hanem vonalakkal, közelebb áll a plastikához, mint a festészethez. A rézmetszet ily

formán némi rokonságban van a domborművel s nagyobbára hasonló törvények szabályozzák. Mind a kettőnek ki kell kerülni a bonyolult csoportozatokat, a háttérek részletezését, s a középtérnek tulságos felosztását kisebb terekre, szóval a festészeti tömött compositiót. E tekintetben azonban a rézmetszés technikája mégis többet engedhet magának, mint a dombormű, melynél több mint négy tér kellemetlen zavart okoz, de nem közelítheti meg a festészetet, mely a távolság felett határtalanúl uralkodik. A vonal-perspectiva kiválólag a rézmetszet körébe való, mig a dombormű azt kizárja; a rövidületet szerencsésen adhatja a metszet, holott az domborműben kiállhatatlan.

Olaszországban Bacció Baldini (Baldini Bertalan) volt az első, ki Finiguerra, vagy inkább a németek találmányát felfogta, de csak 1465 körül, s azóta Florenczben különösen Sandro Botticelli (Botticelli Sándor) rajzai szerint rézmetszeteket vésett, technikai tekintetben sokkal gyarlóbbakat, mint német kortársai, kiknek műveit alig ismerhette. Ő is, Botticelli is eredetileg aranymüvesek voltak, ugy mint a két testvér Pollajuolo, s Robetta, kik őket e téren követték. Mindezeknél azonban sokkal hatalmasabb Mantegna András, a nagy festész, ki ezen művészetágnak egész jelentőségét felfogta, s huszonhárom lapot metszett, melyek művészetéről dicső tanuságot tesznek. Országos rézmetszet-gyüjteményünkben tizenhárom lap őriztetik ezek közül, Baldinitől, Pollajuolotól, Robettától egy-egy. Mantegna festészete plastikusabb, mint kortársaié, s mégis csak egyetlen egy képének másolatát véste rézbe, a „Madonna della grottá"-t, mely az Uffizi galéria Tribunájában van felállítva, de e metszetet, mely technikájában a többi közül szépsége által kiválik, nem végezte be, talán érezte, hogy a véső még az ő kezében sem képes a különböző tereket ugy jellegezni, mint ecsete tette. Egyébiránt még Mantegna technikája is távol áll a tökélytől, mert kézrajzainak modorát átvitte metszeteibe, a párhuzamos vonalakat, melyek más vonalok által nem szegetnek át, miből világos, hogy Schöngauer Márton lapjait nem ismerte.

Dürer Albrecht lett a nagy colmári művész híres követője Norimbergában; ő szintén aranymüvesből lett festészszé s rézmetszővé, s mint ilyen túlhaladta minden elődét fényes technikájával, sőt mondhatjuk, hogy elterjedett hirét inkább réz- és fametszeteinek köszöni, mint képeinek, mert nem volt

oly szerencsés, mint olasz kortársai, kik a hazájokban pezsgő művészeti élet folytán számos megrendeléseket nyertek nagy templomok, városházak s herczegi paloták művészi díszítésére, míg Dürernél ritkán rendeltetett meg életnagyságu compositió. Metszetei ellenben nemcsak Németországban, hanem az Olaszoknál is, különösen Velenczében hamar elterjedtek, s méltányoltattak, még a finom izlésü florenczi festészek által is, kik néha a német mester compositióiból egy-két alakot átvettek a magok képeibe, például Del Sarto a Scalzo kápolna szürke falfestményeibe.

II.

Ez időben, a XVI. század első éveiben Francesco Francia, teljes nevén Raibolini Ferencz hires ember volt Bolognában, mint festész és aranymüves. Ötvös munkáiból csak néhány maradott reánk, nevezetesen, két pax a bolognai galeriában, egyike azonban aligha tőle való, s még egy Bécsben báró Rothschild kitünő műgyüjteményében, gyengéd képeivel ellenben sokszor találkoznak a képtárakban, — az országos Eszterházy galeria is bír tőle szende szép Madonnát. Mint festész a kitünőbbek közé tartozik, érzésteli művei Peruginóéi mellett is megállhatnak s mégis, valahányszor képeit nevével jelezte, nem felejté el az *Aurifex* szót hozzáadni, sőt bizonyos, hogy ötvös mesterségével soha sem hagyott fel. Mühelyében kezdte magát kiképezni Raimondi Marc Antonio, szintén bolognai születésü, később a rézmetszőknek legkitünőbbike. Niellokat vésett Francia utmutatása, talán rajzai szerint, s rézmetszeteket, félénk technikával, de mély érzéssel. Tulajdon compositióival, a mint látszik, alig elégedett meg, geniuszának szüksége volt más hatalmasabb egyéniséghez támaszkodni; de azért mégis képes volt azt egész mélységében s magasztosságában felfogni s tolmácsolni. Érezhette talán, hogy Franciában hiányzik az az erő, mely után ő maga sovárgott, átlátta, hogy mestere a régi iskolának traditióiból ki nem bontakozott, midőn a művészet már egy új tágasabb térre kezde kilépni, láthatára mindennap tágult, s Leonardo, Michelangelo s Rafael a szépség eszményét megtestesitették. Marc Antonio elhagyta tehát Bolognát, Velenczébe vetődött, s itt látta Dürer lapjait, különösen fametszeteit, melyek oly élénken hatottak reá, hogy

mind azokat, melyekre reá tehette kezét, vésőjével a legnagyobb hűséggel és szeretettel utánozta, jelesen a Krisztus kinszenvedését, Mária életét s nehány egyes darabot. Dürer szegletes redőzete s a nemesebb szépségérzet hiánya eltért ugyan némileg az olasz fejlettebb ízléstől, de a fiatal művész tudta méltányolni a rajz szabatosságának, a compositió helyességének, az érzés mélységének ritka becsét, s e másolatok szorgalmas készítése által vált maga is mesterré, technikáját kifejlesztette, biztosságot nyert rajzában, önérzete felébredett, bizott magában. Bologna, Velencze nem elégítheték ki többé vágyait, Rómának varázsereje magához vonta őt. Különös fénykör övezte körül mindig e várost, melyről a középkor így szólt: Roma caput mundi, tenet orbis frena rotundi. [1]) Ide zarándokoltak ez időben a tudósok, az államférfiak, a művészek, a hívők. Műértő pápa ült szent Péter apostoli székén, Michelangelo festette a Capella Sixtina boltozatát, Rafael a Stanza della Signaturát, s ez utóbbinak szépsége, kedélyének kedvessége s művészetének elragadó bája központjává tette egy tágas és fényes körnek, mely művészetben s életben az olasz renaissance művelődésének képviselője volt. A pápa kitüntette a művészt, a főpapok s államférfiak barátságokba fogadták őt, a művészek csatlakoztak hozzája.

1510 körül jelent meg Marc Antonio Rómában Rafaelnél, kinek szeretetre méltó egyénisége minden talentumot magához vonzott. A még kevéssé ismert rézmetsző felajánlta magát s művészetét a már nagyhírű festésznek. Rafael, az udvari körök ünnepeltje, érezte, hogy a művész, ki természeténél s foglalkozásánál fogva az emberi nem aristocratiájához tartozik, s azért minden okos aristocratia által egyenrangunak tartatik [2]),

---

[1]) Ez IV. Károly római császár egy arany bullájának felirata, mely a m. n. muzeum kincsei közt őriztetik.

[2]) Gentile Bellinire utalhatunk, ki Katalin cyprusi királynő benső köréhez tartozott Asolóban, s Velenczében, Mantegnára, kit a mantuai herczeg mindig kitüntetett, Carlo Crivellire, kit a német császár, Licinio Pordenonéra, kit János királyunk lovagnak felavatott. Ismeretes azon tisztelet, melylyel I. Ferencz franczia király Leonardo da Vinci, s V. Károly császár Tizian iránt viseltetett, szintúgy mint azon körülmény, hogy Rubens, a spanyol király követe volt I. Károly angol királynál s mind ő, mind tanitványa Van Dyk, valóságos Sir Peter Paullá s Sir Antonyvá lettek.

nem nélkülözheti könnyen a nép elismerését, átlátta, hogy művészi eszméi csak rézmetszetek által hathatnak azon nagy közönségre, melynek nincs alkalma képeit láthani, talán megemlékezett azon hatásról is, melyet Mantegnának egyik metszete, Krisztusnak sirba tétele, reá gyakorolt; hiszen lerajzolta volt azt, sőt némileg fel is használta azon híres képében, melyet Baglioni Atalanta számára a perugiai templomba festett[1]); ő előzékenységgel fogadta a felajánlást. Egy Lucretiát vázolt tehát Marc Antonio számára, hogy az azt próbául rézbe vésse. Marc Antonio szorgalma Rafael megelégedésére felelt meg az első megbizásnak, oly annyira, hogy a nagy festész a még kevéssé ismert rézmetszővel üzleti társaságba lépett, rajzokat készített számára, a véséseket Baviera nevű festéktörő legénye által nyomatta le s árusíttatta el. Ezen viszony azonban később megváltozott, Marc Antonio Rafael barátja lett, de a maga kezére dolgozott; a festész azonban nem szűnt meg őt folyvást kézrajzaival ellátni, sőt barátságának maradó emlékéül lefestette őt a Heliódor nagyszerü falfestmény előterében, a Vatikán világhírű teremeiben. Ez volt Marc Antonio fénykora, ez időből származnak leghíresebb lapjai, Rafael compositióinak ez eddig utól nem ért leghívebb tolmácsai. Természetes, hogy Rafael, művészi termékenysége mellett is, leginkább az akkor munkában lévő, vagy épen bevégzett falfestményeihez és cartonjaihoz használt, sokszor csak oda vetett, s be nem végzett rajzait adta Marc Antonionak; ez azonban nem utánozta azokat, sőt nem is utánozhatta, mert nagyobb részt vázlatok voltak, hanem átalakította a rézmetszet technikai igényei szerint. Rafael kézrajzai nagy számmal maradtak fenn időnkig s köztök nem egy, mely Marc Antonio vésője által terjesztetett, azonban nincs eset, hogy a metszet tökéletesen s minden változás nélkül megfelelne a kézrajznak, s valahányszor mégis állíttatott, hogy a kézrajz s metszet tökéletesen azonosok, mindig kisült, hogy a rajz későbbi utánzás volt s a metszet után készült.[2]) Marc Antonio fenntartotta egyéniségét, s nem vé-

[1]) Az említett kézrajz Velenczében van az Akadémiában, a kép, a híres Deposizione a Borghese palotában Romában.

[2]) Woodburn hires angol műárusnál Sir Thomas Lawrence gyűjteményéből meg volt a Santa Cecilia rézmetszet kézrajza, mely később a hollandi király mükincsei közé került. Ezeknek árverezteténél azonban hamisnak ismertetett fel.

tett művészetének törvényei ellen még Rafael utánzásában sem, ő a rézmetszést még nem alacsonyította le a festészet szolgájává.

Tíz évig tartott ezen szép viszony, Rafael azonban harminczhetedik születésnapján, nagy pénteken, 1520-ban meghalt, s vele az az erkölcsi fék, mely az érzéki szépség bájai által meghatott művészi körét az illendőség korlátai közt tartotta. A reformatio korában Rómában is megingadozott a régi hit, az ó-kori római s görög érzéki világnézlet uralkodott X. Leo pápa udvaránál, s a komoly, mély érzésű Michelangelo, ki Rafael zajosabb körét mindig kerülte, még inkább elidegenedett korának szellemétől, s mindinkább visszavonult, csak a florenczi szabadságharcz 1528—1530-ig tudta őt ismét felvillanyozni, hogy emberek közé vegyüljön. Giulio Romano, Rafael legkitünőbb tanítványa, ki a pogány világ mythologiájába jobban bele élte magát, mint a keresztyénség legendáiba, nagy mesterétől Marc Antonio barátságát is örökölte. A rézmetsző most tőle vette azon compositiókat, melyeket vésőjével sokszorozott, s ezáltal a nemes érzés, mely előbbi műveit jellemzi, el kezdi őt hagyni. Ekkor túl tévén magokat az illem határain, Giulio rajzolta s Marc Antonio metszette az istenek szerelmi kalandjait husz lapon, oly botrányos módon, hogy a pápa, VII. Kelemen, ezt tovább nem türhette, a közerkölcsiség megsértését megtorlandó, a metszeteket elkoboztatta s megsemmisíttette [1]) s a két művész ellen kiadta az elfogatási parancsot, mely elől Giulio menekült ugyan Mantuába, hol a T. palota (palazzo del *T.*) termeit freskókkal kifestette. Marc Antonio azonban börtönbe került, de a pápa rövid idő mulva engedett Ippolito de Medicis bibornok, s különösen Baccio Bandinelli szobrász közbenjárásának, s szabad lábra helyeztette a bűnöst. Igy lett Rafael barátja lekötelezve Michelangeló irígy pöffeszkedő ellenségének.

Baccio megkivánta Marc Antoniótól, hogy most az ő compositiót messe rézbe s e czélból Szent Lőrincz kinszenvedésének

---

[1]) Hire van, hogy ezen elkobzott lapok közül két példány fennmaradt; Crozat gyüjteményének jegyzékében eléfordult az egyik s hirlik, hogy most a párisi rézmetszet-gyüjteményben volna, a második példány töredékei a British Muzeumban őriztetnek Londonban, egy lap az Albertinában létezik Bécsben.

rajzát adta neki. A metszet elkészült, de Baccio elégedetlen volt, s panaszkodott VII. Kelemennek, hogy compositiáját a hálátlan metsző szándékosan elrontotta. A papa erre felhivatta Marc Antoniót a Vaticánba, összehasonlította az eredeti rajzot [1]) a metszettel s csalhatatlan művészettel felismerte a különbséget a festészeti és rézmetszeti előadás közt, s a rézmetszőt megdicsérte, hogy Baccio rajzát kijavitotta.

Marc Antonio ezentul csendesen élt Rómában, s folytatta művészetét 1527-ig, midőn V. Károly serege Bourbon, Oranien és Frundsberg vezérlete alatt Rómát ostromolta, bevette s kirabolta. Ez alkalommal Marc Antonio minden vagyona oda veszett, még sarczot is kellett fizetnie. Tanitványa Marco di Ravenna megöletett, s azon kör, melyhez mindketten tartoztak, végkép felbomlott. A művész most megtört kedélylyel tért vissza szülővárosába, Bolognába, hol még rövid ideig, de lelkesedés nélkül, üzte mesterségét; halálának éve ismeretlen.

Passavant, ki Rafael tanulmányozását tűzte ki életének főfeladatául s e néven Marc Antonio műveivel többet foglalkozott, mint bármely korunkbeli műkritikus, következőképen jellemzi a bolognai mester érdemeit:

„Vessünk egy utolsó pillantatot azon kitünő tulajdonságokra, melyek Marc Antoniónak rézmetsző kortásai közt az első helyet biztositják. E tulajdonságok a rajz tökéletes ismerésében állnak, melyet Francia iskolájában tanult, s később a tökély legmagasabb fokára emelt Rafael vezetése alatt; — az igazságnak s életnek kifejezésében, melyet alakjai fejeinek kölcsönözött; végre vésőjének ügyes és meggondolt vezetésében, melyet ő nagy egyszerűséggel mesterileg kezelt azon stílban, melyet Dürertől kölcsönözött, s melyben nem volt vetélytársa akár kortársai, akár a XVI. század azon rézmetszői közt, kik nyomdokait követték. Ezen előnyökhöz hozzájárul még azon mesterek modorának átérzett ismerete, kiknek compositióit metszette. Nincs senki, ki nála jobban tudta visszaadni a körvonalok ama finomságát, az alakok ama gratiáját, a kifejezés ama mélységét, melyeket Rafael műveiben bámulunk, s e részben Marc Antonio utánozhatlan maradt napjainkig. Érdemeinek nem legkisebbje az is, hogy művei által az urbinoi nagy mester teremtményeit az egész világgal megismertette, s ezáltal

[1]) Ez most az oxfordi gyüjteményben van.

elősegítette a művészet fejlesztését és végre, hogy a mesternek sok művészi compositióját megmentette számunkra, melyek nélküle örökre elvesztek volna.“ — (Passavant, Peintre-graveur VI. kötet 9—10. lap.) Bartsch pedig, ki tudvalevőleg a német rézmetszők iránt előszeretettel viseltetik, ezeket irja mesterünkről:

„Marc Antonio az első olasz rézmetsző, ki mesterségét honában előtte ismeretlen tökélyre vitte. Kezdetben Dürer Albrecht és Leideni Lukács utánzója, ezen mesterekkel egyenlő magasságra emelkedett.

Sok lapja még inkább kerestetik, mint azoknak művei, azonban nem azért, hogy vésésre nézve ezeket túlhaladnák, hanem inkább azért, mert Rafael rajzai szerint lévén metszve, megvan bennök a compositió nagyszerüsége, a rajz tisztasága és gratiája, melyek kizárólag ezen nagy férfi tulajdonai.“ (Bartsch, Peintre-graveur XIV. kötet 5. lap).

Marc Antonio hire a Rafaelével együtt terjedt el a művelt nemzetek közt, vésési modora két embernyomon keresztül elfogadtatott minden kitünőbb rézmetsző által, éltében hozzá siettek a művészek, hogy tőle tanuljanak. Tanítványai közül legkitünőbbek voltak Agostino de Musis, ki Agostino Veneziano s Marco Dente, ki Marco di Ravenna név alatt ismeretes. Életökről s viszontagságaikról keveset tudunk; bizonyos, hogy folyvást Marc Antoniónál dolgoztak, s feltehető, hogy baráti viszony füzte őket össze, mert a mester megengedte tanítványainak, hogy Rafael ugyanazon rajzait utánozzák, melyeket az ő használatára adott volt oda a hires festész, s melyeket ő maga is felhasznált. Léteznek azonban különösen Marco di Ravennatól oly lapok is, melyek Marc Antonio metszeteinek hű másolatai vonalról vonalra, úgy hogy csak a tájékozott műértő képes a különbséget észrevenni. Ezek mellett említenünk kell még Jacopo Caragliót is, és azon mestert, ki koczkával jelezte metszeteit az olaszok között. De az Alpeseken túlról is jöttek rézmetszők Rómába, hogy Marc Antoniónál tökéletesbitsék mesterségüket, a mint azt Dürer két leghiresebb tanítványáról Pencz Györgyről s Behaim Bertalanról s mellettök Binck Jakabról tudjuk. Kevésbbé bizonyos, vajon Bonasone, Jacopo Francia, Giovan Antonio da Brescia, Nicoletto da Modena, s a franczia Beatrizetto közvetlen tanítványai közé tartoztak-e, látjuk azonban, hogy modorát tanulmányozták s követték, sőt egy egészen uj nemzedék Enea Vico, a három Scultori Giambattista, Adamo és Diana és Giorgio Ghisi Mantuano, kik Marc

Antoniót nem is ismerhették többé, az ő iskolájához tartoznak s követői valának.

Ezek közül mindenesetre legkitünőbb volt Ghisi György, kit a műtörténelem Giorgio Mantuano név alatt ismer, s kiről alig tudunk egyebet, mint, hogy a század negyvenes és hatvanas évei közt Rómában lakott s leginkább Michelangelo frescóit a Sixtina kápolnából kitünően rézbe metszette, nem a mesternek rajzai, hanem képei szerint. Hetvenegy lapot ismerünk tőle, melyek közül néhány évszámmal is el van látva. Vannak metszetei, például az úgy nevezett „Rafael álma“ — habár az Rafaellel s rajzaival semmi kapcsolatban nincs — melyek csaknem Marc Antonio magaslatáig emelkednek, s a becses és keresett lapok közé tartoznak; az országos rézmetszetgyüjteményben e mestertől számos jó művet találhatni. Bartsch és Nagler sok elismeréssel szólnak Giorgio Mantuano műveiről, de életének körülményeiről csak azt tudják, hogy 1578-ban Mantuában még élt. Passavantból tanuljuk, hogy 1520-ban született s 1582 halt meg Mantuában, s Giambattista Bertano tanusága szerint, ki vele Rómában III. Pál pápa idejében találkozott, egyaránt ügyes volt rézbemetszésben és arany s ezüst metszett s bevert díszmunkák készitésében (lavorar all' azamina [1]). Ily *azzimina* vagy *tarsia* ötvös mű Giorgiotól eddig ösmeretlen volt, annál örvendetesebb reám nézve, hogy sikerült egy ily művét a Nemzeti Muzeum fegyvertárában felfedezni. Jankovich Miklós gyüjteményéből régóta ott van egy olasz egyenes kard, mely azelőtt mint Guise lotharingiai herczeg kardja szerepelt. Aczél markolatján a kivert ezüst diszitvény magára vonta figyelmemet, mert kitünő művészi kézre mutat. Római diadalmenet van azon mikroskopi kicsinységben alakitva, harcz, tropaeum, Victoria s az első nyolcz római császár arczképei. Két mezőről lepattant az ezüst. Közelebbről vizsgálván, úgy találtam, hogy az alsó tropaeum alatt ugyanoly betükkel, minőkkel Giorgio Mantuano rézmetszeteit jegyezni szokta, olvasható a név: Georgius Ghisius Mant. F. Látjuk tehát, hogy a művész még vénségében is gyakorolta ötvös mesterségét, mert a markolat felső

[1]) Passavant Peintre-graveur VI. kötet, 137. lapon s folytatva: „Messer Giorgio Mantuano, uomo veramente oggidi raro al modo per intagliar rami e lavorar all' azamina di più varia sorte (Zani, Enc. 1, g. p. 384).

részén az egyik ezüst mezőn, puszta szemmel alig láthatólag, oda van vésve az évszám is: 1575 és Mantua czimere, melynek részletei csak nagyító üveggel vehetők ki. Tudjuk, hogy Vilmos herczeg Mantua trónját 1573-ban foglalta el, e díszkard tehát e fejedelem számára készült. Lesznek talán, kik e műtörténelmi új adatot kicsinylik, nem hiszem azonban, hogy találkoznék bárki is, ki ne örülne azon, hogy Nemzeti Muzeumunk bírja a hires olasz rézmetszőnek egy oly ötvösmunkáját, melyhez hasonló az olasz muzeumokban nem találtatik. Egyetlennek tartottam kezdetben, most azonban tudom, hogy báró Rothschild bécsi gyüjteményében őriztetik egy paizs, mely hasonlóan Ghisi nevével van jegyezve.

III.

Marc Antonio műveinek száma négyszázra megyen körülbelül, egész biztossággal azonban nem constatálható, mert nem minden metszetét látta el monogrammjával vagy jelvényével. Monogrammja nevének első betüiből M. A. F. (Marcus Antonius fecit) változó összeállitásban áll, jelvénye egy különös alaku táblácska, az évszám csak legelső lapjain fordul elő. Minthogy a művész metszetei mindig nagy becsben tartattak, sokszor utánoztattak már az ő idejében, s némely ily utánzás oly hiv, hogy csak a gyakorlott szem képes azt az eredetitől megkülönböztetni; a műértők az ily utánzásokat csaló másolatoknak (copie trompeuse) szokták mondani. Vannak továbbá lapok, melyeknél ingadozik a kritika itélete, vajon az ő vésőjének terményei-e vagy tanitványainak művei, sőt némelyikre nézve valószinű, hogy a mester kezdette el, s Agostino Veneziano vagy Marco di Ravenna végezték be. Léteznek továbbá metszetek, melyeket Vasari határozottan Marc Antoniónak, másokat Marco di Ravennának tulajdonit, holott kiviteli modoruk világosan az ellenkezőt bizonyitja. Igy például a következő jegyzékben a 10-ik szám alatt előforduló „Krisztust sirató szent szűz"-et, Marco di Ravennának adja Vasari, holott egyéb műveit minden tekintetben felülmulja s Marc Antonio remekei közé tartozik.

A lapok műbecse különböző. Bolognai modora félénk, tulajdon compositiói gyengék, az árnyalás sovány, holott római modora határozott, a rajz biztos és szabatos; hol Rafael rajzai

vagy régi domborművek szolgáltak a művész vezéréül, a kivitel különösen szerencsés, s a közép tonusokban kitünő. Későbbi munkái felületesebbek, a véső könnyüsége s biztossága felülmúlhatatlan, de a kivitel kevésbbé szorgalmas, látszik, hogy a lelkesedés elhagyta.

A mi a lenyomatokat illeti, azok ismét nagyon különbözők: az első levonatok sokkal becsesebbek, mint a későbbiek, midőn a véset már kopni kezdett. Némelyek végtére, midőn egészen ki voltak nyomva s csak a körrajz s vastagabb árnyalati vonalok maradtak meg, más rézmetszet által felfrisittetve Salamanca műárus kezébe kerültek, ki nevét rájuk tetette. Ezeknek műbecse s ára alább szállt. Néha Marc Antonio s még többször Agostino Veneziano magok is tettek némi változást metszeteiken, az ily lapokat második s harmadik állapotúaknak nevezzük. A lenyomatok szépsége nagy különbséget tesz az árakban. Jelenlétemben vétetett meg Paris itéletének egy kitünő példánya 2500 frton, holott egy másik példány, mely szintén a szebbek közé tartozott, 350 frton kelt el ugyanakkor.

Az országos rézmetszettár közel felét birja Marc Antonio lapjainak, köztök néhány ritka szépségüt, mely díszére válnék bármily hires gyüjteménynek. Rendezésök, mint eddigelé minden rézmetszettárban, Bartsch kézikönyve szerint történt, ki Mariettet követve, Marc Antonio metszeteit Agostino Veneziano és Marco di Ravenna műveivel vegyesen irja le. Miután az országos rézmetszettár eddigelé semmi műiró által nem iratott le, hittem, hogy kedves munkát teszek a műbarátoknak, ha Marc Antonio itt őrzött műveinek jegyzékét közrebocsátom Bartsch és Passavant számaival, jelezvén azon felül a lenyomat természetét is, mely szerint az kitünő, igen szép, szép, jó, meglehetős vagy gyenge.

Im itt következik jegyzéke Marc Antonio azon metszeteinek, melyek az országos rézmetszettárban őriztetnek:

1. Ádám és Éva. Szép compositió Rafael azon kézrajza szerint, mely az oxfordi gyüjteményben van. A lap igen ritka, példányunk gyönyörü, egy műértő 1500 frtot igért érte. Bartsch 1. Passavant 1.

2. *József és Putiphár* felesége, Rafael után, kitünő példány B. 9. P. 4.

3. *Dávid levágja Goliáth fejét.* Rafael után, igen ritka; meglehetős példány B. 10, P. 5.

4. *Dávid Goliath legyőzője.* Passavant szerint Francesco Francia modorában, talán a metsző tulajdon compositiója. Gyenge példány B. 12, P. 7.

5. *Szabah királynéja.* Passavant nem tartja Marc Antonio művének, Agostinonak tulajdonítja, ámbár elismeri némely fejeknek Marc Antonióra utaló jellegét. Kitünő példány B. 13.

6. *A gyermekölés.* Szépsége s ritkasága által hires lap, Rafael rajza szerint, mely az országos kézrajztárban létezik. Passavant e lapot Pencz György legkitünőbb munkájának tartja, eredetinek itélvén azon metszetet, melyet Bartsch Marco di Ravennának tulajdonít. Igen szép példány, csekély hiányokkal B. 16.

7. *Krisztus Simon ebédjénél.* Passavant szerint nem Rafael, hanem Garofalo rajza után. Gyönyörü példány, kilyukadt, fel van huzva. B. 23, P. 10.

8. *A vacsora.* Rafael rajza ezen metszethez az angol királyné gyüjteményében van. A metszet igen szép és igen ritka, példányunk azonban gyenge. B. 26, P. 11.

9. *Levétel a keresztről.* Igen ritka, Rafael rajza szerint, példányunk meglehetősen jó. B. 32, P. 13.

10. *A szent szüz siratja Krisztust.* Rafael rajza szerint egyike a legszebb metszeteknek, példányunk a legkitünőbbek közé tartozik minden tekintetben. B. 34, P. 14.

11. *Krisztus sirjában.* Kétes, vajon Marc Antonio műve-e, a példány jó. B. 36.

12. *A három Mária siratja Krisztus halt testét.* Rafael könnyü vázlata szerint, mely Oxfordban van, gyenge példány. B. 37, P. 15.

13. *Szent Pál prédikációja Athenben.* Kitünő szép compositió Rafaeltől, példányunk nagyszerü. B. 44. P. 17.

14. *Magdolna s Mártha a templom lépcsöin.* Rafael compositiója, igen szép példány. B. 45. P. 18.

15. *Az olvasó szent szüz.* Kétes, vajon Marc Antonio műve-e, szép példány. B. 48.

16. *A szent szüz felhökön ülve.* A Foligano Madonna felső része, gyönyörü példány. B. 53, P. 21.

17. *A szent szüz a hallal.* Rafael után, kétes, vajon Marc Antonio műve-e, kitünő példány. B. 54.

18. A szent szűz a hosszú czombbal. Rafael rajza szerint, igen szép példány. B. 57, P. 22.

19. A szent szűz a pálmafánál. Rafael szerint, gyenge példány. B. 62. P. 25.

20—32. Krisztus s a tizenkét apostol. Tizenhárom lap Rafael rajza szerint, ezek közül Krisztus, Szt. Péter, Szt. András, Szt. János, Szt. Fülöp, Szt. Tamás és Szt. Pál példányai igen szépek. B. 64—76, P. 27—39.

33. Az öt szent. Rafael gyönyörü compositiója, a kézrajz a Louvreban van, de megromlott, példányunk kitünő. B. 113. P. 49.

34. Szent Cziczelle. Nem Rafael hires képe, hanem egy vázlata szerint, melynek holléte nem tudatik, példányunk legnagyobb szépségü s finomságu. B. 116, P. 51.

35. Szent Cziczelle kinszenvedése. Rafael után, példányunk igen szép. B. 117, P. 52.

36. Szent András. Vasari szerint ez, s a következő ugy nevezett apró szentek mind Marc Antonio tulajdon compositiói. Igen szép példány. B. 126, P. 57.

37. Szent Jakab. Igen szép példány. B. 127, P. 58.

38. Szent Fülöp. Igen szép példány. B. 129, P. 60.

39. Szent Mátyás. Igen szép példány. B. 131, P. 62.

40. Szent Thaddé. Igen szép példány. B. 134, P. 65.

41. Szent Pál. Igen szép példány. B. 136, P. 67.

42. A szent Háromság. Kiválóan ritka lap, igen szép példány. B. 138, P. 69.

43. Szent Bernát. Igen szép példány. B. 144, P. 75.

44. Szent Kristóf. Igen szép példány. B. 146, P. 77.

45. Assisii Szent Ferencz. Igen szép példány. B. 148. P. 79.

46. Keresztelő Szent János. Igen szép példány. B. 150, P. 81.

47. Szent Lőrincz. Igen szép példány. B. 156. P. 87.

48. Szent Mihály. Igen szép példány. B. 158, P. 89.

49. Tolentinoi Szent Miklós. Igen szép példány. B. 160, P. 91.

50. Szent Sebestyén. Szép példány. B. 166, P. 97.

51—54. A négy római lovag. Ezen négy lap Marc Antonio első munkái közé tartozik. Meglehetősen jó példány, második állapot. B. 188—191, P. 118—121.

55. Cleopatra. A belvedéri Ariadne szobor után, ritka gyönyörü metszet, szép példány. B. 199, P. 124.

56. Ugyanaz, kevésbbé szép lap; szép példány. B. 200, P. 125.

57. Nagy Sándor letéteti Homér költeményeit Achilles sírjába. Rafael után, szép példány. B. 207, P. 117.

58. Helena elraboltatása. Rafael rajza szerint, Passavant kételkedik, hogy Marc Antonio műve volna, elég jó példány. B. 209, P. 116.

59. Titus diadala. Ezen igen ritka lap kézrajz után készült, mely a Louvreban őriztetik, Francanak tulajdonítják, de Passavant szerint valószinűbb, hogy Soddomáé. Szép példány, fel van húzva, közepén megrepedt. B. 213, P. 126.

60. Az ámorok tánczа. Rafael gyönyörü compositiója, a lap ritka, példányunk szép, de körül van metszve. B. 217, P. 127.

61. Két Faun egy gyermeket hord egy kasban. Egy régi dombormű után, mely jelenleg az Albani villában létezik, szép de vékony példány, fel van húzva. B. 230, P. 175.

62. A Parnassus. Rafael után, szép példány. B. 247, P. 128.

63. Apolló. Ez s a következő lapok Marc Antonio compositiói, mutatják finom izlését római idejében. Gyenge példány. B. 263, P. 146.

64—71. Nyolcz Musa. Négy szép példányban, egy jó, három gyenge. B. 265, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 277.

72. A Satyr és a gyermek. Rafael után, szép példány. B. 281, P. 179.

73. Az ifju és öreg Bacchans. Egy régi dombormű szerint, mely az Albani villában van, szép példány. B. 294, P. 181.

74. Venus kilép a fürdőből. Igen szép compositió, Rafael után, gyenge példány. B. 297, P. 141.

75. A szüret. Rafael után, Passavant különösen dícséri a baloldalon levő két gyermek vésését, mig a metszet többi része gyenge. Szép példány. B. 306, P. 186.

76. Bacchus. Kétes, vajon Marc Antonio műve-e, kitünő példány 308.

77. A fiatal Olympus. Szintén kétes lap, a példány szép B. 309.

78. Venus és Amor. Rafael után, a kézrajz a Grahl gyüjteményben van Drezdában, szép példány, restaurálva. B. 311. P. 142.

79. Venus leguggolva. Az antik szobor szerint, Passavant gondolja, hogy Mantegna rajza után, két példányban, egyike veres, mind a kettő igen szép. B. 313, P. 144.

80. Amor és a három gyermek. Némelyek szerint Mantegna András rajza szerint, 1506 évszámmal, kitünő példány. B. 320, P. 168.

81. Vulcan, Venus, Amor. Francia modorában, meglehetősen jó példány. B. 326, P. 132.

82. A belvedéri Apolló. Kétes lap, gyenge restaurált példány. B. 330.

83. *Apolló.* Egy régi szobor után, szép példány. B. 333, P. 164.

84. Apolló. Rafael atheni iskolájából, kétes lap, szép példány. B. 334.

85. Pallas. Giulio Romano rajza szerint, igen szép példány. B. 337. P. 145.

86. A három gratia, egy régi dombormű szerint, jó példány. B. 340, P. 188.

87—89. A szegletképek a Farnesinából. Jupiter s Amor, Mercur, Amor s a három gratia, jó példányok. B. 342—4, P. 133—5.

90. Mars, Venus, Amor. 1508. Mantegna rajza szerint, szép metszet, meglehetős jó példány. B. 345, P. 136.

91. Hercules s Antaeus, Giulio Romano rajza szerint, legjobb idejéből, szép példány, restaurálva. B. 346, P. 174.

92. Galathea. Rafael rajza szerint, Marc Antonio egyik főlapja, meglehetős példány, erősen restaurálva. B. 350, P. 191.

93. Quos ego. Két példányban, Rafael után, az első állapotban jó, a másodikban kitünő. B. 352, P. 138.

94. A férfi a két trombitával. Baccio Bandinelli rajza szerint, jó példány. B. 356, P. 217.

95. Rafael álma. Passavant szerint Giorgione compositiója, a fantastikus állatok azonban nagyon hasonlítanak Rafael kis szent Mihályának hátteréhez, kitünő példány. B. 359, P. 218.

96. Az ifju a fáklyával. Francia rajza szerint, jó példány. B. 360. P. 219.

97. Traján Róma s Victoria közt. A Constantin diadalív dombormüve után, kitünően szép példány. B. 361, P. 196.

98. Az okosság (prudentia). Rafael rajza szerint, jó példány. B. 371, P. 200.

99. A férfi s nő a gömbökkel. Passavant Behaimnak tulajdonítja ezen metszetet. Kitünően szép példány. B. 377, P. 226.

100. Egy férfi veri Fortunát. Marc Antonio compositiója első bolognai idejéből, gyenge példány. B. 378, P. 228.

101. Egy férfi baltát mutat egy nőnek. A művész első bolognai idejéből, szép példány. B. 380. P. 229.

102. Philosophia. Rafael rajza szerint, mely a florenczi gyüjteményben van, gyenge példány. B. 381, P. 203.

103. A költészet. Rafael compositiója a Sala della Signaturában. Minden tekintetben kitünő példány. B. 382, P. 204.

104. Egy fiatal nő virágot öntöz. Marc Antonio jegyével, de valószinüleg Behaim műve. Kitünő példány. B. 383, P. 227.

105. Az ifju a lámpással. Meglehetős példány. B. 384, P. 230.

106—112. A hét erény. A három theologiai s a négy cardinalis. Kitünő példányok. B. 386—392, P. 205—211.

113. A béke. Meglehetős példány. B. 393. P. 212.

114. A kigyó egy ifjuhoz szól. Francesco Franca rajza szerint, meglehetős példány, erősen restaurálva. B. 396, P. 232.

115. A két nő az állatkörben. Két Sibylla, Rafael rajza szerint. Kitünő példány. B. 397, P. 233.

116. A hegedüs három meztelen nő közt. Passavant véleménye szerint Jacopo Francia rajza után. Jó példány. B. 398, P. 234.

117. A fiatal nő két férfi közt. Szép, de restaurált példány. B. 399, P. 235.

118. A három tudor. Francesco Francia rajza szerint, különösen finom metszet, szép példány. B. 404, P. 214.

119. A phrygiai pestis. Rafael rajza szerint, mely a florenczi gyüjteményben van, hires metszet, jó példány. B. 417, P. 127.

120. Az oroszlán-vadászat, egy régi dombormü után, gyenge példány. 422, B. P. 247.

121. A boszorkány a csontvázon. Bartsch szerint Agostino Veneziano műve, Passavant szerint Marc Antonioé. Kitünően szép példány az első állapotban. B. 426, P. 236.

122. A térdelő férfi az erdő szélén. Marc Antonio tulajdon compositiója bolognai idejéből. Kitünő példány. B. 434, P. 242.

123. Az alvó férfi, az erdő szélén. Az előbbi mesternek társlapja. B. 438, P. 243.

124. Egy ülő császár. Jó példány. B. 441, P. 248.

125. A nő egy gyermekkel. Kitünő példány. B. 450.

126. A gondolkodó nő. Kétes, de szép lap, kitünő példány. B. 460.

127. A zarándok. Leideni Lukács egyik rézmetszetének másolata, gyenge példány, második állapot. B. 462. P. 223.

128. Az ülő férfi a fuvolával. Kétes lap, jó példány. B. 467.

129. A kapaszkodók. 1510. Michelangelo hires eltünt cartonja szerint, gyenge példány. B. 487, P. 254.

130. Rafael ülve. Jó példány. B. 496, P. 275.

131. V. Károly. Ámbár Vasari ezen metszetet Marc Antoniónak tulajdonítja, Passavant kétkedik benne, gyenge példány. B. 497, P. 244.

132. Pietro Aretino. Hires arczkép; példányunk, fájdalom, gyenge. B. 513, P. 277.

133—159. Krisztus kinszenvedése. Dürer fametszeteinek másolata, türhető példányokban. B. 584—620.

160—176. A szent szűz élete. Dürer fametszeteinek másolata, rosz lenyomatokban, a M. N. Muzeum könyvtárában azonban ugyanezen sorozat megvan jó példányokban. B. 621—637.

177. Szent Ferencz. Dürer után, gyenge példány, második állapot. B. 642.

178. Szent János és Szent Jeromos. Dürer után, szép, de restaurált példány. B. 643.

179. Krisztus a kereszten. Dürer után, szép példány. B. 645.

180. A gavallér s az urhölgy. Dürer után, gyenge példány. B. 652.

Pulszky Ferencz.

A MAGYAR NYELVÚJITÁS ÉS TÉVEDÉSEI.

I.

A beszéd az ember érzéseit és gondolatait fejezi ki. Az érzések és kisebb mértékben a gondolatok, mint általában a tagokban mozgást, úgy különösen a beszédszervekben is hangnyilatkozatot idéznek elő. Érezni, gondolkozni és szólni, természettel kapcsolatos dolog. E miatt szoros kapcsolat van amazok és ezek, egy részről az érzések és gondolatok, másrészről a beszédhangok közt; együtt és megfelelően fejlenek. Az embernek egész benső vagy szellemi élete törekszik nyilatkozni a beszédben s ha annak minden mozzanata nem fejezheti is ki magát, de a főbbek kétségkivül. A gondolkodásra visszahat a beszéd; a gondolatokat hangokkal, tehát külső jegyekkel megköti, közli és terjeszti, — a gondolkodást felébreszti, tevékenyiti. Némelyek szerint a beszéd fejtette ki az észt s talán meg is előzte; annyi hihetőbb, sőt bizonyos, hogy a kettő együtt származott, együtt él és fejlik.

A nyelv, értvén ezen a beszédtehetséget, az embernek, legalább fejlett állapotában, szerves tulajdona. E nélkül nem volna s nem volt az ember gondolkozó és eszes való. Ezenkivül mint egy társadalmi egységet képező nép tulajdona, a nemzetté válás csaknem egyedüli eszköze, a nemzetűl élés legfőbb tényezője s egyszersmind nyilatkozása. Mert a nemzet észjárását, gondolat-kincseit, érzései nyilatkozásának formáit elhatárolja és egyesíti. E mellett a nép természetközi s benső életének nyomait híven magán viseli s feltünteti. Ugyanis az ember fejlődésének korszakaihoz képest különbözőkép idomúl. A nyelv változásaiból tetszik ki, hogy az embernek merőben ér-

zési élete vala addig, míg társaságos életbe lépett s érzelmi képződése megindúlt; ezen időszaknak felelnek meg az utánzás és érzés azon kifejezései, melyekkel fejletlenebb nyelvek nagy mértékben birnak. A társaságos élet fensőbb észfejtő, ismeretközlő, eszmékkel gazdagabb időszakában, a nyelv is elvontabbá lett; a természetes szók többféle elvont jelentményt nyertek. Végre midőn az érzelem világát az értelmi élet, közlekedés, fensőbb műveltség szorosabb körre határolja, — az ember nem annyira az élő természet kebelén, mint attól elvonulva mesterkélt társadalmi kapcsok közt él, kiszárad a szók természeti és természetes forrása, csak a már meglevő hangelemekből alakit az értelem közlekedési czélokra hangzatokat. Ez utóbbi álláspontón találjuk korunkban az új-latin s más fejlettebb nyelven beszélő népeket; kisebb mértékben az ismertek közűl bármelyiket is.

A nyelv természetes fejlődése az volna, hogy a nyelv az ember szellemiségével egy arányban, együtt és megfelelőleg gazdagodnék alakokban és hajthatóságban, szókban és mondatokban. Hogy a benső erő által okozott fejlődési folyamba, semmi oda nem tartozó külső vagy benső erőszak ne nyúlna. Hogy az egységes nép vagy nemzet, mint physikai, úgy szellemi és épen nyelv-fejlésében is, egy szerves valóhoz hasonlóan gyarapodnék. Mint egy élőfa, saját életerején s a tápláló földön kivűl, semmi idegen tényezőtől, önkénytől nem szenvedve növekednék, tenyészne és teremne. De az emberi szellemet és a mi annak felel meg, az emberi nyelvet az élőfához helyesen nem hasonlíthatni. Mert nem tekintve az eseti okokból, vagy véletlen miatt eredő változásokat, a nyelv fejlése, az emberi szabadság, sőt kény hatalma alatt nagy mértékben áll. Az ember szabad akarata sokképen kitünteti hatalmát a nyelv irányában, már a történelem, tehát az emberi művelődés előtti időkben is. Már a Genesis példáit mutatja fel a nevezetekre reflectálásnak, a nevek indokolásának, a nevekből monda alkotásának. Már Homerusnál találni nevek p. Odysseus, Astyanax eredetére eszmélést, névszármaztatást és megkülönböztetést. A barbar népek önkénye szóalkotásban, névváltoztatásban igen feltünő (Müller. M. Lectures II.). Az ember, mihelyt nagyobb erővel eszmél, kivált pedig fensőbb értelmi fejlésnek indul, érezteti szabadságát, kényét a beszéd körében, a beszéd-elemek irányában.

Még inkább kitetszik ez idegen szók átvételében. A népek érintkeznek egymással s néha egymás javára, máskor egyik fél ártalmára közlekednek. Ismereteket, egyszersmind szókat közlenek egymással. Mint az anyagi életben, úgy a szellemiben is, harczok, forrongások, pusztulások mutatkoznak. Az elmaradtabb nép saját ismeret- és szóbeli szegénységét dúsabbak értelmi és szókincséből pótolja; néha nyelvével egész múltját feláldozza. Másszor jeles elmék az eszmék s azokkal együtt a szók egész sorát találják fel, vagy idegentől tanúlják el és honosítják meg. Még a természetes fejlés és súrlódás által kipattant új szók is, egyesek elméjében fakadnak ki, s egyesek nagy gondolatai árjában, nagy elmeműveinek hordereje által terjednek el s lesznek a nép sajátjává. Az eszmék és szók tehát egyrészt önerejökön áradnak el a műveltebb és dúsabb néptől a szegényebbhez, másrészt egyes nagy elméktől származva lesznek közkincscsé. Az első esetre példa az a sok fogalom és nevezet, melyet a görögök ősidőkben az egyiptomiaktól és phoeniciektől, — a rómaiak a görögöktől vettek át; az utóbbira sok nagy elméjű egyén eszme- és nyelvgazdagító működése a görögöknél.

Általában nagyobb elmének tulajdona az ember szellemiségének birodalmát tovább terjeszteni, birtokait szaporitani. Az ily elmék a természetes, de néha és néhol a lassúbb fejlést fokozzák; többet alkotnak, mint magától a szerves egész csendes működésében alkotna, reflexióval, öntudatos, szándékos alkotással pótolják és egészítik ki amazt, több eszmét és több szót hoznak elő. Ily egyének hatását világosan kimutathatjuk a művelt nyelvek történetéből. A költők, az óvilág legnagyobb embereinek keblében „felzseng“ a mély érzés és magasztos gondolat összehatásából a hangzat s kifakad a szó és szólás a rythmushoz illő s azzal együtt létre jövő alakban. És egészen hihető, hogy Homerus felséges szép epithetonait s hangzatos ige-alakjait a költők nem azon módon vették a nép szájából által, hanem újból alakitva adják. Érezhető, hogy Aeschylusnak szent tüzéhez s rythmusához szabottak amaz új szók, melyek először nála tünnek elő s melyek szótárainkban, mint egyedül övéi, úgy jegyeztetnek fel. Igy az állami, társadalmi s irodalmi életetpamphlet-jellemü vígjátékaiban ostorozó Aristophanes kimeríthetetlen szókincse; ez a reflexióval és önkénytelenül is, az ihletés ösztönzésére az egyéni lángelme szeszélyével alkotott szóhalmaz. Új eszmékkel új szók szülemlet-

tek, Platonál (idea), Aristotelesnél (entelecheia), sőt a nagy orvos Hippokratesnél is. — A megváltozott viszonyok, a természetes és nemzeties fejlődés fenakadása, megakasztotta a nyelvújulást eszközlő költői és bölcselői eret; és mégis legalább a régiek tollaival czifrázva új alakban ragyogni erőlködött az alexandriai korban is egynémelyik, — kit aztán az idők satyrikusa gúnyol. — Egyéni és öntudatos nyelvújítás mutatkozik a rómaiaknál is: Cicerónál, ki a görög bölcsészetet irodalmilag átülteti, a ker. egyházi atyáknál, kik a keresztyén fogalmakat a latin nyelv erőltetésével fejezik ki, s kiket legelőbb említheténk, a költőknél, kik a népies verselési módot a görögnek, csaknem évszámmal kimutatható bizonyos időpontban áldozzák fel, a nyelv tisztaságával együtt. Újabb népeknél is több ily adat található. Luther nyelve új volt, nem általán az életben, hanem csak az irodalomban; mert előtte csak a jogászok irodai nyelvében volt alkalmazva. Klopstock, mint egy honosa kifejezi, nem találta elégnek magára nézve a német nyelv akkori világát, s rövidítések és idegen szókapcsolások által sokat szándékosan újított. Igy Vosz a költői, Krause és Hegel a bölcsészeti nyelvre nézve.

De a nyelvújítás e módjai sokkal szerényebbek és egyszerűbbek annál, mely nálunk az újabb időkben létesült. Néhány év alatt a régi időktől fogva megalapúlt, legújabban nagy terjedtségűvé lett tudományrendszerek sok ezernyi idegen műszavait, tüzetesen átidomítni, s egy egészen más fajta nyelv szavaival fejezni ki, a régi nyelvek megszokott szavai helyébe hasonló értékü, hangzású, sőt lehetőleg azonos terjedtségü s szabatosságú kifejezéseket alkalmazni, s mindezt ama belső szükség, ihletés vagy ösztön, tehát a szóképzési szokott erők összeműködése és segédkedése nélkül: ez a nyelvújítás roppant műve, melyet csak egy általános tekintetre is bámulatosnak találunk s a korábbi idők ilyen kisérleteivel épen nem egyezőnek kell mondanunk. Ez nem nyelvújitás, hanem nyelvcsinálás, mert a megvolt szókincscsel egyenlő, ha nem nagyobb számú szók ezreiről (Bugát) sőt százezreiről (Szabó J.) van szó. Legfölebb azért lágyithatni a „nyelvcsinálás“ kifejezést, mivel a nyelvrendszer meghagyatott. A szók amaz ezrei nem úgy szülemlettek mint a költőknél, a felzsengő kebelben forrongó érzés fakadva ki, — nem is úgy mint a nép gyermekénél a dal, élcz és annak burokja a szóhangzat, — nem is úgy mint a régi bölcselők eredeti vagy lefordított műszavai, melyeket a köz-

müveltség azonnal elfogadott, sőt már előre kivánt. Itt legtöbbször kiválólag az értelem munkája folyt, az ihletés vagy érzések, sőt a valódi szükség kényszerítése hiányában elmés feltalálás ritkán; többször virtuózitás, mindennapi ügyesség, az értelem hideg kézművesi munkája s valamely jó szándék, mely biztos elvek és alap nélkül, korlátot nem ismerve, mérséklet nélkül elszilajodva, önkényesen és kártékonyan hatott ép az ellen, a minek érdekében föllépett.

Ebben az egyéni szabadság és tetszés hatalmát a nyelven, mértékletlen voltáért elitéljük; de ugyanazt bizonyos, igen természetes korlátok közt nemcsak elismerjük, hanem mellőzhetetlennek tartjuk. Mert könnyen meggyőződhetünk, hogy a művelt közlekedési, kivált pedig a tudományos nyelv művelését, bővitését a néptől nem várhatjuk, reá nem bizhatjuk.

Legüdvösb volna kétségkivül a nyelv természetes és élő voltának s nemzeties jellemének megóvása végett, ha az magában, maga erejéből, tehát belülről fejlenék, benső fejlés kinyomásai lennének szavai, szófüzése, mondatkötése, — ha az ujabban eltanulandó vagy átveendő eszmék, a szellemi érintkezés legtitkosabb, legbensőbb csatornáin külső burok vagy mez nélkül úgy származnának át, mint néha a test vagy lélek nyavalyái és eszmék, melyekről mondani szoktuk, hogy a levegőből terjednek el, — ha az újonnan felmerülő eszme azon körben honosodnék meg legelőbb, hol a nyelvalkotó erő legnagyobb és legtisztább: a népnél, — s ott öltene magára nemzeti alakot, ott nyerne nemzeties elneveztetést. De ez legtöbbször nem igy történik: nem történhetik igy. Az átvett fogalom idegen alakban jő át, melylyel szoros kapcsolatban van és marad, jó darabig csak néhányaknál lesz ismertté, azoknál is marad tudomásban; tehát csak eme kevesektől nyerhet nemzeties megjelöltetést vagy nevezetet. Van sok oly dolog is, mely csak a tudomány legfensőbb körébe való s melyekről alig remélhető, hogy alsóbb körökbe jó ideig vagy valaha eljussanak. Mind ezekre mind amazokra nézve hát a nyelvújitás, a tudomány és felsőbb müveltség kevés avatottjainak feladatává lesz, a dolog természete szerint.

De nem is lehet azt ily dolgokra nézve a néptől várni. Megvan nála a nyelvalkotó erőnek nagy mértéke, — a tisztább érzék, a nemzeti szókincs és szókapcsolat iránt. De nincs meg az, mit a mai korban szülemlő vagy terjedező szók alkotásában

nem mellőzhetni: az elvont fogalmak iránti fogékonyság, a tudomány szavaira nézve szükséges szabatossághoz, rövidséghez hajlam, a fensőbb nyelvezet választékosságához izlés, — s mi legtöbb, az értelmi fejlettség, eszme-gazdagság. E mellett és e miatt előbb kell sok fogalomnak a nemzeti tudományosságban meghonosodni, mint a népnyelv élőfájába oltódhatnék. Az ismeretek hatalma egész erővel lép fel a népi és nemzeti nyelv tisztaságának érdekei ellen. Ennélfogva a lassan fejlő nép alkotását be nem várva, a reflexio öntudatos alkotásának a nyelvet némely részben átengedni, kikerűlhetetlenné vált. Ez egy hátramaradt s oly helyzetű népre nézve, melynek létele művelődésétől függ, életkérdés, — mely sok ideig tartó habozást nem enged.

II.

Nincs nyelve Európának, melyre nézve az újítás, még pedig az, melyről itt szólunk, az öntudatos újítás, szükségesb és igy jogosabb lett volna, mint a magyar nyelvre nézve.

A középkor egyoldalúan fejlesztette e nyelvet, csak a vallási élet és iratok körében, mely szak nem érintkezett úgy mint ma egyébbel, philologiával, természetiek ismeretével stb. S ezen időkből fennmaradt emlékeink igen csekély gyarapodását tüntetik fel azon szókészletnek, mely az újabb időkben szükséges és használatos, bár kétségtelen dolog, hogy a magyar nép Európába költözésekor, a szó-elemeknek, gyököknek ugyanazon mennyiségével birt, melylyel bármely más nép s hogy nemsokára, saját nézete szerint igen sok nevet alkotott, nemcsak természeti dolgok, házi és életbeli eszközök, hanem elvont fogalmak jelölésére is. A XVI. és XVII. századbeli irodalom nyelve tanúsítja azt, mely egyszersmind láttatja velünk azt is, mikép igyekszik nemzetünk sok jelese az átvett idegen szókat hazaiakkal pótolni s öntudatosan alkotni, képezni. Meggyőződhetünk, hogy a népélet kikerűlhetetlen idegen szavait nem tekintve, a hit- és jogtudomány körében több idegen szót tartott fen nálunk, ez időtájban, a tudományos affectatio, mint a valódi szükség. És hinni merjük, hogy ha e korbeli irányát megtartja, erélyét tovább is alkalmazza, megfelelhet nyelvünk a legújabb idők kivánalmainak is. De a XVIII. század mindent megváltoztatott. Az előbbiek szép és sikeres törekvésé-

nek gyümölcseit eltemette s magát a tenyészetet is megszüntette. Költészete sokkal halványabb, élettelenebb, roszabb nyelvű, mint a XVI. századé volt. Prózája sokkal terjengőbb, kedélytelenebb, szárazabb. Ujulás a nyelvben nem érezhető. A szógyökök termőereje kihaltnak látszik; legfelebb mint ápolatlan élőfa-csemete, oldalt földirányosan hajtja galyait, nem a föld fölé magasba emeli koronáját. Körülirásokban, sokképen ízült képzők összeraggatásában fejti ki termékenységét. A tudomány, mely pedig sokfelé kezdett elágazni s sokképen gyarapodni, nem birt magyarúl szólni, vagy magyarúl szólva, latin műszókkal élt; nem volt tenyészhető és terjedhető. Elnevezései idegenek voltak s igy szelleme sem volt magyar. A fensőbb társalkodás szavai hasonlóul idegen virágok, melyeket nem az élet szült s melyek itt a művelődést csak az elfajulás árán terjesztették. És mivel tudomány és társadalmi cultura erősen áramlottak hozzánk, kezdték elborítni nyelvünket, azon arányban, melyben annak termő-ereje apadt. A magyar nyelv, műveltjeink szemében, s voltaképen is, valódi „lingua rustica“ kezdett lenni. Külföldieknek meggyőződésévé lett, hogy e nyelvnek enyészni kell, mint díszkertből a burjánnak. Magunk is hittük és hirdettük, hogy a tudomány és művelődés élete nálunk a „holt“ latin nyelvben van.

E kétségbeesett állapotban néhányan sejtették a baj okát s óhajtották a nyelvbővités és újitás ügyét előmozditni. Némelyek tettleg is kisértgették a műszók alkotását; egyik a physika, másik a mathematika, mások ismét a hirlapi nyelv sokféle szavait magyarítani. Mindezen törekvés kis körben mozgott, nem elég komolysággal és avatottsággal; csekély volt egész sikere is. Egy rendkivüli vonzó-erővel biró, nagy műveltségű, páratlan erélyü embernek sikerült a derekas mozgást megkezdeni. Mellette a szógyüjtő Baróti s a nyelvelemző Révai. Körüle és utána egy csapata a hazafias, kitünő műveltségű ifjaknak, előbb kivált költők, utóbb tudósok is. Majd a hazafiak (Teleki, Széchenyi) s a hon egyesei szintúgy mint testületei, intézetei. A nemzet életkérdésévé lett a nyelvújitás ügye, a nemzet nem sokoldalú de mozgalmas és erősen lüktető nyilvános életének s a kezdők hevével felkarolt tudományosságnak szükségévé lett a nyelvmüvelődés. Igy jutott győzedelemre. Ma már a tudományos nyelv kincseinek nagyobb részét teszik a megújitott szók, sőt a közélet fontosb szavai is ujjáalakitás műveletén mentek által, és a családi legbensőbb kör

egész nyelvezete is bővebbé, szebbé és nemesebbé lett. A nép kellő részvéttel fogadta el az újított nyelvet, mely az ő benső életére is művelőleg hatott. A ma már gazdag magyar nyelv többé nem a hazafias kis szám tulajdona, hanem egy nemzeté, s ez által kétségkivül élete és tovább művelődhetése biztosítva van. Ha mégis veszély fenyegetné vagy érhetné, azt már nem a nyelv belső értéktelensége, e kor eszméihez képest fejletlensége, hanem külső körülmények okoznák. Vagy a benső fejlesztés tévedései, melyekről szólani feladatunk.

E nyelvújítás lényegében életrevaló; mert szükséges, s mi több, lehetséges is volt. Lehetséges a nyelv természeténél fogva.

Emlitettük, hogy a magyar nyelv nagyszámú saját szógyökkel bir, melyek mennyisége még inkább kitetszik, ha népünk tájbeszédeinek szókincsét veszszük vizsgálat alá. Ezek nagyrészét a nemzeti hanyatlás kora elavúlni s divatlanná lenni engedte, az újítás pedig könnyen felélesztette s közforgalomba inditotta. E mellett a mi szógyökeink a nép beszédében és érzése szerint is élő és tenyészthető elemek; képezi is azokat magától és öntudatlanúl is csaknem minden táj. A nép nem ütődik meg, ha egyik tájon oly ragok, oly képzők, oly szóközési viszonyok fordúlnak elő, melyek másfelé nem ismeretesek. Nem tetszett vissza, ha az újitók mondták: *hiány, alkalom, szorgalom;* mert ezeket igen természetes, jelentős és érthető szóknak sejtették. A rövidítésekre a biblia és énekes-könyv előkészitette (hű, hitlen, hon, hiú) vagy helynevek vezették (lak, pót, tér). Az ismert és értett képzőkkel csinált új tők feljutását nem ellenezte, se szokása se nyelvérzéke. *Veszély, viszály, erély* csak úgy lehettek neki, mint: *aszály, vigály*; *álladék*, úgy mint: *maradék, érzelem*, mint: *értelem* stb. Mondhatni, hogy inkább igen is engedékeny volt és sok esetben megtévesztetni engedte magát. Az újitott nyelv némely alakjain kapva kapott, s már néhány évtized alatt elsajátította mindazt, mi elsajátitható volt. Mert hogy az egy-két ezernyi szóval megélő nép a sok ezerre menő tudományos műszót elfogadja tulajdonául, kivánni is képtelenség volna. De hogy az újitást elvében és lényegében elfogadta, kétségtelen dolog.

Nyelvünk elmaradottsága, természetes és fokozatos fejlődésének fenakadása, e három dologban mutatkozott: a tudományos és közlekedési fensőbb nyelv szavainak, ujabbszerü költészet és általában mivelt társalkodás szép kifejezéseinek

hiányában, s e hiányt pótló idegen szók özönében, mely nyelvünk egész birodalmát elborítani, szinétől és tenyésztő erejétől megfosztani fenyegetődzött. E három baj egy kútfőből eredt, egy orvos-szert kivánt; de mindenik baj különböző egyének által vagy legalább külön mozzanatokban orvosoltatott.

A kellő szóbőség hiányát már a XVII. században érezték. Orvoslására már szabályokról is kezdtek gondolkozni, sőt tettel is adtak példákat. Még inkább a XVIII. század végének néhány embere, bár eleinte csak némely tudomány nyelvére nézve, a nélkül, mi épen a nyelvfejlesztéshez és szó-alkotáshoz mellőzhetetlen volna: finom elmeél, műérzék s a nyelv rendszerének és szókincsének teljes ismerete nélkül. Mert Geleji és Apáczai, Barczafalvi és Szacsvai újonnan alkotott vagy csak felvett szavaiban épen nem találhatni fel a nemzetiesség mellett a szóképzési tapintatot, csint és rövidséget, vagy ama hivatást, mely a nemzet lelkével, úgy mint a tudomány szellemével megtelve, új szókban úgy szóljon, mint nemzetének legédesebb gyermeke és a műveltség s tudomány avatottja, ép oly nemzetiesen s érthetően mint csinnal és szabatosan.

A tudományos műszók előállitásának módja Apáczainál szintúgy mint utódainál, sőt a XVIII. századbeli egynéhány újitónál is az volt, hogy a szabatos értelmű, rövid s már régiségök s idegen voltoknál fogva is tudományos szint nyert szók helyébe, a közbeszédből vettek fel kifejezéseket. Ez világosan a szabatosság rovására történt. De ez úton czélt nem érhettek, más okért sem. A közbeszéd sokkal szűkebb körben forog, szavai sokkal kisebb számúak, mintsem a tudományok újkori fejlésének elég kifejezést adhatna. Némely, s talán mondhatni, minden tudomány alap-fogalmaira nézve igen; mert ezek a nép életének földében tenyésztő gyökerek; de fensőbbekre, elvontakra, a nép észjárásának alsó körében meg nem fordúlókra nézve, e kútfőből meritni lehetetlen. A nép a természethez szorosan s mintegy physikai erők által van kötve, annak keblén él, annak korlátai közt szemlélkedik, és mondhatni, minden szó sajátképen csak addig valóban a nép tulajdona, míg első természetes ősszerű jelentései tartanak; azontúl inkább a tudományé. És minden tudomány, maga a természeti dolgok tudománya is, mihelyt az egyszerű szemléletén túl emelkedve az általánosságok finomabb levegőjébe ér, mihelyt viszonyít, általánosít, elvon, bölcselkedik, oly kifejezésekre szorúl, melyeket a „természet“ nem ad, melyeket a tudomány

elemileg ugyan a néptől vett és vesz, de attól valóban el is vett és elvont. Kivált pedig az új tudományos műszók, melyek az újkori legműveltebb népeket is, egész rohammal lepték meg és árasztották el, úgy hogy máskép ném pótolhatták ebbeli szükségöket, mint a görög-latin műszók szaporitása, hajlitása és vegyitése által: az ily szók épen nem voltak bármely erőfeszitéssel is a népbeszéd kész szótárából kiteremthetők. Ily ismeretek, fogalmak regiójába első nyelvújitóink be nem hatoltak, behatolva nagyon átlátták volna Geleji ama nagy szavainak valótlanságát „nincs oly dolog, melyet magyarúl ki nem fejezhetnék".

Ezenkivül ama népies szók vagy műnevekké erőltetett köznevek Apáczainál, Molnárnál, a mellett hogy a tudomány nyelvét választékosságától megfosztották, fenségéből alávonták s a kellő szabatosságot megszokott avatottakhoz méltatlanokká tették volna: határozatlanság által termékenységétől, tovább fejlésétől is megfosztják vala a tudományt, megzavarják az észt, hogyha ez az irány állandó maradhat. Mert hogy csak egy példára szoritkozzunk, hogyan fejlődhetnék ott a bölcsészet, hol az: *ész, eszély, eszme, eszmény, fogalom* s más ilyekhez szó nincs, hol a *virtus-jószág*, mely szó egyszersmind vagyont sőt marhát is jelent, hol *lélek, jog, igazság, egyenesség, méltánosság* s több ilyek, teljes határozatlansággal alkalmaztatnak, hol a mathematika *tudákosság*nak, kör *karikán*ak, sugár *küllő*nek stb. inkább gúnyoltatnak mint neveztetnek.

Oly műszókra, részint állandó értékű nevekre (nomenclatura), részint tudós kifejezésekül leginkább tulajdonság nevekre (terminologia) volt szükség, milyeket a német és franczia tudósok, a görög-latin szók megtartása által már megszereztek és alkalmazhattak, vagy ugyanazon szók változtatásai s az elhalt régi nyelvek szavainak életre delejezése által, majd képezve, majd összetéve, könnyen előállithattak. Ezeket mi átvenni vagy megtartani nem akartuk, nem mertük. Mert tisztáznunk is kelle, nemcsak bővitenünk s erősen hittük, hogy eredeti szógyökeink felhasználása által megalkothatunk mindent. E miatt egészen új szóalkotási rendszert kellett kezdenünk, annak helyébe, melyet előbb kevésbbé merész, nemzeties önérzetű, az érthetőségnek és népiességnek hódoló embereink követtek. Most már a tudomány érdekeinek szolgáló, nem félénk nyelvújitók csinálták a tudományok, kivált a természeti, jog- és egyéb tanok szavait. Igy aztán a görög-latin és német

s franczia műszókat, néha a nemzeti felfogás- és nézletmódhoz alkalmazva, máskor és igen sokszor az idegen szó értelmében leforditva alkották, néha a nemzeti közérzésnek tetszőleg, máskor rövidités által összezsugorítva, vagy ismeretlen értékű képzők által, megpusztitott tőkből megbélyegezve és mintegy beszegve. Csináltak számos alig érthető hangzatokat, melyek egy ideig úgy állottak a nemzeti öntudat előtt, mint idegen szók, értékre erőltetett hang-összegek, melyekbe életet, azaz jelentményt csak a megszokás kénytelensége és a tudományos vagy társalkodási beszéd divata adhat.

A nyelvbővités tisztitással járván, nagyobb feladatot teljesitett, mint előleg a kezdők reménylhették volna, nagyobb változást is idézett elő nyelvünkön, mint valaha nyelven végbe ment; de nagyobb s veszélyesb válságra is tette ki e nyelvet, mint elgondolhatták volna. Miképen? Nyelvünk rendszere megvizsgálásából kitetszik világosan.

A nyelvbővités egyszersmind szépitett is. A költészetet és szép prózát nemesebb kifejezésekkel látta el, a legújabb mivelt nyelvek példái után.

A szép beszéd eszményét a régi remekiróktól vettük, mint valamennyi újabb művelt nép nyugoton, melylyel művelődési érintkezésben voltunk és vagyunk. Ama remekeknél egyéb mestere nem lehetett a mi izlésünknek sem. De régibb iróink kevés jelét mutatják fel annak, hogy a classikai művek szépségeit elsajátitni, tulajdon nyelvünk erejével utól érni, vagy megközelitni tudnák és akarnák. Vagy fátyolozva érezték azok bájait, vagy inkább utólérhetleneknek tartották. S valóban az egészen más hangzatú, más alakitású, más szófüzési és szórendezési tulajdonokkal biró nyelveket a miénk hangzatával utólérni, szavaiknak megfelelő alakokat, szófüzési fordulataiknak ugyanazon árnyalatú mondat-alkotást stb. tenni ellenébe, oly időkben, oly izlésű embereket csak durva másolásra, szolgai utánzásokra, sikertelen és torzitó erőlködésekre vezetett volna. Igen, még ha sokkal több és sokkal nagyobb szellemi erejű iróink voltak is, — ha Erdősi nem magában áll is a XVI. században, ki a görög-római schemát egyedül kisértette meg sikeresen, s ha a classikai tanulmányok a XVII. és következő században, oly igen alá nem szállanak is. Erdősi kevesebbet hagyott, mintsem itélhetnénk felőle, Decsi Sallustius forditásában alig találhatni nyomát a szépitésre törekvésnek. Még kevésbbé utóbb. Molnár a „vala“ rim ismétlődése

ellen, az új nemzetek verselése példáján indúlva, kel ki. Geleji a „szép magyar szólásokról“ beszélve, nem a görög-római nyelvszépségekre gondol. Zrinyi midőn idegen szók vegyitésében keres szépséget, nem az általa használt Virgiliusnak, vagy a szintén emlegette Homérnak hódol. Elméletben ismerték ezeket; gyakorlatban alkalmazni épen nem tudták, valóban a nyelvet nem is szépitették. A Barótiféle kör nyitotta meg az útat, a mennyiben görög-római szellem s helyzet nélkül, amazok alakjait használni kezdé, s kifejezéseit és mondatait amazok formáiba szoritgatta s idomitgatta. Csak Kazinczynak művészi érzelmes, szabad és merész lelke ismerte föl és érzette mélyen át a valódi nyelvszépséget; csak az ő, talán nem lángelműen alkotó, de plastikai hűséggel utánozni, eltanulni, kifejezni képes lelke tudta annak legszebb vonásait a magyar beszédben kitüntetni is. Az ő főelve a nyelvszépités volt, ennek a nyelvújitásban minden egyebet alárendelt. E miatt állitotta még 1817-ben is, oly sok tapasztalás, küzdés és a tudományok közelgő feljutása ellenére is, hogy a nyelven az iró (szépirodalmi) uralkodik, nem a szokás; a szépség, nem a helyesség. Ennek kedvéért eltűrte sőt ajánlotta a „kellemes selypitést“ is, a soloecismust, a remekirókból elvont eszmék kedvéért önkénykedést. Sejtette, mit már régen a görög-római nyelvészek emlegettek, hogy a nagy irók soloecismusa és barbarismusa, idővel csak metaplasmusnak, egyéni sajátságos alakitásnak tekintetik, melyet a nagy név igazol és érvényesit. De selypiteni csak ő maga tudott; s óvatosan selypitett ő maga is.

A szépséget valóban szükségli és feltételezi az ember mindenütt, hol érzésére ható dologgal foglalkozik. Annál inkább oly alakoknál, melyek által legtöbbször érzéseit öltözteti külső mezbe, vagy gondolatait érzékre ható eszköz által közli. De a szépnek különféle faját ismeri, kedveli és szükségli s különböző alakjait alkalmazza kifejezésben, a különböző helyzetű ember és nép; mert maga a külső természet is más-más alakokhoz szoktatja, a nemzeti és egyéni hajlam is különböző alakokhoz ad fogékonyságot és képességet. Igy mindenik nyelv saját természete szerént s mint mondták „saját nemében“ fejezheti ki a szépet. Igy a miénk is. Van ennek sok oly alakja, mely a classikai vagy újabb nyelvekéinek nem felel meg. Sok oly hiánya, mely amazokban nem érezhető. Hosszú szók, sokszoros benső mozzanattal, melyeket amott sok és könnyen mozgó kis szókkal fejeznek ki. Nehézkes mondatkapcsolás, ismétlődő ragok,

mind teljes és kemény hangzatúak; tehát a szók viszonyainak igen is erős jelölése, általában is a beszéd kemény hangzata, nehezebb mozgása, szemben az új nyelvek analyticai mivoltából folyó mozgékonysággal, az új latin nyelvek lágy hangzatával. De nyelvünket, szelleméhez szorosan kötve lévő s természeténél fogva lényegéhez tartozó minden hiányaitól megmenteni, egy részt szükségtelen törekvés; mert azok saját előnyeivel pótolhatók, — más részt sikertelen; mert erőszak és gyökeres elferditès nélkül lehetetlen. E végre a nyelvújitásnak sem volt feladata, hogy a szépitést azonnal, rohamosan és kiméletlen kézzel hajtsa végre. Hivatása józanon felfogva, csak az lehetett, hogy a meglevő szóanyagból a szebbeket gyüjtse összse, alkalmazza s divatoztassa, a lágyabb hangzatú viszonyszókat használja, a szelidebb hangzásu és mégis elég érthető s nem oly terjedelmes képzőkkel alkosson, — a mondatalkotást, mondatfüzést lehetőleg változatossá tegye; röviden, hogy a mennyiben hajlékony és képezhető a nyelv, annyiban hajlítani tudja; a hol a nyelv gyakorlati használatára nézve elfoglalatlan tért, felhasználható jogot és szabadságot talál, azzal a nyelv előnyös és szépitő fejlesztésére nézve élni tudjon.

Természetes, hogy ez elsőben és főkép a költői s szépprózai nyelvre nézve volt szükséges és kivánatos; de általa lassanként a társalkodás és tudomány nyelve is választékosabbá s nemesebbé lett. A jó hangzatnak, csinnak, szép alkotásnak tekintete, vagy a szóalkotási műérzék és szófüzési választékosság, minden tudományos és egyéb szó képzésénél, mindenféle beszéd szerkesztésénél jelen volt és segédkedett. Az újabb magyar nyelv szép tulajdonai a következők:

A rövidség csinnal és tartalmassággal együtt. A rövidség már magában is ajánló tulajdon, a költői nyelvben is, hol a szenvedély inkább szaggatottan tör ki, mint elmélkedve áradozik; de kivált a közlekedő értelmes beszédben, mely kicsinyben sokat szeret mondani, — s kivált az egytagú szókkal elárad újabb nyugoti nyelvekkel szemben. És íme egész sora alakult a kedves hangzatu, eléggé szinezett és mégis kicsiny szóknak: arcz, alkony, báj, bók, bősz, ború, csáb, csend, derű, esd, est, éj, élv, elv, év, kecs, kegy, kéj, korány, lenge, lebel, nedv, nő, pir, üdv, üde, zaj, vész stb.

A lágyabb hangzatuakat gondosan összegyüjtötték s szorgalmasan alkalmazták: borong, mereng, csábúl, zeng, zseng, zsong, leng, lebeg, dereng és számtalan más, a belőlök alkotott

mellék-nevekkel: lenge, csába, derűs, borús, borongó, derengő, anda, méla, moraj.

Szinezetteket gyüjtöttek és képeztek: andalg, lelkendez, árjong, révedez, mémel, gyúl, hevűl, élvez, kebel, — és a phrasisok: éj-magány, vándor-út, csendre vagy éjre száll, éjbe borúl, légbe vész, kedvre gyúl, szerelemre hevűl stb.

A társalkodási kifejezéseket minden lehető változatban előállitni igyekeztek. Igy származtak: nő, hölgy, úrnő, delnő, — lovag, lovas, — kedv, kedély, kedűlet, jellem, jelleg, jelv stb.

Az önkényesen alkotott tudományos műszók hangja megszabásában is, ügyeltek a rövidségre, tartalmasságra, sőt a hangzat tetszetőségére is. Az ág, ély, ány, ény, am, em, ma, me s más ily képzők, sok új szónkat a régibbek mellett csinos alkat és szelidebb hangzat által tüntetik ki. Bármely nyelvben is alig találhatni szebb hangzatú szókat, mint: kedély, nedély, eszély, esély, irály, viszály, — idény, erény, merény, szerény, — illem, jellem, szellem, ildom, futam, roham, mozzam, állam, elme, kelme, térme, lény, tény stb.

De hogy az ilyek nagyobb részének csak mérsékelten örülhetünk, arra elég sajnálatosan, igen sok és fontos okunk van.

A bővités és szépités nem lehetett el tisztitás nélkül. Felvehetjük vagy megtarthatjuk vala az idegen szók egész sorát; mint némelyek javasolták, mások és igen sokan még a nyelvujitás korában is eltűrték. Mert Kazinczy is megkisértette azt a módot, Kis János és mások ajánlották, vagy legalább széles és kevéssé elhatározott körben eltűrték, Udvardy könnyelmüen javasolta. De jól értve a dolgot, nyelvünk nem gyarapodik, szótárunk nem gazdagszik idegen szók által, melyeket tulajdonai gyanánt értelmes hazafi nem tekinthet, és nem szépül idegen tollak által, melyekkel, mint régen megjegyezték, csak a korcs nyelvérzék büszkélkedhetik, s ha ez úgy megy végbe, ma nem a nyelvújitás tévedéseiről kellene szólnunk, hanem nyelvünk s nemzeti nyelvérzékünk tönkre jutását kellene siratnunk.

A tisztaságra törekvés elvben egészen jogos. A költészet, mint Schiller megjegyzi, de tapasztaljuk is, nem tűrheti az idegen szót; mert, tagadjuk vagy nem, a dal és bármely költemény, ha élettel akar birni, a nemzeti és nép-élet gyökereiből fakad ki s bármely magasságban is azon egyszerűséggel, természetességgel tartozik szólni, mely idegen szók tarkaságával, czifraságával össze nem fér. A bölcsészetre nézve Hegel mondja,

hogy csak azon nemzet kezd valóban bölcselkedni, mely ezt saját nyelvén teheti. Az ok mindig az, mit úntalan kell emlegetnünk, hogy a tudomány nemzeti vonatkozás s jellem nélkül nem élhet, akarva nem akarva a nemzetnek szól, a nemzetért van. Igy bármely tudomány, ha a legmagasb, legelvontabb ismeretekkel foglalkozik is, arra van hivatva, hogy a nemzeti életre hasson s ha nyomozásai részleteit, eszközeit, módszerét a tudós szobáknak tartja is meg, de a fődolgokat s eredményeket a hazai nagyobb közönséghez juttassa el. Mert a legalsóbb népéletet a jog- és állam-, népismereti és bölcsészeti tudományok legfensőbb eszméi mozgatják; a népiskola is hasonló tételekkel, bár természetesen száraz és nem indokolt tantételekkel foglalkozik. A nemzetre hatni hivatott tudománynak aztán főkelléke ama „popularitás", melyet még a római classicismus is követelt s az újabb idők legnagyobb nyomozói is alkalmaztak, mely ismét a tiszta és valóban nemzeti nyelvet teszi szükségessé.

A purismus, ha valahol, nálunk volt jogosult. Középkori iróink már nagy számmal vették át az idegen szókat a vallásos élet körébe. Ugyanekkor már az állami élet és művelődés is sok szláv elnevezést vett fel; mi legalább hajlandók vagyunk a király, nádor, ispán, tárnok, udvarnok, zászlós s több más ily nembeli szavainkat ily eredetűeknek ismerni el, lemondván az effélék elemezésében oly sok gyarlóságot tanúsitott s nagy zavart okozott erőlködésekről; bár némelyekre nézve fen kell a jövendő etymologiájának itéletét tartanunk. (Miklosich. Slav. Elemente 11. 12. l.) Ugyanezt kell elismernünk hely-, állatnövényismereti, mesterség- és gazdálkodásbeli sok szavunkról is. A tudományos és általában fensőbb nyelv nemzeties újitására nem keveset tettek, a XVI. század s még előbbi idők sem. Törvénytudományi és közéleti szavakkal eléggé gazdag volt ama század, mig a XVII. végén még a magyarosb Erdély is mellőzni kezdi ezeket s köziratiban oly nyelvet használ, mely szintúgy a nemzeties izlés megromlását, mint az idegen szellem különös terjeszkedését tanúsitja. Mert nemcsak az elvont nevezeteket, hanem a közneveket, legszokottabb igéket is szereti latinul mondani s katonai dolgokra a sokkal jobb s szebb magyar szók helyébe francziából forditott németeket alkalmaz. (Csereinél: lejtinán, cáprár, sirbok, dragon, muskotélyos, sturm stb.) S ez igy volt azután is, mig a jelen század elején, az igazság-szolgáltatás nyelvét több megye magyarositani nem kezdte. Igy volt a művelt társalkodás nyelve is, mely szavait annyira

idegen nemzetektől szedegette át, hogy a *familia* és *kamara*-féléktől kezdve a leggyérebb használatu divatczikk, vagy napi életű divat-fogalom nevéig mind keletről vagy nyugotról származott által, nem is emlitvén az úri öltözék apróságainak már régebben is idegen nevezetét.

Mig a tudomány, egyházi és állami élet szavait, holt idegen nyelvekből szedegették, nem oly nagy volt a veszély; de az élő nyelvek szavainak csoportos átvétele már, élő nyelv hatalma alá jutást, nyelvképességünk benső elerőtlenedését tanúsitotta. Minden átvett idegen szó tulajdon szegénységünk, szemlélkedési ernyedtségünk, gondolkozási s eszme-elsajátitási képtelenségünk bizonyitványa, ha nyelvünkön is kimondható s tán ki is mondott fogalmat nevezünk idegen névvel. Annyival inkább, mert átvételeink egészen idegen-fajta nyelvekből, mind saját felfogás hiányából eredtek s épen nem voltak, mint utóbb *kölcsönzött* szóval nevezni szerették: „kölcsönzések."

Mennyire ment a helyzet javitásában nyelvújitásunk és mit kivánhatni tőle? Ezt kisértjük meg kifejteni.

Bizonyos, hogy minden idegen szót kiirtani lehetetlen volt és az ma is; már csak azért is, mert valamennyi felismerve nem volt, mindnyáját felismerni lehetetlen is volt s jó részben az ma is. A legegyszerűbb szó-elemek közül nem egy feltalálható, teljesen élő voltában s tenyésztő erejében például a szláv nyelvekben és a magyarban is. Bár minden valóban átvett szónkra nézve adósoknak kész szóval ismerjük is el magunkat, de hogy: lé, kár, báj, csin s az eféle teljes rövidségü szók átvettek volnának, annál kevésbbé engedhetjük meg, mert az általában különböző fajhoz tartozóknak vallott sémi és ária nyelvekben is találhatók ilyek, s mit a természeti ösztönök itt és ott egyaránt megszülhettek, csak úgy tulajdonai e nyelvnek mint amannak, sőt állitani merjük, hogy sok olyan tő, melyről most szláv és más nyelvészek, elemzési észleléseiket ezzel végzik: „eredete ismeretlen", vagy „rokonság nélkül való"; sok ily szónak eredete s rokonsága fog a mi nyelvfajunk körében megtaláltatni. Ez azonban a nyelvhasonlitás legnehezebb feladata, mely mig teljesittetnék, az átvettek megitélésében szintúgy mint a gyanús eredetűek, mint: „senkié vagy mindené" elsajitásában óvakodást kell ajánlanunk. De ha elismerjük is némely közforgású szavaink idegen eredetét: köztük igen sok népies van (forma, föld, fris, mód (?), pár, pásztor, préda, próba, rúd; sőt alakszók is: épen (eben?), nincs, saját) s ha ezeket a 6—7 millió

magyar szájából és emlékezetéből ki tudnók is venni, alig akarhatnók kivenni, helyettök mást egyetértékűt adni nem lehetvén. Mert ily elemi szükségekre s főkép alakszói minőségben divatozó szókat változtatni, cserélni alig lehet; de képezni is alig tudnánk. S aztán az ilyen szók, mint sok helytt elmondták, nem számosak s a nyelv lényegére nem tartoznak.

Vannak a tudományban oly egyéni természetű, kis körű és gyér használatú fogalmak, például egy új vegyület a vegytanban, egy ujonnan felfedezett testrészecske az élettanban, egy bonyolt alakú jegecz-nem, egy ujonnan megjelelendő viszony vagy kapcsolat dolgok vagy eszmék közt, melyet sajátosan vagy részletes szabatossággal megkülönböztetve megnevezni, újabb nyelvekben igen nehéz, melyeket más művelt nemzet tudósai is, leginkább görögből alkotott, vagy tulajdonnevektől képzett vagy épen vad népektől (természet-leirási dolgokra) vett nevekkel jelölnek. Csaknem oly egyénies és rideg szók, mint a tulajdonnevek. Ezeket sem lehetett mind és jól magyarul megnevezni. Ezért találjuk legmerészebb tisztázóinknak, igy Bugátnak (Szóhalmaz), Vajda, Frivaldszky s a *tudományos műszótár*nak új alkotásai sorában, az épségben meghagyott vagy magyarosb alakba öltöztetett idegen szók igen nagy számát.

Oly szók is vannak bármely nyelvben, és igy a miénkben is, melyek idegen nézetek, fogalmak, élesen és erősen jellemző kifejezések ismertetése, vagy a közösen érdekes világ-életi dolgoknak ideiglen a mi ismeretkörünkbe vonása miatt, kivált idegenekkel érintkező vidékek beszédébe, sőt az irodalom némely termékébe vagy köreibe is bejutottak. Az idegen szó természetes kedvelése, némelyeket felkapottabbakká tett és csaknem meghonositott s irántok a nemzeties öntudatot kisebb nagyobb mértékben meggyengítette, a nyelvérzéket tűrelmesebbé tette. Ezek legnagyobb részének idegen volta, műveltebbjeinknél tudva volt és van; ezek saját szókincsünkbe nem számittattak soha; de nagyobb részt irodalmi körbe nem tartozván, nem is magyarosíttathattak. Igy ha erdélyiek már a XVII. században a *kabala, szokotál,* — dunántúliak az *atraczél, abajdócz, kruppa* s több ily szót átvették s ezek a nép beszédét legszivesb igyekezetünk ellenére is tarkázzák, ma és talán örökre; de legalább tudományos körökbe fel nem jutottak, sőt a tiszántúli jobb népbeszédben is legnagyobb részt ismeretlenek. Ily szókkal tömték tele némely szláv nyelvészek azon munkáikat,

melyekben a magyar és szláv nyelv szóegyezéseit tárgyalják: Leschka, Dankovszky és Miklosich. E legutolsó és legtekintélyesebb tudós műveinek (Slav. Elem. im Magy. Wien 1871) 956. száma alatt elszámlált átvetteknek igen nagy, mondhatnám egy harmad része oly szók, melyeket se az irodalom, se a tiszántúli magyar nép nem ismer.

Utóbbi években sikerült a magyarositás vagy nyelvtisztitás határait elég szabatosan kimutatni, az által hogy megbizonyitották (Szabó J. Magyarositás a természettudományokban. Pest 1861), hogy a tudományok tárgyainak nevei (műnevek) és a tudományos értelmezés nyelve (műszók) más dolog, s hogy az utóbbi lehet magyar s megfelel a tisztazás czéljának, a kénytelenségből meghagyott idegen műnevek mellett is.

A tudományos tárgynevek kétségtelenül fontos dolgok. Ezekkel foglalkozik a tudományos nyomozódás mint anyaggal. Ezeket viszonyítgatja, elemezgeti stb. De mivel megállapodott fogalmak nevei, némileg megmerevűlnek. Többnyire egyezés szerint alkották vagy módosítják és fogadják el. E mellett rendesen nem a dolgok lényegét, azaz összes főbb tulajdonait, a fogalom főbb jegyeit — mi általában is ritka nevezet tulajdona, hanem csak egy oly jegyét fejezik ki, melyet valaha, régiek és legtöbbször hibásan fogtak fel. E nevek többnyire csak tökéletlenül s kinos erőlködéssel adhatók vissza vagy követhetők; inkább is szeszélyesen alkotott szókkal, vagy elmésen s ügyesen alkotott hangzatokkal jeleltetnek, ha akármely új nyelvre fordittatnak, ha nem elsőben neveztetnek meg valamely nemzet szavával. Nagyon igaz, mit Szabó J. (e. m. 7. l.) az ily nevek csinálására nézve mond: „a jó szó olyan mint a jó ötlet, készitése nem igen akar függeni önkényünktől, nem igen engedi magát parancsolva csináltatni, az egy félig önkénytelenül előtermett szikra, melyet kizárólagos sajátjának nem mondhat se a jeles nyelvtudós, se a jeles természetbúvár, hanem gyakran fellobban a félig avatottnál is.“ E mondva csinált neveket aztán csak a divat erőlteti forgalomba s teszi értékessé, a köz nyelvérzék ellenére, mint az idegen szót. A fél, mács, möcs, liszka s ilyféle szók nem könnyebben megtanulhatók, de sokkal könnyebben feledhetők, mint akármely idegen szó. És mondhatni amazoknál alig is magyarabbak; mert a nemzeti nyelvérzékkel kapcsolatban nincsenek. Ezenfelül ha ily feszes, csak nehezen elsajátitható szók ezrei özönlik el a tudományok nyelvét, két nyelvű, egyaránt nehezen tanulható szótömeggel terhelvén a

tudomány emberét: oly kellemetlen teher lesz belőle, melylyel előhaladásában gátolni nemzetünket, lelkiismeretben járó dolog.

Sokkal fontosabb dolog, hogy a tudományos nyelvezet: a nép körébe is lejutandó általános fogalmak vagy tulajdonságok nevei, legyenek igazán magyarok. Ezekben van a tudomány fejlésének, előhaladásának biztositása; ezekben lüktet a tudomány élete. Amazok anyag, csontosodott külön-álló dolgok; ezek a vizsgálódás eszközei. E miatt ennek magyarositását minden áron kell, — amazokét a nyelvrontás árán nem szabad eszközölnünk. Engednünk kell az egyszerű lehetetlenségnek.

Mert nekünk legalább Szabó J. fentebb emlitett s főelvére nézve akadémiánk helyeslését is megnyert műve igazolja, hogy a műnevek teljes magyarítása lehetetlen. Ugyanis némely, talán minden, tudomány mélyebb részeihez tartozó fogalmak, például a vegytaniak folytonos változás alá juthatnak, — a tudomány főelveinek, rendszerének változtával újabb meg újabb elnevezéseket tettek és tesznek szükségesekké s már csak azért sem magyaríthatók, mert a vegyelemek jelelése a görög-latin nevezetekkel van kapcsolatban, — mi nem csak a vegytanra nézve fontos dolog. A jegecztan ismét oly bonyolodott elnevezéseket kivánna, melyeket semmi élő nyelv jól elő nem állithat, s hogy minden ily kisérlet, német vagy franczia tudósok részéről, sikertelenné lett és a tudomány embereitől általában megvettetett.

Hozzá teszszük, hogy fentebb emlitett műnek azon állitását: „elvben áll, hogy az összes természettudományi nevezéktant (onomasticon, nomenclatura) le lehetne fordítani s elképzelhető (csakis képzelhető!), hogy az ügybarátok fáradhatatlan munkássága egy ily szótárt kiállithatna, melyben nyelvünk *több száz ezer* szóval lenne gazdagitva", ez állitást határozottan tagadnunk kell. Láttuk mily erőlködéssel állitotta össze Bugát 40.000-nyiből álló „szóhalmaz"-át, melyben a régibb és átvett vagy átidomított szók leszámitásával sokkal kevesebb van a mondott számnál. Az a „több százezer szó" már nem lenne szóalkotás, hanem önkényes szófaragás, hangvegyités, hangmozaik-rakás, mely élő beszédet nem tenne. Hamis pénzverés, értéktelen anyagból. Jó, hogy e műtét, melyre már ezután se komoly tudós, se nyelvész — ezek legkevésbé tudnak és szoktak újitni — se eléggé művelt és hazafias iró nem vállalkoznék, fentebbiek szerint szükségtelen. Mert a nyelvújitás birálatában és jövőre nézve irányzásában, jobbat nem tehetünk,

mint az akadémia vezér-elvét tartani szemünk előtt és ajánlani figyelembe:

„kívánatos, hogy a műszók magyarittassanak; a műnevek általános megmagyaritása nem kívánatos.“

III.

A nyelvújitás, bármely jogos is valamely nemzetnél, ha a nyelv szavainak nagy részét, annyival inkább a nyelv rendszerét illeti, nehéz és merész dolog; ennélfogva sohasem jár veszély nélkül.

Ugyanis a nyelv egy nemzet tulajdona. Ennek közlekedési eszköze, ennek gondolatait s érzéseit kifejező alakzat. Egy nép családi és társadalmi, tehát magános és legbensőbb kedélyéletére tartozik és annak felel meg. Minden egyes szónak változtatása, kisebb nagyobb mértékben hat azon benső életre és annak gyökereire, a szellemiségre is. Csak egy nyelvközösségben élő nép összes, bár hallgatag, megegyezésével létrejött, vagy létre jöhető alak egyez meg a beszéd természetes rendeltetésével. Minél erősb valamely népnél a nemzeti nyelv sajátságainak, önállóságának érzete: annál inkább felakad a közérzés egyetlenegy szón is, mely szokatlan, vagy önkényesen csinált, vagy nem természetes eredetű. Annyival inkább, ha a nyelv rendszerét, a lélek működési mozzanatainak egyenként megfelelő hajlitási, szófűzési alakokat szeszély változtatja, vagy idegen példák után képezgetik s erőltetik a közérzésre, úgy hogy az újitott alakok csak egy idegen nyelvből érthetők.

Minden elkülönzött nemzetiségnek megfelelő nyelv, mely saját alkattal bir, saját jellegű nemzeti életnek egészen saját szabású szónemekkel, hajlítás- és szófűzés-móddal kinyomata, minden ily nyelv más alakitás-módot használ s mintegy más anyagból alkotja, a többi nem rokon nyelvekéivel egészben véve egy rendeltetésű, de részletekben igen különböző kifejezéseket. A gondolatok, érzések alapjokban azonosak lehetnek egyik, mint a másik nép lelkében, de a viszonyitás és kifejezés módjai végtelenül különbözők, s ekkép a szók alakjai is. Az épület-szerek — ha szabad a hasonlitás — azonok; a stil egészen más, és mégis a szépet, a fenségest egyaránt kifejezhetik. A szónemek lehetnek kisebb nagyobb számuak, a szóragok és végzetek különbözők, egyikben a szótestnek külső, másikban

belfejlése túlnyomó, a szóviszonyitásban, például a ragozásban egyiknek alapnézete érzékibb, hely- és időkapcsolaton épülő, az eredeti összerüséget ragok által és szójelentményekben inkább fentartó, — a szórend egészen más, — egyik egészen és természettel ellemző (analyticus), rövid szó-elemekkel, alakszócskákkal, másik a szógyökhöz tapadó alaki értékű ragokkal, képzőkkel szeret élni (syntheticus), egyiknek a mondatban a birtokos, másiknak a birtok-szó, egyiknek az alany, másiknak az állitmány feltetszőbb és fontosabb, egyik az értelem, másik a hangzat természete szerént rendezi szavait stb. E sajátságok és az ilyek teszik a nyelv rendszerét, szellemét s mindezek a nemzet millióinak benső élete mélyében gyökeredznek s mindnyájan annak lényegére tartoznak. E tulajdonok közül a legkisebbnek elenyésztét vagy elváltozását is megérzi minden művelt nemzet, még a legvegyültebb nyelvű is, ha nemzeti öntudata s ép nyelvérzéke van. Hiven őrködik ezek felett az angol iró is, ki nemzetének szótárát vegyültnek ismeri ugyan, de nyelvrendszerét épnek állitja s épségben fentartani törekszik.

Ha már azon egyesek, kik a nyelvet más műveltebbek példájára újitani akarják, e sajátságokat szem elől tévesztik, a nyelv szellemét vagy mélyebben nem ismerik vagy megkimélni nem akarják, ha a nyelvet nem saját módjai szerént, tulajdon erőiből és eszközeivel fejlesztik: összeütközésbe jőnek a nemzeti nyelvérzékkel, a fejlődés helyes irányával, szándéktalanúl is rontanak s a nyelvnek nemcsak elfajulását, de valóban bekövetkezhető halálát is előkészitik.

És ez nem üres nagy szó, melyet talán magyarságunk ellenei, egykori halál-jóslói, vagy a művelt külföld nagyzó tudósai után félelemből vagy elfogult aggodalomból mondanánk. A nyelv ilyen elhanyatlása s utóbbi elenyészése természetes fejlési folyam műve, melyet a nyelvek történelméből kimutathatni. A mely nyelv hangzatának, alakjainak, szófüzésének, szórendének eredeti sajátságait elvesztette, annak szelleme idegenné vált, elkorcsosúlt, elerőtlenült, e miatt nem tenyészik, nem terem, nem él. Vagy inkább az azt beszélő nép nem gondolkozik tulajdon nyelvének, beszédének ősi formái szerént; idegen módon gondolkozik, érez; ön-nyelvében nem lel kielégülést, tulajdon kifejezési alakjait mellőzvén, zavarván, saját szellemiségét elhagyja, elcseréli, megvesztegeti és végül megveti. Természetes, hogy a test: a szók és alakok, melyeket a szellem éltetne — belülről fentartó erő nélkül lebegnek, mint

árnyékok vagy mint illat és tenyészet nélküli kórók és igy könnyen engednek helyet az idegen szóknak, idegen alakoknak, melyeket a már elhatalmazott idegen szellem erősen ajánl és szükségel. Ez úton csak ideje bizonytalan, nem bekövetkezése annak, hogy az általában nemzetietlenné vált szellemet, idegen nyelv meghonosodása kövesse, előbb fent, utóbb alantabb, végre általában. És nem szükséges valamely nyelv elenyésztének azon állapotot neveznünk, melyben annak minden szava a nép minden retegéből kipusztult; már az a nyelv is elenyészettnek tekinthető, melyet többé fensőbb és nagyobbszerü életében s állami érintkezéseiben egy nemzet nem alkalmaz, melyet a tudomány és fensőbb műveltség megvet. E nagy változásnak elkövetkezni a mondott esetben, egészen természetes. Mert ha már idegen beszéd módja szerint hangoztatunk, idegenek benső formái szerint alakitjuk szavainkat, idegen szófüzés szerkesztéseihez szabjuk mondatainkat, s ha már a nyelvújitóktól gyakorolt önkény hatására, de más okból is, ez a hajlam a nép műveltjeiben erőt vett, sőt uralkodóvá lett, a művelt társalkodás közdivatává, a műveltség feltételévé vált: *kénytelenséggé* lesz az idegen műveltebb nyelvet átvenni, ama közép és természetellenes helyzetben nem maradhatván, nemzeti nyelvünket eldobni, a korcs állapottól, mely az idő és természet idomitva fejlesztő erejénél fogva tartós vagy végleges nem lehet, menekedni. A test követi a szellemet, a teljesedés a vágyat; félszeg helyzetben nem lehetni a most oly gyorsan alakitó s oly nagy erővel egyenlitő szellemi mozgások között.

Mily tévedésbe estek régibb és újabb nyelvbővitőink, önkényes és a nyelv természetével ellenkező újitásaik által, annak birálata lesz feladatunk. Birálatunk vezére természetesen a *nemzeties nyelvérzék,* mely az újitásnak és fentartásnak egyedüli mérve, mely a nyelv tudományának eredeti alapja s a nemzeti beszéd szavai és szófüzése s a nemzet szelleme közötti összeköttetés fenntartója.

A nyelvérzék felől, mi az és mily értékü? — nálunk is vitatkoztak már (M. nyelvészet II.). Kimutatták, hogy nem tévedhetetlen, nem mindenre nézve eligazitó, nem mindenben biztos és azonos, mint akármely más „érzék" sem. Ebből azonban nem következik, hogy nem léteznék, nem kellene rá eszmélni, sőt a nyelv nemzeties szellemének fentarthatása végett, ápolni és folyvást képezni. Mert valóban a nemzeties nyelvérzék mondja meg, vagy inkább sejteti és érezteti: mi jó, mi

rosz a nyelv természetéhez képest. Mert nem is egyéb az, mint tiszta nyelvet beszélő szülék és környezet által, romlatlan beszédmódra szokott s abba okúlt embernek gyöngéd s még a népnél is finom érzéke, mely által megérzi, megválasztja s ki is találja a nemzetiesen jó kifejezést, kapcsolatot és hangzatot, mint a zenéhez értő a jó és hibás hangokat s mint, Cicero szerint, az együgyü hallgató jól megitéli a szónok becsét és hatását. Hogy a tájbeszédek s nyelvtörténeti időszakok némi különbséget s ingadozást okoznak, kétségtelen. A magyar nyelvnek több tájbeszéde van, s ezek az idegen népekkel érintkezés miatt, a nem lényegesekre nézve eltéréseket, változatokat mutatnak fel. A magyar nyelv, csak Európában, egy évezred óta fejlik, s fejlett hatásos külső, benső befolyások hatása alatt, minők a keresztyénedés, zárdaiság, a reformatio s az újabbkori tudományosság. Igy lehetetlen, hogy a nép nyelve s nyelvérzéke is többféle hányatáson ne ment volna által, többféle világ-életi hatás nyomait ne viselné magán. Még inkább az irodalmi nyelv. Honnan vannak e változások, mik tényezőik, mennyire érdeklik a nyelv lényegét? Mi okozza, hogy Naevius nyelve nem úgy hangsúlyoz, mint a görög hatásnak engedett klassikai koré, a legrégibb héber nyelv nem oly éneklő mint az utóbbi, a gót és még a mai izlandi is, nem oly röviditő, mint az új német; egy szóval mért változik maga a nyelvérzék is az idővel: azt kimutatni a külföld legnagyobb tudósainak sem sikerült máskép, mint nagy általánosságban; s talán csak sokkal mélyebb lélektani nyomozások s lélek-tanulmányok után sikerülhet. Elég, hogy e különbségek a mi nyelvünkben is feltalálhatók, bár nemzetünknek elég egységes élete volt, s bár e tájbeszédi különbségek csakugyan nem oly számosak s a nyelv lényegére alig tartoznak. De ha még számosabbak volnának is, a nyelvérzéket, mint fentartó és képző erőt csak úgy nem tagadhatnók meg, mint amaz igen szeszélyes tulajdonát szellemiségünknek, a szép-izlést, aesthesist; noha tárgyát, a szépet, elvontságában meghatározni alig tudjuk. Annyival inkább, mert vannak mint más úgy a magyar nyelvnek is oly főtulajdonai, melyekre nézve minden kor és vidék egyet ért, és van a hon tájékai közül nem egy, melyen a magyarság eléggé önállóan, geniusához hiven fejlett ki s hol a kellőleg tiszta beszédet és romlatlan nyelvérzéket feltalálhatni.

A nyelvérzék hát nem valamely logikai szabatossággal meghatározható, az észből lehozott törvények által szabályoz-

ható tehetség. Alapjában az állatfajok ősi és természetes ösztöneihez, sajátságaihoz hasonlítanók, melyek nemzedékről nemzedékre s bármely égalj alatt átszállanak, a változás alig látható nyomai nélkül. Csakhogy ezeknél sokkal változhatóbb. Mert az ember, öntudatos szellemi életéhez képest, szabadabban rendelkezik a saját bensőjét kifejező hangzatokkal. E miatt a nyelvérzék változhatóbb. Úgy tűnik fel előttünk, mint családiasságon, megszokáson épülő, alapjában homályos, nyilatkozásaiban mégis igen biztos ösztön. Kisded és gyermek-korunk első környezetével, az anyai kebel és szeretet melegével, a szülék és testvérek arczával, szokásaival, a gyermekszoba örömeivel, az első édes anyai hangokkal, a testvérek és játszótársak hangjaival van és marad természetes kapcsolatban annak beszéd-ösztöne, ki az ősi lakban s első környezetben egészen hontalanná, szivével, emlékezetével nem lett. S ki attól messze távozott, vagy ki világ-műveltségénél fogva a tudomány magas és hideg levegőjében érzéseire s érzékeire nézve nagy változást szenvedett is: még azt is szokta vonni az édes szülőföld beszéde, még azt sem szabad elhagynia az anyai nyelv sajátságai sejtésének. Az a „nem tudom mi“ (nescio quae dulcedo), mely Ovidot vonja, az a vonzalom, mely Philoctetesből a rég hallott honi szó hangzatára szenvedélyesen tör ki, az a mélyen rejtező, de hatásra előtünő kapcsolat, mely Byront megvetett honához is húzza s mely a legnagyobb világutazókat is végnyugalomra a hazába csalja: ez az ösztön az, melyen a nyelvérzék alapúl.

E nyelvérzék természetes összeköttetést tesz fel az anyai nyelv hangjaival, alakjaival. Igy kétfélekép mutatkozik, mint fentartó és mint tenyésztő erő. Egyrészről a nyelv alakjaihoz való ragaszkodás, azok megtartása iránti ösztönszerű vonzódás, másfelől a nyelvkincsnek önmagából fejlesztése, bővitése, az idegen hangzatnak, alaknak elvetése vagy csak saját szellemében átidomitva elfogadása. Ezen alapul az orthologia, mely a korlátozott nyelvélet körében szigorúbb és merőbb; a sok nyelvet ismerőknél, vagy a kevesebbet is, de szorosan érintkezőknél eltompúltabb, érzéketlenebb; lényegében megmarad a legmagasb s világpolgáriasb műveltségűeknél is. — És hogy az ép nyelvérzék nemcsak amaz elsőbb vagy conserváló, utóbbi vagy alkotó erővel is bir, megbizonyúl nemcsak a nép mindennap szülemlő szavaiból, hanem épen a mi nyelvújításunk történetéből is. Kazinczy előtt és tőle elkülönözötten

alkottak szókat a mi orthologjaink is: a debreczeniek, a patakiak, Verseghy és társai is. Maga Kazinczy mondja pályája vége felé „jó nyelvújító, ki tüzes ortholog és tüzes neolog.“ Ezt magáról is vallja s hol nem mesterkélten vagy művészkedve ír, hanem egyszerűen mint magyar férfi és iró, igazolja is. Úti rajzaiban, leveleiben a legépebb nyelvérzéket tünteti fel, s alkot a stil és mondat-szerkesztés körében ama nyelvérzéktelen neologia nélkül.

A nyelvérzék feltalálható a művelt nemzetek nagy iróinál is. Cicero a consul úgy irt, úgy beszélt, mint saját libertusa Tiro, vagy más ilyen; Scipio úgy mint Terentius Afer. Igy van, csakhogy kivétellel, ma is Anglia-, Franczia- s kivált Németország előkelőinél. Valóban a nyelvérzéknek, a népies és fensőbb beszéd azonosságában, legalább alapra, rendszerre nézve megegyezőségében kell mutatkoznia. Igy tapasztaljuk a miénknél. Nem emlitjük a XVII. század végéig és azután élt irókat, a nádorokat, hadvezéreket, fejedelmi embereket, kiknek épen oly népies előadásuk s mindenben a közizléshez alkalmazott nyelvök volt, mint a nép verseiben található. Csak a legutóbbit és legnagyobbat emlitem meg nyelvünk mesterei közül. Kazinczy különködései, mint már emlitettük, egyedül a fensőbb műveltségű s tudományos köröknek voltak szánva, főkép pedig a mű tanulmányozók szépirodalmának. Természetesnek látta, hogy e században az irodalom nem a köznépnek termi a legfensőbbet s legművésziebbet. A fensőbb tudományos és művészeti irodalom merhet többet, többfélét, fensőbbet és mesterkéltebbet adni, de lényegében mást nem adhat, mint a nép nyelve. Szótára bővebb, választékosabb, szavai elvontabbak; de a nép-nyelv képzési szabályaitól el nem térhet és szóértelmezésével merő ellentétbe jutnia nem szabad. Szófüzése merészebb, beszéde fordulatosabb s egész nyelvezete vagy nyelv-használata szinesebb, csiszoltabb; mint társalkodása is, bókolások, ügyes mozdulatok, műveltebb magatartás és modor által theatralisabb; de az ily beszédnek és irásmódnak is alapjában nemzetiesnek kell lenni, mert a nemzet jellemét és önérzetét megcsúfoló bókolások, bukfenczek és ügyeskedés nem ékesitik a hazafit s ily ferdeségek ellen ép oly szigorúk az angol vagy német nemzetek nagyjai, mint a magyar vigjáték-irók voltak. Röviden szólva, a legfelsőbb osztályt is, mint közös eredet és vérrokonság köti, úgy a nyelvnek szerves azonsága is tartozik csatolni a nép nagy testéhez, melynek élén állhat,

de ellenében állnia nem szabad. Mert fejlettebb, de ugyanazon fajbeli és azonos szervekkel biró, magasabban de ugyanazon földalapon álló, dúsabban de ugyanazon gyökerekből élő és tenyésző rokon.

A nyelvérzék már elsőben is a beszédhangok és alakok természethez való viszonyát érzi, és így főkép a szók élő voltán alapul. Ugyanis érezzük, bár homályosan s legtöbbször ki nem fejthetve, hogy szavaink nagy része a természet szemlélése, természeti hatások alatt szülemlett, népünk ősi, nagyrészben maig fenmaradt természet-szemlélésének felel meg, vagy annak, hogyan fogtuk fel a ránk hatott tüneményeket. És mivel ez a felfogás minden nemzetnél, gyakran még a lényegesekre nézve is különböző, a nyelvérzék a sajátost, a nemzetiest keresi fel, különbözteti meg, tartja fen s így lesz egy nemzetiessé, a nemzeties beszéd őrévé és tenyésztőjévé.

E dologgal méltó közelebbről is megismerkednünk.

Minden beszélt nyelv élő az azt beszélőre nézve. Minden szónak az a fogalom ad életet, melynek képét viseli, annyiban, hogy a szó a gondolatot vagy érzést, melyet jelöl, közvetlenül előidézi. A szónak ezt az értéket vagy jelentőséget, a fogalom közvetlen előidézését, többször a megszokás adja, mely a jelhez a jelölt dolgot erősen kapcsolván, azzal együtt rögtön feltünteti emezt és mindkettőt egymással kapcsolatban forgatja és divatoztatja. De a hangzat mint jel és a fogalom mint jelentmény közt más erősb kapcsolat is van s ez: a szók származását okozó mozzanatok vagy természeti kútfők érzése, mely érzés a szókat származtatta, szokásba jőni elősegitette, a forgalomban levők értékét érezteti és úgy fokozza, sőt ős-erőben és természettel kapcsolatban megtartván tenyészteti is. Ennélfogva a szók élő voltára és a nyelv életerejére (vitalitas) nézve is fokozatok vannak. Élőbb szó és élőbb nyelv az, melyre nézve a természetszerűség érezhető; kevésbbé élő nyelv az, melynek szavain ritkán vagy alig találhatni fel a természettel való kapcsolat és ősi erőnek nyomait. Itt hát az „élő“ (életteljes) szó gyengébb és erősb jelentményét kell megkülönböztetnünk.

Mert bizonyos értelemben élő akármely nyugoti, például az angol nyelv minden köz-keletű szava, és maga a nyelv is csak olyan élő mint más nyelv és annak bármelyik szava. A német például ép oly jól megérti a *Liebe* szó jelentményét, mint mi ezét: *szeretet,* oly biztosan és határozottan eléje áll a *szél* és *zivatar* képzete a *Sturm* és *Wind* hangzatának hallatára, mint

mi elénk amazokéra. Igy van a dolog akármely más szóra nézve.

És mégis nagy különbség van a szó és szó közt, akár azon egy nyelvnek, akár különbözőnek szavait vetjük egybe. A sokképen vegyült, sokat kölcsönzött, a kölcsönzötteket saját, némelyeknél sok ideig habozó, szelleméhez idomitott, e végre a szók terjedtségét elpusztitott, hangoztatásra nézve nemcsak nem önálló, de mondhatni zavart újabb nyelvek szavai, nem tüntetik fel oly hiven a szók szülemlését, az érzések eredeti kifejeződését, általában a szóknak külső és benső, vagy emberi természettel való összefüggését. Legtöbb szavakból nem vehetni ki az eredeti összerű jelentményt, az összerűből átmenést az elvontra. Sőt van olyan nyelv is, melynek legszokottabb s legfontosabb szavai első jelentményét s legközelebbi rokonságait is csak idegen nyelvekből érthetni meg. Igy az angolra nézve mondja egy angol iró és tanférfi, hogy az a nyelv a latin és görög (s bizonynyal a német és celta) ismerete nélkül „künölös gyüjteménye a kimagyarázhatlan jeleknek". És egy másik, hogy „a szók etymologiájának tudata nélkül egy ember sem használhatja jól e nyelvet". Innen van, hogy az angol tanárok közelebbi évtizedekben oly mellőzhetetlen szükségesnek nézték, már tudományos előkészítő oktatásban, útmutatásokat adni az összehasonlító nyelvtanulmányra (Hyde Clark), elemi használatú szótáraikba felvenni a szók elemzését (Ogilvie, Wedgwood), olvasókönyveikbe szóelemzési czikkeket vegyitni (Hughes), a müveltebb közönség számára nagyobb (Stoddart nyelvbölcsészete a *Metropolitan Ciclopaediá*ban; három nagy kötet) vagy kisebb népszerű müveket (Trench több rendbeli munkái) bocsátni közre. Innen Ellisnek az angol kiejtésről irt nagyterjedtségű műve. Érzik, hogy e nyelv önmagából kevéssé érthető s hogy értsék, ép oly nehéznek mint szükségesnek tartják.

Máskép van oly nyelvre nézve, mely lényegében nem vegyült, át nem alakult, el nem ferdült, mely a nép, saját természeti szemléletét maig is több ponton s világosan kimutatja s összerű jelentményöket maig fentartott szókkal él legnagyobb részben. Igy van a dolog sok kevéssé képzett u. n. barbar nyelvre nézve, mint már igen rég Clement Alexandrinus megjegyezte. Igy jó részben a magyarra nézve is, és e sajátságát nyelvünknek a barbar nevezet árán is ohajtanók lehetően megtartani.

A franczia vagy olasz, midőn a levegőt *air*nak és *aria*nak nevezi, nem értheti, hogy ez *levegést* vagy *lebegést* (levegőlebegő. Veráncz. Molnár) jelent, sőt nem érezte már a római sem; mert nyelvében az *ao* (hau-chen) és *aémi* (weben) tő nem létezett. Az angol és franczia nem érzik a *humble* szó összeköttetését a *humus*sal, mint a római, e miatt nem oly élő az a szó nálok, mint amott és mint nálunk is, kik az *alázatos*t az *alá- aláz* szókkal érdekes kapcsolatban érezzük. A franczia *esprit* nem oly élő mint a latin *spiritus*, melyet a *spiro* tartott fen életerejében és az *âme* nem olyan mint az *animus*, melynek mintegy védője a görög *anemos*, egyik sem oly összerü jelentésű és igy természetes, mint lélek, mely a *lé- lehel- lehellek* származéka. Igy ha a latin *festino*, német *eilen*, a magyar *siet* szóval és sok más összevettetik.

A latin *hic* és *is* vagy *ille* s a megfelelő franczia és újlatin nyelvekbeli szók közt nincs meg az a hangzat különbség, melylyel a magyar amaz ellentétes két hely-viszonyt megkülönböztetni igyekszik és képes is, jelölvén a közellévőt magas: *ez, ide* (ide-tova), *itt, e helyt, e-hen* (nép), a távolt mély hangzókkal *az, oda, ott, a-hajt* (székely) a-*hon* vagy *a-hun* (tiszántúl). Ily természetességet érezhetni *a távol, túl, téved, tétova, távozik* stb. a *fő* és *fel, szó* és *száj* (régen: sza), *hang* és *hall, lep* és *lap, gége* és *gőg* és sok más ilyekben, mint összehasonlitásokból igen könnyű általlátni, valamint azt is, hogy ilyek az új nyugoti nyelvekben, az új-német kivételével, alig találhatók.

Gondoljuk ide ama szócsaládokat, melyekről Lugossy szólott s melyek tovább fejtegetését talán némely mások ez ügybeli tulzásai tették egy időre únottá. Egész sorát találhatni nyelvünkben az igen termékeny onomatopéáknak vagy természet-utánzó szóknak. Igy *li le* (leng, lebeg, lejt, lóg, lobog), *si su* (sima, sivár, sivó, sudamlik, sugár, suhancz stb.), hogy ne emlitsem a *ri* és hozzátartozókat. Azt mondhatni, hogy még az ily természetes szók is beburkolódtak s terméketlenekké lettek sok újabb nyelvben, mely át- meg átalakult és vegyült. Többnyire elvont vagy a természettől távolabb eső hangzatoknak adtak helyet. Mieinkben nagy számmal élnek és a költészet élőbb és erélyesebb nyelvének igen fontos eszközei.

Minden ilyesre nézve áll az, hogy ezekhez az ép nyelvérzék erősen ragaszkodik, s e miatt óvást és megtartást érdemelnek. Ha *levegő* helyett *léget, ismeret* helyett *ismét, vevény* helyett *vényt*, *bagoly* helyett *beg*-et stb. mondunk, elvesztet-

tünk egy-egy élő szót és szaporitottuk azok számát, melyek nem élők, csak a divat (ez kevesebb mint: szokás) által forgattatnak, melyek értékét nem a természet, nem is a nép szelleme adta, hanem a megegyezés. A hideg és érzéketlen czélszerűségi elv önkényes megbélyegzés által adott nekik szinleges értéket, a lelkes szók helyébe megbélyegzetteket alkotván Dieffenbach, vagy Renan szerint (L'origine des lang. 132. l.) a *teljes*ek helyett üreseket. Bár az sem tagadható, hogy idegen és rosz szók kiirtása s magyar eredetűek és jól alkotottak behozása által a nyelvújitás a nyelvérzéknek, a nyelv élet érdekének jó szolgálatot tett. Mert hogy *erény* élőbb szó mint *virtus, jellem* mint *character* vagy *bélyeg, állam* mint *polgári társaság, élvezet* mint *használás,* stb., azt emlitni is fölösleges.

A nép nem tudja, hogy a *lap* és *lep, nyom,* (ige) és *nyom* (-dok), *láb* és *lép, leh* és *lélek, lé* és *lebeg, le* és *lejt, fél* és *feleség* s ezer ilyen közt kapcsolat van. Nem tudja; csak bensőleg, homályosan érzi. Ezt a természetes és a nemzet geniusa által fentartott sejtelmet és mély érzést, nehéz dolog tudományosan vizsgálni, vagy dialectice indokolni; és mégis ez teszi édes sajáttá az anyai nyelvet s annak lelkünk mélyével kapcsolatos és rokonszenves alakjait. Finom szálak ezek, melyek a nép- vagy nemzeti szellemhez kötnek. A physika vagy logika törvényei szerint nem számithatók; de azért létezők és összesen igen erősek, mint azok, a melyek a szülékhez, a gyermekekhez, a honhoz kötnek. Ha sok ily szó kipusztul vagy elferdittetik, igen erős kapocs szakad el lelkünk és az anyai nyelv közt.

De élő nyelv-elemek, ellentétben az önkényesen alkotottakkal s csak szokás által divatozókkal, másutt is találhatók. Életet találni némely képzőinkben is, t. i. a melyek legmagyarabbak, legősibbek. Ilyen a cselekvőt jelelő *ó ő* és elgyengülve: *a e.* Ha ez más képzővel pótoltatik vagy mellőztetik, elvontabbá, egyszersmind ernyedettebbé lett a nyelv. És ezt könnyen megértjük, ha az ily képzővel alkotott nevet, a nélkűle csinált s életre erőszakolt, röviditett tővel összevetjük. Ki ne érezné, hogy élőbb szó: *váró-terem* mint *vár-terem, hallóérzék* mint *hallérzék;* s ki birná a népet rávenni, hogy valaha az *emelő-rúd* helyett *emel-rúdat, vágó-kés* helyett *vág-kést* mondjon.

A nyelv életereje lüktet számos igeképzőinkben is. *Tör, törődik, töret, töretik, törtet, töredezik, töredelem, töredelmeske-*

dik, tördel, tördelődzik, töröget és még sok más ilyen, mind életre képes, gazdag erejű hajtásai egy tőnek, mind a benső élet különböző mozzanatainak megfelelő növések, s változatos, most gyengédebb majd erősb hangzatukért is kedvesek a magyar nyelvérzéknek, mely épen a cselekvés benső ösztönének, indokainak, viszonyainak, sok különböző hangzat-árnyéklattal visszaadásához vagy kiábrázolásához vonzódik és arra képes. Ha ily alakok közűl, némelyeket használatlanul elavulni engedünk, másokat idegen példányok kedvéért mellőzünk, ismét a nyelvet fosztjuk meg élet-nyilatkozatának legsajátosabb módjától.

Életet adnak a magyar beszédnek, s ősi természetesb voltát s összerűségét tartják fen: helyragai, melyek sokkal szemlélhetőbben terjesztik elénk még az elvont fogalmak viszonyait is, mint az új, kivált román nyelvek kevésre apadt, eredeti értéköket teljesen elvesztett viszonyszócskái. Mert hogy a mi nyelvünk *nek, hoz, ben, ra* ragai kifejezőbben, szemlélhetőbben, szabatosabban jelölik azt, mit a franczia „à", a *ból, tól, ról,* mit a franczia „de" jelel, mely még genitivus és sokféle kapcsolat jelölője is; valamint azt, hogy a mi nyelvünk, viszonyító alakszóinak érthetősége, szemlélhetősége tekintetében előttök áll csak némely casusaira nézve elemezhető s általában minden ragára nézve nehezen értelmezhető indgermán nyelveknek: magok a legalaposb ismerőik is megvallanák. Ezenfelűl a mely ragok nálunk a nyugoti nyelvek név és igehajlitási végzeteinek felelnek meg, nem mellőzhetők, teljes hangzatúak, terjedtek. Tudjuk mit Pott is emlit, hogy a német kevés, az angol csaknem semmi eset-ragával és ige-végzetével oda megy, hová a finn és magyar a sokkal. Tudjuk, hogy ezek a ragok és a képzők nagy ellenségei az újszerű „űzlet-életi nyelv" rövidülés általi megalakulásának; és épen ez okozza, hogy a nyugot nyelvtudósai gyakran szánakoznak „misera abundantia"-nkon. De egyszersmind eszközei ezek a nyelv természetességének, sajátos erejének ; e miatt a nyelvérzék ápolásába kell ajánlanunk. Mert ha akár szófüzésben, akár összetételben mellőzzük, vagy eredeti hivatásokkal ellenkezőleg alkalmazzuk, ismét az ellen teszünk, mi legerősebben kapcsolja lelkünkhöz nyelvünket: a nyelv élő voltának érzete ellen. Általában minden sajátos, megszokott alak erősen oda forr lelkünkhöz, a nemzet lelkéhez. Ezeket a nyelvérzék megegye-

zése, tanácsa nélkül csonkitani, ferditeni, mindig veszélyes kisérlet, mindig veszteség.

A nyelvérzék őre és ellenőre a beszéd saját nemzeties szinezetének, a hangoztatásban, szórendezésben és mindenütt, hol annak életereje nyilatkozik. Nagyon tévednénk, ha úgy vélekednénk, hogy a hangoztatás, azaz: kiejtés, hangsúlyozás, hangszinezés (accentus) csak oly mellékes tulajdonok, melyek fentartása nélkül a nyelv meglehet, saját jellemű és eredetéhez hű maradhat. Utóbbi talán nem oly fontos (hangszinezés), a világias műveltség mindinkább finomitó, érzékiesitő áramlása ellen, egyszerűségében fen nem tartható, s csak az accentussal való kapcsolata miatt érdemel figyelmet. De az előbbi, a hangsúly, viszonyban van a nyelvélet legbensőbb erőivel, a nyelv, ragozás-képzés, szófűzés módjaival. A hangsuly jelöli ki a szó testében a tő vagy előszócska vagy rag értékét, s a mondatban az összetartozókat, okozza a szórendet stb.

De a nyelvérzéknek szabad és szükség is fejlődnie, gyermekiesből férfiassá, szabaddá lennie, az érzésnek, ösztönszerű vonzalomnak, melyen alapúl, az ész hatása alatt meghiggadnia. Igy a szabadakarat uralma kerül az ösztönszerűség és természetesség felé, az észszerű megegyezés legyőzheti a nyelvérzék rokonszenveit s korlátozottságát. A tudomány emberéhez más nyelv, más szóalkotási nézetek illenek: közlekedési nyelv, nem az egyszerű családi vagy szűkkörű honi és népélet kisebb, hanem az ismeretek nagy világáé; közlekedési nyelv, nem amaz érzés nyelve. Oly sok, oly távoli, oly elvont dolgokkal érintkezik, melyekhez jeleket az az u. n. „természet“ nem adhat. Oly körökben kell s oly dolgokat megneveznie, melyekhez a természetnek szava, hangja, jele nincsen, nem lehet.

Az emberek a természettől mind távolabb jutnak; a nyelvek elegyülése miatt az ősi természet-utánzó és eredeti érzés-hangokkal ismeretlenekké lesznek; a sajátos és természetes közönyössé, érdektelenné s beburkolttá válik; a kifejezéseket előbb a természet, utóbb a törvény, végre a divat — műveltek vagy felsőbbek szeszélyes megegyezése — szabja meg. A természet hangjai nem érdekelnek, nem hatnak, nem hallhatók, belőlről sem nyilatkoznak; vagy ha igen, csak a törvény vagy divat által megszabott formákban. E fejlődés az irott beszédben éri el fenső fokát, mely mindent megszab, mindent erővel egyenlősit és törvények alá hajt. E folyama a fejlődésnek művelt népeknél természetesen következik

el és jár le s ellenállhatatlan; csak azokra nézve veszélyes, melyeknél külső hatások és egyesek kénye miatt rohamosan folyik le, melyekre idő előtt, s mozzanataiban a nép geniusa ellenére erőlteti a fensőbbek megegyezése.

Mi a közlekedési érdeknek, a szabadakaratnak, a tudósok kényének megadtuk a magáét. Többet, mint Humboldt ad, ki nagy hirű művében kimondja, hogy a nyelv fejlésében egyéni kényről szó sem lehet. Többet mint Grimm, ki szótárából és igy a jó szók közösségéből kirekesztette a csak „lehető“ szókat és azt mondja, hogy „még a szokott képzésmód szerénalkotottak ellen is feltámad a nyelvszokás, ha ok nélkül és avatatlan kéztől származtak.“ Többet mint Müller M., a ki bebizonyitván, hogy a nyelv nem úgy változik mint a tudományok, hanem inkább úgy mint a természet tárgyai, minélfogva nem historiája, hanem növése van, hozzá teszi, hogy a nyelv fejlesztésére nézve egyes csak úgy tehet valamit, mint nemzete geniusának képviselője s „ha nemzete közös tevékenységében az ő egyénisége mintegy elmerül“ (Vorles. 34—38). De azt állitjuk, és ebben a tapasztalás igazol bennünket, hogy a nyelvérzék ellen vagy nélkűle járni el a nyelvújitásban, annyival inkább daczolni ezzel és ennek fegyelme alól, akármely időben, bármely kör nyelvét elvonni, czéltévesztő és észszerűtlen dolog. Az önkényesen, bár nemzeti elemekből alkotott szó, sok ideig idegen lesz, csak kénytelenségből s kényelmetlenül használt, benső megelégedés és könnyedség nélkül. Az anyai nyelv egy része mesterkéltté, idegen beszéddé lesz. Minden ily szó pedig egy csepp a nyelv szeretetének eloltására. A szók nagy részének, kivált a közéleti szók nevezetes számának átalakitása válságot idéz elő, mely a nemzet legbensőbb erőiben bágyadságot, a nyelvérzék aléltságát idézi elő, melyre nézve gyógyitó szert alig találhatni.

„A szó jár mint a pénz!“ E tétellel szerették magokat igazolni egyszer-máskor nyelvújitóink, noha Kazinczyról biztos állithatom, hogy e jelmondattal alig kivánta magát védeni s mentségeül jobb érveket keresett és talált. E szó Horátius és Quintilianus után lett ismeretessé, kik az öntudatos és szándékos nyelvújitás vallói és hirdetői voltak, bár az előbbi e dolgot „pudor“-ral mérsékli, az utóbbi pedig sajnálattal emlegeti, hogy a latin nyelv ilyekre kevéssé alkalmas és irói nem eléggé merészek. Mindkét iró helyzete különböző volt a mieinkétől. Horatius az augustusi udvar és római előkelőség számára

irt és akart nyelvet finomitni. Quintilianus római aristokratákat tanitott szónoklatra, mely tudomány ekkor mindent befoglalt. Egyik sem czélzott népnyelvre, mely millióké volna. Nemzeti nyelvről, más nagy műveltségű nemzetek és nyelvek ellenében, egyik sem gondolkozott. Oly korban éltek, melynek csak a finomodás, a görög műveltség utánzása s fényűzés voltak feladata; oly birodalomban, melynek hatalma vagy létezése nyelvétől nem függött. Oly városban, melynek capitoliumán az előkelők, ha kedvök tartotta, szónokolhattak görög nyelven is; a mint hogy szónokolt már előbb Caesar is. Ide mutat, hogy Quintilianus az oktatást a görög nyelv tanitásán kivánja kezdeni, oly formán, mint a mi két nyelvű műveltjeink. Ily néptől, ily iróktól nyelvújitási elvet, módot mi nem tanulhatunk. A mi időnknek és nemzetünknek oly nyelv szükséges, melyet az összes nép érthessen; mert a mi államunkat, nemzetünket nem nehány száz aristokrata, hanem a nép teszi és tartja fen. Mai napság a társadalmi szabadság, művelődés és értelmesedés, tehát az ismeretek minden ága, köz a legalsóbbal is. A tudomány legmagasb eszméi már-már lejutnak a nép körébe; nem zárhatni be előtte annak mélységeit sem. Ez pedig csak a nemzetiesen fejlett nyelv által eszközölhető úgy, hogy tudományt elfajúlás, nyelvérzékének megromlása árán ne szerezzen. Ez ránk nézve élet-veszélyes volna. Azért ha elismerjük is a fensőbb műveltség és tudományosság követeléseit egy elvontabb nyelv iránt s a szabadakaratnak némi tért a nyelvfejlesztésben engedni kivánunk is: határozottan valljuk, hogy az irók conventiója által alakitott nyelvezet, állandó és tartós életű nem lehet, vagy ha e nyelvújitási önkény a nyelvet mélyebben érdekli, pusztitó hatást tesz a nemzet szellemére. Csatlakozunk elvben egy természet-tudós íme szavaihoz: „az emberiség vagy egyes törzsek nyelv-alkotó vagy nyelv-képző tevékenysége, mely mondhatni, szent homályba van burkolva és az emberi megfigyelés elől elvonva, oly tisztelő félelmet gerjeszt bennünk, hogy mellőzhetlen szükség nélkül, minden mesterséges és öntudatos vagy szándékos szóalkotástól elijedünk, mint oly természet-ellenes műtéttől, milyennel valaha az élő lényeken összetételt kisértettek meg s melyeket, mint az emberiség geniusza elleni vétket szoktunk tekinteni.“ (Akin. Ideen zu Reform. 36. l.) Ide megy ki Müller Miksa véleménye is (Vorles. I. 34. l.): „mint nem gondolhatunk vérünk keringése törvényeinek megváltoztatására, vagy arra hogy csak

egy újjnyit is adjunk magasságunkhoz, úgy nem arra, hogy a beszéd törvényeit megváltoztassuk, vagy tetszésünk szerint új szókat találhassunk fel.“ V. ö. Wackernagel. Ursprung und Entwickelung der Sprache 53. 54. l. Schuchard. Vocalismus des Vulgarlateins. 52. l.

IV.

A nyelv tulajdonainak amaz ösztönszerű érzete, melyről szólunk, ismeri fel és mondja meg nekünk, mi a magyar nyelv szellemével egyező vagy nem egyező, melyek annak fejlődésében az életre való és fattyú vagy korcs hajtások. Ennek vezérlete alatt, szedhetni össze biztosan a nyelv szabályait, szerkeszthetni annak tudományát, mely ismét, ha történelme különböző időszakokra alkalmazva tárgyaltatik, feltünteti a nyelvfejlődés saját irányát. Ennek vizsgálata is oly nézetre vezet, mely a nyelvújitás birálatának kulcsát adja kezünkbe.

Ha a magyar nyelv fejlése oly irányú, mint az új-nyugotiaké, akkor ezt azok módja szerint hajlithatjuk, bővithetjük; akkor nyelv-fejlesztésünk, ha egyszerűen utánoz, nem téved. Ellenkező esetben elfajulás és a szervek benső és lényeges megromlása nélkül nem szabad utánoznunk s minden ponton a nyelvérzéket s azon épülő törvényeinket kell, a szóalkotásban, szófüzésben s általában új alakitásainkban leggondosabban alkalmaznunk.

A magyar nyelvet összehasonlitván az indogermán fajtákkal, kivált pedig az újakkal, az és emezek közt egy nevezetes különbséget lelünk. Ezek leginkább bensőleg fejlenek, s az értemény vagy szótartalom mindig erősbödvén, a szó magva kisebb testbe szorúl össze, a szók alaki részei elhullanak. Régibb állapotban a szó magva, vagy gyökér-tagja mellett, alaki vagy viszony-tényező szó-elemek nagyobb számmal voltak. Ezek a hangsúly által, mely a lényegesb tagra nehézkedik, mindinkább vesztették értéköket, terjedtségöket. Ma, legalább a germán nyelvek, az egytagúság felé törekednek, s némelyik arra csaknem el is jutott. A végzetek helyét különálló alakszók, viszony-szók, segédigék s általában szócskák foglalták el. A tő-szótag egy, rideg és hajlithatatlan lett, melylyel szóösszetételben és szerkesztésben vagy szófűzésben igen könnyű bánni. A magyarban a szó ragok által változik; hajlitás helyett

ragok által csinálhatni alakokat. A benső vagy magánhangzóváltozás csak a szóképzés, tők alkotása körében talál helyet (vesz-visz, lap-lep, jön-jut, foly-fut). Tehát a magyarban a ragok a fődolog, s ezek önállók és maradandók. Mig ezek amott idő folytában elhullanak, kivesznek: a mi szavaink mellett egész terjedtségökben megmaradnak; egyenként, mindenféle alakulásban, szám, személy, idő, mód és egyéb viszonyokban felismerhetők és kimutathatók. Csak indulatszói alakokban s gyakori használatban mintegy megkopott alakszókban, találhatni nyomát a rövidülésnek (kéne, kén, kék (kellene), dejszen, ejszen (elhiszem), lám, ném, tom stb.); mit az irodalmi nyelv kevéssé vesz tudomásul és alig alkalmaz. A tulajdonnevek soha sem rövidülnek egy-tagúakká.

Tehát a nyugoti új nyelvekben — némelyek szerint már a régi latinban is — a rövidülési ösztön mutatkozik, mely irányzat és az azt tényező hangsúly uralkodása nálunk épen nem tapasztalható. A nyugoti nemzetek nyelvérzéke ezt szükségli, a rövidséget, az érzések, gondolatok tartalmas rövid kifejezését, minél kisebb szótestben, minek eredménye a fensőbb társalkodás és közlekedő sürgő élet elevenebb beszédfolyama. A gondolkodó, érző ember benső érzelései, életmozzanatai, indokai, a mi hosszabb ige- és igenévi alakjainkban nyomósabban fejeződnek ki s hiszem, hogy nyelvünket ezért bölcsészek és költők nem találják megvetendőnek. De a külsőkkel foglalkozás életben, mely a benső vagy kedély-élet rovására fejlik és gyarapodik, a belélet ama nyomósabb kifejezései mellőzhetőkké lettek. Mintha bensőbb és mélyebb kedély-életre volna hivatva a mi nyelvünket alkotott faj; cselekvőbbre, külsőbbre, közlekedőbbre amazok.

Helyzetünk hozta magával, hogy mi ama különböző, sőt ellenkező fejlésű nyelvekkel —német, szláv, román — szoros érintkezésbe jussunk, tehát nyelvünk, még pedig irodalmi műveltség előtti időkben, s a nép körében is, amazok hatása alá jusson. Kiváltképen a legműveltebb nemzetek egyikének, a németnek tudományossága, irodalma s népélete oly nyelvet hozzon közelünkbe, melynek át nem hatni lehetetlen volt. Még a műveletlen nyelv is hat a műveltebbre; annyival inkább megforditva. A nyelv-művelődés árja ellenállhatatlanúl terjed, mint a súly-egyen törvényei szerint a folyó testek. Érezni, bár homályosan, az idegen nyelv jeles és talán nálunk nem levő tulajdonait, szóbőségét, szabatosságát, kifejezési erejét s

meg nem szeretni, vagy megszeretve nem utánozni csaknem lehetetlen, csaknem mondhatni, lelki tehetetlenséget tenne fel.

De noha az így volt, s az idegen nyelvek hatása nyelvünkben sokképen mutatkozik, s noha a rövidülési hajlam a németben, még a mi európai életünk és érintkezéseink alatt is, erősen haladt tovább (ezóta vesztek ki a hosszas kötszók, némely végzetek, kiveszni indúlt a már csak tengő jelen-részesülő; ezóta jutott a franczia hatás alá s menekült ki alóla): mindazáltal az erős nemzeti öntudat, a hazai élet szoros határok közt mozgása, megóvta őseinket az idegen szellem és így az idegen nyelvfejlődési irányzat megrontó áthatásától is. Legalább annyit biztosan állithatunk, nyelvünk a nagy számú átvett szók mellett is, ösztönére, szellemére nézve eredetéhez hű maradt. A XVI. XVII. század nagy műveltségű irói, főemberek, főpapok, hittudósok, hadi férfiak bejárták Európa művelt nemzeteit, megismerték a fejlettebb nyelveket és irodalmakat, ismerték kivált a classikai latinságot: nyelvök mégis magyaros volt; szebb, rövidebb kifejezéseket magyartalanul visszaadni nem erőlködtek. Okozhatta ezt a classikai latin közvetitő szerepe, mely mintegy elzárta embereink elől az új nyelvek szépségeit, vagy azokról egyedül magára vonta a figyelmet. Okozhatta a nyelv és stil szépségeire nézve érzékeny kebel közönye is, mely csak az eszmékre, tartalomra tekintett, a művészi külsőhöz vonzalma, hajlandósága nem lévén. Elég hogy Pázmány, Molnár magyartalanság nélkül, irtak, magas műveltségök daczára. Igy még a XVIII. század költői és proza-irói is. A költészet ó-kori remekei s ama hasonlithatatlan latin prózák, valamint az újabbkor művei sem vonták annyira, hogy miattok a nemzeti nyelv szellemétől, fejlése irányától eltérjenek s korcsosulva finomodjanak. Az a fényes franczia rhetorika vagy szép társalkodási nyelv sem tette embereinket vak utánzókká. Forditottak s a szépnek szép másolatát adták — a maga nemében. Mindent kifejezni, egyszerüen lehetetlennek érezték, beérték a lehetővel. A nyelvújitók sokáig nem gondoltak az erőszakkal röviditésre. Csak tudományos és társalkodási szókat alkottak, a rövidségre és modern értelemben szép szinre való tekintet nélkül. Még a nagy érdemü Baróti „Magyarság virágai“ is mind magyar földben termett virágot adnak, nem az idegen izlés kedvéért elferditetteket. Sőt maga Kazinczy is alig s csak is itt-ott lépi át a határt, megy túlságra, a röviditésben. Mi legalább úgy látjuk, s merészen

állitjuk, hogy az ő nyelv-érzéke ép volt és ép maradt, legszebb, legművészibb alkotásaiban is.

Csak mások által és utóbb kezdődik a nyelv természete elleni rövidités. Idegenektől eltanult szók, szólások, beszéd-fordulások terjedtségéhez, sőt azoknál sem található rövidséghez szeretik a szókat idomitgatni, metélgetni. A külföldi remekek hangzatát a magyarban visszaadni sőt szépiteni. Tehát valamely idegen nyelvérzék uralkodik a nemzetin. Nem ismerik el a nyelven főhatalomnak a nép szellemét, a köz nyelvérzéket; nem értik, hogy csak ott kell és szabad röviditni, hol oktalan kezelés és ápolatlanság miatt ártalmas hajtások nőttek. Nem értik, hogy amaz idegen beszédeknek, idő folyamában ragaiktól mint összekapcsolóiktól megfosztódott szavaikkal, rideg egytagú vagy alig változó tőikkel, egészen más ösztön, más szellem felel meg. Amazokon az accentus uralkodik; e miatt szótagaik összevonódnak, magánhangzóik elhullanak, végzeteik elpusztulnak, egész szótest egy középpont mintegy gócz vagy mag körébe szorúl össze. (Geiger. Ursprung und Entwickelung der Sprache. I. 171.) Ott a rag nélkűl, mondatban vagy összetételben csatlakozó szókat összefoglalja a hangsuly, a kiejtés megszokott fegyelme, az a valami, mit megszokásnak vagy épen a nép és nyelv saját szellemének nevezhetni. Nem látták be, hogy a századok óta udvari, fensőbb társalkodási, tudományos és ügyleti érintkezések ama nyelveit, melyek nagy részben úgy is conventionalis, vertpénz-féle szókból állanak, nem érheti utól egy lényegében népies, érzelmes és szónok-költői alkalmazású, hajlékony, de kemény és terjeszkedő nyelv, melynek ereje név- és ige-alakjainak sokaságában, plastikai alakjaiban, kifejezéseinek tartalmas hosszaságában, személyi és benső s dologi vagy külső sokféle viszonyok soktagú szótest általi kifejezéseiben van inkább, mint elvont fogalmakat röviden jelző szókban, apró szók szabad és változatos alkalmazásában. S hogy e nyelv, mely művelődésében épen akkor akadt fen, midőn az Európában erősebben indult meg és áramlott, a mit egy nevezetes század alatt elmúlasztott, azelőtt is csak gyarlón teljesitett, húzamos idő alatt, a nemzet geniusának felébredése, teljes megerősödése, az egész nemzetnek az újabb tudományos és művészeti gyarapodás utján egyetemes megindulása sőt előjutása által pótolhatja; csak igy lehetvén a nyelv fejlése természetes, tartalmas, egyszersmind nemzeties is.

De a nyugoti új nyelvek ama rövidségét, mindenben vagy csak lényegesekben is meghonositni nálunk, szavainkat azok terjedtségéhez szabni, lehetetlen és alig is kivánatos. A kevéssel is, mi e tekintetben létrejött, szokásba hozatott, eléggé fontos csonkitást és sérelmet okoztak, elég érzékeny, ha nem veszélyes, metszéseket tettek.

Erőszakkal életre hozták az oly gyökféle szó-elemeket, melyeknek eredetét nem tudhatni, melyek azon időben, melybe a nyelv-vizsgáló ellátni képes, élettel nem birtak soha, melyek csak látszó életre erőltetve, mint végtagok nélküli csonka és nyomorék valók, befejezetlen szervezetek gyanánt vagy rövid ideig tengve elhaltak, vagy ha mégis élnek, az a mindenható kény tartja fen, melylyel ma a divat bir, mely öl és elevenit. Ilyenek ezek: *éd, telj, lob* stb. Rövidség kedvéért mellőzték a ragokat. A több szó mellett előjöhető: *nek, tól, ból,* vagy épen *t* tárgyragokat s általában az u. n. eseteknek megfelelőket, egy helyen szerették kitenni. Mert előttök példányul, az utánzott nyelvek névszóihoz elül egyszer kitett, de minden szóvégzeten változást okozott praepositio, vagy a végzettelen, de sok eset helyett szereplő név-alakok lebegtek. Rövidségi nyereség, az érthetőség rovására. Kapcsolatokban vagy összetételekben az egészen határozott értelmű s mellőzhetetlen viszony- és helyragokat elhagyogatták, nem gondolva meg, hogy a német s más új nyelvben, ragok és végzetek nem lévén, a névnek többet kell s többet is lehet jelentenie; azaz egy alak, melynél nincs több, sok vagy minden esetnek megfelel. *Schulbuch* jól lehet; de *iskolakönyv* nem lehet jól, mert a németnek nincs *i*-nek megfelelő képzője, mely igen kevésből áll s mégis igen jelentős és szükséges. *Oxford essays, Newton papers, summer night, winter cloths* stb. jól van, sőt jól az is, ha dativusban álló név tétetik igy jelzőül, vagy összetételben alkatrészül rag nélkül, a mi nincsen. De roszúl van: vegy e. h. vegyület, vágy e. h. vágyás stb. továbbá: érczvegyiteni, álomjárni, árbecsleni stb. hol a mellett hogy a ragok mellőztetnek, a vonzat is elferdittetik. Ezenkivül azt is feledték, hogy a német melléknév egyszersmind igehatározó is; ott lehetséges: *schnellschreiben,* de itt lehetetlen: *gyorsirni* e helyett gyorsan irni.

Soha sem sikerülhet a magyar nyelv szervezetét épségben megtartani és az űzleti nyelv rövidségét, a német és más nyelvek szerint, utólérni, a műszókat ama kedélytelen rövidségü beszédmód szeszélyeihez képest megalkotni. A magyar tudós

és kereskedő pillanatai, tudjuk, igen drágák; de arra érkezniök kell, hogy egy szótaggal olykor-olykor többet mondjanak mint az idegenek; tehát a *jav* helyett *vagyont,* a *lát* helyett *látást.* Az pedig, ki a külföld újabb-kori remekeit forditja, győződjék meg, hogy azokat saját nyelvünk törvényes alakjaival, tulajdon eszközeivel szükséges utól-érni és visszaadni. Továbbá hogy ne az angolból forditó németet, vagy viszont, ne is a latinból forditó németet, hanem inkább a görögből, latinból, németből forditó francziát tenné példányává s inkább lenne forditása körüliró, de jó magyar és nemesen népszerű, mintsem művészileg rövid, de magyartalan és nyelvrontó. A nyelv oeconomiáját, erőit, képességeit kell a forditónak ismerni és alkalmazni. Meggyőződvén, hogy mások a különböző népek előnyei; más neműekben e nyelv dúsabb, másokban amazok, hogy itt a sokféle gondolat- és érzés-árnyéklatot kifejező igékkel s nevekkel mondhatunk sokat, amott a rövid szókkal és mondatokkal: gazdálkodni kell, hogy a mit egyben veszt, másban kipótolja. Ehez valóban művészet, beszéd-művészet kell, mely tulajdon szinezés-móddal, saját vegyitésű szinekkel tudjon képet irni, maga arányozta s nem készen kapott darabokból szobrot alkotni, honunk földén termett, saját szinű és növésű virágokból épen oly szép koszorút kötni.

A szláv népek, kivált az orosz irodalma közelebbi időkben gyorsan fejlett; s ma már európai értékű iróik és műveik vannak. E művek anyagra s kétségkivül nyelvre nézve is, főkép utánzás által fejlettek. És ezek nyelve, mint hozzáértők állitják, épen nem erőlködik, eredetiségének veszélyeztetésével röviditeni a nyugoti nyelvek kedvéért, melyek pedig példányai. Jele, hogy lassabban, fontoltabban mozognak, óvatosan újitnak, legalább a szó-képzésben, s nemzeti önérzetök erősebb. Európa újabb eszméit, jót-roszat, átvették fensőbb köreik, de ezek kedvéért iróik nem áldozzák fel nyelvök természetes fejlési irányát. Mi pedig a stenographiának megfelelőn terjedező stenolaliának (Gerber. Die Sprache als Kunst. I.) hódolva, nem érkezünk teljes hangzatú szavainkat egészen kimondani, ezért szóképzésben, szófüzésben csonkitunk és ferditünk visszatarthatlanul.

V.

Ama nagy óvatosság mellett is, melyet a fentebbiekben szükségesnek véltünk s ilyennek megbizonyitani igyekeztünk, lehetetlen el nem ismernünk az egyéni és öntudatos nyelvújitás, szóalkotás jogosságát. A műveltségben előhaladt ember vagy nép nyelve, nem úgy gyarapodik, mint a kisdedé, noha erre is hat néha a környezet, még pedig észrevehetőleg és szándékosan, annál kevésbbé, mint egy élőfáé, melyhez hibásan hasonlitották az emberi beszédet; hanem gyakran úgy mint egy tanuló ifjúé, ki a tudományos fogalmak és elnevezések egész sorát egyszerre elsajátitni kénytelen.

A nyelvújitás jogosultságát — mondtuk — nyelvünk és irodalmunk története is igazolja. Ha Erdősi, bár kicsinyben, megkisértette, ha Molnár és főkép Geleji, Apáczai és részben Medgyesi cselekedték, Zrinyi, Gyöngyösi szükségelték, a XVIII. században Baróti, Barczafalvi, kivált Kazinczy egész erővel meginditották s utóbb, hogy többet ne emlitsünk, Széchenyi első fellépését e körben is megjelölte s később is hagyta szóalkotásának nyomait fön (ildom, üdvlelde stb.), e jogot meg nem tagadhatjuk a jelentől és jövőtől sem. De merész kisérletnek kell minden ilyest mondanunk s az elmondottak nyomain lehetőleg korlátoznunk, következő igen egyszerű és elemi, de gyakran elvétett nézetek szerint:

A lehetetlent nem kell akarnunk. Nagyon szükséges, hogy a nyelvújitó saját nemzeti nyelvének szelleméből indulván ki, nem a tudománynak külön, hanem saját nemzetének alkotván szót, teljes lemondással vallja meg, hogy ez és az lehetetlen. A mi a nyelv természete, nyelvérzék és jól felfogott fejlődési irány ellen lenne, semmiféle szépség, czélszerűség tekintetéből ne is merjük létre hozni. Lehetetlen például, hogy tán felesleg is ujra emlitsük, a magyar nyelvet önálló kemény hangzatú, sokszor ismétlődő ragjaitól, mássalhangzóitól úgy megfosztani, megfinomitani, hogy hangzata oly lágygyá váljék, mint az olaszé vagy francziáé. Megelégedhetünk, ha mégis szebb, mint sok éjszaki nyelvé. Lehetetlen úgy röviditeni, hogy a hangsúlyos nyelvek rövidségét elérni birja. Lehetetlen szófűzését úgy fejleszteni, hogy idegen nyelvek mondatainak minden változatban, fordúlatban s tartalomra nézve megfeleljen; lehetetlen, hogy a mit szépnek, előnyösnek látnánk, mind valósithassuk.

Még hibásabbak újításaink, ha lehetetlenek, egyszersmind *szükségtelenek* is. Csak az szükséges, hogy beszédünk, más nyelvü szép vagy remek beszédet, saját eszközeivel, saját izlésünkhöz alkalmazottan és nyelvérzékünknek kimélésével, hiven adjon vissza. De szükségtelen, hogy szóhangsúly nélküli nyelvünkben, az újabb hangsulyos, sőt éneklő, talán mieinknek is tetsző beszédből szépitő hangsúlyozást vegyünk által, hogy teljes hangzatú ragainktól nagyon óvakodjunk, hogy némely kötszót, a mondatok elején, erőltetve felcserélgessünk, hogy mindenféle mondatrövidülést, idegen nyelvek példái után alkalmazni igyekezzünk minden tetsző idegen tropust, magunkéi feláldozásával leforditsunk.

Még a szükséges és lehetséges újításokra nézve is mérsékletet ajánlanak, a régi és újabb mesterek: Horátius és Quintilianus, Humboldt és Grimm, mint már láttuk. Minden jó új szó, csak azért is, mivel új, óvakodást kiván. Az iró egy nemzettel áll szemben s a régiek szerény tartózkodást tanácsoltak a beszélőnek is, annyival inkább az irónak; midőn hazájának érzéseihez oly erősen nőtt tulajdonát, a nyelvet alkalmazza, azzal önkénykedik. Pope úgy vélekedik, hogy az új szó használatában se elsőnek lenni se utolsónak nem tanácsos. A sok új, szándékosan csinált szó pedig, még ha a nyelvtan hideg törvényeivel egyezne is, lassanként kiöli a nemzeti nyelvhez való természetes vonzalmat, melyet utóbb semmi sem pótolhat. Ha alapos az a panasz, melyet nálunk is, a hazai nyelv mellőzése, romlása felől hallani, ebben hitünk szerint nagy része van neologismusunknak.

Különös figyelmet érdemelnek a régebben úgynevezett bölcsészeti, talán mondhatnám, fensőbb emberiségi tanulmányok. A régi római irodalom soha sem birta latin nyelven kifejezni a görög bölcsészet eszméit, Plato *ideáját*, Aristoteles *entelecheiaját*, a *politeiát*, *rhetorikát* s más számtalant. A franczia és angol bölcsészet alig kisértette meg saját nyelvén mondani ki a német philosophiai neologismus szólásait, noha nem mondhatni, hogy mindkét nemzetnek saját bölcsészei s bölcsészete nem voltak, sőt azt sem, hogy Kantot vagy Hegelt nem tanulták volna. De az idegenek észjárását fő mozzanataiban érteni s ismerni igen, de minden ötletében, abstractiójában eltanulni, azonos szókban kifejezni, nem tudták, nem is akarták. Mert nem is szükséges a saját rendszer felépitéséhez, ugyanazon úton, ugyanazon lépcsőkön és eszközökkel jutni. Mit ár-

tott a szorosan utánzó eljárás, tanúja a mi bölcsészeti képzettségünk. A tudományos és épen bölcsészeti műszók egyenkénti és szorgoskodó visszaadása megbilincselte a gondolkozni kezdőt. A német philosophia műszavainak feszessége, utánoztatván a magyarban, képtelen kifejezéseket hozott létre, melyek elijesztették a bölcselkedő lelkét, mely oly érzékeny és szabadon mozgó, mint a költő lelke. E miatt nekünk, saját bölcsészetünk, a legszerényebb értelemben is, nemcsak nem fejlett ki, de fejleni is alig indúlt. Innen van a fensőbb képzettség hiánya nálunk s a lelketlen utilitarismus uralma, legalább nagy részben.

A franczia nyelv fejlését kellett volna megismernünk; a franczia nyelv lassú és szerény újulását, egyszerü világosságát példányul szemünk előtt tartanunk.

De a mi nyelvújításunk merészebb volt, többre terjeszkedett, mint valaha valamely nyelvé. Oly eljárásmóddal és eszközökkel élt, melyeket soha müveltebb nyelvre, irodalmi fejlettség korában nem alkalmaztak: a mennyiben erről ismeretünk lehet.

Maga az eljárásmód is visszatetsző és páratlan. Külföldi müvelt nemzeteknél egyes nagy elmék alkottak vagy vettek fel új szókat, s ezek is igen keveset, szerényen és mindig szükségtől kényszerittetve. Nálunk középszerü elmetehetséggel, felületes és encyclopaedicus ismerettel biró egyesek, testületek, közigazgatási bizottságok, szakszerüen és merész vállalkozással, százakat. Némelyek nagy ügyeskedéssel s bizonyos fitogtatással is. Csaknem minden magyar iró egyszersmind szócsináló volt; mert ki ne tudott volna oly idegen szót, melyre magyar nyelvben, az ő nézete szerint, megfelelő kifejezést nem találhatott. Képeztek szókat kellő ismeret — a nyelv egész anyagának ismerete — nélkül, az analogiát kevés és sokszor hibás adatokból gyanitva s a törvényre nem is gondolva, képeztek versenyezve, néha egy fogalomra többen, sőt egy ember is azon egy dologra több szót, választásra hiván fel a nagy közönséget, mi gépies vagy gyári alkotásra mutat, és arra, hogy a nyelv bővitésére minden eszközt jónak, minden módot lehetségesnek, jogosnak tekintettek.

Sokkal több módot alkalmaztak mint valahol. Más nyelvek újitói legfelebb:

Elavúlt szókat vagy rokon nyelvek szavait, —

Tájbeszédek szavait vették a müvelt nyelv használatába.

Szokott képzőkkel szokott és érthető gyökből alkottak.

Meglevő tőkből összetétel által képeztek.

Nálunk e módokhoz járult, hogy

Semleges szónem jellemével nem biró gyököket tőkké tettek.

Igegyököket főnevekké tettek.

Tőket csináltak idegen vagy magyar szóelemekből a hangzók cserélése s elváltoztatása által.

Oly képzőket alkalmaztak, melyek eredeti vagy szokásbeli értéke nem világos.

Ilyen alkotásmódok által kétféleképen ártottak. Elsőben, mert a nyelvet kétes értékü és helyességü szók nagy számával árasztották el, melyek egy része félszázad vagy több évtized óta botránkoztatja s aggasztja a komolyan gondolkozó s tisztább nyelvérzékü honfiakat, kétkedést és meghasonlást tart fen iskolai és tudományos körökben, zavarja, terheli, gátolja a fensőbb tanintézetek növendékeit, a két nyelvű, de voltakép sok árnyéklatú, zavart és bizonytalan nomenclaturával, s végre, mint előre láthatni, a magyar műnyelv iránt részvétlenséget, közönyt, hidegséget gerjeszt és alapit meg. Ekkép ugyanazon czélt, melyet el akarnak vala érni, elvétik sőt veszélyeztetik, s a magyar nyelv tudományos használatra alkalmas voltát teszik kérdésessé. Másik rosz hatása a rohamos ujitásnak ebből folyik, de nagyobb körben érezhető és veszélyesb. A hibásan alkotott szók, a merészen szerkesztett mondatok vonzó példákat adtak azoknak, kik a nyelven önkénykedni hajlandók, — kik annak csupán közlekedési értékét s hivatását ismerik, kiket nyelvérzék zavaró viszonyaink közt semmi bensőbb kapocs e nyelvhez nem fűz. A szóalkotásban alig maradt elv vagy törvény megkimélve. A szófüzésben minden lehetségessé vált, a mit idegen nyelvérzék jónak, szépnek vél. Igy a sok nyelvü érintkezésekben meggyengült a nyelv természetes szeretete, habozóvá lett a nyelvérzék; nem óvja ennek épségét a romlástól sem tudományos, azaz iskolai és irodalmi, sem üzleti, sem társadalmi körben semmi. S a baj az által lesz komolyabbá, mert igazat szólva — sem felsőbbjeinknek nemesebb bölcsészeti képzettséget, mely a hazához, nemzetiséghez, eszmékhez erősebben kötné, sem iparosainknak s üzleti embereinknek nemzeties komoly nevelést, maig legalább, nem adtunk.

Mi e bajon segiteni csak annyiban vagyunk hivatva, hogy nyelvújitásunk botlásait jelentékeny példákból kimu-

tassuk. Teszszük ezt, miután elveinket általánosságban előadtuk, a nyelv rendszere főpontjain áttekintve, egy egész könyvben, mely a magyar tudományos akadémia kiadásában fog megjelenni [1]).

IMRE SÁNDOR.

---

[1]) E munka czíme: „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások birálata, tekintettel az újítás helyes módjaira.“ Az akadémia dicsérettel tüntette ki az 1871—72. Marczibányi-pályázaton. Előre is ajánljuk olvasóink figyelmébe. Mit sem ohajthatni inkább mint bizonyos visszahatás erősödését a nyelvújítás tévedései ellen, melyek az újabb időben már a magyarul németesedés alakjában mutatkoznak. Szerk.

HUGO VICTOR LEGÚJABB MUNKÁJA.[1])

„A kitünő költő, ki lantjával mindig a koresmények nyomában jár, s kinek az egykoru történelem viharos hulláma, hitvány kagylók s kúszált gyalom mellett mindig hány fel igaz gyöngyöket is“ — igy ir Hugo Victorról, legújabb kötete alkalmából egy jeles német birálója.[2]) Valóban, a „hitvány kagylók és kúszált gyalom“ mellett az „igaz gyöngyök“ Hugo Victor egyetlen előbbi müvében sem tüntek fel oly kirivólag, mint a *Rettenetes évben*. A költő, kiről legőszintébb bámulója s leghöbb kedvelője sem fogja tagadni, hogy gyakran téved túlságokba, sőt keresi a túlzást, gyönyörködik a szertelenben s a bizarosságot annyira hajtja, hogy az izléstelentől, néha a határozottan rúttól sem idegenkedik; Hugo Victor, ki költészete ifjuságában s virágkorában is a hajhászott, bár tagadhatlanúl meglepő ellentétekben szerette keresni a hatást s azt többnyire meg is találta, ki szineit sokszor épen a rémletes setétség által tette ragyogókká s nem egyszer feketével festett a feketére s szerette, ha a hóhér vörös palástján még vörösebbnek tüntethette föl a ráfecscsent vér foltját: a nagy képek, erős szinek és kiváló ellentétek költője, öreg korára annyira megszokta e modort, mely már-már a túlzás túlsága vala, hogy attól csak akkor bir szabadulni, ha a szív ihlete lepi meg néha s

---

[1]) L'année terrible. (A rettenetes év.) Par Victor Hugo. Quatrième édition. Paris. Michel Lévy frères. 1872.

[2]) Gottschall Rudolf, „Die französische Presse, und Deutschland: IV. Nach dem Kriege; die Dichter“ — az Unsere Zeit 1872. jul. 1. füzetében.

képzelődése fölött az érzést engedi uralkodni. A *Nyomorultakban* láttuk első nyomait e betegségnek; a *Tenger munkásai* az erőlködés aggasztó jeleivel nyilván hanyatlásra mutattak; a *Berkek és utczák dalai* váratlanul visszatérést jeleztek a jobb modor felé, de a régi erő hijjával úgy hogy szinte hajlandók voltunk az erőteljes költészetet, túlságaival s rémségeivel együtt is, visszaóhajtani. A *Nevető ember* rémségében és túlzásban (ámbár itt-ott valódi erőben is) túltett valamennyi megelőzőjén. S a *Rettenetes évről* ki kell mondanunk: hogy ama rémséget hajhászó s túlzásokban gyönyörködő beteges és izléstelen modorosságban túltesz még a *Nevető emberen* is.

„Hugo Victor költői stylje" mondja ugyancsak Gottschall idézett czikkében, „a cyclop-falakra emlékeztet, melyekben faragatlan sziklatömegek voltak egymásra tornyosítva. Ilyenek az ő gondolatai s képei. Szereti az imposanst, de az többnyire groteszkké válik nála. Daczára e modornak, daczára a nagyszerű és méltóságos megkövült taglejtéseinek, melyek ujabb munkáiban oly szembeötlők, a költő eredeti lángésze ezekben sem tagadja meg magát; s csak azok, kik a kicsinyes genrefestés bámulatába vannak elmerülve s minden érzéköket elvesztették a költészetben a fenséges, a pindári és aeschylusi szárnyalás iránt, nem fogják feltalálni e müvekben is a lángész oroszlánkörmeit vagy a groteszk fölötti kaczajjal igyekeznek eltakarni a nagy iránti érzéketlenségöket."

Ellenségről, kinek hazája s nemzeti érzelmei ellen van intézve a *Rettenetes év* majd minden sora, s a lapjain villámként czikázó lángostor egész fonadéka, elég méltányos nyilatkozat. S igazán, ennél több elismeréssel, mi, Hugo Victor költészetének őszinte s meleg barátjai sem nyilatkozhatunk a *Rettenetes évről.* Nem mintha gyönyörü lapokat is nem találnánk benne (s reá is fogunk azokra mutatni), nem mintha kényesek vagy épen finnyások lennénk az igazi erőnek még durvább nyilatkozatai iránt is, a minőknek Shakspeare rég jogosultságot szerzett a modern (keresztyén) költészetben is, s a milyeket az *Őszi lombok, Alkony-dalok, Sugarak és árnyak* s kiváltképen a *Századok legendája* költőjétől is megszoktunk. Nem. Hanem az egész könyven azt a szint látjuk elömleni, azt a hangulatot uralkodni, mely nem a valódi költészet szine, hangja.

A hazafi keservét, kinek szülőföldét hóditók sergei tapossák, gyülöletét, halálos bosszuját e hóditók ellen, elszörnyedését embertelenségeiken, átkozódását egy rettenetes háboru iszonyaira s annak szerzői fejére: mind ezt ki ne értené, ki ne méltányolná? Megengedjük, hogy a *Rettenetes év* egy hazafias pamphlet s mint ilyen hatalmas terméke egy vérrel, lánggal, méreggel és gyülölettel telt agynak; de költészet-e ez? S a költőnek, ha egy vastag kötettel lép a világ elébe s a mit egy hosszu és rettenetes év alatt képzelt, érzett, gondolt, kiröpiti: szabad-e megelégednie, hogy egyrészben a nemzeti gyülöletnek, más részben épen a párt-szenvedélynek legvadabb hangjait harsogtassa?

Mert, s ezt mindjárt eleve meg kell jegyeznünk, a rettenetes év (az igazi év ugy, mint a róla szóló könyv) két élesen elvált korszakra oszlik. Az első: az egyetértő nemzet harcza az idegen hóditó ellen; a második a ketté szakadt nemzet harcza, melylyel saját beleiben dúl. A költő az első részben a hazafi nemes alakjában tünik fel; s e szerep még túlzásait is (s ilyeneknek épen nincs hijjával) kimenti vagy legalább megbocsáthatókká teszi; a második részben határozottan a commune pártjára áll, vak a borzalmak iránt, melyeket az elkövet, hogy annál élesebben lássa a mit ellene követ el a másik fél, mentséget talál bűneiknek s azok felelőségét is emezekre igyekszik háritani. A költő elfogultságának itt már hiába keresnénk mentséget a hazafi fájdalmában s a könyvet, e rész tagadhatlan szépségei daczára is, méltatlankodással vagyunk kénytelenek letenni kezünkből. Mert látni, hogy egy hazafi költő, ki elkeseredett dühe összes tajtékát, melyet előbb a közös ellenségre öntött vala ki, egyszerre saját hazafiai ellen forditja s még mérgesebbé teszi mint előbb volt, nem szomoritó látomány-e? S mit mondjunk, mikor a költő, ki aesthetikai tévedései mentségét hazafi voltában találta imént, most épen ez eddig legerősebb oldaláról engedi magát megtámadtatni?

Itéletünk aligha igazságtalan, legalább nem nemzeti elfogultságból az, mikor egy higgadt s a költő iránt valódi rokonszenvvel viseltető franczia birálója [1]) is hasonló itéletet mond reá. Neki, mint francziának, természetesen, az tetszik a gyüj-

---

[1]) *Etienne* Lajos, a Revue des deux mondes 1872. julius 15-diki füzetében.

teményben leginkább, a mi hazafias és franczia van benne, főleg, ugymond, az első részben. Nekünk, az idegennek, ismét természetesen, az aesthetikai szempont a fő, s mi azt a nehány lapot, hol a hazafiság és politika csak távoli háttér s legfölebb alapszin és az emberi érzelmek állanak előtérben, nem adnók a könyv összes többi részéért. De szivesen aláirjuk azért a franczia biráló nézetét, a maga szempontjából. „Senki, ugymond, oly erélyes igazsággal nem fejezte ki azt az aggályt, mely mindnyájunkat megkapott, bármily nézetüek voltunk is különben, a borzasztó szerencsétlenség, Francziaország hadseregének hajótörése hirére. Emlékezzünk vissza Páris tompa nyögésére, mikor egy este meghallotta, hogy minden katonánk, minden fegyverünk, sebtében összeszedett összes haderőnk egy óriási hálóban fogatott meg, egy mélységbe esett.“ Igaz, a nemzet nyögése, Páris és Francziaország fájdalma és haragja, rettenetes erélylyel van kifejezve Hugo könyvének azon fejezeteiben (az egész mű tizenkét hónapra van osztva s minden hónap nehány önálló költeményt tartalmaz), melyek a első szerencsétlenségeket és Sedant követik. De a mit a franczia biráló (s kétségkivül a legtöbb franczia olvasó is) észre sem látszik venni, e részekben is több túlsága nyilatkozik a hazafiságnak, mint a mennyit szabad volna hogy egy költő megengedjen magának. Im itt van, ez idő-szakból a legszebb darabok egyike, a rajongó hazaszeretet igazi magas szárnyalásával, s végén valóban megragadó hevével, de a franczia elbizakodottságnak s a különben méltó fájdalom igaztalanságának egyes bántó vonásaival is.

Francziaországhoz.

Nincs senki pártodon. Mindenki egyetért.
Gladstone hálát szavaz kegyetlenségökért
Hóhéraidnak; Grant leköp; Bancroft pedig
Megrúg; s valamennyi, nyugattól keletig,
Katona, pap, bíró, népszónok, egyaránt
Ujjong mind. S annyi közt nem akad *egy* barát,
Ki csorgó véredet ne nézné hidegen,
S nyelvét ne öltené rád, kinkereszteden.
E nemzeteknek, ah, mit vétettél te? — Sőt
Mikor sirtak: karod nekik segélyre jött.

Igy szóltál: „Béke s üdv! Reménység! Bátorság!
Légy nagy: Amerika! Szabad: Görögország!
Itália nagy volt: legyen az újonat,
Én akarom!“ S adál egyiknek aranyat,
A másnak véredet; fényt valamennyinek!
Az emberek jogát te szoktad védni meg,
Nagylelküségbe' kit senki sem ért utól.
S mint jól tartott barom a tele válutól:
Ugy mentek tőled el az emberek haza,
Jótékony néne te, mindenki vígasza.
Ki hordád terhöket, ki küzdéd jogukat!
Ah! a hálátlanság mi kis lelket mutat.
Most nem ismernek rád; a sok hitvány, gonosz,
Rád hújjogat, mikor nagyságod roskadoz,
S kaczagja kinodat, a mint irtóztatón,
Mezítlen, véresen, vergődöl a bitón.
Szánalmuk annyi: hogy sajnálják azt, a ki
Pirulva kénytelen anyjának vallani!
Nem tudsz meghalni; csak ez a mi fáj nekik.
Májad' a keselyü már rágja; te pedig
Az éj sötétiben lehajtod homlokod',
Mely most oly halavány mint egykor ragyogott.
A téged kifosztó királyok zsákmányán
Tapsol Európa. — S én csak azt kivánnám:
Ne lennék franczia, hadd mondhassam nyiltan:
„Oh Francziaország, Téged, kínaidban,
Vértanúságodban, sasoktól emésztve,
Csak téged' szeretlek, hazám csak te lészsz, Te!“

Még kirivóbban fog feltünni az ellentét, ha egymás mellé állitjuk azt a két költeményt, melyek egyikében a porosz, másikában a franczia elesettek által benne költött érzelmeket irja le. Mert bármily természetes is magában hogy saját s az ellenség elesettjeit egészen ellenkező szemmel nézze az ember, de attól a költőtől, ki általában és minden háboru ellen, elvből s eszményi magaslatról szokott mennydörögni, még is kellemetlenül érint a gúny, melylyel a Szajnán úszó porosz hullákra tekint, ellentétben a rajongó hévvel, melylyel a franczia elesettek fölött, a borzalom szineiből az imádás érzelmét rakja össze. Im a két költemény:

Porosz hullákat látva úszni a Szajnán.

Ide jövétek hát s most lefeküdtetek.
Itt ringat, csokdos és kényeztet bennetek'
Lágy puha vánkosán a puha s mély folyam.
Testetöken egy szál átázott ruha van.
Ti vagytok, csakugyan, északnak fiai.
Behúnyt szemmel mi jó ily lágyan ringani . .
Igy szóltatok: „Jerünk, vár ránk e kéjleány,
Babylon, a világ csókjával ajakán,
Ránk vár; mosolyban és dalban dús ajkival
Gyönyörrel halmoz el. Oh szászok, diadal!
Oh németek, jerünk, pillantsunk dél felé!
Kéjelgni jertek, ez örömleány ölén,
Ki az idegenért kendőzi im magát . . .
Ölelő karja vár!"
— S a Szajna ágyat ád!

Halottaink.

A téren fekszenek, magokban, éktelen.
Undok tócsába fut a vérök össze lenn.
Vad vijjogó sasok szaggatják hasokat.
Testök a sík mezőn szétszórva, ott rohad;
Megzúzva, éktelen, formátlan, fekete,
Mint a kit villám ért s korommá égete.
Koponyájuk siket könek voln' nézhető;
A hó rájok tapad mint fehér szemfedő.
De mintha csont kezök, kínos görcsökbe' még,
Kardot szorítna s úgy kergetné ellenét.
Szavok nincsen. Szemök egy pillantást se vet.
És mozdulatlan és bősz álmaik felett
Éj éj után megy át. Testökön sűrüebb
Mint a szeges járdán kinzottakén — a seb.
Nyüzsög alattok a sok féreg és bogár;
Félig a földbe is vannak süppedve már,
Mint vizbe a hajó, mikor merülni kezd . . .
Fehérlő csontjaik, miket por s árny fedez,

Hasonlók azokhoz, miket Ezékiel
Szólíta hajdan; a golyók törésivel,
Kardvágás- és dsidaszurással mind tele.
Köztük sivitva jár észak fagyos szele.
Mezitlen fekszenek az ősz esős egén ....

Hazámért holtak, oh, mint irigyellek én!

Elhiszszük, hogy ezekre s a hasonló darabokra nézve a franczia olvasóval egészen egy értelemre nem juthatunk. Mi a hazafi mellett nélkülözzük a szerető szivü embert és az elfogulatlan költőt. De nézzük csak mit mond a könyv második részére, a commune harczainak korszakára, a franczia biráló is.

„Victor Hugo, — ugymond Etienne ur —, elhitette-e magával, hogy egyensúlyt képes tartani Páris és Versailles közt a küzdelem alatt, s az igazság és a könyörület közt a győzelem után. Bölcsek és szentek szóltak, tekintélylyel s méltósággal, polgárháboruk közepette, de azért soha sem ingerelték a törvényes hatalmat a lázadók ellen; azok a bölcsek és szentek nem álltak egyik pártra se. Flavián meglágyitotta Theodosius császár haragját Antiochia ellen, de nem egyenlő hangból beszélt a császárral és a lázadókkal. Az egyes polgár, saját veszélyére, az ellenvéleményeknek közé vetheti magát. Teheti-e azt a költő? Hugo V. két ellentétes szerepet zavart össze. Ez a mi a könyv második felét nem csak a közönség rokonszenvétől, hanem az első rész nagy jellemétől is megfosztja. Nem a haza hangja többé a mi szól; az szomorult hangon szólana; tisztelte volna tisztviselőit s azokat, a kik az ő nevében cselekesznek.

„Azt teszi-e ez, hogy az egész második részt el kell vetnünk? Nem; csakhogy itt a jót és igazat, az igaztalannak és szenvedélyesnek kantárja szorítja. A szép nem választható el az igaztól, nem szabad attól egészen feloldania magát s az emberiség szerencsétlensége, hogy az eszme elfajulhat és alá süllyedhet, a nélkül, hogy eredeti fényét egészen elvesztené. Ilyenkor a művész eredeti tehetsége emlékeiből megtarthat sokat; de nem tartja meg az igazságot s elfogulatlanságot, mert ezek nem változtathatnak pártállást. Az igaz és való egy pontra törekszik a széppel; ott a magasban találkoznak az örökérvényü eszmék, ott van a tiszta és valódi dicsőség. Ha a művész

elhagyja ez útat, múlhatlanúl lesikamlik s alászáll. A meredekre jutott, mely a mélységbe hajlik.“

Magunk mind ezt nem tudtuk volna ily szépen és jól kifejezni, pedig elevenen éreztük Hugo Victor könyvének olvasásakor. *A ceux, qu'on foule aux pieds* (Azokhoz, a kiket lábbal tapodnak) és *Les fusillés* (A főbelövettek) czimű darabok az igazságtól eltévedt elfogultság netovábbját mutatják. A commune hősei az ő szemeiben mind nagyok, az eszme és elv vértanúi, kik elszántan, némán mennek a halálba s nagyszerű jellemöket az ártatlan áldozat-halál még magasztosabbá teszi. Kétség kivül szivszaggató meggondolni, hogy májusban, mikor az ég kék, a nap verőfénye édes s mindenfelé életet lehellő, annyi embernek kell meghalnia. Mikor a természet gazdag emlői dúzzadozva kinálják az életet, mikor az embernek oly kevés kell hogy élhessen, boldog legyen, mikor a gyermeknek játszani, a fiatal leánynak rózsákat szaggatni s az öregnek a verőfényen melegedve a tavasz fris fuvalmaiból új életerőt kellene szivnia, borzasztó, hogy annyi gyermek, fiatal leány s öreg ember öldököltessék le. S a mi több: önként mennek a halálra és sajnálkozás nélkül hagyják itt az élet örömeit, a hazáért, mely öket siratja. Ez egykedvü, félelem és bünbánatnélküli áldozatok képe (mert Hugo V. elfelejti megmondani, hogy gyújtogatók és vandal rombolók voltak, hogy vérbe és petroleumba vannak mártva!) „e gyászos halálra-készség“ nincs szépség sem nagyság nélkül. Csak egy hiányzik belöle: az igazság.

Hogy a költő kegyelmet kér a legyőzetteknek: rendén van. De ne állitsa öket dicsfénybe s nagyoknak, szenteknek és ártatlanoknak festvén, ne bántalmazza az elkeseredett győztest, kitől kegyelmet akar kérni számukra. Még a mikor botorságukat s vadságukat elismeri is, azt kérdi, ki a hibás? s arra a következtetésre jő, hogy nem ők. Ez igaz lehet, végelemzésben. Az akasztófára való zsivány sem hibás, ha mindent számba veszünk: apjától örökölt rosz hajlamait, elhanyagolt neveltetését, a rosz társaságokat, melyekbe ifjonta került, a csábító alkalmat és kényszeritő szükséget. Istené az itélet. De a társadalom e magaslatra soha sem emelkedhetik s a költő, ha végletekig igazságos (azaz kegyelmes) tud lenni a gonosztevőkhöz, ne legyen egészen igazságtalan a társadalom és az erkölcsi világrend iránt sem. Különben e darab, melyről szólunk (A qui la faute?) egyike a legszebbeknek a könyv második

részében s ismertetésünk végével olvasóink elébe fogjuk azt adni. Most egy észrevételt akarunk még csatolni hozzá, mely átalában Hugo Victor költészetére s előttünk fekvő kötetére is vonatkozik.

Az emlitett darab egyike azon igen is számosaknak, melyekben a költő a concret tényeket vagy viszonyokat csak alkalmúl veszi bölcselmi eszméi és elméletei kifejtésére. Ha Hugo Victor képzelődésének túlságai s szörny-képletei iránt lehet kifogás, annál jogosabban lehet azt bölcselmi speculatiói ellen támasztani. Ő ugyszólván képzeletével gondolkodik s ezért elmélkedéseiben a következetesség és a folytonosság a legkevesebb. Logikája nem a közönséges embereké; s következtetéseire kevés azt mondani, hogy merészek. Eszmevilága egy egészen idegen világ, melynek egyes alkotó részeire még azt sem mondhatjuk hogy érteni vagy képzelni tudnók. Egy ismertetője,[1]) ki ugy látszik nem viseltetik költészete iránt azzal a rokonszenvvel, melylyel az általunk előbb idézettek s melyet mi is magunkénak vallunk az árnyoldalaiban is oly nagy s lángeszü költő iránt, — gúnyosan irja róla, hogy nyelvének (s az általa alkotott vagy inkább összerakott fogalmaknak) egészen külön szótár kell, s azt a franczia akadémia, egy pár század múlva, kénytelen lesz elkészitni. „E szótár, úgy mond az ismertető, múlhatlanul szükséges leend az *Année terrible* megértésére. Már most is szükség lenne ily szótárra, ezer meg ezer rejtélyszerü dolog megértésére“ s elősorol egy csomót, melyek valóban különös fogalmat adhatnak a költő észjárása s philosophiai speculatiói felől. Részünkről a kicsinylést, melylyel ez ismertető Hugo ujabb költészetéről szól, igazságtalannak tartjuk; de megvalljuk azt is, hogy gyakran szintoly kevéssé tudjuk élvezni kifacsartságait, mint akárki más. S ez épen ugy a részletekre, mint az összefüggőleg kifejtett elméletekre van mondva. Azt a különös „szótárt“ nem akarjuk ismételni, de az oly darabokra, minő pl. a *La loi de formation du progrés* (A haladás alakulásának (!) törvénye) czimü, egyes eszméinek szépsége mellett is, szent borzalommal tekintünk. Hugo sokszor az isten helyébe, sőt néha az isten *felébe* is szereti tenni magát. A gondviselés birálatában, meg

---

[1]) Lásd a Budapesti Közlöny 1872. September 7-iki (204) számában.

kell vallani, ép oly következetlen ő is, mint egyéb közönséges ember fia. Ha jól megy dolgunk (egyeseknek vagy nemzetnek) akkor szivesek vagyunk elismerni, hogy a isten jól viselte magát; de a szerencsétlenség, a közcsapás villámos vagy ködös gőzköréből más szemmel nézünk az égre. „Az istennel — mondja egyhelytt Etienne — különbözőleg, több vagy kevesebb tisztelettel bánik költőnk a szerint a mint az ő barátjainak vagy ellenségeinek látszik kedvezni, a mint a jobb vagy a szélső baloldal pártját fogja.“ A legutóbb emlitetten kivül még abban a darabban nyilatkozik legélesebben ez elfogult s részrehajló megitélése az „isten magatartásának“ — mely, czim nélkül, e sorral kezdődik:

„Terre et cieux! si le mal régnait . . . .“
(Ég s föld! ha a gonosz uralkodnék . . . .)

s mely az egész kötetnek, az Epilogon kivül, legutolsó darabja. Mi az, a mit a költő itt „gonosz“-nak nevez? A mult, vagyis mind az a mi a költőnek s barátainak nem tetszik. Ha ez a gonosz jutna uralomra, akkor az isten „mennyei gonosztevő“ lenne, kit „a mindenség bitójára“ kellene húzni. „S a mi még jobban elszomorit“ — mondja ismét Etienne — „mint e bolondságok: mint az az őrült, kinek rögeszméje, hogy felhág az égbe, egy helyen e sorokat irja az istenről:

„Megyek s *meglátom őt,* s az égben megragadom,
Mint megfogják a vad farkast a sivatagon;
S nyugodtan, rémesen, szörnyen, bevádlom öt,
Saját törvényszéke — a mennydörgés előtt!“

Nem eszeveszettség ez? Valóban „okosabb volna tagadni az istent, mint igy ismerni el lételét. Tanácsoljuk az olvasónak, forditson át az ily lapokon s a tüzet és lángot szóró *politikus* Hugo Victortól forduljon a *költő* Hugo Victorhoz, a ki tud még igaz, természetes és emberi lenni!“

Csodálatos, de ugy van. E rémletes könyvben vannak lapok, melyek a költő legszebb korára emlékeztetnek s ott is a legfényesebbek közé sorozhatók volnának. A hányszor Hugo Victor elfordúl a politika setét s őt csaknem görcsös izgatottságba hozó képeitől és saját belvilágába nyúl, hogy érzelmeiből meritsen s akár múltja emlékeit, akár szive reményeit hozza elénk: egyszóval, valahányszor az ember szólal meg a

költőben s a politikus háttérbe szorul, mindannyiszor szép s néha örökbecsü műveket teremt ismét. Az ilyenekben megint egészen föltaláljuk a szerelem és szeretet egykori dalnokát, a családi élet örömeinek szentelt annyi szép dal szerzőjét, az ihlett ecsetü festőt, kinek szineire az emberi élet meleg napja vet bűvös fényt, a hatalmas zeneművészt, ki közvetlen a szivből, vagy a természet nagy összhangjából vegye bár dallamait, oly mélyen tud hatni kedélyünkre, mig egyszersmind képzeletünket is csodás rezgésbe hozza.

Ilyenek a könyv első részének két igaz gyöngye: *A kis Johankához,* a költő légfinom, idegzetes unokájához s ugyanakkor *A beteg gyermekhez az ostrom alatt.* Kivált ez utóbbi oly megható gyöngédségü dal s formája is (eltérőleg a könyv legnagyobb részének pompázó alexandrinjeitől) oly összhangzásban áll a tartalommal, hogy valóban mint egy halk s meleg zene hat lelkünkre és érzékeinkre egyaránt. Ugyan e formában van irva a könyv vége felé egy másik, hasonló szépségü darab, a költő fiának (Károlynak) halálára:

„Oh Charles, je te sens près de moi. Doux martyr!"

Még az előbbiekénél is szelidebb s mélyebb szomorúság ömlik el ez ép oly egyszerü, természetes, mint költői darabon.

De talán nincs az egész kötetben egy darab is, mely meghatóbban emlékeztetne a költő fénykorára, mint az *Une bombe aux Feuillantines* (A Feuillantines mellé esett bomba) czimü. Tudva van, hogy a költő, gyermekkora egy részét ez apáczazárdában tölté nevelésben, mely a nagy forradalomban ott tartott pártgyülésekről oly hiressé vált, melynek helyiségei s gyönyörü kertje utóbb előkelő családok gyermekeinek nevelő intézetévé vált. Az *Árnyak és sugarak* czimü gyüjteményében egy 1839-ben irt gyönyörü költeménye van Hugonak (Mi történt a Feuillantines-nál 1811-ben), melyben az árnyas kertet, az intézet udvarát, saját gyermekkorát s imádott anyjának egy látogatását irja le. Tanácsoljuk az olvasónak, vegye elé e régi kötetet s olvassa el belőle az emlitett darabot, s ugy reá a *Rettenetes év* eme legszebb darabját. Ötvenkét év mulva (mikor t. i. a gyermek Hugo Victor e kertben játszadozott) a béke és áldott ártatlanság e menhelyét a Párist ostromló ellenség egy bombája látogatja meg. Hogy a költő első gondolata egy nagy hangú és harsogó apostrophot intézni az istentelen háboru e pokoli eszközéhez, azt könnyen megbocsátjuk a gyer-

mekkori emlékek erre következő eleven rajzáért. „E költemény“ mondja róla többször idézett birálatában Etienne, „az Árnyak és Sugarak-belinek igazi testvére, mint egy harminczegy év múlva született kis húg a rég felnőtt testvérek mellett. A költők nem sejtik: miben áll valódi dicsőségök; vagy nagyon szerények, vagy nem tudják, miben keressék kevélységöket. Mikor Hugo e sorokat irta, ismét költő volt, ez az egész; a jobb részt választotta.“

Valóban, a *Rettenetes év* is, minden hibái mellett ellenmondhatlan bizonyságokat nyujt, hogy Hugo Victor költészetének valódi ere még nem merült ki. Valahányszor megszólal, egyes lapok, minél inkább elütnek a többitől s az egésznek összes szinezetétől, annál elevenebben éreztetik ezt velünk. A *Rettenetes év* sokkal jobb volna s az olvasóra sokkal enyhébb benyomást tenne, ha nem akarna az egész gyász időszak minden, még oly költőietlen mozzanatairól is teljes képet adni; ha nem akarna az egész gyász-év minden napjának átok-breviariuma lenni. Költői tárgyait most is költőileg tudja alakitani s tévedéseit nem a tárgyalás, hanem a tárgyválasztás vétkessége okozza. Miért a rettenetes év borzasztó lidérez nyomását nyomról nyomra megörökiteni? miért a szörnylátományok egész sorának, az éjféli óra minden borzalmainak, a nappali élet jogát biztositani?

Ismertetésünket egy kis szemelvénynyel zárjuk be a *Rettenetes évből.* Az itt következő darabok közül kettő (A beteg gyermeknek és a Ki a hibás czimüek) már más forditásban is megjelentek [1]) ugyan, de részint mert forditásunk előbb készült mint azokat olvastuk, részint mert tán nincs azok által feleslegessé téve, főleg azonban ismertetésünk kiegészitése végett, nem tartottuk szükségesnek mellőzni.

Páris falain, napszálltakor.

Fehér még napnyugat, fekete már kelet.
S mintha kezet látnék mély sirból nyúlni ki,
S állítni ravatalt az esti táj felett,
Mig a halott-ruhát az égre teriti:

[1]) Hegedűs Istvántól a Fővárosi Lapok 1870. év 173. és 185. számaiban.

Az éj bezárult, mint egy börtön ajtaja;
Fák sohaja közé madár-panasz vegyül.
S a mint fölpillanték: egy véres kard vala
A napból látható még a hegyek megül.

Ugy képzelém: tán egy isten s egy szörnyeteg,
Mindkettő óriás, nagy párbajt vivtak ott;
Bevégződött a harcz, az ég nagy kardja meg
Vértől csepegve még — a földre lebukott.....

A beteg gyermeknek, az ostrom alatt.

Ha mindig így maradsz, ily halálos halvány
Fojtó légtől beteg,
Agg korom gyász-éje téged is árnyalván,
Ártatlan gyermeket;

Ha látom napjaink' egymásba kulcsolva,
Ki térden, könyezve
Kérem: bár a halál hozzám közel volna,
Tőled pedig messze;

Ha kezed mindig ily átlátszó és gyenge,
Várva: pelyhes szárnyak
Nőnek-e válladon — ? bölcsődben remegve —
Mint egy kis madárnak;

Ha erős gyökeret verned nem sikerül
E kemény földbe' itt,
S életünk bús titkán elégületlenül
Borongnak szemeid;

Ha nem látlak vignak, erősnek egészen,
S lelked csak mereng, fél,
És nyitva hagyád az ajtót, menni készen,
A melyen bejöttél;

Ha nőni, örülni, járni nem szemléllek,
Ajkad ha csukva van,

S olyan vagy szüntelen, mint egy árva lélek,
Maradni nyugtalan:

Elhiszem, hogy ide, hol pólya s szemfedő
Vászna gyakran *egy szél*,
Jöttél csakhogy elmenj s engem elvezető
Angyalnak küldettél!

A Feuillantines mellé esett bomba.

Mi vagy te? Nyomorúlt! magasból szállsz alá?
Hogyan? Te, ólom, tüz, te, romlás és halál,
Harczok görbe farkú tüzes kigyója te,
Hideg orgyilkosság, a melyet fekete
Éjből a királyok dobnak a népre ki;
Te, bün, rom, gyász, iszony, isten itéleti
Te, gyülölet, bosszú, orvtámadás csele:
A tiszta égen át csapsz-é fejünkre le?
Te égő vas, melynek foga csontig berág
Tüz szirmokkal nyiló halálos ércz-virág,
Nyomorult emberi mennykő, ki által a
Zsarnok félisten, és nagy a haramia,
Királyi bünöket szolgáló rima: szólj,
Mely csoda által jösz te a felhők alól?
Jogába vágni a villámnak: merted ezt?
Az égből jöni le, ki pokolból eredsz!

Az ember, a kit ép' suroltál egy kicsint,
Mélán járkált s leült egy zugba ide kint,
Szeme az árnyban egy fénylő álmot üzött:
Mint gyermek játszodék itt egykor, fák között!
Merenge; és a múlt lelkébe villanék:
Mikor e helyen a Feuillantines álla még.
Egy paradicsomot tiport el mennyköved . . . .
Mily szép volt hajdan itt! minden hogy nevetett!
(Halványuló világ tün föl az agg szemén.)
Kert zöldellt egykor itt, hol most ez utcza mén.
A kövezet müvét a bomba végzi be.
Rég itt a sok veréb fümagot csipkede,

S hangos zajt csaptak a csicsergő madarak.
Árny volt; de benne oly csodás napsugarak.
Mily fák! a lombok közt a lég mi tiszta, jó!
A gyermek szőke volt; most haja csupa hó.
Akkor: remény vala; most már csak rém-alak.
Mily ifjunak látták e vén templom-falak,
Most oly vén, mint azok, ő is. Itt járdal, ím,
S mereng a multakon. Ifjonti álmain
Mi szép volt a világ! Örült viráginak,
Melyekről azt hivé: örökre nyílanak.
Fény volt az élet itt; itt járt gyakran vele,
Tavaszszal, hogy sürübb lesz a fák levele,
Az anyja, kinek ő fogá a köntösét.
Oh emlék! S hogy oszol mindez egyszerre szét!
A hajnal fölnyitá kelyhét s szemébe süt;
De a napfény helyett, az égen mindenütt,
Száguldó bomba ég, mely ijeszt és vakit.
Oh hajnal! a mikor galambok szálltak itt!
Ez ember, a ki most gyászol, egykor örült;
Ezer tündéri kép röpkedte őt körül.
Oh tavasz! E kertben virult a téli zöld,
És rózsa s százszorszép tarkázta a mezőt,
S édelgve a napon, gyönyörtől lángola.
Virág volt maga is, mivel gyermek vala!

Ki a hibás?

Fölgyújtottátok a könyvtárat?
— Föl bizony!
Üszköt dobék reá.
— Oh szörnyü bün! Iszony!
Önnön magadra vonsz fegyvert, szentségtelen'!
Tenlelked sugarát oltod ki esztelen?
Saját világitó fáklyádat fújod el,
S kegyetlen vakdühöd otromba öklivel.
Ten kincsed', örököd', javad' rombolja szét,
A könyv pártodon áll; a zsarnoktól a' véd;
A könyv az, melletted mely mindig szót emel;
Egy könyvtár nem egyéb: mint fogadalmi jel,

A melylyel, még setét, de sejtő századok,
Hajnalról vallanak, mely még derülni fog.
S te most az igazság e halmazára, hol
Az eszmék fénye ég és villanyárja foly,
A múlt sírjára, mely kincstárrá vált nekünk,
Hol ősök, századok, egész történetünk,
Hol leczkét ád a múlt, mit a jövő tanúl,
S megkezdődött, a mi fenáll mulhatlanúl,
És a költőkre, e sok bibliára, hol
A zord Aeschylusok mennydörgő szava szól,
S Jób és Homér magas alakja tündököl,
Molière- s Voltairre, Kantra, az Észre föl-
Emeled, nyomorúlt, gyujtó szövétneked'!
Az emberész lángját te füstbe temeted?
Hát elfelejted-é, hogy megváltód a könyv!
A könyv; az magasan áll fenn a bércztetőn,
S világit szerteszét; a hol ragyogva áll:
Leomlik a bitó, szűnik harcz, éhhalál.
A könyv szól: s nincs többé rabszolga, pária.
Olvasd, mit mond Pláto, Milton, Beccaria.
Halld e prófétákat: Dante, Shakspere, Corneille,
Ha szólnak, szellemök tebenned ébred fel.
Bámulva érzed, hogy egy ember vagy velök,
Méla s komoly s szelíd lészsz lapjaik előtt.
Lelkedbe nőni úgy érzed nagyságukat,
Mint zárda mélyibe hajnal világa hat.
Fényök a mint útat szived mélyébe nyit:
Megnyugtat melege és megelevenít.
Lelkedhez szólnak ők, és az nekik felel,
Érzed, hogy jó s jobb vagy s lassanként olvad el
— Mint a tüzön a hó — benned dölyf, gyülölet,
Babonák, zsarnokok, e rosz mind — odalett!
Mert előbb születik bennünk a tudomány,
Aztán a szabadság kél annak a nyomán.
Sajátod mind e fény; s te oltod el, magad?
A könyv valósitá minden szép álmodat.
Lelkedbe hat a könyv és mind föloldja ott
A bilincset, mit a tévelygés rád rakott.
Mert gordius-csomó a lelkiösmeret,
És öröd, orvosod, gyámod, ki hün szeret.
Gyülölsz? meggyógyit ő. Örjöngsz? lelkedre hat.

Látod: mennyit veszítsz? s mind ten hibád miatt!
A könyv: kincstár neked; ebben van a tudás,
A szabadság, a jog, erény és haladás,
S az ész, mely a vakság homályán átragyog.
S mind ezt lerombolád!
— Olvasni nem tudok!

Szász Károly.

NÉHÁNY PILLANTÁS A TERMÉSZETI TUDOMÁNYOK HALADÁSÁRA.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

> Vitázz a bölcs ellen és szeretni fog téged; de ne vitázz a balgák ellen, ne hogy magadra vond gyülölségöket.
>
> Syntipas.

A német orvosok és természetvizsgálók 1822-ben tarták Oken sugallatára az első gyülésöket Lipcsében. A fontolva haladó angol nyolcz évig szemlélte csendesen az évenkint megújuló ünnepélyt, és csak 1831-ben tartá első gyülését a „British Association for the Advancement of science“ (a tudomány haladását eszközlő britt társulat). Már neve is mutatja, hogy az angol gyülésnek czélja, komoly, tudományos czélja van; holott a „Versammlung der deutschen Aerzte und Naturforscher“ fő jellemvonását csak ez a netaláni hozzátétel fejezhetné ki: „zur geselligen Unterhaltung.“ Valóban ezt, és csak is ezt a czélt tüzte ki neki Oken felszólitása, melyet minden gyülés e mai napig hiven tartott szeme előtt. Az érintett különbség természetes következménye az, hogy a német gyüléseket — másokról nem szólok — a tudomány haladása tekintetéből egyenesen meddőknek mondhatni, s minden éven pontosan megjelenő „munkálatai“ ha mind elvesznének sem csinálnának hézagot a tudomány irodalmában. Szóval, e gyülések körülbelől abban a viszonyban vannak a tudomány világához, miben a tanuló ifjuság majálisai a tulajdonképi iskolai élethez. Az angol gyülések alkalmával ellenben alig olvastatik fel egy czikk, melyben ismeretlen vagy nem eléggé ismert tárgy ne volna köztudo-

másra juttatva, új eszme fellebbentve, függőben levő kérdés új oldalról vagy az eddigiektől különböző nézö pontokból megvitatva vagy egészen újak kitüzve: röviden, egy haladó lépés a tudományban ne téve, még pedig az élet és gyakorlat ritkán hiányzó szemmeltartásával. Ezen kivül oly vizsgálatokra, melyeknek folytatása huzamos munkát, időt igényel, állandó bizottságokat nevez ki a társulat. Most fenn álló ily bizottságok tárgyalják névszerint (a közelebb lefolyt évi költséggel): a kőszéntelepi klárizsokat (250 frt.), a szervies chemiai egyleteket (250), az archaeologiailag nagy érdekü Moab kikémlését (1000), terato-embryologiai vizsgálatokat (100), kenti barlangok kikutatását (1000), tüzgolyókat, hulló csillagokat (200), a vér hevét (150), a maltai ásadék-elefántot (250), holdbeli tárgyakat (200), visszás hullámhosszakat (200), az esözés mértékét és viszonyait a brit birodalomban (1000), mérges állományok egymás közti ellenhatásait (100), illó olajok chemiai szerkezetét (400), mathematikai táblákat (500), a fémek hővezetése viszonyait (250 frt.). Ezen az, összeséggel 6100 forintra menő, költségen felül még más, szélesebb alapokon nyugvó bizottságoknak is nyujt segélyt a társulat, u. m. a kewi meteorologiai observatoriumnak 3000 frtot, a meter behozatalában müködő bizottságnak 750-et, az állattani bizottságnak 1000-et, a tenger áramlása viszonyait nyomozónak 2000 frot, és végre a városi tisztátalanságok szagtalanitása és haszonra fordítása végett tett kisértmények 4020 forintjába kerültek a lefolyt éven a társulatnak. Azt sem kell feledni, hogy oly tudományos müködéseknek, melyek a társulat pénzbeli erejét és másnemü hatóságát felülmulják, elémozditására vagy megkezdésére az állam segélyét sürgeti a társulat s ritka eset, hogy azt megtagadta volna a kormány.

Mindezekből kitetszik, hogy ha én a „british association“ idei üléseiben eléadott tárgyakból az átalánosabb érdeküeket kiszemelem s elésorolom, azzal a czikkem czimével keltett várakozást meglehetősen kielégitem.

Közleményeimet az elnök, Dr. Carpenter megnyitó beszédéből válogatott kivonatokkal kezdem.

„ . . . . Szokásban volt eddigelé, hogy e szék elfoglalói . . . . oly beszéddel nyissák meg az üléseket, mely a természet némi tekintetét az emberhez való viszonyában tárgyalta. De nem tudom, hogy valamelyikök a kérdés másik oldalát fogta volna fel — azt t. i. mely ugy tekintse az embert, mint a ter-

mészet tolmácsát [1]). Én hát jónak látom annak az észjárásnak megfontolására irányozni hallgatóim figyelmét, melynél fogva az anyag és erő, az ok és foganat, a törvény és rend fogalmai alakulnak, úgy mint a melyeken minden tudományos okoskodás épül, s a melyek teszik a Bacon „*Philosophia prima*"-ját.

Nem tehetem, hogy ne tartsak csalfa és félrevezető okoskodásnak sok olyant, a mi széltiben el van terjedve a mostani világban, a mit hibásan neveznek, a tudomány ellenzékének. [2]) És reménylem meg fogom győzni hallgatóimat arról, hogy azok a kik a természet jelenségeiben észlelt rendtartásról való saját *felfogásaikat* oly megállapitott és határozott *törvényeknek* állitják, melyek ama jelenségeket nemcsak most és minden emberi tapasztalás szerint *kormányozzák* változhatatlanul, hanem mindig *kormányozták* is és *fogják* mindig kormányozni, hogy azok, mondom, épen azon fenhéjázás vétkében leledzenek, melylyel ők a régiek rendszereit vádolják, és hogy ők egyenes ellentétbe helyzik magukat azokkal az igazi természetbölcsekkel, kiknek szélesre kiterjedő és mélyen beható belátása annyira a mennyire felfedezte ama rendtartást. Mert avagy mutatkozott-é a természetre vonatkozó igazság szeretete valaha fényesebben, mint a milyet Kepler tanusitott, midőn azokat az elmés felfogásokat, melyeket az ő dús képzelődése ismételve alkotott, egyiket a másik után azonnal eldobta, mihelyt bebizonyult, hogy az észlelés által kiderült tényekkel nem férnek össze? Abban a csaknem bámuló leirásban, hogy Mars, az ő ellensége, melyet ő fitymált, foglya gyanánt hagyott otthon, miképen szaggatta szét az ő egyenletei lánczát, és mikép tört ki a táblák börtönéből, ki ne ismerne reá a Schiller értelmezte igazi philosophusra, mint olyanra, a ki inkább szereti az igazságot, mint saját rendszerét? És midőn teljesen megbizonyosodott munkálatainak oly tökélyes sikere felől, hogy (a mint mondja) azt hitte, hogy álmodik, vagy körben forog az okoskodása; midőn ő bajjal, fáradsággal, hiusult reményekkel, maga feláldozásával telt éltének ily, saját becslése szerint, dicső jutalmát nyerte, minő magasztosnak mondható önmegtagadással mond le korbeliei méltánylásáról s a jövendőre hagyja hirét im e pompás szavaiban: „Könyvem meg van irva, hadd olvassa a most élő nem-

---

[1]) Vagy ‚magyarázójat', — the interpreter of nature.

[2]) Oppositions of science.

zedék, akár a maradék, nem bánom. Várakozhatik olvasóra száz évig, valamint Isten várakozott hat ezer évig egy nyomozóra.“

És midőn az, a ki még nagyobb vala Keplernél, emberit csaknem meghaladó elméje hosszas tünődése után végkimenetele felé járt a tudomány gondolatai legnagyobbikának, mely az egeket és földet, a bolygókat és a napot, a főnököket és hajduikat összelánczolta, sőt a kóborló üstökösöket is beléfüzte az egyetemes vonzalom kötelékébe, szilárd lábra állitván azt az igazságot, melyért Galilei bünhödött és oly jelentőséget adván a Kepler törvényeinek, milyenről szerkesztőjök nem is álmodott — mit jelent az a felindulás, mely a természetvizsgálót számitása bevégeztében meggátolta s arra birta, hogy azt barátja kezére bizza? Bizony nem a saját nagysága érzete volt az, hanem az ő értelme szemei előtt megnyiló egyetemes rend megpillantása rázta meg gyökeréig a Newton derült és temérdek lelkét, minek bizonyságát leljük abban a gyönyörü hasonlitásban, melyben azt mondja, hogy olyan ő, mint egy gyermek, a ki csigát szedeget az igazság mérhetetlen oczeánja partján, — mely hasonlat örökre tanusitja az ő igazi philosophiáját szintugy mint mély alázatosságát.

Jóllehet minket a természetnek csak az az értelmi képzete [1]) érdekel, a melyet *tudomány*nak neveznek, azért mégsem árt elébb egy pillantást vetnünk a más két főszerepre, melyben az ember a természet tolmácsaként működik, — u. m. a művészére és a költőére.

A művész tolmácsául szolgál a természetnek, de nem úgy, mint a csupa másoló, hogy lerajzolja a mit testi szemével lát, és a mit mi is szintúgy láthatnánk, mint ő; hanem midőn azon igyekszik, hogy azon szépségek és hármoniák felfogását eszközölje bennünk, melyeket az ő avatott és gyakorlott érzéke fedezett fel benne s azzal minket is részesitsen abban a gyönyörben, melyet ő maga meritett szemlélésökből. Minthogy pedig nincs két oly művész, a kiben az elme eredeti adományai s szerzett ügyességei egyenlők lennének, mindnyájan különböző (lelki) szemmel tekintik a természetet; minélfogva mindnyájának *a természet az, a mit ő egyenileg lát benne.*

Megint a költő is szolgál tolmácsául a természetnek, nem annyira akkor, midőn szóval (akár versben, akár prózában)

[1]) Intellectual representation.

ügyesen festve valamely tetties jelenés rajzát varázsolja képzelődésünk elé; hanem inkább akkor, midőn a környező természetnek az ő saját természete erkölcsi és indulatos részeire ható mélyebb bényomásait kellő alakokba öltöztetve a miénknek megfelelő részeivel közli azokat a behatásokat. Mert az igazi költő tulajdona az, hogy behat ama rejtélyes befolyások titkaiba, melyeket mi másféle emberek öntudatlanul tapasztalunk; és az, hogy miután ő azt maga részére felfedezte, a kezébe adott hatalomnál fogva másokat is rokonszenves viszonyba hoz a természettel, — eléidézve ügyes fogásaival a lélek leggyöngédebb hurjai visszhangjait, feljebb fokozva örömeit, csillapitva fájdalmait, magasztositva vágyait. Valamint hát a képzőművész feladata az, hogy mutassa nekünk a mit *lát* a természetben: ugy a költőé az, hogy kitüntesse, a mit *érez* a természetben; és minden igazi költőnek *a természet az, a mit ő egyénileg lel benne.*

Az, a hogy a természetvizsgáló magyarázza és tolmácsolja a természetet, úgy *látszik*, mintha nem volna oly egyéni, mint a képzőművész vagy a költő felfogása, mivel oly tényeken alapul, melyeknek mindenki végére járhat és oly okoskodással jut hozzá, melynek érvényes voltát mindenki elismeri. Ugy nézi ő a világegyetemet, mint egy előtte nyitva álló könyvet, melynek meg kell tanulnia elébb a betüit, aztán megbirkoznia a nyelvével és végre felfognia az eszméket, melyeket az a nyelv közöl vele. Abban a könyvben sok, és különböző tárgyakról szóló fejezet van, s minthogy az élet rövidebb, mintsem hogy egy ember felölelhesse az egészet, ama könyv tudományos tolmácslása sok, és különböző nemü s fokozatu értelem müve kell hogy legyen. De ha ‚különbféle az adomány, egy a szellem.' Mindenki a maga különös irányában halad, de a tanulmány módszere mindnyájokra nézve azon egy. És egyaránt tanusitja mind a módszer igazságát, mind a természet egységét az, hogy szüntelen gyarapodóban van az egyetértés azok közt, a kik helyesen tudnak vele bánni; — a magyarázásbeli, ideig-óráig tartó különbséget, t. i. elenyészteti, hol az, hogy tökélyesben megértik a természet nyelvét, hol az, hogy jobban fogják fel az eszméit; aztán megtörtént az is, hogy különváltaknak, vagy egymástól épen messze távozóknak látszó útak utoljára azon egy végpontban találkoztak. És ez az egyetértés szüli azt a közhitet — sokakban azt a biztos meggyőződést, — hogy a tu-

dományos tolmácslás a természetet magát tünteti elé nemcsak úgy, a hogy *látszik*, hanem úgy, a hogy *valójában van*.

De bizony ha gondosan kezdjük fürkészni e meggyőződés alapját, okunk lesz kételkedni biztosságában; mert be lehet bizonyitni, hogy a természetnek tudományos felfogásáról nem kevésbbé igaz az, a mit a művésziről és költőiről állitánk, t. i. hogy az kültárgyak által érzékeinkre tett behatások kelméjéből *maga az elme alkotta képezmény*; úgy hogy minden tudományos embernek a *természet az, a minek ő egyénileg hiszi*. És ez a hit a tudomány különböző ágaiban nagyon különböző alapokon feneklik. P. o. az úgynevezett ‚exact' tudományokban, melyeknek typusául vehetni a csillagászatot, a szemmeltartás [1]) szabatos módszerei által szolgáltatott adatokra mint alapra épithetni oly okoskodást, melynek minden fokán teljes tökélyes bizonyosságot ismer el a mathematicus és végkövetkezményét igazolják: vagy tudvalevő vagy végére járható tények — mint mikor a Mars körútját határozá meg Kepler; vagy pedig egy általa szentesitett jóslat teljesülte — mint mikor fogyatkozás [2]) vagy rejlés [3]) egy évekkel azelőtt kiszámitott pillanatban történik meg; vagy, még hatályosabban, addig elé el nem ismert jelenségek felfedezése — mint midőn a szemmeltartás bebizonyitotta, hogy a bolygók tántoritásai [4]), melyeket Newton a kölcsönös vonzalom következményeinek mutatott ki, valóban léteznek; vagy midőn az Uranus ismeretlen tántorítóját az Adams és Le Verrier számitásai által kiszabott helyen meglelték.

Azt szoktuk, és véleményem szerint helyesen, mondani, hogy azok a kivivott eredmények az emberi értelem diadalmai. De maga ez a szólam jelenti azt is, hogy a munka elmebeli működés által van végrehajtva; és az eredményeknek a számbavett tényekkel való összetalálkozása korán se bizonyitja azt, hogy az értelmi eljárás hibátlan volt. A Kepler őszinte vallomásaiból ugyan is azt tanuljuk, hogy őt a Mars ellipticus kör-

---

[1]) A tudománynak e műszavára: observatio, megközelitőbb kifejezést nem birok lelni. A miket mások használnak, inkább félre, mintsem feléje vezetnek.

[2]) Eclipsis.

[3]) Occultation.

[4]) Perturbatio.

útja felfedezésére egy rakás szerencsés esemény vezérelte, mely az ő tévedő találgatásait a helyes irányba téritette; és arra, hogy a radius vector *egyenlő térfogatokat egyenlő időszakokban* jár meg, az a fogalom vezette, hogy a napból szivárog ki bizonyos forgató erő (örvény), mit ma hamisnak tartunk. Azt se feledjük, hogy Ptolemaeus rendszere az ő „centralis és excentricus egymásba kulcsolt karikái, cyclusai és epicyclusai" képzelt gépezetével teljes értelmi képét adta mindannak, a mit a csillagász a telescopium feltalálása előtt az ő tetties állópontjáról, a földről, láthatott és oly pontosan, hogy az előre mondott jelenségek szintugy beteljesedtek, mint ma; és abban a legutóbbi és legemlékezetesebb jóslatban, mely korunk két jeles férfiának elenyészhetetlen hirt szerzett, az Uranus tántoritásai szemmeltartása által nyert alap elégtelensége szükségessé tette, hogy a tántoritó bolygó távolságát hozzávetőleg tegyék fel, miről aztán későbbi számbavételek kimutatták, hogy csak is közeledett az igazsághoz.

Tehát ebben a minden tudományok leg*exact*abbikában sem tehetünk egy léptet is úgy, hogy a természet jelenségeit, ezen jelenségek értelmi képezményébe át ne öltöztessük; és a newtoni fogalomban, mint a világegyetemnek értelmi szükségleteinket egyedül kielégitő terv-képében nemcsak azért nyugszunk meg, mivel az a legegyszerüebb, hanem azért is, mert eddig való tudomásunk szerint a szó teljes értelmében minden számba vett ténynyel megegyezik.

A Ptolemaeusi rendszer uralma alatt, valahányszor új egyenetlenséget fedeztek fel valamelyik bolygó körútjában, mindannyiszor egy újabb kereket is kelle beigtatni a képzelt gépezetbe, hogy — mint Ptolemaeus mondá — „elég legyen téve az úgylátszásnak." Ha mintegy száz év mulva úgy ütne ki, hogy Neptunust a körutjában valamely más vonzalom is zavarja, nemcsak a belső bolygóké, bizton várhatnók, hogy annak a tántoritásnak nem *képzelt*, hanem *valódi* okát egy még messzebb levő bolygóban fogjuk lelni. De reménylem elég világossá tettem önök előtt, hogy e várakozás biztosságát nem valami a természetben netalán létező kénytelenség [1]) igazolja, hanem csupán csak az ő egyformaságában való *hitünk* szüli. És majd tovább ennek a hitnek s más hasonló rendüeknek

[1]) Absolute necessity.

alapja után fogunk kutatni, mint a melyeken épül minden tudományos okoskodás.

Vannak másnemű esetek, melyekben hasonló bizonyosságot szoktak tulajdonitni bizonyos következményeknek, mintha számbavett tényekből erednének közvetlenül, holott valóban azok is észbeli eljárásokból fejlenek; hanem ezek az eljárások oly egyszerüeknek s a dolgot egyenesen megmarkolóknak látszanak, hogy vagy egészen feledtetik mivoltukat, vagy befátyolozzák az alapfelvételeket. P. o. Lockyer oly bizton beszél a napnak tüzes hydrogénből álló színköréről [1]) s azokról a helyies kirontásokról, melyek azt a légnemet megannyi ezer mértföldnyi magasságra löveltetik, mintha felfoghatott volna belőle egy palaczknyit és oxygénnel vegyitve vizet alkotott volna belőle. Már pedig az a biztosság egészen csak azon a felvételen alapul, hogy egy bizonyos vonal, melyet a hydrogén-láng spectrumában látunk, akkor is hydrogént *jelel,* mikor a nap szinköre spectrumában látjuk; és bármily erősen valószinü is az a felvétel, de megállapitott bizonyosságunak nem tarthatni, mert épen nem megfoghatatlan, hogy *azon* vonalat *más valamely* ismeretlen állomány is eléállithatja."

Mielőtt tovább kisérnők Carpentert, legyen szabad megjegyeznünk, hogy az analogia még így sem teljes, mert Lockyer tüzes (izzó) tiszta hydrogént teszen fel a nap szinkörében, holott a nálunk tapasztalható úgynevezett hydrogénláng az oxygénnel együlő hydrogén fénye. A feljebbi felvételt tehát még egy másiknak kell megelőzni, hogy az izzó hydrogén azon vonalat állitja elé a spectrumban, a mit a durranó gáz lángja. — De folytassuk:

„Hasonlókép, midőn dr. Huygins különböző csillagok spectrumaibeli bizonyos vonalak különböző helyzetéből azt hozza ki, hogy azok a csillagok részint közelednek hozzánk, részint távoznak tőlünk az ürben, okoskodásai bámulatos lánczolata azon a felvételen alapul, hogy azoknak a vonalaknak *azon jelentésök van,* — azaz, *azon elemeket jelelik* — minden világló testben. Ennek a felvételnek is elég erős a valószinüsége arra, hogy a reá épitett okoskodást igazolja. De midőn Frankland és Lockyer a napnak sárga kicsucsorodásai spectrumában bizonyos fényes vonalat látnak, melyet semmi földi

---

[1]) „Chromosphère," nem pedig „aréna".

láng spectrumabelivel nem azonosíthatni, és azt egy felvett új állománynak, a tőlök úgynevezett Heliumnak tulajdonitják, világos, hogy felvételök sokkal kevésbbé biztos alapon nyugszik, mindaddig, mig nem nyeri azt az igazolást, melyet az új fém, a Thallium tetties felfedezése szolgáltatott Crookesnek, miután a spectrumban egy semmi ismert állománynak nem tulajdonitható vonal jelölte a létezését.

„Számos más esetekben, továbbá, tisztán *itélet* dolga a mi tudományos magyarázatunk; és kitünőleg *személyi* cselekvény és eredményei értéke minden esetben attól függ, hogy mennyire alkalmas az illető *egyén* hibátlan végzés hozatalára. A legbiztosabb ily itéleteket dictálja az, a mit ‚józan okosság'-nak [1]) nevezünk, a mire nézve nincs véleménykülönbség, minthogy minden józan vagy ép elméjü ember azon következményre jut, ha szinte nem birja is más okát adni, mint azt, hogy ‚önkint értődik.' [2]) E szerint míg a philosophusok egy ránk nézve külvilág létezésében vetett hit alapja — az én és nem én közti különbség — felett való vitatkozásban sürű porfelleget keltettek, — és míg mindenik logikus valami bökkenőt állit, hogy felfedezett a többi mindnyája bizonyitásában — az emberiség józan okossága eljutott egy döntvényre, mely felér gyakorlatilag e harcztéren vivó minden philosophusnak minden érvével."

Ismét van megjegyzésünk a közelebb mondottakra. Olvasóink, emlékezve arra, hogy Carpenter hibáztatta azt, a mit feljebb a ‚tudomány ellenzékének' nevezett, ne véljék, hogy ő következetlen, midőn a józan okosságot s az arra támaszkodó tudományt ellentétbe állitja a philosophiával. Az idézett helyen ugyanis az ‚ellenzéket' csak a vallással, vagy a mi Angliában többnyire mindegy, az anglicana egyház theologiájával állitotta szembe. Kár volt neki az ‚ellenzék' tagadását ki nem terjeszteni a philosophiával szemben foglalt állására is a tudománynak. Sok philosophus, épen úgy mint sok természettudós, sok bolondot mondhatott egyszer is, másszor is; de a philosophia épen úgy elismeri a józanokosság jelentékeny szerepét, mint a ‚tudomány' nevében Carpenter maga. A különbség csak az, hogy a természettudós megáll nála, mint ultima rationál vagy

---

[1]) Common sense = sensus communis.

[2]) Self-evident.

legfőbb törvényszéknél; holott a philosophia jogositottnak hiszi magát feljebb is hivatkozni; sőt magát a józan okosságot is bonczkése alá vevén, elemeire szabdalja. A mi pedig a csatázó philosophusok által keltett ‚porfelleget' illeti, bizony attól ama legfelsőbb biró a tudomány, különböző színü zászlai alatt szintoly megátalkodva harczoló feleket sem mentette, és a csatamezőt boritó akár ‚porfelleg', akár ágyufüst nem gátolja meg, hogy egyik vagy másik fél küzdelme diadalát ne ünnepelje.

Még egyet. Az ‚Association' elnöke a józan okosság döntvényét emlegeti ugyan, a ‚külvilágba vetett hit' tárgyában, de nem mondja meg: miben áll. Egész beszédéből csak annyit vehetni ki, hogy ismereteinknek két kútforrását ismeri el, u. m. röviden mondva: alanyit és tárgyit. Ugyde ennek kimondásában nem várt a philosophia a tudomány nyilatkozatára. Nem is állott meg vele, hanem kötelességének tartotta és tartja a két elem viszonyát is vizsgálni. — Hagyjuk tovább szólani Carpentert:

„ . . . És, véleményem szerint bebizonyithatni, hogy a józanokosság e döntvényének a biztossága nem a tapasztalatok bármily külön sorából keletkezik, hanem *valamennyi tapasztalataink öntudatlanul összegyüjtött és állitott halmazából*, — nem bizonyos következtetések külön lánczolatából, hanem *gondolkozásunk minden sorainak ezen egy középpont felé való összetartásából.*

„No már ez a fegyelmezés és kellő mivelés által bővitett ‚józan okosság' a tudományos vizsgálásnak egyik legbecsesebb eszközévé válik, — midőn számos esetben a legjobb, olykor az egyetlen egy alapot fekteti észszerü következtetéseink alá. Vegyünk például egy typicus esetet, melyhez nem kivántatik semmi szakismeret; azt a mit az abbevillei és amiensi kavicshalmazokbeli ‚kova szerszámoknak' neveznek. Logikailag bebizonyitni, hogy e szerszámok sajátságos alakjait emberi kéz adta volna meg, nem lehet; de kételkedhetik-é elfogulatlan elme felőle ma? A *tervezet* vagy *czélszerüség* [1]) tanubizonysága, melynek egy-két példány megvizsgálására csak valószinüség értékét tulajdonithatnók, rakásra gyülve ellenállhatatlanul kényszeritő erőt nyer. Másfelől a hihetetlensége annak, hogy a kovák *történetesen* kapták volna sajátságos alakjaikat, elménk

[1]) Design.

előtt annál nagyobb meg nagyobb lesz, mennél több példányt lelnek; míg végre azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi hypothesis csaknem megfoghatatlanná vált, és csupán azoknak nem, kiknek feje telve van azzal az ‚uralkodó eszmével', hogy az ember az újkor szüleménye. És igy az, a mi eleinte vitatás tárgya volt, most már oly „önkint értődő" állitmánynyá lett, mely mindazoknak, kiknek illetékes véleményök lehet, tétovázás nélküli helybenhagyását igényli.

„Hanem már az ily kérdésektől, melyek felett az emberiség köz józan véleménye illetékesen dönthet, felhágunk olyanokra, melyekre nézve szakismeret kivántatik, hogy értéket adjon az itéletnek; és ez esetben a természetnek ama tehetség által eszközölt magyarázata mind inkább-inkább *egyénivé* válik, — mert bizonyos dolgok tökélyesen ‚önkint értődők' lehetnek a szakilag mivelt ember előtt, holott a közönséges vagy más ágazatokban gyakorlott ember nem tekinti olyanoknak. A tudomány minden ágazatai között, úgy tetszik nekem, hogy a geologia támaszkodik leginkább erre a különösen mivelt ‚józanokosságra', mely úgyszólva egy góczba gyüjti a számos és különbféle tanulmányok, — physikaiak és chemiaiak, geographiaiak és biologiaiak — által vetett világot, és reá irányozza azokra a nagy kőtáblákra, melyekre földgömbünk őstörténelme fel van jegyezve. És minden tudomány közt ha a csillagászatot úgy tekintjük, mint a mely leginkább megközelitve képzelteti a természetet úgy a mint valóban van, hát a geologia legtökélyesben képzelteti azt úgy a mint a tolmácsoló elme közbenjárásával látjuk; minthogy annak az adatait tevő jelenségek értelme majd minden esetben kérdés alá jöhet, s azon egy tény felől különböző egyéniségü birák különbözőleg itélnek. A kinek bár csak átalános ismerete van a tudomány ezen ágazata történelmével, meg kell győződnie arról, hogy minden kor geologiája az akkori, vizsgáló vezér-elmék visszatükrözése; és hogy e tudomány igazi haladása attól az időtől kezdődik, melyben a „józan okosság" módszerét *közönségesen* elfogadák, mely szerint t. i. a volt változások okait a most működésben levő erőkben keresik, és nem folyamodnak rendkivüli és rejtélyes hatóságokhoz [1]), mint a régiebb geologusok szoktak, valahányszor szükségök volt — mint a Ptolemaeus-

[1]) Agencies.

féle csillagászoknak — hogy ‚elég legyen téve az úgylátszásnak.'

„ . . . . . Most már átmehetünk nyomozásunk másik felére, — t. i. mi az eredete annak az előleges hitnek [1]), mely minden tudományos okoskodásnak alapját teszi?

A geometria egész alkotmánya bizonyos követelményeken [2]) nyugszik, melyeket mindenki igazaknak ismer el, de igazvoltukat *felvenni* vagyunk kénytelenek, mivel megbizonyitni nem lehet. Szintugy származik a ‚józan okosság' itéletei biztossága abból, a mit az állitmányokban „önként értődőnek" tekintünk.

„Ez a nyomozás a philosophia egyik legnagyobb feladatával állit szembe minket, melyet a legkitünőbb logikusok és metaphysikusok vitattak meg, mint ellenkező iskolai táborok vezérei csak azzal az egy eredménynyel, hogy megmutatták: mennyit lehet mind a két félről beszélni. Azok, a kiket *intuitionalistá*knak nevezünk, azt állitják, hogy az előleges hitek alkotása tehetsége, mint az elme szervezetének eredeti adománya, vele születik az emberrel; úgy hogy azok önkéntesen gyarapodnak azon mértékben, melyben az elme tehetségei fejlenek fokozatosan; és hogy keletkezésökre nem kivántatik több tapasztalás, mint a mennyi elég arra, hogy alkalmat adjon a tehetségek gyakorlására. Ellenben a kik azt a tant védik, mely a *tapasztalást* tekinti minden ismereteink alapjának, azt állitják, hogy mindenik egyén előleges hitei csupán csak a maga szerzette vagy másoktól öntudatosan eltanult tapasztalatokból alakitott átalánositások; és tagadják, hogy a tapasztalatok átalánositása tehetségén kivül volna még más valami eredeti vagy belnézeti tehetség, mely alkotná azokat a hiteket."

Megint tiltakoznom kell a philosophia nevében a tisztelt iró eléadása ellen, mint a mely a philosophia mostani álláspontjáról messze hátra van maradva, jelesen a mi az idealistákat (az ő nevezése szerint: ‚intuitionalistákat' [3]) illeti. A reálisták nézete hüvebben van adva, csak azon csodálkozom, mikép nem vette észre az éleseszü Carpenter, hogy a tapasztalatokból, és

---

[1]) Primary belief.

[2]) Axioma.

[3]) A nevet, gondolom, a kritika philosophia ‚Anschauungsform'-jaitól vette és szélesebben alkalmazta Carpenter.

ennélfogva *utánuk* alkotott nézletformákat és kategoriákat nem lehet azon egy szuszban ‚*előleges* hiteknek vagy hiszemeknek' nevezni! Részletes kritikának nincs itt helye, s azért tovább menve, lássuk (beleszólás nélkül): mikép akarja megegyeztetni szónokunk az eléadott ellenkező két nézetet:

„Azt hiszem kibékéltető eszközt lelhetünk köztük abban az eszmében, hogy *bármely nemzedék értelmi belnézetei az azt megelőző fajta* [1]) *bé-* vagy *átkeblezett tapasztalása.* Mert nekem úgy látszik, hogy az emberiség *gondolkodó ereje* untalan haladó gyarapodásban van és volt, — az előbbi miveltség terménye bővebb aratásra készitette jövendőre a földet.

„Ugyanis valamint nem lehet kétség benne, hogy kapott vagy szerzett, alkati sajátságok, melyek akár testi, akár elmei nyavalyákra hajlandóságban nyilvánulnak, örökösödés utján átszállnak emberről emberre, épen oly bizonyosnak látszik az is, hogy elmebeli *szerzett szokások* gyakran oly erősen és tartósan béhatnak az ő szervezetére, hogy a *gondolkodás hasonló módjára* való hajlam annálfogva maradékába is átszivárog. És így nemcsak, a mit mindenki megenged, *ismeret* szállhat egyik nemzedékről a másikra, hanem magasabb foku *tehetség* is öröklődhetik, akár átalában az ismeretek szerzésére, akár bizonyos külön nemű ismeretekére. Ezek a hajlamok és tehetségek minden új nemzedékben növekedő erőt, terjedelmet és tartósságot nyernek, minthogy a gyarapodó tapasztalás minduntalan több kelmét nyujt gyakorlatuknak, és így a korok értelmi miveltsége által *szerzett* megszokás mintegy ‚második természetévé' válik az öröklőnek.

„Ennek a haladásnak világos képét látjuk abban az untalan mutatkozó tényben, hogy oly fogalmak, melyeket bizonyos nemzedék, akár értelmi ereje hiánya, akár a gondolkodás korábbi szokásaiban elfogult volta miatt nem bir elfogadni, későbbre mindenkitől szivesen láttatnak, sőt az ‚önként értődés' helybenhagyó itéletét is megnyerik. Például a haladás [2]) első törvénye, melyet a Newton isteni geniusa kitalált, bár a korabeli természetvizsgálók nagy része minden tapasztalást meghazudtolónak tartotta, s annálfogva ellene volt, már el van

---

[1]) Ide is inkább illenék a „nemzedék" szó, és úgy vélem, csak irályi változtatás kedviért tette a fajta — *race* nevet helyébe.

[2]) Motion = motus.

közmegegyezéssel fogadva, nemcsak mint tapasztalati adatokból vont jogos következtetés, hanem mintegy szükségképi és egyetemes igazság kifejezése; és szintoly magában világos érvényre jutott az a még átalánosabb tan, hogy *bárminő* erőhatásnak [1]), akár a tömegek egészben való haladásában, akár az atomok ‚tömecses' [2]) mozgásában mutatkozik egy vagy más alakban, csökkenés vagy hanyatlás nélkül *kell* folytatódni; ugyanis a mit az anyag elenyészhetetlenségére nézve mindenki megenged, az nem kevésbbé igaz az erőre nézve is, t. i. hogy valamint *ex nihilo nil fit,* úgy szintén *nil fit ad nihilum.*"

Közbeszólva, legyen szabad ez alkalommal a M.-Vásárhelyt 1864. olvasott s a következő éven a Pozsonyba gyült természetvizsgálók közt kiosztott értekezésemre: ‚Nemcsak az anyag halhatatlan' hivatkoznom s összevetés végett utalnom.

„De hiszen, — sürgethetnék — ezeknek és hasonló nagy igazságoknak fogamzása már magában jellemzetes példája a belnézletnek [3]). A férfiak, kik azokat kitalálták és kimondották, mások felett állanak magosan kiemelkedve, mint a kikben nemcsak okoskodni, hanem termelni is biró észláng és oly belátás lakozik, mely tisztán meg tudja különböztetni azt, a mit az ész csak homályosan sejt. Ezt szivesen megengedve, azt is bebizonyithatni, hogy az egyéni ész belnézletei csak az akkori nemzedék széltiben birt adományainak felfokozott alakjai, melyeket az a kor a megelőző egész miveltség nyomán nyert. Ki tagadná meg a belnézleti (velök született) adomány czimét attól a számviszonyokban való csudaszerü jártasságtól, melyet tanulatlan gyermekek tanusitnak? [4]) De ki hinné el másfelől, hogy ilyenek állhatnának elé egy vadnép közt, mely ötön túl nem bir számlálni? Vagy megint Mozart legkorábbi évei történelmében ki nem látná a hajnalát annak a dicső észlángnak, melynek tündöklő, de rövid pályafutása elenyészhetetlen bélyegét nyomta az általa gazdagitott müvészetre? De meré-

---

[1]) *Energy* egy ablakon bélopódzott szó azok számára és használatára, kik az „erő" fogalmát ki akarják küszöbölni a természettanból.

[2]) Molecular.

[3]) Intuition.

[4]) Több ilyes példák közül George Bidder-t és Zerah Colburn-t nevezi meg szónokunk.

szelné-e valaki állitni, hogy születhetik egy csecsemő Mozart oly nép kebelében, melynek hangszere egyedül a tam-tam, s minden dala egyhangu üvöltés?

„Megint, ha némi eszméknek, melyek ma, mint ‚önkint értődök' el vannak fogadva, — milyen p. o. ‚a természet egyformasága' — keletkezését és fejlését nyomozzuk, bizonyos értelmi hajlamok kifejezésére fogunk ismerni bennök, melyek az egymást követő nemzedékben erőről erőre mentek és most már úgy mutatkoznak, mint gondolkodásunk rendes folyamát átható elmei ösztönök. Az ily ösztönök öszvege örökség, melyet korábbi nemzedékek hosszu sora mindig növekedő értékkel adott kézről-kézre; és a melyet kötelességünk nekünk is átadni a maradéknak annyira gyarapitva, a mennyire magasabb miveltségünk és terjedelmesebb ismereteink engedik.

„És most, miután az emberi értelemnek a természet tudományos magyarázásában való működését fürkésztük, vizsgáljuk meg szüleményei általános jellemét; és tárgyaljuk mindenek előtt az erő fogalmát és az erőhöz való viszonyát.

„A mai psychologus [1]) az anyagot egészen a maga öntudata világánál szemléli és elvont fogalma az anyagról az, hogy egy oly ‚valami', mely állandóan bir érzeményeket [2]) gerjeszteni; az anyag ‚tulajdonságáról' való fogalma az, hogy az egy attól a valamitől kapott valamely benyomásnak elmei képezete; és egy külön nemű anyagról való fogalma, hogy az ama valaminek jelenléte által okozott benyomatok öszveségének elmei képzete. — Például, midőn én a kezemmel ezt az asztalt nyomom, illetésem érzéke, izmaim feszülése és az erőlködés elmei érzéke összes eszközlése által, melyeknek mind együtt a tapintás érzéke nevét adhatjuk, tudomására jutok annak, hogy az asztal nem enged; és annak *keménységet* tulajdonitok, a mi ellen áll annak, hogy belenyomjam a kezemet az asztal állományába [3]), valamint tudomására jövök annak a ténynek is, hogy a reáforditott erő nem elégséges az asztal tömege megmozditására. De majd egy tésztadarabra nyomom a kezemet, és azt tapasztalván, hogy enged a nyomozásomnak, *lágy*nak neve-

---

[1]) Nevezzük nevén a gyermeket. Stuart Mill, a hires logikus és nemzet-gazda az a psychologus.

[2]) Sensations.

[3]) V. ö. Nem csak az anyag halhatatlan: 5. lap.

zem. Vagy ismét ennek a darab deszkának vetem a kezemet s azt tapasztalom, hogy bár az *alak*ját nem változtatom meg, de meg ám a *helyét;* és így kapom a *haladás* tapintat-érzéki eszméjét. Megint, midőn én ezt a könyvet felemelem a kezemmel, megint azon érzékszerkezet a *súly* vagy nehézség fogalmára vezet; és midőn körülbelől egyenlő mekkoraságu, de különböző szilárd testeket emelgetek, a fenntartásukra megkivántató erőlködés különböző fokainál fogva, némelyiköket *könnyüeknek*, másokat *nehezeknek* birok megkülönböztetni. Továbbá az érzéki felfogások más soránál fogva, melyeket némelyek más rovatba tartozóknak tartanak, a ‚hőnek' *érzett* és másfelől ‚hidegnek' *érzett* testek közt teszünk különbséget és igy jutunk a mérséklet különbségei fogalmához. És végre a tapintat-érzék eszközlésével a látás minden segélye nélkül nyerjük a *testalak* [1]), vagy is az ür három mérete eszméjét.

„És ismét tapintati tapasztalásunk terjedelmesb alkalmazásával szerezzük meg a *híg* testek, mint a nyomásnak könnyen engedő, de sulyokra nézve a szilárdakkal versenyző anyagalakok fogalmát; valamint szintén a *levegőét* is, melynek ellentálló hatalma sokkal csekélyebb és sulya oly parányi, hogy csak mesterséges fogásokkal lehet kimutatni. Igy jutunk el aztán az *ellenállás* és *súly* mint az anyag minden alakjai közös tulajdonságai fogalmaihoz; és most, miután megmenekedtünk attól az eszmétől, mely minket tudományos gyermekkorunkban üldözött, mintha t. i. a fény és hőség az electricitas és magnetismus ‚sulytalan folyadékok' volnának, s a melyek ‚maradványa' a ‚megszokott electricai folyam' kifejezés, azokat, mint tulajdonságokat, gyakorlati különbségképen fogadjuk el az ‚anyagi' és ‚nem anyagi' közt. [2])

„Most már az érzékelés [3]) másik nagy kapujához, melyen át kapjuk a minket körülfogó világegyetem izenetei nagy részét, a *látás*hoz fordulva, szintazon igazsághoz jutunk. Például, természettanárok és physiologusok egyetértenek abban, hogy *szin*, mint *ilyen*, nem létezik magában a tárgyban, mint a mely csak egy másodperczben ennyi s ennyi millió hullámot bir visszaverni; és csupán ezek állitják elé az élő felfogó személy szem-

---

[1]) Solid form.

[2]) Material, immaterial.

[3]) Sensation.

reczéjére [1]) hatva öntudatunknak azt az állapotát, melyet *szín*nek nevezünk. És ha vagy a retinában vagy a megette való szervezményben az a baj van, a mit ‚szinvakság'-nak vagy Daltonismusnak neveznek, akkor bizonyos szineket nem különböztethet meg, vagy általában semmi szint nem lát az ember. Ha mindnyájunk olyan volna, mint Dalton, a fáján fityegő érett cseresnye s a körülte levő levelek közt, alakjuktól megválva, nem tudnánk különbséget látni, s ha mindnyájan a teljes szinvakság nyavalyájában sinlenénk, a természet szép arcza olyannak látszanék előttünk, mint egy tájfestmény rézvagy fametszete. És a mi látásbeli felfogásainkat illeti, oly embereken tett számos észleletek nyomán, kik legelőször kapták a szemök világát, egész bizonyossággal állithatni, hogy azzal az illető egyének még azokra a tárgyakra sem birtak reá ismerni, melyet mindennap tapogattak és kezeltek, mig a tapasztalás nem párositotta a két érzék — a tapintás és látás — felfogásait.

(Ezt az állitást egy nem régiben történt példával illustrálja jegyzetben az előadó. Egy fiatal nő, ki születése óta vak, de kézi munkákban igen ügyes volt, jelesen pedig jól varrott, szerencsés műtétel következtében látóvá lett. A mint eleibe tett különbféle tárgyak felől kérdezősködtek tőle, ha reájok ismer-é, a többek közt addigelé használt ollóját is mutaták neki. Megnevezé ő alakját, színét, érczes fényességét stb.; de ollónak nem tartá mindaddig, mig reá nem tette az ujját, mire egyszerre kimondá a nevét, s nevetve ostobázá maga magát, hogy előbb nem találta ki.)

„Mihelyt azonban megtörtént az a párositás, azután a csupa látással nyert felfogás oly teljesen szerkesztetté válik, hogy ritkán van szükségünk a tapintat segélyére a tárgyak minősége megitélésére. Továbbá, (mint Dr. Wheatstone bámulatos szép nyomozásai kimutatták) a tárgy *test*alakjáról, a két szemreczére vetett különböző két kép párositásánál [2]) fogva, rendszerint csupáncsak a látás által alkotunk hibátlan fogalmat, a mi tökélyesen bizonyitja, hogy az a fogalom is elmei itélet, mely a látás és tapintás korai gyermekségünk óta egyetértő gyarkorlata által szerzett tapasztaláson alapul.

---

[1]) Retina.

[2]) Co-ordination.

„Vegyük fel továbbá ama bámulatos eszközök példáját, melyek erejével látásunk az ürnek majdnem végtelenségébe, vagy a kicsinységnek végtelenségébe elszolgál. Arról, a mit a teleskóp és mikroskóp jelent ki nékünk, elmei és nem testi szem veszen tudomást; mert nem lenne alapos bizodalmunk ahhoz, a mit azok az *ismeretlen* dolgokról jelentenek, ha elébb nem szerzettünk volna tapasztalást az igaznak a hamistól való megkülönböztetésében azáltal, hogy *ismeretes* tárgyakra alkalmaztuk azokat az eszközöket, és mind annak, a mit eszközlésök által látunk, a magyarázata *elmei itélet* azoknak a testeknek hinnivaló alakja, mekkorasága és útai felől, melyekhez akár távolságok, akár parányiságok miatt tapintásérzékünk nem fér.

„Még erősb érvet nyujt nekünk tudományos *fegyvertárunknak* az a legutóbbi gyarapodása, mely nem kisebb becsünek igérkezik, mint akár a teleskóp, akár a mikroskóp; mert igazán el lehet mondani a spectroskópról, hogy nemcsak látásunk határait terjesztette küljebb, hanem csaknem új érzékkel ajándékozott meg, midőn a chemiai elemekben addig elé merőben ismeretlen tulajdonságokkal ismertet meg minket. És ki merné most azt mondani, hogy az anyag akármely formájáról mindent tudunk, a mi tudnivaló lenne? vagy hogy ez évszáz *negyedik* negyede ne szaporithatná az anyag tulajdonairól való tudalmunkat még annyival, a mennyivel a *harmadik*?

„Ugyde, mondhatná valaki, vajon az a nézet az anyagi világról, nem vonja-é azt a vádat magára, hogy az ‚a mi saját öntudatunk mélyéből van fejtve' — saját értelmünk kisugárzása arra, a mitől körül vagyunk véve — inkább *eszményi* [1]), mintsem *valódi* [2]) világ? Ha ‚az értelem felfogása' mind az, a mit az anyagról tudunk, mikép különböztethetjük meg attól, a mit álmunkban látunk? — mert hisz' az is, mint Tennyson nem kevésbbé találóan, mint bölcsen fejezi ki: ‚igaz, a mig tart.' Ki segit minket a bajból a ‚józan okosság.' ‚Felébredünk, és ime, álom vala.' Minden ép, egészséges elme tudja a különbséget éberkori és álmodott tapasztalatai között; vagy ha olykor tétovázik, hogy mit feleljen e kérdésre: ‚úgy volt-é valóban, vagy álmodtam?' a kételkedés onnan származik, hogy az va-

[1]) Ideal.
[2]) Real.

lóban úgy *lehetett* volna. És minden ép, egészséges elme, ha látja, hogy éberkori tapasztalatai nemcsak magukkal megegyezők (körülményeikben), hanem a mások tapasztalataival is megegyeznek, elfogadja hiszemei alapjául és velök szemben semmibe hajtja bár legélénkebb álmait is.“

Megint szabadságot kell kérnem egy kis egoismusra. Logikám 11—12. lapján elmondám 1858-ban, a mit Carpenter 1872-ben is szükségesnek látott elmondani az angol tudományos világ színe előtt. Haladjunk.

„Az a tébolydabeli szegény ember, a ki magát királynak, az intézetet, melyben fogva tartják, fényes királyi palotának, őreit szolgálatra kész udvaronczoknak tartja, annyira el van fogulva [1]) zavarodott értelme által koholt eszméjében, hogy ő igazán *reásugározza* [2]) azt a körülte való dolgokra; és nyavalyája voltaképen abban áll, hogy semmiképen sem akarja elfogadni a józan okosság igazító oktatását. És nem kevés az oly emberek száma a világon, a kik a mivelt józan okosság oktatásait, ha az ő előítéleteikkel ellenkeznek, épen úgy nem fogadják el, és — ennyiben — abban a nyavalyában sínlenek, a melyet Carlyle egykor, fülem hallatára, velős jellemzéssel ‚felerésztett őrültség‘-nek [3]) neveze.

„Az utóbbi években egy rakás ember, mely csak magát tartja a természet hü és igazi magyarázójának [4]), széltiben állitotta és állítja, hogy semmi egyebet nem tudunk, és ismerünk csak az anyagot és az anyag törvényeit, és hogy az erő csak a képzelődés koholmánya. Nem lehetne-é állitni, ellenkezőleg, hogy az *anyag*ról való fogalmunk az értelem fogamzata, holott a legközetle*nebb* — talán az egyetlenegy közetlen [5]) tudomásunk az *erő*ről van?“ (Ez az utóbbi állitás, határozottan kimondva, teszi az alapját többször idézett értekezésemnek.) „Mint már kimutattam hallgatóim előtt, az ellentállásnak és a sulynak a tapintat érzéke által nyert ismerete saját *erőlködé-*

---

[1]) Possessed.

[2]) Projects.

[3]) Dilute insanity.

[4]) Büchner et Comp.

[5]) *Direct.* Ennek, az igaz, nem tökélyes synonymája a „közetlen“; de bíz' az „egyenes“ sem az. Talán a kettő együtt közelednék ahoz, a mit a „direct“ akar kifejezni.

sünk észrevételéből származik; és a látáskor a látmányokat, s a halláskor a hangokat az az erő kelti öntudatunkban, melylyel a hullámzatok ütköznek az érzékeny felszinbe. Az igaz, hogy látásunk és hallásunk érzeményeiben nem ismerjük ki oly *egyenesen* és *közetlenül*, mint a tapintáséiban az azokat okozó előtt; de a természettanár [1]) elég könnyü szerrel megismerkedtet minket kerülő úton [2]) a hangot terjesztő hullámzatokkal, és meggyőzi az értelmünket a felöl, hogy a fény közlésében működő erő iszonyú nagy."

Az utóbbi passus vége megmagyarázza nekünk azt, a mit elébb a „direct" és „indirect" ellentéte nem mond elég tisztán ki. Azt akarja t. i. értetni Carpenter, hogy látásunk és hallásunk alkalmával nem veszszük világosan észre az *erőlködést*. Ámde ezt a tapintás alkalmával sem veszszük észre a csupa *illetés*kor, hanem csak akkor áll elé félreismerhetetlenül az erőlködés, midőn *nyomássá* válik az illetés. Többet mondok: midőn gyenge világnál, vagy kelleténél nagyobb vagy kisebb távolságu tárgyat törekszünk látni, vagy gyenge hangot jobban hallani, olyankor az „erőlködést" is érezzük, épen úgy, mint midőn erősebb tapogatással törekszünk bizonyos tárgy keményebb vagy lágyabb voltáról tudomást venni.

„Különösnek látszik, hogy azok, a kik a legfentebb szóval hivatkoznak a tapasztalásra, mint minden tudomásunk alapjára, imigy fitymálják a minden tapasztalatok legállandóbbikát, legalaposbikát, legközetlenebbikét, melyre nézve az emberi nem józanokossága világosabb vezérfényt nyujt, mint a mennyit a philosophiai vitatkozások porán" (ismét!) „át láthatni. Mert, a mint Sir John Herschel jegyzi meg nagyon igazán, az emberi nem egyetemes öntudata [3]) épen úgy egyet ért az ok és foganat [4]) benső kapcsolatára, mint egy külvilág létezésére nézve; és az a tudalom mindenkiben onnan keletkezik, hogy *érzi* saját *személyes* erőlködését valahányszor egyéni tevékenysége által valami változást hoz létre.

---

[1]) *Physicist:* újabban keletkezett szó, mit az tett szükségessé, hogy Angliában a közélet a „physician"-nak orvos értelmet adott, mint nálunk a „physikus"-nak.

[2]) Indirectly.

[3]) Universal consciousness.

[4]) Effect = Wirkung. „Okozat" merőben rosz és képtelen szó.

„Most már azt mondom, hogy teljesen elfogadva az oknak logikai értelmezését, miszerint az ‚oly előzmény vagy előzmények csoportja, melynek a foganat változatlan és feltétlen következménye' — az *anyagi feltételek* halmazából, melyekre bizonyos erő vagy hatalom [1]) felosztva vagy alkalmazva van, mindig kiszemelhetni egy *erőféle* előzményt — a munkát végrehajtó hatalmat. Nem tagadhatni, hogy az ‚ok' kifejezést nagyon csélcsap módra használja a közélet, gyakran csak annak az eseménynek a jelelésére, mely közetlenül megelőzte a foganatot: — mint p. o. mikor azt mondják, hogy a löpor fellobbanásának a szikra beléesése az oka, vagy egy ember lebuktának az az oka, hogy a lába egy létra fokáról lecsuszamodott. Ámde nagyon csekély iskolázatu értelem kell ahhoz, hogy megkülönböztesse a mindenik esetben működő erőt vagy hatalmat azoktól a feltételektől vagy körülményektől, melyek közt működik. A fellobbanást okozó erő mintegy el van zárva a porban, s a tüzszikra csak felszabaditja azzal, hogy más chemiai egyesületeket eszközöl benne. Az ember lebuktának a létráról a nehézség az oka, mely akkor is huzta őt lefelé, mikor még állott rajta, és a támasznak, akár a lába sikamlása, akár a létrafok törése által történt elenyészte csupán csak az erőnek új működésére szolgáló változás az anyagi feltételekben."

„Nem kétlem, hogy hallgatóim közül sokan szemlélték bámuló érdekkel az emberi tervezésnek azt az igazán csodálatos művét, a nyomda-gépet. Legelőször nyugalmában veszszük észre; majd érkezik egy ember, a ki egyszerüen csak egy fogantyut ránt maga felé, s azonnal élet száll a veszteglő gépezetbe, — egyik végén szakadatlanul bomlik le a tiszta papir a hengerről s a másik végén, minden emberi kéz közbejövetele nélkül, nyomtatott nagy ivek képében jelenik meg, 15.000-évl egy óra alatt. No már, mi az *oka* ennek a bámulatos foganatnak? Minden bizonynyal lényegesen abban a hatalomban vagy erőben rejlik, melyet a fogantyu megrántása hozott valamely külső erő-forrásból kapcsolatba a géppel, — s a mint ezen esetben tudjuk, az a forrás egy gőzgép a falon tul. Ez a gépezet különböző részeire beosztott erő hajtja valóban

---

[1]) Power.

végre azt a munkát, melynek azok mindenike az eszköze; azok csak járművekül szolgálnak az erő átszállitása s alkalmazása végett. Az ember megint eljő, visszatolja a fogantyut, eloldja a nyomdagépet a gőzgéptől, s az egész egyszerre megáll és úgy marad, mint egy lelketlen test, míg a mozgató hatalom hozzájárulta új működésre nem készteti.

„Igaz, de — azt mondják, a kik tagadják, hogy az erő egyéb volna, mint a képzelődés költeménye [1]) — a gőzgép forgó tengelye ‚mozgó anyag' [2]); s midőn a kapcsolat ezen tengely s a közt a melyik a másik gépet hajtja megtörténik, a mozgás megy át az elsőről a másodikra, s az oszlik szét az egész gépezeten. Épen így értesitne arról a műfolyamról valaki, a ki az egész dologról semmit se tudva, csupán arról adna számot, a mit *szemével láthatott*; de tegye reá csak a kezét bármely részére is és kisértse megállitani mozgásában, az ellenzés erőlködésénél fogva épen oly egyenes és közetlen tudomást vesz azonnal a mozgást okozó *erőről,* mint *szemé*nél fogva magáról a mozgásról.

„No már, valamint senki a világon kétségbe nem hozza azt, hogy fogalmunk a külvilágról nemcsak hiányos, hanem hibás is volna, ha látásunk felfogásait tapintásunk nem pótolná, azt tartom, hogy épen úgy tökélytelen volna a világegyetem jelenségei magyarázata, ha elmeileg nem párositnók a mozgás eszméjét az erőével és nem ismernők ezt ama jelenségek ‚tetties okának' [3]) — holott az ‚anyagi feltételek' csak (az ó iskolai kifejezéssel élve) ‚formalis okát' teszik. Ezt annyival is inkább szükségesnek és sürgetőnek látom megjegyezni, mivel a géptan ez idő szerinti elmélete hová tovább oda törekszik, hogy tanait inkább a mozgás, mint az erő szólamaiban fejezze ki — *dynamika* helyett *kinétika* legyen.

„E szerint bármely oldalról tekintsük a kérdést, — akár az ember józan okosságát, akár az ok és foganat közti logikai viszonyt, akár értelmünknek a természet magyarázatában való működését vizsgáljuk — minden, mint látszik, arra a következtetésre vezet: hogy az *erő* fogalma a gondolkozás amaz elemi felvételei egyike, melyeket épen úgy nem nélkülözhe-

---

[1]) Fiction of imagination.

[2]) Matter in motion.

[3]) Efficient cause.

tünk, mint az ür vagy egymás után következés fogalmait. És már most utoljára, igyekszem megmutatni, hogy ha a csupa jelenség [1]) eszméje helyett az erőét [2]) valljuk, az adja meg a legfelsőbb és valódi értékét felfogásunknak a természet azon rendtartásáról [3]), melyet magát imád isten gyanánt a magyarázóknak az az osztálya, kiknek tanát kétségbe hozom.

„A jelenségek csupasz általánositása és az erőféle felfogás [4]) közti különbségre legvilágositóbb és egyszersmind legfényesebb példát nyujt a bolygók haladásainak úgynevezett törvényei közt, melyeket Kepler kitartó leleményessége fedezett fel, és azoknak a Newton mély belátása által adott magyarázata közt létező ellentét. A Kepler három törvénye nem volt egyéb, mint számba vett, observált bizonyos jelenségcsoportok összeállitása. Az első t. i. hogy a bolygók ellipticus karikákban keringenek, csupán a Mars számba vett helyei összevetésén alapul, — az lehetett igaz vagy nem igaz a többi bolygókról; mert a mennyire Kepler tudta, nem volt elégséges ok azt állitni, hogy némelyikök útja nem képez oly központ kivüli köröket, a milyennek ő Marsét is gondolta eleinte. Igy a Kepler második törvénye is, mely szerint a radius vector egyenlő idők alatt egyenlő térfogatokon halad át, mindaddig, mig csak *egy* bolygóra vonatkozó tények általánositása volt, nem hozta magával azt a következtetést, hogy másokra is illik, hacsak egy tőle tévesen gondolt felfogásra, az örvénybe kapásra nem épitette. Hasonlókép az ő harmadik törvénye csupán csak a bolygók távolságai és keringésök idejei közt talált bizonyos hármoniás viszony kifejezése vala, melynek nem volt több észszerü értéke, mint az ő számos más hypothesisei akármelyikének.

„No már, szokás úgy beszélni, mintha a Newton-féle ‚törvények' csak *magasabb foku általánositások* volnának, melyek a Kepleréit magukban foglalják; de nekem úgy tetszik, hogy azoknak merőben másnemü a jellemök. Mert, két *erő* fogalmából indulva ki, melyeknek egyike folytonos egyforma haladást állit elé egyenes vonalban, a másik pedig egyenletesen siettetett

---

[1]) Phenomenal.
[2]) Dynamical.
[3]) Order of nature.
[4]) Dynamical conception.

haladást sürget egy merő középpont felé, Newton az ő bámulatos, geometriai okoskodásával ki birta mutatni, hogy azok az *erőféle* [1]) felvételek meg lévén adva, a Kepler *jelenségeket képező* [2]) törvényeinek, mint a melyek amazoknak szükségképi következményei, kivétel nélkül *(egyetemesen* [3]) igazaknak kell lenni. Ez a bebizonyitás maga elég lett volna enyészhetetlen hirnevet szerezni neki, de még nagyobb dicsőségére szolgált annak a kitalálása, hogy a holdnak föld felé való esése — azaz, útjának a tangentialis egyenes vonaltól ellipsis-sé görbülése — *épen azon rendü jelenség*, a mi egy kő esése a föld felé; és igy kimutatása annak, hogy azok az egyszerü, erőféle fogalmak, melyek a ‚Principia'-beli geometria alapját teszik, az egész világegyetemre alkalmazhatók.

„E szerint hát míg egyfelől meg kell engednünk hogy semmi oly ‚törvénynek', mely csupáncsak *jelenségek általánositása* volna, *kényszerítő* tulajdonsága nincsen, másfelől *lehet* ilyet tulajdonitni azoknak a törvényeknek, melyek egy saját öntudatunk által tanusitott erő hatásának *egyetemes feltételeit* szabják ki. Az a meggyőződés, melylyel érezzük azt, hogy a nehézlés vonzalmának minden körülmények közt az ő *egy* egyszerü törvénye szerint *kell* hatni és müködni, nagyon különböző nemü attól, a milyennel, (például) a chemiai vonzalom törvényei iránt viseltetünk, melyek még eddig csak jelenségek általánositásai. És még ama győző biztonság esetében is, az alapnak, melyen nyugszik, gondos megvizsgálásánál fogva tanácsos, hogy *fentartsuk* némileg a *lehetségét* annak, hogy másvalamikép is lehet — mit hihetőleg maga Newton is fenntartott.

„Mennyire szükséges a ‚természetbeli ismeretlen lehetségeket' úgyszólva háttérben tartani, arra becses leczkét ád nekünk egy kivételes jelenség, mely egyébaránt oly mindennapi, hogy korán sem méltatják arra a figyelemre, a milyet jogosan igényel. Az anyagtömegek egyáltános vonzalma törvénye után mindjárt következik széles alkalmazására nézve az, mely szerint *a hő a testeket kiterjeszti.* A víz és egy pár más állomány kivételével azt mondhatni, hogy az ily kiterjedés

---

[1]) Dynamical.
[2]) Phenomenal.
[3]) Universally.

ténye *változhatatlan*[1]); és a mi az oly testeket illeti, melyek gáz állapotukban is ismeretesek, a kiterjedés törvényét szintoly egyszerü és határozott alakban állithatni fel, mint a nehézlet törvényét. Úgyhogy, ha ama kivételeket nem tudottaknak tennők fel, ez a törvény teljesen *egyetemes* lenne. De ime beüt az a felfedezés, hogy a viz, mely 4°-tól (C) *felfelé* a forrása pontjáig hozzája, valamint gőzzé változva a légnemü testek külön törvényéhez alkalmazkodik, azon 4°-tól fogva *lefelé* a fagyása pontjáig a *kiterjedésére* nézve kivételt mutat; és ennek a törvény egyátalánosságát csökkentő hiánynak kielégitő magyarázatát adni nem birjuk. Még különösebb az, hogy a vizben egy kis *sót* feloldatva elenyésztethetni ezt a kivételes sajátságot; mert a tenger-viz épen azon mérvben húzódik össze 4°-tól alá felé a fagypontjáig, 10 vagy 11 fokig, mint a felsőbb mérsékletekben.

„E szerint, azt a módot igyekezvén kitanulni, mikép jutunk a természet jelenségeiben észlelhető rendtartásnak oly fogalmaira, melyeket ‚törvényeknek' nevezünk, tanulmányunk azt a következtetést sugallja, hogy azok emberi fogalmak, emberi gyarlóságnak vetvék alája, és *lehet* hogy kifejezik, *lehet* hogy *nem*, a természet nagy alkotója eszméit. Úgy állitni fel ezeket a törvényeket, mint magukra működőket, akár hogy kirekesztik akár szükségfelettivé teszik azt a hatalmat, mely maga egyedül ád hatást nekik, ez az eljárás szintoly fennhéjjázónak[2]), mint tudományellenesnek látszik. Úgy szólni bármely törvényről, hogy a jelenségeket ‚szabályozza' vagy ‚kormányozza' csak azzal a fölvétellel szabad, hogy a törvény egy kormányzó hatalom *modus operandi*-ja kifejezése. Egykor egy nagy városban voltam, melyben fellázadt gyülevész nép garázdálkodott két napig. A tisztviselői tekintélyt megbénitotta a félénkség és tétovázás; parancsainak, eltökéllett vezénylet hiányában, nem volt ereje. A ‚törvények' ott voltak a törvényes könyvben, de nem volt hatalom, mely végrehajtásukat eszközölje. Ennélfogva a gonosz hatalmak hajtották végre iszonyatos munkájokat; tüz és dúlás pusztitottak folyvást életet és vagyont gátolatlanul, mig végre új hatalom járult elé, midőn aztán a törvény uralma megint helyre állott.

---

[1]) Invariable.

[2]) Arrogant.

„És így vezéreltetünk mi a természet emberi értelmi magyarázatára — az elismerésére az erőhatalom egységének, melynek különbféle nyilatkozatai a természet jelenségei. E pont felé irányul és törekszik ma minden tudományos vizsgálódás. A physikai erők egymássá való átváltozásai [1]), ezeknek az életerőhöz való viszonyai, és az elmei és testi munkásság közti benső kapcsolat, melyet akármikép magyarázzunk, de tagadnunk nem lehet, minden felfelé és azon egy következtetésre vezet, és a gúla, melynek az a philosophiai következtetés a hegye, az emberiség kezdeties ösztöneiben feneklik.

„Saját őseink, valamint a mai tanulatlan vadember, egy különös lelkesitő értelemnek tulajdonitottak minden változást, melyben emberi működés nem mutatkozott. És így ők nemcsak az égi testek haladásait, hanem általában a természet minden jelenségeit egy-egy külön istenséggel hozták kapcsolatba. Ezek az istenségek több mint emberi hatalommal valának felruházva; de emberi indulataink és szenvedélyeink közösök voltak velök és emberi szeszélyességnek is alája voltak vetve. A mint a természetbeli egyformaságot hová tovább tisztábban átlátták, az istenségek közül némelyeket uralkodó ellenőrséggel ruháztak fel, holott másokat amazok alárendelt ügyéreinek gondoltak. A fellegek felett székelő nagyobb isteneknek derült felséget [2]) tulajdonitottak, holott az alsóbbak ‚ember képében a földre szállottak'. A természet tudományos tanulmánya mérvében nyert a harmoniája s egysége fogalma untalan való gyarapodást. Ennélfogva a legvilágosodottabb görög és római bölcselők irataiban a kormányzó elmének, melytől származik a természet rendje, az eszméjét tisztán elismerve leljük; mert világos, hogy ők hitték azt, hogy — a mint mai költőnk fejezi ki —

> Egy bámitó egésznek része minden,
> Melynek teste a természet s a lelke Isten. [3])

„Korunk tudománya azonban különösebb [4]) irányt vett. Figyelmét ugyanis kirekesztőleg a természetnek *rendjére* for-

---

[1]) Convertibility.

[2]) Serene majesty.

[3]) All are but parts of a stupendous whole,
Whose body Nature is, and God the soul.

[4]) Special.

ditván, a theologiától, mely az *okát* keresi, egészen külön vált. Erre a tudomány teljesen jogositva van szintúgy tárgyai tökélyes függetlenségénél, mint annál a történelmi ténynél fogva, hogy a természetbeli igazság kutatásában szüntelen zaklatták és gátolták azok a nyügök, melyekkel a theologusok akarták szorongatni vizsgálódásait. De midőn a tudomány túllépve saját határain a theologia helyét akarja bitorolni és a természetnek *rendjéről* való fogalmát úgy állitja fel, mint a mi annak *okát* is teljesen kimagyarázza, abba a vidékébe hág a gondolkodásnak, melyhez nincs joga s nem csuda, hogy ellenségeskedésre gerjeszti azokat, kik legjobb barátai kellene hogy legyenek.

„Mert midőn egyfelől az emberiség mély forrásu ösztönei s a philosophia legmélyebb kutatásai egyaránt az elmére mutatnak, mint az erőhatalom egyetlenegy kútfejére, másfelől a tudomány fenséges kiváltsága bebizonyitni a világegyetem határtalan terjedelmében s különbségében munkálkodó erőhatalom *egységét* és nyomozni *folytonosságát* a fejlésében eltelt korok végéremehetetlen során át.“

Eddig a beköszöntő, melynek végével Lord Chichester, Phillips tanártól gyámolitva, az elnöknek köszönet-szavazatot inditványozott. Hozzá teszszük, hogy a természettudományi folyóiratok egyik legjelesbbje, a „*Les Mondes*“, egész terjedelmében közlé nyomban elmondása után az adresse-t. Magam is szívesen részt veszek a tapsban, de egyszersmind megújitom tiltakozásomat a philosophia (speculativa philosophia) fitymálása ellen, mint a melylyel Carpenter következetlenség és hálátlanság hibájába esett. Következetlen, nem azért, hogy eléadásában egy pár helyen maga is a philosophia tanuságára hivatkozik. Mert az angoloknál a physikát „natural philosophy“-nak nevezik s azont értve rövidség okáért ottan-ottan elhagyják a „natural“-t mellőle, úgy hogy forditásomban egy helyt csak azért hagytam meg a „philosophiá“-t, mivel nem mertem eldönteni: az övéket-é vagy a continensit érti alatta Carpenter. Nem is csak azért következetlen, hogy a mit ő „*egység*“-ről, s az isteni „*ok*“-nak a „természet jelenségeiben való nyilatkozatai“-ról beszél, oly közel surlódik a pantheismushoz, hogy egy gombostüt sem lehetne szurni közikbe; hanem főkép azért, mert ha a természettudomány és theologia azon „*egység*“ két oldalát tárgyalják, valamint a két oldal, úgy tudományaik se lehetnek egymástól függetlenek és árvák. Kell lenni szükség-

kép egy harmadik tudománynak, mely őket összekapcsolja, sőt szárnyai alá vegye, s ez bizony épen az a „poros, füstös“ philosophia! Ezt sejtenie kellett volna; de nem, sem ezt, sem azt, hogy egész értekezése mennyit köszönhet annak a kidobni akart philosophiának. Hiszen a mennyi elv és igazi érv van foglalva az „adresse“ itt közlött részében, az mind a philosophia tulajdona. Jelesen, a mi arról van mondva, hogy a tapasztalatban, mint ilyenben (a „sensatio“-ban), sem általánosság, sem egyetemesség, sem szükségképi következetesség nincs, hogy ür, idő, ok és foganat az elme gondolat- és nézet formái: mindezek, mondom, a kritika philosophia szájából vannak kivéve, s azokat a „natural philosophy“ jogosan el nem tulajdonithatja magának. Adjuk meg ennek is, annak is a mi az övé, s aztán szent a békeség.

Brassai Sámuel.

TIMUR ÉS UDVARA.[1])

A *zöld városbeli*[2]) hatalmas világhóditót barátai épen oly mértékben igyekeznek a férfiúi szépség mintaképéül feltüntetni, mint a milyenben ellenségei őt kicsiny, rút és nyomorék alaknak irják le. Ha hitelt adhatunk a földiei közt maig is élő mondának, e szerint ő közepes, de erőteljes alkatu volt, mely egy örökös harczban eltöltött élet kimondhatatlan fáradalmai közepett sem tört meg soha, egészen késő vénségéig. Egyenes testtartása miatt sántitása, egyik lábának bénasága mellett is, csak kevéssé volt észrevehető, stentori hangja pedig a csata zajában is messze tulharsogta környezetét s csupán szeme világa gyengült meg hetven éves korában annyira, hogy a spanyol követeket Szamarkandban az elfogadásnál csak akkor láthatta jól, mikor őket közvetlen közelébe bocsátották. Mintlogy pedig az akkori időbeli török népfaj az iráni elem-

---

[1]) Mutatvány Vámbéry Árminnak „Bokhara és Transoxania története“ czimű sajtó alatt levő munkájából. (Kiadja a magy. tud. akadémia megbizásából Ráth Mór.) E Középázsiáról legelőször irt történelmi munkának kézirati kútfők szolgálnak alapul, melyeket szerző Bokhara és Szamarkand könyvpiaczáról hozott haza, s melyek a nyugati világban úgyszólván ismeretlenek. Szerk.

[2]) Timur születés helyének neve Sehri Szebz, a mi *zöld várost* jelent.

mel még igen csekély mértékben volt összevegyülve [1]) és Timur arczvonásain a mongol typusz valódi kifejezését hordozá, életrajzirója meglehetősen tévedett, mikor hősének leirásához az iráni szépség eszményképét vette mintául és a tatár hóditót hosszu szakállal, rózsás arczczal s fehér arczszinnel festi le, holott a mi rajta iráni vagy nyugotázsiai volt, az csakis öltözetén vala észrevehető. Valamint az oxusi tartományok erkölcsei és szokásai abban az időben általánvéve buddhista és iszlamita vonásokból képeztek tarka-barka vegyüléket, épen igy volt ez az uralkodó viselettel is. Ünnepélyes alkalmaknál Timurt ugyanazon bő, bugygyos selyem öltönyökbe látjuk burkolva, melyekben a közép-ázsiaiak ma is feszelegni szoktak, s melyek az ő korában az egész iszlamita Ázsiában általánosan divatban valának. De már föveg tekintetében a khinai mongol divatnak hódolt, mert az nem a mohammedán turbánból állott, miként ezt Serefeddin örömest szemlélte volna, hanem egy hosszu, kupalaku nemezkalapból [2]), melynek csúcsán hosszukás rubintkő ragyogott gyöngyökkel és drágakövekkel körülvéve. Az a szokása is, hogy nagy, értékes fülönfüggőket hordott, tisztán mongol vala. Átalán véve a küldisztől és czifraságtól nem idegenkedett, mi annál feltünőbb, mert hosszu hadi pályáján igen sok nélkülözést kellett néha türnie és mindenkor mintaképe volt a spártai egyszerüségnek. Hasonló viszonyban állnak egymáshoz jellemének feltünőbb vonásai is.

Ama szigoruan szufi életnézetek, melyeket atyja és fiatal korának szellemi vezérei csepegtettek beléje, folytonos hadi

---

[1]) Ugyanis *először*, a rabszolgakereskedés Iránból még nem fejlődött ki oly nagy mértékben, mint ma, mert siita persák törvényszerű megvásárolhatása csak Timur halála után 50 évvel Molla Semszeddin fetvá-ja által engedtetett meg és igy a fajvegyülés is ritkábbá lett. *Másodszor* Transoxania törökjei sokkal jobban rokonszenveztek, barátkoztak és házasodtak össze a velök rokon mongolokkal és uigurokkal, mint a tadsikokkal, kik már akkor a gyávaság hirével voltak megbétyegezve.

[2]) A *kalap* szó alatt voltaképen kulah = azaz süveg értendő, mert a mi fogalmaink szerinti kalap, t. i. karimával ellátva, mint a keresztyénség jele, a mohammedánoknál szigoruan el van tiltva. A mai kirgizek fövegének van ugyan karimája, de előrésze meg van hasitva s ezáltal, miként a mollához hiszik, a tilalomnak elég van téve.

lábon álltak vadul harczias szellemének s fékezhetlen uralkodásvágyának irányával. A látszat után ítélve az utóbbi tulajdonságok tulnyomók voltak nála, mert állitólag ő maga is nem egyszer mondogatta: „Csakis karddal a kézben lehet az uralkodást megszilárditani“ [1]); de ki nevezhetné vadnak és kegyetlennek azt az embert, a ki Iszfahán feldulásakor s lakosai lemészárlásakor embereinek megparancsolta, hogy kiméljék azt a városrészt, melyben tudósok laknak; ki Herat és Aleppo tudósaival theologiai vitatkozásokba bocsátkozik s a másképen gondolkozókat fejdelmileg megajándékozza [2]); ki Semszeddin Feneri, Mohammed Dszeri tudósokat és a hires Seikh Bokharit, kiket ellenségének udvaránál fogott el s kikről tudta, hogy neki elkeseredett ellenei, hizelgései és ajándékai által akarta magához édesgetni; ki valamely ország ragadmányának legbecsesebb részéül mindig a művészeket és ügyes kézmüveseket tekinté, s a ki végre egy egész könyvtárt teherhordó állatokra rakva Brusszából Szamarkandba vitetett. Azoknak felfogása tehát, kik Timurt egy Dsengiz mellé állítják és őt vad, gonosz zsarnoknak nevezik, kétszeresen téves. Ő mindenek előtt ázsiai harczos vala, ki győzelem koronázta fegyvereit az akkori idők szokásaihoz képest használta s még azok a gonoszságok és pusztitások is, melyeket ellenségei szemére vetnek, többé-kevésbbé valamely ellene elkövetett vétségnek voltak, bár igen szigoru, de mindig igazságos megtorlásai. Iszfahánban és Sirázban elárult katonái vérét akarta megboszulni. Damaszkus lakóinak, Moavia e régi híveinek kétségtelenül a Huszein családjának, melynek szomoru vége a Timur haragját fölingerelte, vértanui halála miatt kellett lakolniok, és mily sok ugynevezett vérfürdő lehet még, melyeknek színei az ellenséges ecset által nagyon is rikitólag vannak oda mázolva, vagy melyeknek tulajdonképeni okát előttünk teljesen elhallgatták? Tagadhatatlan, hogy Timur nyugoti Ázsiában túlon-tul garázdálkodott és a müveltségnek igen sok maradvá-

---

[1]) E jelmondatot persa életirói adják ajkaira, következő szavakkal: „Mul kraeger karar khahi kerd, tigra bikarar bajed kerd.“

[2]) Tudva van, hogy az Aleppóból való tudós Kadi Serefeddinnek, hozzátartozóival együtt, kiknek száma 2000 lélekre ment, védelmet nyujtott s őt gazdagon megajándékoztatá, miután vele igen heves polémiát folytatott.

nyát az Iszlam virágzó korából, melyek a mongolok rombolási dühétől megkímélve maradtak, az új török-tatár csordák áradata végkép megsemmisitette. Egy arab sah elkeseredettsége e tekintetben némileg igazolható, de a ki általános szempontból itél, az Timurt nem annyira a dühöngő rombolás, mint inkább az erőszakos átültetés bűnével fogja vádolni. Ő épen úgy, mint majd minden hóditó a török-tatár törzsből, feltünő előszeretettel viselteték hazája iránt s ha ennek következtében az volt a szándéka, hogy a nyugoti Iszlam politikai sulypontját a moszlim műveltségnek a nélkül is korhadozó fájával együtt a turkesztáni sivatag-tartományok sivár talajába ültesse át, ezt sajnálni talán igen, de rosz néven venni nem lehet.

Hogy ilyen irány mellett a Timur dicsteljes pályája Közép-Ázsiára nézve igen fontos és hosszan tartó következményü vala, talán mondanunk is fölösleges. Sohasem volt a kambalui, gazni-i, bokharai udvaroknál és más korábbi dynasztiák székhelyein annyi gazdagság fölhalmozva, oly nagyszerü fény és pompa kifejtve, mint az ő szamarkandi udvaránál. A mit Serefeddin a Timur által tartott lakomák és ünnepélyek fényüzéséről és gazdagságáról beszél, csak gyönge árnyék ama vakitóan csillogó képhez hasonlitva, melyet a hűséges keresztyén lovag Don Ruy Gonzalez de Clavijo a tatár császár udvaráról vázolt. Ő ott igen sokat, mondhatni mindent látott, mert hogy Timurnak mily nagy kegyében állott, ama körülményből is eléggé kitetszik, hogy ez utóbbi az ünnepélyes elfogadásnál, nagyjaihoz fordulva, büszkélkedve mondá: „Lássátok, ezek azok a követek, a kiket az én fiam, Spanyolország királya, ki a világ végén lakik s valamennyi frank király közt a leghatalmasabb, hozzám küldött. Ezek a frankok valóban nagyszerü nemzet és ezért fiamnak a spanyol királynak, meg is fogom küldeni áldásomat.“ Igy tehát a nemes hidalgót egész biztossággal fogadhatjuk el kalauzul a szamarkandi udvarnál s az akkori nevezetességekről, szertartásokról és szokásokról bátran beszélhetünk az ő tudósitásai szerint. [1])

---

[1]) Az e helyen Timur udvaráról és székhelyéről elmondottak nagyobbára Clavijo munkájából vannak átvéve, melynek spanyolból angolra forditásával Markham az angol földrajzi társulat tudós titkára különös érdemet szerzett magának. Clavijo igen jó szemlélő volt s adatai hitelt érdemelnek.

Timur udvari pompájába mindazon tartományok és dynasztiák egyes szokásai és szertartásai beolvadtak, melyeknek romjain hatalmas trónusát fölállitotta. Az udvari viselet, selyem-, bársony- és atlasz-szövetekből, arab vagy iszlamita szabás szerint készült, mig a hölgyek udvari öltözete, melynél a *Seökele* (magas fejdisz) játszta a főszerepet, az ó-iráni khahrezmi divatra emlékeztetett. Ők ugyanis hosszu, gazdag redőkben aláhullámzó, aranycsipkékkel diszitett vörös selyem ruhát viseltek, mely a nyaknál szorosan összezárult; ujjai nem voltak, de uszálya oly hosszu vala, hogy néha tizenöt nőnek kellett azt hordozni. Az arczot fátyol fedte s utazásközben bizonyos czinnfajta kenőcscsel volt bevonva, hogy a por és kedvezőtlen időjárás behatása ellen védve legyen. Fejökön sisakszerü kalapot viseltek gyöngyökkel, rubintokkal, és smaragdokkal fedett vörös posztóból, mely fölött kerek, de czik-czakkos disz emelkedett, melyről hosszu fehér tollak lobogtak alá. A tollak közül nehány egészen a szemig leért s ezek a menés okozta mozdulataik által az arcznak különös kellemet adtak.[1]) Mig a Timur udvaránál tartózkodó számtalan sok nő fél Ázsia ékszereivel s a multáni, iszfaháni, gendsei, damaszkusi, brusszai és velenczei ékszerészek remekműveivel hintette be magát, addig a férfiak drága-kövekkel diszitett fegyverekben, gazdag övekben és forgókban nem kevésbbé vakitó pompát tüntettek elő. Főleg arany és ezüst-edényekben mesés gazdagság volt felhalmozva. Clavijo egy nagy arany ládáról tesz emlitést, melyet egy sátor közepén látott, melynek lapos fedele apró tornyocskákkal volt körülvéve, melyek zöldre és kékre zománczozva, sok drágakővel és nagy gyöngyökkel voltak kirakva. A láda nyilása ajtóhoz volt hasonló s belseje állványokkal volt ellátva, melyeken billikomok álltak sorba rakva és ezek fölött hat, gyöngyökkel és drága-kövekkel kirakott arany golyó lebegett. Közvetlen e mellett egy két könyöknyi magas arany asztal állott értékes drágakövekbe foglalva s ezen egy négy könyöknyi hosszu (?) világos smaragd feküdött, mely az egész asztalt befödte. Ezzel átellenben egy cseralaku aranyfa állt, melynek törzse oly vastag vala, mint egy ember lába s arany cserfalombokkal boritott ágai minden

[1]) E divatnak némi maradványa ma is látható az előkelő turkoman nők fejdiszében.

irányban szétterjedtek. Gyümölcsök helyett e fáról számtalan sok rubint, smaragd, türkisz, szafir és csodálatos gyöngyök csüngtek alá, mig a leveleken különböző szinekre zománczozott arany madarak ültek. A mit a császári vérből származott herczegeknek benyujtottak, azt mindig nagy ezüst tálczákra (koncsa) kellett helyezni, mig a császári család tagjai egymás közt nagy arany tálczákról étkeztek s ha még hozzá teszszük, hogy a nagy lakmározásoknál, melyekben gyakran több ezeren vettek részt, a bort mindig arany tálczákon nyugvó arany kelyhekben hordták fel, némi fogalmat szerezhetünk Timur udvartartásának rendkivüli fényéről és gazdagságáról.

Tudósitónk, ki Timur udvarát fényének tetőpontján látta, nem győzi mind előszámlálni a csodákat, midőn ama nagyszerü ünnepélyekről beszél, melyeket Szamarkand előtt a kaniguli gyönyörü sikságon levő táborban tartottak. A törökök minden időben előnyt adtak a könnyü sátrakban való tanyázásnak, állásuk és gazdagságuk eme hordozható lakások terjedelmében és pompájában nyert kifejezést s nagyon természetes, hogy Timur is, a világ valamennyi törökje közt a legnagyobb és leghatalmasabb, ebben az előtt sohasem látott fényüzést fejtett ki. A Timur fővárosának valóban szép fekvését látni kellett volna, hogy ama nagyszerü látványt magunk elébe képzelhessük, melyet egy disztábor nyujthatott a várostól észak-keletre egy kis mérföldnyi távolságban elterülő, a Zerefsán és számtalan sok csatorna vize által öntözött sikságon. Egy ily tábor néha tiz-tizenötezer sátorból állott, melyekben nemcsak az udvar és az ország nagyjai, hanem a népesség legkülönbözőbb osztályai is szállásra találhattak. A városnak minden czéhtestülete megjelent itt, a leggazdagabb áruboltok nyiltak meg, kézmüvesek állitották föl mühelyeiket, sőt még meleg fürdők számára is épületeket rögtönöztek. Legelébb, a császári ház sátrait ütötték fel, mely czélra rendesen a legyező alakban szétterjedő tábor központját szemelték ki. E mellé sorakoztak azután a többi sátorok. Minden családtag, minden vezér és tümenagaszi pontosan ismerte rangjához illő helyét, t. i. hogy jobbra vagy balra, első, második vagy harmadik sorban lakhatik-e; zavar seholsem volt észrevehető s bámulatosan rövid idő alatt a kaniguli szép sikság a sátrak tetején lobogó tarka zászlócskákkal széltől hullámzó gazdag tulipán-ágyhoz hasonlitott. A mi a sátrak alakját illeti, e részben az ott maig is szokásos kerek nemezsátor volt a tulnyomó;

de nem hiányozhatott a hosszukás Ábrahám-sátor sem Arabiából és a fényes szeraperde (függönysátor) Iránból és főleg az utóbbiak egyike volt az, mely a mi nemes kasztiliai lovagunkat méltó bámulatba ejtette. [1]) Alakja négyszegletü, szélessége száz lépés, magassága három lándzsányi vala. A pavillonszerü középésznek, mely tizenkét, embervastagságnyi, arany szinre és kékre festett póznára volt kifeszitve, kerek, félgömb alaku fedélzete volt, mig a póznákra feszitett selyemszövetek megannyi féliveket képeztek. Ezenkivül e sátorpavillonnak minden oldalán még egy-egy hat oszlopon nyugvó magas előcsarnoka vala és az egész több mint ötszáz vörös kötéllel volt megerősitve. Anyagát illetőleg a pavillon külső fele fekete, sárga és fehér selyemvégekből állott, belsejében pedig egy bibor vörös szőnyeg volt gazdag hímzettel arany fonalból s más mindenféle diszitményekkel selyemből. Az oldalboltozat középpontján a leggazdagabb munka volt látható s négy szegletében nagy sasok álltak kiterjesztett szárnyakkal. A szegletpóznák közül négy golyóval és félholddal volt diszitve s az ötödik, középpóznára még nagyobb golyó és félhold vala erősitve, s végre az egész pavillon, mely távolról nézve kastélyhoz hasonlitott, magas, tarka szinü, tornyocskákkal diszitett oldalfallal volt körülvéve. Ezenkivül még sok más, nem kevésbbé pompás sátor is volt, melyek a császárnénak és az első herczegnőknek voltak kiosztva. E sátrak többnyire sárga és rózsaszin selyemből készült aranyhimzetü biborszövettel voltak bevonva s belől a legértékesebb brokátokkal földiszitve. Majd mindegyiken magas ajtók valának, ugy hogy egy lovas ember is bemehetett rajtok és ablakokkal voltak ellátva, s mikor ezeket szellőztetés végett kinyitották, a sátor belsejét sürü selyemfátyol zárta el, mig egy selyem ernyő a nap sugarait tartotta távol. A legnagyobb fenyüzéssel, természetesen, a hogy ez ma is történik, az ajtókul használt szőnyegek és a sátorkötegek voltak kiállitva. Az előbbiek a legmüvésziesebb arany- és ezüst himzetekkel voltak boritva s egy ajtón, melyet Timur Brusszából hozott, szent Péter és Pál arczképe volt látható; az utóbbiakon többnyire nagy tömör arany- és ezüst csatok voltak és drága kövekből készült arabeszkek diszitették.

---

[1]) Clavijo a sátrak e faját *Zalapardá*nak nevezi.

E sátrak alatt, melyeknek leirása az olvasót az *Ezeregy éj* tarka meséire emlékeztetheti, tartották a nem kevésbbé nagyszerü lakmározásokat és dorbézolásokat. Az akkori tatár konyhának kimeritő szakácskönyve nem áll ugyan rendelkezésünkre, de az ide vonatkozó gyér tudósitásokból következtetve a sült juh- és lóhus, pilav, a hogy ma is készitni szokták, töltött tészta neműek, különböző gyümölcsfajok és czukorsütemények a legkedveltebb ételek közé tartoztak. Nyalánkságul mindig a ló hátrészét szemelték ki, mely szétvagdalva s lével végig öntve, arany- és ezüst csészékben hordatott fel, mig a többi sülteket, bőr-asztalkendőkre [1]), rakva s müértő trancheurök által földarabolva, csak akkor hordozták körül, miután a császár az első falatot lenyelte. Vagdalt husból készült ételek is tartoztak a lakomához, melyet nyáron gyümölcs, főleg dinnye és szőlő, rekesztett be. Ezután a nagyszerü ivások következtek, miként Kelet-Ázsiában divatos, a fejdelem személyes vezetése alatt, kinek engedélye nélkül azonban sem nyilvánosan sem titokban nem volt szabad pityizálni. Kedvencz italaik a bor, boza és kimisz [2]) valának, melyek közül azonban az elsőnek adták az elsőséget; ezt kezdetben pohárnokok töltögették, a kik féltérdre ereszkedve, egyik kezökkel egy tálczán a kelyhet nyujtották, a másikkal pedig selyemkendőt tartottak az ivó elébe, hogy a bor elcsepegtetésével ruháit be ne mocskolja. Csak miután a poharak nehányszor megtették szertartásos körmenetöket, csak akkor kezdett az illemes tartózkodás lassanként eltünedezni, a mikor aztán kupákat ragadtak, s a kinek egy ilyet a Timur egészségére

---

[1]) E bőrből készült asztalkendőket ma tarka szinü orosz kartonok, a jó módúaknál pedig hosszu rojtos selyemkendők helyettesitik és deszturkhan nevet viselnek, mely e két szóból származik: desztur, czeremonia és khan, helyesebben khoan, asztal.

[2]) A szeszes italok élvezete, mely a mohammedánoknál eleitől fogva divatban volt, a mongol uralom alatt az ártalmasság tetőpontját érte el. Már a khahrezmiek alatt is a legelőkelőbb emberek ivásnak adták magukat, de a Dsengizidák és Timuridák alatt a *delirium tremens potatorum* egészen mindennapi betegséggé lett; Baber emlékirataiból fogalmat szerezhetünk magunknak, hogy mennyire divatozott ez a bűn, úgy hogy a dohány fölfedezése valóságos jótétemény volt Ázsia iszákosaira nézve.

kellett kiüritnie, annak azt addig nem volt szabad letenni, mig az utolsó cseppig ki nem itta. Miként a mai Ázsiában az ivás czélja mindig a tökéletes lerészegedés, épen úgy volt ez akkortájban is. Csakhogy a Timur kortársai és utódai az evés és ivás virtuózitásában bámulatosan sokra vitték. A ki részegen a földre esett vagy nevetséges dolgokat követett el, azon az egész világ mulatta magát, ellenben az erős ivók, miként a vitézek a csatatéren, *Batir* (hős) tiszteletczimet nyertek. Minthogy a tatárok szépészeti érzékére csak a colossalis volt képes teljes hatást gyakorolni, az asztalt csak akkor tartották fényesnek, ha sok, egészben megsült lovat adtak fel és ha a boros fazekak minél nagyobbak és számosabbak voltak. Az ily edények, melyek Clavijo állitása szerint három vedresek voltak, Timur sátorcsoportozata előtt valóságos sétányt képeztek; ezenkivül a sátorváros különböző pontjain hasonló edények voltak ernyők alatt fölállitva, melyek vagy bort vagy czukros tejfölt tartalmaztak s bizonyos órákban a népnek zsákmányul adattak. Hogy az ily alkalmaknál a szemfényvesztőknek, komédiásoknak és kötéltánczosoknak, kik többnyire Kasmirból és Indiából jőnek, nem volt szabad hiányozniok, magától értetődik; de hogy az ilyen fajta ünnepélyekben a nővilág is részt vett, még pedig nem is *demimasque*-ban, hanem egész nyilvánosan, sőt hogy herczegnők is adtak ilyen nyilvános vendégségeket, melyekre férfiak, sőt keresztyén követek is hivatalosak voltak, ez az iszlam és Ázsia ismerőjét átalánvéve nem ok nélkül ejtheti bámulatba. A spanyolok tudósitásaiból egy ünnepről értesülünk, melyet a negyven éves, meglehetősen elhízott Khanzade herczegnő, Miran sah [1]) felesége, nagy számu vendégeknek adott, s a melynél a tatár szépségek, kiknek ifjú apródok által kisért öreg lovagok szolgáltak Ganymedekül, a borhoz ugyan csak derekasan hozzá láttak. Máskor meg a khanïm *par excellence*, t. i. Timur első neje rendezett nagyszerü ünnepélyt egy pompás sátorcsoportban, melynek külső keritése posztófalból állott, mely aranynyal himzett arabeszkekkel és mondatokkal volt diszitve. A bortöltögetés etiquette-je a nőknél sokkal szer-

---

[1]) Ő elváltan élt férjétől s azt adá okul, hogy Miran sah részeg állapotában meg akarta őt gyilkolni. Legalább Clavijo igy beszéli. De Timur, a mint látszik, ezt a menyét különösen kedvelte, mert a nő fényes udvart tartott Szamarkandban.

tartásosabb volt. Egyik az arany kannát tartotta, a másik meg az arany kelyhet a tálczával. Csak háromszoros térdhajtás után volt szabad hozzájok közeledni, a pohárnoknak kezeit asztalkendőbe kellett göngyölnie, hogy a fejdelmi kisasszonyokkal még csak a legcsekélyebb testi érintkezésbe se jöhessenek, a mely skrupulózus szüzességi szabály azonban korántsem szolgált akadályul arra nézve, hogy a szép nem Timur udvaránál, miként Persia delikát hölgyei ma is tenni szokták [1]), ittas állapotban ne tántorogjon haza.

Mennyi mindent lehetne még beszélni az athléták birkózásairól, a zöldre és vörösre festett elefántokkal folytatott játékokról, a különféle versenyfutásokról és mulatságokról, melyek a kaniguli sikságon az ünnepélyek műsorozatát képezték! Timur Ázsia minden részéből roppant kincseket és gazdagságot hordott össze, s hogy azokkal nem zsugoriskodott, arról kezeskedik először fényüző udvartartása, másodszor pedig amaz óriási diszépületek emelése, melyekkel mind székhelyét, mind szülő városát ékiteni törekedett.

Minden fényes győzelmet, minden örvendetes eseményt valamely épitészeti emlékkel igyekezett Timur megörökiteni. E végre Indiából százával kellett a legügyesebb kőfaragóknak és a sirazi, iszfaháni és damaszkusi hires épitőmestereknek az Oxuson tulra költözniök, hogy ott ama műépitményeket megteremtsék, melyek beszélő bizonyságul szolgálhatnak arra nézve, hogy az iszlamita Ázsiának még akkor is, miután 200 évig a tatár csordák „dobogó paripái tiporták", oly művészei voltak, kiknek művei megérdemlik csodálatunkat és hogy egy durva barbárnak leirt hóditó keblében a szép és nemes iránt annyi érzék rejlett. Emeltetett ugyan Timur birodalmának más helyein is nagyszerü épületeket, például egy mecsetet Tebriszben, egy palotát Sirázban, egy főtanodát Bagdádban és egy mauzoleumot a hires askéta Seikh Ahmed Jeszevi sirja fölé Hazreti-ben Turkesztánban, de bőkezüségének legszebb emlékeit Kesben és Szamarkandban hagyta hátra. Az előbbiben, melyet mint családjának ősfészkét egyszersmind

---

[1]) Az épen oly szellemdus, mint felületes Gobineau gróf a mostani persa király neheztelését azáltal vonta magára, hogy elég udvariatlan volt „Közép-Ázsia vallásairól" irt könyvében a persa udvari hölgyeket Európa előtt rosz hirbe hozni.

annak temető helyéül is szemelt ki, atyja sirja fölé pompás mauzoleumot, első szülött fia Dsihangir sirja fölé pedig egy mecsetet emeltetett, melynek téres előcsarnokaiban jól ellátott mollahk laktak és az elköltözöttek lelki üdvéért éjjel nappal a korán kellett olvasniok. Kes, mely iránt Timur győzelmes pálya futása kezdetén kiváló előszeretettel viseltetett, s mely a közép-ázsiai világ szellemi központjává lőn, mindjárt eleinte „Kubbet ul ilm v'el edeb" (A tudomány és erkölcs kupolája) nevet kapott. A tanároknak Khahrezm hires főiskoláiból és a tudósoknak Bokharából és Ferganából falai közé kellett költözniök és hogy Timur itt szándékozott felütni székhelyét,a szép „Ak Szaraj" palota épittetéséből is eléggé kitünik. Ez a palota, melynek fölépitése tizenkét évnél többet vett igénybe, kizárólag persa épitészek műve volt, kik a nemzeti, vagy helyesebben mondva a nyugotiszlamita izléshez annyira hivek maradtak, hogy a főhomlokzat tetejére a nap és az oroszlán czimerét is oda helyezték s a turáni hóditó lakását az iráni fejdelmek jelképével diszitették föl.[1]) A palotának, valamint ama kor legtöbb épületeinek is nagyszerü fényüzéssel kiállitott része a csarnok (persául pis tak = előfödél) vala, mely az épület fölött magasan kiemelkedett, mélységére nézve félkupolához hasonlitott, felényire phantasztikus fülkékkel volt ellátva s átalán véve mázas téglákból összerakott virágokkal és arabeszkekkel volt boritva. E mázas téglákat Kásánban készitették, a miért Kási néven ismerték, s nevezik maig is,[2]) ezekkel diszitették a falakat belől is és az ily módon kék és aranyszinü arabeszkekkel ékitett magas szobák, melyeknek padlata a legmüvésziesebb

[1]) Timur czimere három gyürüből állt, melyek igy ☋ rajzoltattak s e jelmondattal voltak ellátva: Ruszti Raszti = Erő csak az igazságban van. Jelképi jelentés szerint, ezek a jelek állitólag az ő hatalmi állására czéloztak volna, melylyel három világtájon, t. i. délen, északon és nyugoton birt; de a mint látszik, inkább az ó-iráni czimertanból származnak azok, mivel a szaszanidák emlékein is ott szerepelnek a gyürük, mint a hatalom és egység jelképei.

[2]) Kásán valóban ma is az a hely, hol Persiában a legjobb agyagnémüek állittatnak elő, de a mázas téglák ipara tetemesen alább szállott, mert a szegény kelet diszépitményekre többé nem is gondolhat.

mozaikkal volt kirakva, valóban meglepően szépek lehettek. A palotában egész sorok voltak ilyen szobákból; a női lakosztály pompában és fényözönben uszott s a terjedelmes diszcsarnok előtt nagy, gazdag árnyazatu erdő terült el, melynek egyes facsoportozatai között kedves patakocskák lejtettek tova vidám csörgedezéssel.

Idővel azonban Szamarkand elragadóan szép fekvése által elhóditá Kestől az elsőséget, az lett Timur tulajdonképeni fővárosává s területre, pompára és fontosságra nézve csakhamar igen jelentékeny várossá növekedett. A spanyol követek állitása szerint csak kevéssel volt nagyobb mint Szevilla, de ezalatt csak a Citadellát (Árk) és az erősséget (Kala) azaz a belvárosi részt érthetjük, [1]) mert Szamarkand tulajdonképeni pompája és szépsége a külső részben volt különösen a másfél és két mérföldre terjedő kertekben, melyekben oly sok kéjlak és császári palota pompázott. Keletre *Bagi Dilkusa* (kert, mely a kedélyt fölvidámitja) nevü nyári palota emelkedett, egy mulató hely, melyet egy hosszú szép sétány a várossal, nevezetesen a Turkiss-kapuval (Dervaze-i-Firuze) kapcsolt össze, s melynek széles, magas, kék és aranyszinü téglákkal diszitett kapuzata már messziről tündökölt. Az első előudvar tömve volt gazdagon fegyverzett császári testőrökkel, a másodikban a látogatót hat elefánt lepte meg, melyek tarka lobogóju hordákkal szép sorjában voltak fölállitva és csak az épület legbelsőbb udvarában szokott Timur, selyemmel himzett szőnyegen ülve, kihallgatást adni. Ez udvarok belseje, miként ma is Persiában, többnyire szil- vagy nyárfákkal beárnyalt vizmedenczéből szokott állani, melyben egy szökőkut vizsugara vörös vagy aranyszinü apró almákkal játszadozott. Délre *Bagi Bihist* (paradicsom kertje) nevü palota állt, mely épitészeti szépsége és elragadó kertjei

---

[1]) Még eme szempontból itélve is nagyon csekélynek látszik előttem a Clavijo becslése. Föltéve, hogy én az Ark alatt a mai Szamarkand lakott részét s nem a várat értem, a régi Szamarkandnak, miként a még meglevő erődités körzetből (rayon) következtethető, még akkor is minden bizonynyal nagyobbnak kellett lennie Szevillánál. Ha jól emlékszem, ugyancsak jókora utat kellett kocsiznom, a mig a Dervazei Bokharától (bokharai kapu) a külső városnak pusztasággá lett s ma temetőül és kertekül szolgáló részén át a belvárosba juthattam.

miatt egyaránt hires volt. Ez Serefeddin állitása szerint egy mesterséges dombon egészen tiszta fehér tebriszi márványból épült, mély árokkal volt körülvéve s a parkkal, melynek egyik oldalán állatkert feküdött, több hid hozta összeköttetésbe. Timur e palotát egyik unokájának, nevezetesen Miransah leányának ajándékozta s minthogy ezt különösen kedvelte, szabad idejét nála szokta eltölteni és e helyet úgy is tekintették, mint az ő remeteségét (Halvet). A városnak eme részében állt a *Bagi Csinaran* is (a nyárfakert), igy neveztetve nagy, buja tenyészetü nyárfáiról, melyekről pompás sétányai oly hiresek valának. Itt is egy mesterséges halmon a kert közepén emelkedett a kereszt-alakban épitett kéjkastély, a szyriai véső műtermékeivel diszitve, mig belseje freskó-festményekkel volt boritva s mindenféle fényüzési butorokkal, mint tömör ezüst asztalokkal, ágyakkal s más, majdnem hihetetlenül hangzó drágaságokkal vala tele tömve. Emlitik még a *Bagi Sumalt* (északi kert) és a *Bagi No*-t (uj kert), egy palotát, melynek négyszög-alaku façade-jai 1500 rőf hosszuak voltak, melynek márvány faragványai bámulatot keltettek és melynek padlózata ébenfából és elefántcsontból művésziesen összerakott mozaik vala.

Szamarkand fénykorának mai, csak igen gyér maradványaiból itélve, az egykori diszépitményekről hozzánk jutott tudósitások teljességgel nem voltak tulzottak. A Khudabendeh szultán által egy századdal előbb Szultanich-ben épitett mecset fél olyan szép sem volt, mint a Timur *Mesdsidi Sah*-ja, mely a mai Szamarkand romjai fölött kiemelkedik, s melynek kapuzatán, miként Baber beszéli, egy korán-mondat akkora betükkel volt fölirva, hogy azt mérföldnyi (? kerve) távolról is el lehetett olvasni. Igy a hason stylu későbbi épületek is, mint a nagy mecset Iszfahánban a Meidani Sah-téren, a kum-i és meshedi mauzoleumok jóval hátrább állanak ama müveknél, melyek a Timur bőkezűségének köszönik lételöket. Utódai, nevezetesen Sahrukh és Mirza Huszein Baikara alatt az épitési kedv Közép-Ázsiában még annyira-mennyire élénk volt, miként ez a Moszallahon Hératban levő romokból s Govher Sah herczegnő csinos mecsetéből Meshedben látható; de tetőpontját csak Timur alatt, az ugynevezett „vad barbár“ alatt érte el. Hasonlót mondhatunk az ipar-viszonyokról is. Timur parancsszavára a legügyesebb selyem szövőknek Damaszkusból, a hires gyapotkelme-készitőknek Aleppóból, a posztó-gyártóknak

Engürü-ből, az aranymüveseknek Törökországból és Georgiából, egy szóval mindazoknak, a kik valami művészethez értettek, Szamarkandba kellett átköltözniök. Képviselve volt ott Ázsia valamennyi nemzete és vallásfelekezete és Clavijonak igaza lehet, ha a lakosok összes számát, kik közül sokan lakás hiányában a fák árnyéka alatt és földodukban tartózkodtak, 150,000 lélekre becsüli. Hogy Szamarkand ily viszonyok közt csakhamar az ázsiai kereskedelemnek is fő lerakodó helyévé lőn, könnyen felfogható. A lehető legnagyobb terjedelmü és fontosságu belföldi kereskedés virult ott fel. Indiából gazdag karaván ok jöttek fűszerekkel és festékanyagokkal, Khina selyemkelméket, porczellán edényeket, pézsmát, agátot és egyéb drágaköveket küldött, mig az óriási birodalom északi részéből a legértékesebb szörme árukból álló nagy küldemények szállittattak ide a sivatagon keresztül. Szamarkand bazárjaiban pedig a legkülönbözőbb égaljak termékeit új csomagokba pakolták s nemcsak nyugoti Ázsia fővárosaiba, hanem két főirányt követve még Európába is elszállitották. Az egyik főirányban a kereskedés Khahrezmen, Asztrakhánon, Nisni-Novgorodon és Moszkván keresztül a Hanza kezei közé ment át, a másikon pedig Heraton, Kazvínon, Tebriszen és Trapezunton át a genuaiak, velenczeiek és pisaiak kereskedőhajóin jutottak Európába. A mennyire a timuri uralom árnyéka terjedett, a forgalom, az izgatott és harczias idők daczára is élénk és teljesen biztos vala, mire a többször emlitett spanyol követség legjobb bizonyitékul szolgálhat, mert ez az engürü-i nagy csata után, tehát oly időben, mikor a féktelenség nyugoti Ázsiában tetőpontját érte el, majd minden kiséret nélkül, több teherhordó állattal, melyek rakva voltak a nyugot drágaságaival Trapezuntból, néha ellenséges területen is, bánatlanul utazhatott Szamarkandba.

A mi ama szellemi föllendülést illeti, melyet Közép-Ázsiában Timur fellépése idézett elő, arról másutt szólunk körülményesebben, mert ez az ő gyermekei és unokái, azaz a Timuridák érdemei közé tartozik. De a dicsőség, hogy a tudományos törekvésnek tisztán török nemzeties irányt adott, s ez által a törökséget annyira előtérbe segitette, a mint előtte sohasem volt — őt magát illeti. Timurral kezdődik Közép-Ázsia tulajdonképeni török korszaka, mert a Khahrezmi fejdelmek épen ugy mint a Szeldsukidák, noha eredetökre nézve törökök voltak, inkább az iraninyugoti iszlamita műveltségnek hódoltak,

s a törökség felvirágoztatására épen oly keveset tettek, mint a mai Persia török Kadsar-dynasztiája. Timur, kinek személyisége a törökök győzelmét képviselte a mongol-khinai elem fölött, mindig azon fáradozott, hogy a török elemnek minden kitelhető módon megszerezhesse a megérdemlett felsőséget. Habár udvara idegen tudósokkal és müvészekkel volt is tömve, azért az ország hivatalos nyelve mindig a török vala, sőt még a mongol-uigur irásjeleket is megtartották, melyeket mint a keresztyén buddhista pogányságnak maradványait, a fanatikus moszlimek szivökből gyülöltek. Timurnak magának is folyékony velős török irálya volt, miként ezt a többször emlegetett „Tüzükat" legjobban bizonyitja. A mellett az akkori „szép szellemek" és hivatalos irók szódagályának és széditő metaphoráinak nem valami nagy barátja volt, mert az a férfi, kitől fél Ázsia rettegett, kinek trónja előtt annyi dynasztia hajlott a porba, diplomatiai okmányait ez egészen egyszerü mondattal kezdette: „*Meu tangri kuli Timur,*" magyarul: „Én, isten szolgája, Timur, mondom, a mint következik"[1]) Mily éles ellentét Bokhara későbbi Khánjainak vagy koldus fejdelmeinek rőfnyi hosszu czimzeteivel!

Egyébaránt Timur birodalmának keleti részén, az örökös háboruk és villongások daczára is, még a hóditó életében lehetett észrevenni bizonyos félreismerhetetlen szellemi mozgalmat mind a vallásos, mind a világi tudományosság terén. A történelem egy Alidát emlit a Zin ul Abidin-családból, nevezetesen Szeid Ali Hamadani nevü mysztikust, ki tériteve és predikálva állitólag háromszor járta be az akkor ismert világot s végre 786-ban (1384) az Oxus innenső partján Khatlanban mult ki, miután több szépészeti és hitregészeti tartalmu müvet bocsátott közre. Timur idejében élt és 791-ben (1388) halt el a nagy mysztikus Khodsa Baha-ed-din, a Nakis-bendi-rend alapitója. Ez Bokharának még ma is egyik átalánosan tisztelt nemzeti szentje s a háromszori zarándoklás a fővárostól csak

---

[1]) Alkalmilag egy hibát kell itt kijavitnom, melyet „Uigur nyelvemlékeim"-ben a 17. lapon követtem el, hol a Dnieper partjain 800-ban (1397) uigur nyelven irott szabadságlevél Timur emirnek tulajdonittatik. Nem Timur Emir, hanem Timur Kutlug volt a Dsüdsi-családból, ki ez okmányt kiállitotta, mert az arany hordánál is az uigur volt a hivatalos nyelv és irás.

negyedórányira fekvő sirjához egy a távol Kaabához tett zarándoklással ér fel. A világi tudósok közt említést érdemelnek: Lutfullah Nisaburi költő, Miransah herczeg udvari poetája és magasztalója — nem épen irigylésre méltó hivatal, mert ez a herczeg, a mint tudva van, roppant iszákos és eszeveszett kéjencz volt; de költészetének gyöngyei, melyekkel helyzeténél fogva egy disznót kellett fölékesitenie, nem csekély tiszteletben részesültek. Egyébiránt őt Timur is nagyra becsülte, s 786-ban (1384) halt meg. Seikh-Kemal-ed-din Khodsendi, kinek tolla a Kaszide megirása által épen oly nagy mérvben tüntette ki magát, a mily mértékben név- és kortársa Iszfahánból, t. i. Kemal-ed-din-Iszfahani az ő ghazeljei által hiressé lett. Szülővárosának Tokhtamis Khán által történt bevétele után a költő a győző parancsára a Volga melletti fővárosba volt kénytelen átköltözni, s ámbár itt eleinte igen jól érezte magát [1]), négy év mulva mégis elfogadta az ilkhanida Huszein szultán meghivását Tebriszbe, hol tiszteletére nagyszerü Khankah-t (zárda) épitettek, melyben 793-ban (1380) elhunyt. Egy évvel ezután halt meg Szamarkandban a nagy tudós Ulama Teftrazni, ki 722-ben (1322) Irakban született s már 16 éves korában a Rihani-ról magyarázó jegyzeteket (commentár) adott közre. Fölváltva Herátban, Dsamban, Szarakhban, Szamarkandban, Gidsdovanban, Turkesztánban és Khahrenuben tartózkodott s mint theologus, jogtudós, grammatikus és exegeta egyaránt hires vala. Müveinek és értekezéseinek száma, mint mondják, több volt élte éveinek számánál. *Ahmed Kermani* költő, a Timur-Nameh-nak, Timur versbe szedett történetének szerzője, ki a hatalmas hóditóval oly bizalmas lábon állott, hogy vele szemben oly élczeket engedett meg magának, melyeket a mai Ázsia némely félcivilizált uralkodója halállal büntetne meg. [2]) Nem csekély volt az idegen tudósok és költők száma is,

---

[1]) Ő mondá egy versében (Tarikhi Szeid Rakim, 29. lap.)

Eger szerai dilberan szerai
Bijar bade, ki farig sevem ziher du szerai,

azaz: Ha te Szerai (palota) vagy, akkor valóban a szépek palotája vagy; bort ide, hogy mindkét palotáról (erről és a másik világról) lemondjak! Kemal Khodsendiről kimeritőbben lásd: Hammer: A persa szónoklat története, 255. l.

[2]) Timur egyszer Kermanival és korának más szép szellemeivel együtt a fürdőben volt s minthogy véletlenül a beszélgetés az embe-

kik Timur kegyében és pártfogásában részesültek. Mindazokat, kiket Ázsia különböző részeiből Transoxaniába hozott, a rájok erőszakolt ott lakásért gazdagon jutalmazta. Oly tehetségek, mint Dszeri, a legnagyobb arab szótár szerzője, fényes udvari hivatalokat kaptak, mig a tudós tanárok Nisaburból, Bagdadból, Mervből és Khahrezmből Bokhara, Szamarkand és Kes kollegiumaiban sokkal gazdagabb fizetést nyertek, mint előbb kaptak. Felsőbb iskolák (kollegiumok) alapitásában és gazdag adományozásában általán véve a Timur fénykorában oly nagy fényüzést fejtettek ki, melynek nyomai Bokhara mai látogatóit bámulatra ragadják. Maga Timur ment jó példával elől s családjának egyes tagjai valamint az ország vezérei és többi főbb emberei is vetélkedtek egymással kollegiumok, mecsetek, olvasó- és beteg-házak fölszerelésében és adományozásában, úgy hogy Közép-Ázsia szellemi fölvirágzását, ha nem közvetlenül is, de mindenesetre az ő érdemei közé lehet számitani.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

---

rek egyéni értékére tért át, Timur kérdezé a költőt: „Mennyire becsülnél te engemet, ha eladó volnék?“ „Huszonöt asperre“ — felelé Kermani. „Hisz' ennyit az a kötény is megér, mely rajtam van“, — viszonzá Timur. „Hisz magam is csak a kötényt értettem“ — felelé Kermani, — „mert te magad egy árva fityinget sem érsz.“

A FÖLD-OSZTÓ PÁRT ANGLIÁBAN.[1])

A munka versengése a tőke ellen s a birtok nélküli osztályoknak új jogrendszerre törekvő igényei Angliában is merész reformeszmékkel nyilvánulnak. Nem rombolnak várost mint a commune hivei, de törvényes úton, békés eszközökkel igyekeznek megsemmisiteni a régi intézményeket s új jogrendszeröket, legalább látszólag, a régi alapra épitik.

Föllépésök óvatos, tervök meggondolt s agitatióik a mérsékeltebb gondolkozásúaknak annyival nagyobb aggodalomra adhatnak okot, mert a mozgalom élén oly férfi áll, mint Stuart Mill, a ki bár phisoloph, de nem ábrándozó, elmélet embere de nem elv-hajhász, merész czélokat tűz ki, de a járt utról még sem téved messze s a ki nemcsak mint iró és gondolkozó nyert világ-hirt, de nézeteinek otthon pártot is tud nyerni. Ha ő a mozgalom élére állt, ez eléggé bizonyitja, hogy ily törekvéseknek nem kevés hive lehet az angol földön.

Stuart Mill elnöklete alatt alakult meg két évvel ezelőtt az angol „Földbirtoki reform-egylet“ (Land tenure reform association) s a programmot, rövid indokolás kiséretében, röpirat alakjában maga Mill úr bocsátá közre.

Az egylet tiz pontba foglalta czélját és föladatát.

E pontok között egy pár szorosan az angol viszonyokra vonatkozik s oly intézmények megváltoztatását sürgeti, melyek a régi alakban ma már csak Anglia földjén állanak fenn.

---

[1]) Programm of the Land Tenure Reform association, with an explanatory statement by John Stuart Mill. London 1871, 16. l. — Le Parti Radical en Angleterre, par René Millet. A „Revue des deux mondes“ 1872. februari füzetében.

Elmozditani a föld átruházásának jogi és törvénykezési akadályait; — biztositani az első szülöttségi jog eltörlését, — lehetőleg szük határok közzé szoritani a földbirtoklási jog megköttetését; — e három pontból áll a programm három első tétele s e törekvések annyira természeteseknek látszanak, hogy indokolásukra maga Mill úr sem veszteget sok szót.

Az angol földbirtoki törvények valóban nem illenek belé azon társadalomba, melyet ujabb reformjaik s különösen az 1867-diki reform-act teremtettek. Megszoritják a tulajdoni jogot, nem ismernek végrendelkezést s rendkivül megnehezitik a földbirtok adás-vevését. Oly korban származván, mikor a földbirtokosok voltak az ország urai, nem csoda, ha ma már változtatást kivánnak, mikor az ország, legalább elvben, az összes lakosságé. A régi földbirtoki törvények oly rendszer maradványai, melynek czélja volt egy uralkodó osztályt fölemelni s a nagy birtokokat megtartani a nagy családok kezeiben, melyek kormányozták az országot. Ez a viszony régen megváltozott, de a földbirtok ma is épen úgy gátolva van abban, hogy tétlen és hanyag kezekből szorgalmasabb gazda kezeibe mehessen át, mint egykor, a régi időkben.

Az adás-vevés e korlátozottsága egyik fő oka az angol földmivelő munkások sanyarú helyzetének. A mezei munkás Angolországban sokkal nyomorultabb életet él, mint a gyári munkás, holott Európa többi államaiban megforditva áll a dolog s a mezei munkás helyzete mindenütt türhetőbb, mint a gyári napszámosoké.

Mert az angol mezei munkásnak nagyon nehéz saját pályáján előbbre haladnia. Másutt a napszámos, ha egy kis tőkét megtakaritott, mindjárt bérelhet, vagy vásárolhat magának egy darabka földet, melyen saját kezére próbálhatja meg szerencséjét. De Angolország legnagyobb részében csak nagy birtokok és nagy bérletek vannak s a mezei munkás apró földeket örök áron épen nem, bérletbe pedig legfeljebb csak albérletképen, tehát igen drágán szerezhet.

Minden párt érzi Angliában, hogy e sanyarú helyzeten javitani kell. A mérsékeltebbek azt hiszik, hogy az adás-vevés megkönnyitése segithetne a bajon. A radikalisok meg egyszerre fel akarják forgatni az egész eddigi jogrendszert. Vitatják, hogy a föld nem lehet magán-tulajdon s hogy az államnak kell átvennie és kezelnie minden földbirtokot, kárpótlást adván a tulajdonosoknak. Ez a párt jelenleg némi féltékenységgel lát

minden oly törekvést, mely a merev régi törvényeket tágitani akarja, mert úgy gondolkoznak, hogy ha a kiváltságosok száma nőni fog s a földbirtokosok megszaporodnak, akkor annyival nehezebb lesz elérni ama kitüzött merészebb és távolabbi czélt.

Mill úr azonban igyekezik e radikalis pártot is meggyőzni arról, hogy a társaság programmjának elfogadása nekik nem árthat. Mert, — ugymond — Angliában, hol a munkás osztályok nem törekesznek annyira földet szerezni, mint például Franczia országban vagy Irlandban, a föld ára csökkenni fog, mihelyt több föld kerül eladásra; ez által pedig csökken az a kárpótlási összeg is, melyet az ő czéljok elérése esetében a nemzet a földbirtokosoknak majdan fizetni tartozik. A mellett, mindaddig, mig a föld magán-tulajdon, mindaz, a mi adásvevését könnyiti, egyszersmind előmozditja termékenységét is és ez által a nemzet javára szolgál; azon földek, melyek legkevésbbé vállalkozó, legkevésbbé ügyes, vagy legkevesebb tőkével biró tulajdonos kezeiben vannak, produktivebb birtokosokhoz fognak kerülni. Mill úr reméli tehát hogy e szélső reformerek nem vetik vissza az egylet programmját s az emlitett három pontra nézve a nemzet általános támogatására számit.

De nem ez indokolás, hanem a programm többi része az, a mi az egylet számára a socialisták jó hajlamait megnyerheti, mert valójában egészen az ő malmukra hajtja a vizet. A kérdés itt már nem csupán az angol viszonyokra vonatkozik, hanem épen úgy érdekli egész Európának minden földbirtokosát.

A programm negyedik pontja azt kivánja, hogy az állam javára foglaltassék le, megadóztatás utján, az a haszon, mely a földbirtokok értékének fokozatos emelkedéséből keletkezik, a földbirtokos minden munkája nélkül, csupán a népesség és gazdagság általános növekedése által.

„Vannak tárgyak — mond Mill úr indokolása — melyeket nem lehet meggátolni, hogy monopollá ne váljanak. Minden ily tárgynál az államnak elismert joga van, kellőleg korlátozni a hasznot. A vasutak, például, kikerülhetetlenül monopol természetüek s ehez képest az állam valóban fenntartja a jogot, hogy a vasúti vitelbért megállapitsa. Hát a föld is épen ily természetes monopol. Minden virágzó államban folyvást növekedik a föld kereslete, mig maga a föld csak igen kevés növekedést nyerhet.

Minden ily tárgy, ha az ember fenntartására nélkülözhetetlen, ellenállhatatlanul növekedni fog értékében, a mint a népesség és a gazdagság gyarapodik. A föld értéke s a földbirtokosok jövedelme e században tömérdeket emelkedett. Egy része ez emelkedésnek kétségkivül a földmivelési javitásoknak s nagyobb tőkék befektetésének tulajdonitható. Azonban egy nagy része mégis csak abból eredt, hogy a földbirtokok és a földmivelési termékek évről évre nagyobb mértékben kerestetnek, s ezen érték-növekedés bizonyára meglett volna akkor is, ha épen semmi pénz nem fordittatik vala a föld termékenységének növelésére. Azonkivül az ily kiadások, ahol előfordultak, a legtöbb esetben nem a föld tulajdonosa, hanem a bérlő által eszközöltettek, a kinek akár volt ezekből ideiglenes haszna, akár nem, de előbb-utóbb az a növekvő haszon, melyet a bérlő tőkéje idézett elő, mégis a föld tulajdonosának jövedelmeit fogja gyarapitani.

„Az egylet azon véleményben van, hogy ha a föld továbbra magán tulajdon marad is, az államnak le kell foglalnia maga részére a jövedelemnek ezen növekedését, s hogy az elévülés az államnak ezen jogát nem törülheti el, bármily kárpótlási igényt alapithat is a földbirtokos javára. A föld az emberiség eredeti öröksége. Hogy magánosok sajátithassák el, ennek legszokásosabb és bizonyára legjobb indoka azon érv, hogy magán-tulajdonosok kezében a föld sokkal jobban terem s így mindenkinek sokkal inkább javára szolgál. De ez az érv csak arra jó, hogy hagyassék meg a tulajdonosnak az a haszon, melylyel ő a föld értékét saját igyekezete és költekezése által növeli. Nincs azonban oka, hogy elsajátithassa az értéknek azon növekedését is, melyhez semmivel sem járult, s a mely csak a társadalom általános növekedése következtében foly zsebjeibe, vagyis nem a saját munkája és költsége, hanem más embereké, az összeségének árán.

„Az egylet nem akarja zavarni eddigi szerzeményeikben a tulajdonosokat. De kimondja, hogy a jövendőbeli hasonló érték-növekedéshez az államnak van joga. A mi értéket a föld addig el fog érni, mig ez elvet a parliament törvényesiti, abba az egylet nem akar avatkozni. Ha a tulajdonos inkább, semmint specialiter megadóztassék földje értékének jövendőbeli növekedése fejében, hajlandóbb birtokát az államra átruházni, az egylet kész az állam részére az ily birtokot becsáron megvásároltatni. Ezen intézkedés által a tulajdonosnak minden jogos igénye teljes kielégitést nyer, s az üzlet a nemzetre nézve mégis nagyon előnyös leend, mert magán egyén soha sem ád jelenlegi pénzben egy távoli haszonért

annyit, a mennyit e haszon az államnak ér, mely halhatatlan. Ily formán a gazdagodás növekvése, mely most minden érdem nélkül a magánosok szekrényeibe folyik, fokonként s fokozatosan mind inkább az egész nemzet felé fordul, melynek együttes munkájából és áldozataiból valóban eredetét vette. Az állam pedig megnyeri összes járadékát azon földeknek, melyeket a tulajdonos önként átengedett s egyszersmind a jövendőbeli érték-növekedés adóját azon földek után, melyeket tulajdonosaik maguknak megtartottak, eléggé bizván az állam igazságosságában és mérsékletében. A tulajdonosoknak megengedtetnék az is, hogy jövőben bármikor megmásithassák szándékukat s átadhassák a földet az először megszabott árért, vagy többért is, ha kimutathatják, hogy időközben saját költségükön lényeges javitásokat tettek. E szabad átruházás joga állandó biztositékul szolgálhatna a tulajdonosnak minden igaztalan vagy tulságos megadóztatás ellen.

„E terv ellen sokan felhozzák a kivitel nehézségeit; de e nehézségek, jól elintézve, nem lennének komolyak. Nem szükség az állam jogát az utolsó fillérig erőszakolni. Elégséges hézagot hagyhatunk a számbeli hibák kiigazitására. Az ország összes földjeinek megbecsülése volna az első dolog, s a tulajdonos által jövőben eszközlendő minden javitás állandóan igtattatnék. Az adóztatás nem kezdetnék meg addig, mig elég idő el nem telt az érték valóságos növelésére, s akkor is gondosan megtartatnék azon arányban, a mint az értékesedés általános okoknak tulajdonitható. Ha egy földtulajdonos bebizonyithatná, hogy valami különös körülmény miatt az ő birtoka nem részesült az érték általános növekedésében, akkor kivétetnék az adó alól; s mindenesetre, ha az igazságos korlát áthágatnék, azon jog, hogy földjét az eredeti becslés szerint s a későbbi jobbitások kellő tekintetbe vételével átadhatja, elég biztositékot adna a tulajdonosok pénzbeli érdekeinek megvédésére.“

Valóban e terv és e fejtegetés egészen azon lejtő kezdetén áll, melyen a socialisták rohannak egy ismeretlen mélység felé. A föld értékesedésének ilyetén fölfogása, bármily rábeszélő alakban legyen is előadva, épen úgy ellenkezik az eddig elfogadott jogi elvekkel, s épen oly bizonytalanná teszi az „enyim és tied“ határvonalait, mint akár a socialisták tanai.

Kétségkivül igaz, hogy a földbirtok egy müvelt és népes államban monopollá válik. Az emberek szaporodnak, a szükséglet növekszik, a föld pedig nem növekedhetik, legfeljebb

a korábban terméketlen földek szorgalmasabb megművelése által nyerhet gyarapodást. Következésképp a föld urai nem tartván semmi versenytől, urai lesznek a vásárnak is.

Azonban a monopol magában véve nem sérti a méltányosságot, ha természetesen keletkezett s nem mesterségesen tartatik fenn. Maga a természet gyakran alkot ily monopolokat. Egy hév vizű forráshoz épitett malom, egy jó homok bánya az alföld fekete-agyagos sikjain, mindig monopol. Az ily természetes előny csak akkor lesz igazságtalanná, ha a polgári törvények is sulyosbitják, vagy ha a kiváltságoltak összebeszélése következtében kizsákmányoltatik. De a földbirtokosokat ezzel vádolni nem lehet. Hogyan beszélhetne össze két távoli megye birtokossága, hogy a gabona árát mesterségesen fölemeljék? Vagy bár összebeszélne is az egész ország minden birtokosa, nem tenné-e ezt sikertelenné a külföldi gabona behozatala, ha csak mesterséges vámok nem segitnék a földbirtokosok gonosz czéljainak elérését.

Mai nap a földbirtok Európa-szerte nagyon keveset, vagy semmit sem különbözik bármely egyéb birtoktól. Adás-vevésre kerül naponként s árát épen úgy a kereslet és kinálat viszonyai szabják meg, mint az ingó tárgyét. Ha, a socialisták okoskodását követve, vissza akarunk menni a középkorig s ott keressük az első szerzés jogczimét, meglehet, sőt valószinü, hogy a hűbéri korban oly szerzési czimeket találunk, melyeket ma már nem ismernénk el jogosoknak. De ez a mai viszonyokon nem változtat. Akár örökösödés akár vásárlás útján jutott a föld a mai birtokos kezébe, annak mai értékét három tényező szabja meg. A jövedelem, melyet ád, s a mely rendszerint kisebb mint más vállalatoknál; a biztosság, melyet a befektetett tőkére nézve nyujt s a mely általában a legteljesebb biztosságnak tekintetik; és azon érték-növekedés, mely a földbirtok értékének folytonos emelkedése által remélhető.

Mill úr feledni akarja, hogy ez utolsó tényező mindig benne van a birtok vétel-árában. Ő a jövendőben várható egész érték-emelkedést le akarja foglalni az állam javára. Pedig ezen jövendőbeli emelkedés reményét a mostani birtokos már megfizette, akár az által, hogy mostanában vette meg a birtokot s a vételár megszabásánál e reményt az eladótól valóban megvásárolta, akár az által, ha ősi birtokát nem adja el, holott találna vevőt, a ki e reményt neki kész volna megfizetni.

Igaz, hogy Angliában mások a viszonyok. A föld egy ősi nemesség kezeiben van. Az első szerzés igen gyakran a hübéri korig tisztán visszanyomozható. Az adás-vevés igen korlátolt, mert kevés föld kerül eladásra. A jelenlegi földbirtokos talán tized-huszad ízi öröklés által került birtokba s élvezi a roppant jövedelmeket minden munka vagy vállalkozás nélkül.

Aztán szemközt áll e földbirtokos nemességgel az ország élénk, kereskedő népe; a legtevékenyebb és leggazdagabb nép a világon, mely a vagyonról és az emberek értékéről kereskedelmi felfogással itél, azt nézve, hogy mennyit fáradt vagy mit koczkáztatott valaki jövedelmeinek elnyerése végett.

Ha ily nép között a földjáradék kárhoztatókra talál, épen nem csudálhatni. A reform-törekvést azonban Mill úr és társasága sokkal messzebb vitték, mint a mennyire a létező bajok javitása kivánná.

Nem akarunk arról szólni, hogy e látszólag viszás helyzetből is mennyi előny hárult Angliára. Pedig e tekintetben is sok kérdés támadhat, melyek a reformereknek gondolkozásra adhatnak okot. Vajon egy oly népnél, melyet annyiféle nagy üzlet foglal el, egészen haszontalan osztálynak tekinthető-e azon nemesség, mely nem annyira törekszik meggazdagodni, mint a nép többi része? Nincsenek-e oly tulajdonai e nemességnek, melyeket más népek irigyelnek az angoltól? Nem ezen osztályból fejlődtek-e ki a nemzeti jellem legszebb typusai s nemzeti történelmök legnagyobb alakjai; nem ők őrködtek-e Anglia külpolitikája fölött, mindig méltóan képviselve nemzetöket, melynek többi osztályai közt azon előnyben voltak, hogy általánosabb látkörük által túl tekintettek a nemzet zömének gyakran talán nagyon is kereskedői láthatárán. Azonban Mill úr társaságát nemcsak ily kérdések nem tartóztatják a föltétlen egyenlőség s az első szülöttségi jog eltörlésének sürgetésében, hanem törekvésök egészen az egyéni birtoklás megszüntetésére irányul. Az államot akarják mind több és több föld tulajdonosává tenni és centralisatió által kezelni a földmüvelést.

Félnek attól, hogy az egyéni birtoklás túlkapásai által megsértetik a nép érdeke, s félelmök egy ellenkező végletbe hajtja őket.

Franczia országban, a centralisatió hazájában, mindenki ismeri a centralisatió hiányait s a hány a nemzetgazdasági iró, csaknem ugyanannyi heves védője van nálok a „laissez faire“ elvének. Ohajtják a localis függetlenséget és az önkormány-

zatot, melyekkel csak kis mértékben birnak, ohajtják kivétetni a nagy vállalatokat az állam kezelése alól s a mennyire lehet, magán társulatokra ruházni át, mert tapasztalat tanitá meg őket, hogy az állam központosított hatalmának ily nagy növekedése vagy a kényuralomra, vagy az internationale féktelenségére vezet. Angliában viszont minden vállalat a magán emberek tőkéiből jő létre; vasutak, csatornák, kikötők, dockok, vizvezetékek, gáz-világitás, gyors-kocsizás stb. legtöbbnyire nagy részvénytársulatok birtokában vannak, állami segély nélkül, sőt nem is nagy ellenőrzése alatt. E vállalkozási szellem s a magán-emberek és független társaságok ez óriási tevékenysége mig az ipart és forgalmat oly fokra emelé az országban, minőt soha sehol másutt el nem ért, természetesen roppantúl növelte a föld értékét is. És ime ekkor az ország egyik legnagyobb irója és nemzetgazdája az állami centralisált kezelést épen a földbirtoknál akarja behozni, melyet még a legjobban központositott államokban is sokkal üdvösebbnek hittek meghagyni a magán birtokosok kezeiben.

Mill úr adónak nevezi ez új természetü terhet, melyet a földbirtokra kiván kivetni. Természetesen, mert ő óvatos politikus. Ismeri az angol közvéleményt. Tudja, hogy ez nem szereti a merész reformokat, kivált ha merész kifejezésekben lépnek föl, de sokkal hajlandóbb valamely újitást a régi nevezetek és formák alakjában elfogadni. Más, tapasztalatlanabb reformer talán fényes szavakkal, csábitó és csillogó programmal ajánlta volna e gondolat elfogadását. Gazdagitani az államot a magán emberek kára nélkül, új jövedelmi forrást nyitni meg, s egyszersmind megszüntetni az eddigi visszaéléseket, kiaknázni a jövő kincseit a nélkül, hogy jelenleg valakinek joga sértetnék: mind ezt úgy lehetett volna föltüntetni, mint hatalmas merész újitást, mely a társadalom nagy kérdéseinek megoldása felé egyszerre egy óriás lépéssel közelebb visz.

De Mill úr és társasága nem akarnak ily nagy zajt ütni. Szerintök ez csak egy adó, vagy legfeljebb egy monopol, mely épen úgy megilleti az államot, mint például a dohány-egyedárúság és a mellett nem sérti senki jogait.

Azonban ez az elnevezés nem állja ki a birálatot. Az adó csak eddig nevezhető adónak, mig csupán a jövedelmeket terheli. Akárhogy fogjuk föl az állam hivatását, az mindig bizonyos, hogy adót csak azon joggal szedhet, mert védi a tőkét s ennek nyugodt élvezhetését biztositja. Ha azonban az adó már

természeténél fogva kisebbiti a jövedelmet is, a tőke értékét is: mondható-e ez védelemnek? Mit használ a védelem, ha magát a birtokot, melyet védeni kellene, az állam elveszi.

Mill úr adója egyenesen a tőkét támadná meg. Elvenné a földbirtoknak egyik igen lényeges járulékát, mely a föld jelenlegi értékének meghatározásában fontos tényezőt képez, azon reményt t. i. hogy az érték és jövedelem jövőre növekedni fog. Ezzel nemcsak a jövőt adóztatná meg, hanem egyszerre elvenné a mostani értéknek egy részét. A földbirtok ára erőszakosan lejebb szállna, s veszteséget szenvedne a jelenlegi tulajdonos, a ki az eddigi jogi fogalmakra támaszkodva, az értéknövekedés reményét mindenesetre számitásba vette, akár új vásárló volt, akár régi birtokosa a földnek.

Csalódás azt hinni, hogy e veszteségért kárpótlást adna az, ha az állam késznek nyilatkozik a mostani adás-vevési árakon átvenni a birtokot. Ez kivihetetlen. A mint a parliament elfogadná e javaslatot, a földbirtok természete egészen megváltoznék. Nem lenne többé az, a mi eddig volt: nyugalmas, biztos, és folytonos érték-növekedést igérő tőke-elhelyezés. Sőt hálátlanabb lenne a másféle befektetéseknél. Csaknem minden szilárd befektetésnek természete az, hogy idővel a tőke értéke növekedik. Egy városi ház, vagy puszta telek is, a mint a város terjed és épül, rendkivül nagy érték-emelkedésre ád kilátást. Egy gyárba, malomba, bányába vagy más hasonló vállalatba biztos számitással befektetett tőke lassú de folytonos érték-emelkedést igér. Sőt az értékpapirok is, ha teljesen biztositva vannak, nyujtanak kilátást a tőke fokozatos emelkedésére. Csak a földbirtoknál lenne az értéknövekedés kizárva, sőt a későbbi kisebb rendü költekezések megtéritését sem remélhetné a birtokos, mert előbb minden ily apró javitást okmánynyal kellene igazolnia, a mi gyakorlatilag lehetetlen.

A földbirtok rendes évi jövedelme a müveltebb államokban tudvalévőleg igen csekély százalékát teszi a birtok rendes adás-vevési árának. Ama reform keresztül-vitele után mi lenne tehát a földbirtok? Egy csekély jövedelmet adó, értékében nem növekedhető és bizonytalan befektetés.

Természetes, hogy e szomorú kényszerüségben a legtöbb birtokos igyekeznék megszabadulni az ily hálátlan befektetéstől s keresne valami jobbat és biztosabbat — mert hiszen egyéb ingatlanokat Mill úr még nem támadott meg s azok jobb jövedelmet és kedvezőbb jövőt igérnek.

Egyszerre eladóvá lenne az ország összes földbirtokainak legnagyobb része, s az állam kénytelen volna azokat megvenni. Nem kérdve azt, minő financz-müvelettel teremtené össze e roppant összeget, minőt még eddig a pénzügyi világban ki nem mondtak, két más kérdés állana elő a helyzetből.

Mily áron venné meg a földeket? És mit csinálna velök?

A mint valószinüvé válnék, hogy Mill úr javaslata törvénynyé lesz: a földek ára kétségkivül elkezdene lejebb szállani, mert senki sem lenne többé hajlandó annyit adni egy korlátozott jövő értékü birtokért, amennyit annak korlátlan tulajdonáért ezelőtt adott volna. Ez árcsökkenés fokonként haladna, mig a javaslat a parliamentben letárgyaltatott és szentesitést nyert. Minél több volna az eladó birtok, annál nagyobb az ár-csökkenés.

Mily árat adna tehát az állam? Azon értéket-e, a mit a birtok e törvény szentesitése, vagy e javaslat előterjesztése előtt rendes áron megért, vagy azon értéket, melyre a törvény elfogadása után leszállt? Az előbbi esetben oly áron venne földeket az állam, a mennyit azok már nyilván láthatólag nem érnek. Az utóbbi esetben kiszámithatatlanul megkárositná a birtokosokat.

S aztán mit kezdene a sok birtokkal az állam?

E részben a társaság czéljait némileg föltünteti a programm többi hat pontja, melyek következőleg szólnak:

„V. Buzditani a közkereseti földmivelést (co-operativ agriculture) az által, hogy az állam megvásárolván az eladó birtokokat, adja ezeket bérbe illő föltételek alatt oly közkereseti társaságoknak, melyek elég biztositékát adják önkéntességüknek s elég reményét a sikernek.

„VI. Előmozditni, hasonló úton, hogy a föld kis bérlőknek adassék ki, oly föltétel alatt, mely a föld helyes müveléséről is gondoskodik s a művelőt is állandó érdek által köti hozzá.

„VII. Hasonló czélra megveendők a korona, nyilvános testületek, kegyes és egyéb alapitványok földjei, mihelyt eladásra kerülnek, és semmi esetre sem engedhető meg, hogy ily földek magán-kezekbe jussanak.

„VIII. Minden, jelenleg heverő föld, és azok, melyeket bezárni csak parliamenti acta alapján lehet (ilyen nem kevés van Angliában) nemzeti czélokra tartandók fenn, megfelelő kártérités mellett.

„IX. Mig egy részt ekként a heverő föld nagy része szabályszerü müvelés alá vétetik, kivánatos, hogy a kevésbbé termékeny földek, kivált népes vidékek közelében, természetes vad szépségben tartassanak fönn, a közönség általános élvezetére, s megőrzésére a nép minden osztályánál az ép falusi izlésnek és a magasabb rendü örömöknek; egyszersmind azért is, hogy az ily földek végleges használatáról majd a jövő nemzedékek intézkedhessenek.

„X. Fenntartani az állam részére azon hatalmat, hogy birtokba vehessen (fenntartásuk iránti tekintetből) minden természeti tárgyat, vagy müvészi készitményt, mely a földhöz van kötve, s történeti, tudományos vagy müvészi érdekkel bir, oly darab földdel együtt, a mennyi környezetére szükséges; a tulajdonosok kártéritést kapván az igy elvett földekért.“

Ime egy egész eszményi világ, melyet Mill úr és társasága rajzolnak maguknak. Milyen szép élet lenne az. Önkénytes társaságokba állni; földeket bérelni az államtól kedvező föltétel alatt; dolgozni jó kedvvel, egyetértve, kedves társaságban, egy szivvel-lélekkel, közhaszonra; s aztán ha fáraszt a munka, kirándulni a „természetes vad szépségökben“ fönntartott ligetekbe s gyönyörködni a természeti ritkaságokban vagy művészi szép tárgyakban, melyeket eddig nem tudtunk irigység nélkül nézni mert a „másé“ voltak, de most már a „miénk“.

Csakhogy ez nem oly könnyen érhető el. A kivitel mutatná meg, mennyire hiúk e remények. Minden tapasztalat azt tanusitja, hogy a jelenleg virágzó, termékeny, jól művelt földek, ha az állam birtokába kerülnének, mindjárt hanyatlásnak kezdenének indulni.

Az állam, a központi fő hatalom, igen rosz gazda s hogy a megvásárlandó temérdek földet házilag kezelje, azt maga Mill úr sem kivánja. De a földmives társaságok sem nyujtanak jó sikerre kilátást.

Anglia a földmivelés fölvirágzását egészséges bérleti rendszerének köszönheti. E rendszer természetesen fejlett ki, s nem annyira törvények, mint a társadalmilag elfogadott és tisztelt jó szokások tették az országra és földmivelésre nézve annyira üdvössé. Az a viszony, mely az angol földbirtokos és bérlője között van, biztositja a földet a kizsarolás ellen. A nagy birtokos családok nem oly bérlőt keresnek, ki nagy bért igér,

hanem olyat, kinek becsületes kezelésében teljesen bizhatnak. A nemzedékről nemzedékre szálló hosszú idejü bérlet annyira szokássá vált, hogy ma már nemcsak a tapasztalt előnyök ajánlják azt, de némileg a birtokos család jó hirneve és nemesi becsülete is megkivánja. A ki Angolországban évenként cserélgetné bérlőjét, vagy épen árverés utján adná földjeit bérbe, nagyon furcsa hirre jutna.

E viszony következtében tehát a bérlő épen úgy érdekelve van a földet javitani, mint a tulajdonos. Hol a birtok jelenleg csak reményt ád, de termést nem, hol a föld jó jövőt igér, de csak úgy, ha előbb áldozatot hoznak érte: ily helyeken az angol bérlő kész a befektetést megtenni s tőkéjét koczkáztatni, mert tudja, hogy a földnek jövője is az övé, és saját érdeke sarkalja őt a vállalkozásra. A hosszú bérlet épen úgy gazdájává teszi a földnek őt, mintha tulajdonosa volna; megismeri a birtoknak minden tulajdonságát, jól bánik vele és gondját viseli; a föld pedig nagyon megérzi és meghálálja a gondviselést.

Mindazon sok aprólékos javitást, melynek szükségét csak az veszi észre, a ki naponként látja s figyelemmel kiséri a földet, szivesen megteszi a bérlő, mert saját érdeke tanácsolja neki. A nagyobb beruházásokat pedig megteszi a tulajdonos, mert számithat a jövőre.

Az állam beavatkozása egyszerre roppant változást idézne elé e viszonyban.

Az állam nem válogathat a bérlőkben puszta rokonszenve szerint.

Nem mondhatja: ezt a bérlőt elfogadom, bár kevesebbet fizet, mert több bizalmam van hozzá s jobban tetszik az arcza, mint amazé, a ki talán nagyobb haszonbért ajánl.

A mostani földbirtokos a bérlő megválasztásáért csak lelkiismeretének és saját zsebének felelős. Az államnak lelkiismerete nincs s a felelősséget kénytelen rideg szabályok szerint gyakorolni. Következésképen a földek a legtöbbet igérő bérlőnek adatnának ki, a mi előbb-utóbb a talaj kizsarolására vezetne.

Ha pedig, mintegy a hiányzó lelkiismeret pótlása végett, megkisértenek valami bizottságot vagy központi hatalmat állitani föl, mely a bérlőkben szabadon válogathasson és a kevesebbet ajánló bérlőt tetszése szerint eléje tehesse egy másiknak: ez az intézmény csak visszaéléseknek tárna ajtót, de nem

segitene a bajon. Az ily bizottság tagjai akárhogy döntenék el az egyes bérletek kérdését, nem volnának abban annyira érdekelve, mint a mostani birtokos, mert nem a saját előnyükre vagy hátrányukra itélnének. Semmi esetre sem válogathatnának azonban össze annyi számos bérlőt oly gonddal, a minővel *egy* birtokos *egy* bérlőt magának megválasztani törekedik. Ha a tagok csak egy kevéssé is emberi lények volnának, megnyilnék a pártfogások nyilt vagy titkos tusája s még csak rosz néven sem lehetne tőlök venni, ha saját ismerőseiket és barátaikat pártolják, mert hiszen ezeket jobban ismerik mint mást s lelkiismeretök jobban megnyugodhatik bennök.

Aztán akárhogy választatnék meg a bérlő: vajon müvelhetné-e a földet sikeresen? Állhatna-e az állammal olyan folytonos érintkezésben mint eddig a tulajdonossal állhatott. Meghallgattatnának-e kivánatai gyorsan, bizalmasan, barátságosan?

Tekintsünk meg egy birtokot, melynek tulajdonosa sokáig távol van s nem gondol bérlőjével: az elhanyagolás mindjárt szemmel láthatólag észrevehető. Itt egy épületet kellene rakni vagy gyökeresen megigazgatni, ott egy árkot vonni, vagy gátat, hidat, csatornát megújitani, de mind ezekhez a tulajdonos engedélye kell, a ki távol tartózkodik és igy a bérlő keze meg van kötve. Az állam mindig ilyen távol-levő tulajdonos volna; az állammal nem lehet bizalmasan beszélgetni s eszmét cserélni.

Maga e viszony elkedvetlenitné a legjobb bérlőt is vagy elaltatná lelkiismeretét. Könnyebb vérű vállalkozók kerülnének a bérletbe, a kik gyorsan igyekeznek kicsikarni a földből annyi hasznot, amennyit lehet, s aztán menni tovább.

A történelem nem mutat példát ily monopolra, minőt Mill úr javasol, de mutat elég példát arra, mikép teszi tönkre a legjobb földeket egy elfajúlt adó, mely a föld mivelőit a jövőre számitó, gondos kezelés helyett, mohó kizsákmányolásra kényszeriti. Ott van Törökország nagy része és a kis-ázsiai görög partok, hol a legdúsabb föld a legszomorúbb elhagyatottságot mutatja. E föld, az ó-kori mivelődés bölcsője, a hatalmas, tevékeny, erős görög nemzet tanyája, alig képes ma már egy elcsenevészett népet eltartani. Görög vállalkozók tódulnak oda, ellepik a földet, igyekeznek pár év vagy legfeljebb évtized alatt meggazdagodni rajta, de senki sem gondol termékenysége fejlesztésére, mert a porta adószedője elvenné tőlök fáradalmaik gyümölcsét és a vállalkozás hasznát. A tőkepénz oda

hagyja a földet, mert fél az állam kapzsiságától s az igy elhagyott vidék elpusztúl és elterméketlenedik. Az állami monopolt a magánemberek érdekével ily módon összeegyeztetni nem lehet s ha az egyes polgár az állam kényére oda van dobva, el fogja hagyni az ily békóba szoritott iparágat; csak a proletárok vagy a napról napra tengő szegények alkalmazkodnak a hálátlan foglalkozáshoz, épen úgy, mint az oriensen.

S ekkor alig maradna egyéb hátra, mint hogy az állam maga kezelje a birtokokat házilag. A hol most a magán szorgalom fejti ki lankadatlan munkásságát, ott majd állami tisztek ásitoznának s töltenék az időt formalitások járma alatt. Államhivatalnokká lenne minden gazda, állami szolga minden béres s az államnak dolgoznék minden földmivelő napszámos.

Nem lejtő-e ez a socialismus feneke felé? Meg lehetne-e itt állani, hogy gyorsan s feltarthatatlanúl a phalansterekbe ne jussunk? Hol van itt a választó fal? Ha az államnak joga van saját maga részére lefoglalni a természet adományait, s azon hasznot, melyre valakinek munka nélkül lehet kilátása: miért e jog érvényesitését csak a földbirtoknál, és csak ennek jövőbeli értékesedésénél követelni? Épen úgy meg lehet adóztatni egyéb hasznot, melyet a természet erői által nyerhet az ember: a gőzt, a vizet, a szelet, a légnyomást, melyeket gépeinél igénybe vesz, vagy végre talán saját egyéni tehetségeit is, melyeket szintén a természettől nyert. Ha a magán tulajdont az egyén érdeme szerint akarjuk birálni és mérni, s ha számot kérünk tőle, az állam javára, mind arról, a mit helyette a természet csinál, igen hamar a communismus végsőségébe jutunk, mert maga a tevékenység is, mely egyik embernél nagyobb, másiknál kisebb, a természet egyenlőtlenül elosztott adományaiból származik; mindenkit egy elvont eszményi ember kaptájára kellene vonni s egy bölcsészi, elméleti egyenlőség igájának vetni alá.

Sokan, sokszor megirták, minő életre vezetne az ily kényszeritett egyenlőség, mely mesterségesen oly térre állitaná az emberek legnagyobb részét, a hová nem termettek; általános szabadság helyett általános rabságot szülne s egyenlő gépies munkára szoritna mindenkit, melyhez kedve nincs, melynek sikerében öröme nem telik, mely dicsvágyát nem ébreszti, fáradalmát nem jutalmazza, de, akár jól, akár roszúl végezve, biztositja mindennapi kenyerét.

Azonban Mill úr és társasága — talán csakugyan tovább tekintvén a programm határánál és már félig a communismusban képzelvén társadalmunkat — nem akarnak elfeledkezni a nemes mulatságról sem.

Panem et circenses — egy kissé ábrándos kiadásban. Közkerteket tartani fenn „természetes vad szépségökben" s lefoglalni közhasználatra minden természetileg szép, vagy művészileg alkotott ritkaságot, mely a népet gyönyörködteti — ez a társaság egyik törekvése.

Csudálatos tévedés, épen Angolországban, hol annyi szép magán kert áll nyitva ingyen a közönségnek s hol a magán emberek gyüjtési szenvedélye oly sok műkincset halmazott össze a közönség gyönyörüségére! Ki szerzé a britt muzeum legritkább darabjait? Nem azon utazók-e, a kik akár üzleti dologban, akár mulatságból vagy unalomból bejárva a földtekét, összehalmaztak minden ritkaságot, a mi bárhol megszerezhető volt. Hány oly magán gyüjtemény áll Londonban nyitva, melyet egy-egy szenvedélyes búvár egész életén át gyüjtött s halála után a városnak vagy a közönségnek hagyott, nem ritkán egy pénzalappal együtt, mely a gyüjtemény fenntartására s az őrök fizetésére szükséges jövedelmet biztositja.

Ily gyüjteményeket az állam fogadott közegek által nem birna szerezni soha. Összezsarolhatja azt, a mit most készen talál, de ezzel véget szakit minden gyüjtési kedvnek. Elfoglalhatja a szép parkokat, de többé nem jár a világ Anglia rózsaligeteinek és szőnyeg-kertészetének csudájára. A művészet csak szabadban virulhat s lánczokat nem tűr.

Se a földmivelő szorgalmát, se a gyüjtő szenvedélyét, se a művész ihletét, se a kertjéért lelkesülő birtokos izlését a kimért rendszabály nem pótolná soha. Szabad verseny vagy egyéni dicsvágy teremtett e földön minden szép és nagy emberi művet. Vessünk békót a versenyző lábaira, zárjuk el a dicsvágy utját: ha ez sikerül, talán egyenlő nyomor lehet belőle, de akkor felejtsük el a művészetet és a dicsőséget.

Arany László.

TESTHALOM.

Elbeszélés.

Fűzes Tiszaparttól Biharig egy róna,
Mintha sebes árviz meggyalulta volna;
S ha Belényes ormán fölkel a nap reggel:
Végignézhet rajta, még álmos szemekkel.

Nincs azon hegy és völgy; itt-ott egy fa törzse,
Távol rengetegek szétszórt előörse;
Vagy kerek erdőcske messzi láthatáron,
Mely alá kiönt még a *dél vize* nyáron.

Nincs halom a téren, vagy csak eltévedve,
Mintha olykor a föld buborékot vetne;
Azt is emberi kéz ásta-véste, látszik,
Hogy alá temesse egyikét a másik.

Hova lőn hajléka? várműve? temploma?...
Csak temetőjének maradt reánk nyoma.
Hol vigadt? hol küzdött? imádta Istenét?...
Csak sírhalma látszik, mely őrzi tetemét.

Szántogat a gazda, síró füttye hallik,
Barázdája a domb oldalán felhajlik,
Csak, hová tinói már nehezen másznak,
Tetejét hagyá meg a botos juhásznak.

Ugaron a bojtár legelteti nyáját,
S dombtetőn ríkatja gyenge furulyáját,

Maga pedig hozzá keservesen mormol:
Nem tudja, mi leli odafent az ormon.

Nem tudja, hogy a hely, hova lábát teszi,
Hány derék vitéznek csontjait fedezi;
Nem tudja, hogy emlék minden legkisebb hely:
Hogy a Haza teste mindenütt egy sebhely . . . .

Nyugodj', vén dalia! becsülettel nyugszol. —
Én pedig kijártam, és én ültem sokszor
A kis domb süvegjén, ott az ér oldalon,
Melynek neve ma is, mint régen, *Testhalom.*

Oda járt ki hozzám a beszédes Monda,
Melylyel már bölcsőmet ringatá Szalonta;
Méltó-e hogy a lant elzöngje? Miért nem?. . .
Alacsony az ember, de magas az érdem.

Nem csak az, kit a hír untalan emleget,
Hajta végre dicső bajnoki tetteket:
Sok tudott honáért élni halni olyan,
Ki fejledve nyugszik egy hitvány zugolyban.

Szalontánál csaptak össze,
Folyt piros vér alkonyatig;
Megszakadt Rákóczi népe,
Meg sem állott Nagy-Váradig.

E miatt kemény haragban
Rágja nyelvét *Győri Jakab,*
Hadnagyok közt a legkisebb,
Hajduság közt legderekabb.

Vesz török csuhát magára
(Volt elég a csatamezőn);
Kontyot is köt: tarka turbánt
Patyolatból piros fezén.

Harcsaszáju pisztoly kettő
S hosszu handsár öve megett;
Ajakán bitang török szó
— Hamis pénz, de jól penegett.

Táboron igy ló-keresni
Egy kantárral végig halad;
Hét ezerre, úgy, mint egyre,
Becsüli a pogány hadat.

S hét ezerből *három százra* . . . .
Mennyi is jut csak egy felé? —
Látja, hogy ma győzelemre
Nincs egyéb út, mint a cselé.

Ott a *Kenderér*, bizonyság,
Rajta innen a *Testhalom:*
Ott fehérlett Áli szerdár
Sátora, az éroldalon.

Közelében egy lefordult
Csónak — szellős tábori pad;
Csónakon ült a bölcs díván
És — *alatta* Győri Jakab.

Váltig mondja Bethlen István,
Ősz hajára emlegeti:
Rákóczinak e csatával
Hogy' lement a becsületi;

Váltig mondja, hogy az ország
Fejedelmet másat kiván:
Rázza kontyát Áli szerdár,
Keveset szól a bölcs díván.

„Majd bizony, e *légy csipéssel* [1])
Úgy megszédült! alig, alig . . .
Csak az éjjel ránk ne üssön,
Fel ne verjen fris hajnalig!“

Hallja, mint fél a pogányság,
S visszaoson Győri Jakab:
Szalontára, a *hajdúkhoz*,
Megviszi a hallottakat.

[1]) Történeti.

„Fürge hajdúk, jó vitézek!
Csöndes, álmos az éjszaka;
Jól behallik, a mint ágyuz
Réteken a bölönbika.

„Nem süt a hold, gyér a csillag,
Ködbe hamvad parázs tüzök;
Előálmot alszik *ottlenn*
A fölebb nem szitott üszök:

Nossza, hajrá! a törökre!
Nem hibázhat merész cselünk;
Én vezetlek: ti utánam
Mint az árnyék. Jézus velünk!"

A *futásról* én nem egyszer
Hallgatám a nép öregét:
Ifju lelkem szomjan itta,
Tej gyanánt, az édes regét.

Kilencz helység — (már ma puszta:
Szalontai zsíros határ):
Népe gyakran messze züllött,
Míg elölte török-tatár.

Keszi, Kéza, két Vásári,
Gyarak, Vimer, Simonkerék,
Kölesér, Panasz — hol minden
Templomhelyet jól ösmerék.

És, hamikor futni kellett,
A nép kincse: kapa, kasza
Mind a várban lelte helyét;
Ekkor is volt nagy halmaza.

E kaszákból sok szekérrel
Győri gyorsan alávitet;
Messze a tart megkerülik, —
Gyöpös az út, az éj siket.

Sok vizes rét, sok mocsár van
A pogány had háta megett:
Szerinszerte mind kaszával
Telehányják az ereket.

A sás kardja, buzogánya
Rejt halálos, fényes aczélt; —
Nem kérdezik a kik teszik,
Maga Győri tudja a czélt. —

Már sötétlik pitymalatra
Hajnal előtt, éjfél után:
Lóra szálltak, lesbe álltak
Győri és az *öt* kapitány. [1])

Osztva ketté kis csapatjok
A török két szárnya felől:
Százötven ló, — s gyalog, a mi
Benszorult a pogány elől.

Hát csak egyszer, jeladásra,
Perdül a dob, rézkürt riad;
Mintha ég-föld leszakadna
Tomboló zaj, sivás miatt.

„Rajta, Rajta! Hozzá, Hozzá!
Jézus segits! Jézus ne hagyj!“
De helyéből, a sötétben,
Nem mozdul a maroknyi had.

Csattog a kard, puska durrog
Mintha folyna bősz viadal:
Kézre hurkolt vad lovának
Vonszolásán ébred a tar.

---

[1]) Egri, Jőthe, Bakó, Csizmadia, Torma nevűek. Okmányilag ezek voltak a szalontai háromszáz hajdu vezetői.

„Allah! Allah! itt az ellen!
A *derék had*, Rákóczival!“ —
Hát megől most nagy-sok sűrü
Daru rebben, vadlúd rivall.

„Merre fussunk, hogy kijussunk?
Földön is kard, *vízben* is kard!
Allah! Allah! már fejünkre
Égből szórja le a magyart!“

Ekkor aztán: rajta! vágni!
Mint a vetést, egymás után,
Szigetenkint, és egyenkint
Győri és az öt kapitány.

Szigetenkint, lápon, éren
Másnap is még, sőt hetekig,
Úgy vadászták, úgy halászták,
Élve, halva, mérföldekig.

Sok, szájában ki zöldellő
Árpaszemmel, éhenveszett; —
Szalontánál a háromszáz
Hajdu dolga ekkép esett.

ARANY JÁNOS.

KÖNNYÜ BÚCSÚ.

Bármikor ints, mennyei kéz!
Lelkem innen szállani kész,
Szállani, mint fecskemadár,
Melyet délen szebb haza vár.

Mi is volna, a mi maraszt?
Virág helyett sárga haraszt,

Ujra festett ócska tárgyak,
Szárnyaszegett régi vágyak?!

Vagy egy nappal nézni tovább,
Mint sürög a világ odább,
És az embert, a mint görbe
Utjain fut körbe-körbe?!

Életem egy tiszta patak,
Bérczek alján védve fakadt,
Szélvész nem vert rajta habot,
Tükre fürdette a napot.

Zöld partjain játszott velem
S meg is játszott a szerelem;
Lakmároztam éles mézén,
Fulánkit is gyakran érzém.

Mikor az ég rám pillantott,
Pöngettem egy gyönge lantot,
Hangjában sok volt a hamis,
De volt néha egy igaz is.

Szivem lángja ha kiégett,
Nyertem érte bölcseséget,
S tőrbe, cselbe bonyolultan,
Óvakodni megtanultam.

Aggódtam a haza sorsán;
Kedvét, búját hiven osztván,
S fájt, hogy a sok dőre beszéd
Megöli a honfi eszét.

Elég volt a tarka játék,
Melyet itt lenn űzni láték,
Szebbet jobbat látni vágyom
Valamely magasb világon.

Ha az örök utra tértem,
Sziv itt nem hasad meg értem,

Vissza se húz földi vagyon;
Könnyü vagyok, könnyü nagyon!

Nem lesz az a búcsú nehéz,
Bármikor ints, mennyei kéz!
Csüggedőben árva lelkem
Nem mulat e puszta telken.

Mint idegen helytt a vándor
Leveri a port magáról
S uj reménynyel vigan indul
Szűk látköre gátjain túl.

LÉVAY JÓZSEF.

A BELÉNYESI GÁBOR ÓRÁJA.

Beszély kelet nélkül.

I.

Ama kérdéses nap reggelén az ifjú Belényesi Gábor, a ki mindössze is hat hónapos pesti lakos volt, egy nagyon kellemetlen dologra tökélte el magát, olyasmire, a mit hirlapi divatos nyelven e szóval fejeznek ki: önfelakasztás.

Levén pedig hősünk okos egy lófő székely, nem minden megfontolás nélkül jutott ily eltökélésre; de minél többet fontolgatta a dolgot, a helyett hogy elállott volna tőle, még inkább ragaszkodott hozzá. Ugyan is: nem volt pénze; kölcsönért hasztalan folyamodott nemzetes Kövecs Gábor uramhoz, megboldogult édes anyja lelkitesti jó barátjához, az ő volt gyámjához és most is keresztapjához; verseit, drámáit a főváros valamennyi kiadója csodálatraméltó egyetértéssel vissza utasitotta; a mi legfőbb, házi asszonyának leánya Kenyeres Juliska, a kit nőül akart venni, mihelyt szert tehet biztos jövedelemre, kereken megmondta, hogy kormányhivatalnok Tollagi Mátét, a ki évi 900 frt. fizetés mellett a haza felvirágzására leveleket pecsételget, többre becsüli, mint őt, az irodalom fiatal bajnokát és . . . . . vértanujelöltjét. Bizonyára volt elég ok ama kötél megfonására, a melylyel Gabink nyomorú életének véget vetendő vala; az igazat megvallva Gábor azt hivé, hogy ennél világosabban kimutatva soha sem volt az önfelakasztás mulhatlan szükségessége. Mégis, felakasztani magát huszonnégy éves korában, vajmi szomorú! Ebben a korban az élet, habár egy józsefvárosi padlásszoba ablakából és visszautasitott kéziratainkközül nézzük is, bir oly kecsekkel, melyek hathatósan érvelnek annak megnyujtása mellett. Mikor Gábor bevégzett és bepe-

csételt két levelet, melyek közül egyik igy kezdődött: „Kegyetlen Juliska, kedvesem! E soraim olvasásakor megszüntem élni . . . .“; a másik: „Kőszivű Kövecs Úr! E soraim tudatják önnel, hogy emberiséget levetkező magatartása okozta halálomat . . . . .“ leült és arról elmélkedett: nincs-e az önkivégzések lajstromában a kötélnél kevesbé nyaktörőbb és visszatetszőbb? Eszébe jutott, ez alkalomból, hogy a vizbefúlástól megmentett egyének nagyon kedvezőleg nyilatkoztak a világból kimenetel e módozatáról; azonban mégis jár vele kellemesnek nem mondható két-három percznyi tikácsolás. Olyasmit kéne kigondolni, a mi mentesitve van a tikácsolásról. Olvasott volt egy franczia regényben némi *hatchis* nevű perzsa fűről, mely a legtűndériesebb és kábitóbb látomások szárnyain ragadta fel a hősnőt a túlvilágba; de a Török József hirdetései között soha sem látta a szert; különben is a pesti gyógyszerészek nemhogy mérget, de egy gyűszűnyi mákonyt sem adnak orvosi rendelvény nélkül. Nyomorú gúnyora a törvénynek, hogy orvosi közbenjárás nélkül meg se halhasson az ember! Gabi azon bánkódott, miért nem lett orvosnövendék, akkor legalább saját rendelvényével mérgezhette volna meg magát; de miután ezen már túl volt, azon bánkódott, miért veszett össze orvosnövendék barátjával Wisenheim Henrikkel; a kitől őszinte véleményt kért volt egyik költeményéről és a kivel ez őszinte vélemény miatt hallgatólag hadi lábon állott. Szorongva tanakodott a felett is, nem jó volna-e szájába dugni egy pisztoly csövét és azután megrántani a ravaszát, de nem volt pisztolya; eszébe ötlött az is, hátha jó keményen bedöfne egy tőrt a szivébe, de a tőrt soha sem állhatta; végre még az a módozat is megfordult elméjében, melyet a megcsalt varróleányok szoktak alkalmazni, t. i. bedugják lakószobájuk minden nyilásait, egy szenelőn szenet gyujtanak, azután lefeküsznek ágyukba és ott kényelmesen elgunnyasztanak, mignem szép csendesen megfúladnak. De erre pontosan tudnia kellett volna, a szükséges szénmennyiséget, aztán még szenelő is kellett volna, s ha mindezek meg vannak, a Gabi szobáján annyi volt a nyilás, hogy ezek mindnyáját csak nagy munkával lehetett volna bedugdosni. Utóvégre minden oldalról megfontolva a dolgot, átlátta, hogy csak a kötél meg a Duna közt választhat; feldobta hát utolsó huszkrajczárosát, hogy ez döntse el a kérdést. A huszkrajczáros czimet mutatott, ez pedig felakasztást jelentett. Gábor felcsapta a kalapját

s készült kimenni a házból, hogy megvegye e műtéthez a szükséges kötelet és szeget.

Előbb azonban egy kis szíverősítőt akart bevenni, e célból kibontá utolsóját annak a hat üveg bornak, melyet most keményszívű, de egykoron barátságosabb indúlatu keresztapja küldött volt az ő bőkezűsége idején. A bor ámbra-szinű tasnádi ó bakator volt, tele zamattal. Hig topázként gyöngyözött a pohárban. Belényesi Gábor önkénytelenül fanyar mosolyra fakadt, mikor olvasá a czédulán keresztapja tréfás feliratát: „Élet-essentia.“ „No most az egyszer igaza lesz a vén zsugorinak, mert ez a bor örök életnek válik essentiájává.“ A bor mindazáltal felderitette s vérét gyorsabb hullámokban űzte ereiben. A nap midőn poharát a borral rá feltartá, aranynyilakat látszék átlövelleni rajta, s felszinén fénysziporkák tánczoltak, mint megannyi borlidérczek. A Gabi pohara öblös volt, de ő számba sem vette, hanem megtöltötte három izben és a bor mindannyiszor fülébe csenditett, valahányszor vigan csorinkált le egyik nedvtartóból a másikba. „Élet-essentia neked Belényesi Gábor, essentiája a hosszú életnek.“ Ez az élcz annyira megtetszett a székely kedélyességtől nem idegen Belényesi Gábornak, hogy meglehetős magas kedvben ment le a lépcsőzeten keresni egy kötélverőt.

A kötélverők történetesen nem oly gyakoriak, mint a másféle kereskedők, úgy hogy Gábor egyre sem talált az ő utczájában. Kiment hát abból s neki indult egyenest a belvárosnak, gunyosan lépdelve a jövő-menők közt, mint aféle gavallér, a kinek már semmi baja, semmi gondja. Ott haladtak sulyos terhek alatt görnyedő hordárok, dévaj czipész-inasok, kezökben seres kancsóval, napbarnitotta munkások az épülőfélben levő házak körül, porlepte rendbiztosok, veritékben fürdő hándlézsidók és a zálogháznak tartó nők kezökben összekötött motyóval — Gábor a legmélyebb lelki szánalommal tekintett e szegény nyomorultakra, mint a kik arra vannak kárhoztatva, hogy tovább is folytassák ezt a hitvány életet, melytől ő nem sokára megszabadul. Mit neki most hőség, por, baj, zálogház? Egy óra mulva oly messzi lesz mindezektől, hogy ha az egész Józsefváros minden szegénysége, nyomorúsága egy torokkal kiáltana fülébe, még sem tudná felébreszteni. Igy haladt tovább emelkedett hangulatban, büszkén, hogy ő annyira felette áll mind e nyomoru teremtményeknek, mig fel nem tekintett s

meg nem pillantott átellenben egy bolt kirakatában szép sorjában kiaggatott istrangokat.

Gábor rendületlen volt eltökélésében, de tényeket sikkasztanánk el, ha tagadnók, hogy ez istrangok látására hideg borzadás futott végig a hátán. A dolog valósága az, hogy ezek az istrangok sokkal durvábbaknak tetszettek neki, mint azok, a melyeket képzelődése varázsolt volt lelki szemei elébe. A kötelek erősek voltak, tiszta kenderből, kétségbehozhatlanúl újak, szépen megfehéritve. Az az eshetőség nem fordulhat elő — elmélkedék Gábor — hogy egy ilyen kötél elszakadjon, s ezzel hosszu lánczsora vala megkezdve azoknak a gondolatoknak, melyeket eddigelé szándékosan kikerült volt, de a melyek most már ellentállhatlanul tolultak lelkébe, például: mekkora zavar lesz a házban, mikor észreveszik, hogy ő felakasztotta magát? Nagy hihetőséggel nem fedezik fel húsz-huszonnégy óra előtt. Fel fog tünni hogy őt senki sem látja a háziak közül, ekkor aztán valaki — meglehet épen Kenyeres Juliska — felszalad a lépcsőn és hatalmasan kopogtat a Gabi szobája ajtaján, kérdi: nincs-e valami baja? Senki sem felel. — Szünet. — Erre Julis megpróbálja a kilincset és látándja őt mint függ nyakánál fogva, feje mellére hanyatlott, ujjai mint megannyi síp szétterjesztve, csizmája orra hasztalan kisérli csokdosni a padlozatot. Iszonyu lárma támad. Juliska sikoltozva lerohan a lépcsőkön és elájul. Kenyeresné s a szobaleány kifutnak az utczára és rendőr után kiáltoznak; a szomszédok ablakot nyitnak s kinéznek. A lépcsőzet tere megtelik bámészkodókkal; a tömegen egy orvos furakozik át, felvezetik, Gabit levágja és megtapogatja ütereit: az esti lapok egy tiz soros czikket hoznak e czim alatt: „Öngyilkosság a Józsefvárosban.“ Azután a Rókus-kórházban a tudós doctor urak kisütik, hogy Belényesi Gábor pillanatnyi elmezavarban végezte ki magát; évek mulva pedig mikor Julis Tollagi Mátéhoz és az ő 900 frt. o. é. fizetéséhez férjhezment, Gabi állandó kisértete lesz a kandalló melletti elbeszéléseknek és évről évre fog nyerni a leirás érdekfeszitő voltában. Julis meghatóan beszéli el, hogy látta őt lóginyázni, arcza sárga volt, mint a halál és nyelve messzire kiöltve; a beszélyből folyó tanuságot pedig Tollagi Máté mutatja fel, mindannyiszor ismételvén: mindig gondoltam, hogy az a ficzkó hóbortos.

Gábor megállott, kalapját leemelve s megtörölte a homlokát. Mind ez semmiképen sem volt inyére. Magát felakasztani még megjárta; de felakasztani magát és úgy öröködni meg a

Tollagi Máté emlékezetében, mint holmi félkegyelmű léhűtő, ez nem épen az volt, a mit Gábor elérni ohajtott volna. Utóvégre is lenni kell valami dicsőségnek a hirtelen halálban. Juliskában fent kéne maradni e végzetes esemény némi olyszerü emlékének, a mi a házas-életi feleselgetések pillanatában őt mindig ilyszerü felkiáltásra kisértse: „Oh Máté, te nem vagy olyan lovagias, mint szegény Gábor volt!“ Ugy van, de mikép lenne ez kivihető? A Duna szele könnyü felhőit fuvta a borszinű pornak a Gabi arczára és fürteire és ez szintugy élénkité gondolatai kerekeit, mint másoknál a szeszital vagy tobákolás. Miért is nincs most háboru, hova elmenne a legveszélyesebb állásra, hogy elessék hir- és dicsőség-koszorúzottan? Miért nem vadulnak meg valamely fogat lovai, hogy elejökbe rohanva, kiragadhasson egy siket vénasszonyt, míg ő maga a bősz mének patkói alatt találja halálát? Miért nem robban fel valahol valami s nem röpiti őt a légbe, mig karjaiban tart egy sértetlenül menekülendő czipész-inast? Miért? . . . . itt azonban fenakadt. Katona zene hatott fülébe s megfordulva látta a zenekart harczias pompával közeledni, környezve egy rakás utcza-kölyöktől.

A ki magát fel akarja akasztani, annak megbocsátható, ha halála előtt még egy kis jó zenét akar hallani. Gábor még mind a bolttal átellenben állott, csak az utczán kellett volna keresztül mennie, hogy belépjen. Ezt a keresztülmenést azonban elnapolta addig, mig az utolsó katona is elléptet mellette; néhány lépést hátrált hogy jobban hallhassa és láthassa az érkezőket. A zene közeledett, a helyőrségből egy teljes zászlóalj élén; elől ment a vezérdobos, nagy ezüst gombos nádbotja amugy villogott a nap fényében, utána a zenészek a nagy dobbal, melyet két kerekén egy hatalmas eb húzott, utánok egész csapatja a kisdobosoknak; az őrnagy harczi paripáján, a zászlóalj legénysége villogó fegyverekkel és a szélben lengő lobogóval. A nép minden oldalról özönlött és az utcza két járdája csakhamar zsúfolva lőn; a különböző alaku rézhangszerek, a réztányérok, dobok, harsogtak, csengtek, peregtek, puffogtak, mignem az egész fényes látomás eltűnt az utcza egy kanyarulatában.

De nem tűnt el úgy, hogy a Belényesi Gábor fejében változást ne okozott volna. A zene után a Gábor agya forrongott a dicsőség álmaitól, s másodizben leemelte kalapját, mint szokták a fedőt a fazékról, mikor nagyban rotyog alatta. A felakasztás eltűnt az ő terveiből; érezte hogy számára nagyobb-

szerű valami van fentartva. Feláldozza életét, de nem potomra, hanem valamely nagyszerű tudományos felfedezés előmozdítására. Léghajón felemelkedik embertől meg nem kisérlett magasba: kisérleteket tesz robbanó ezüsttel; leereszkedik a Duna fenekére s ott sziklákat repeszt; vállalkozik önkéntesnek az észak-sarki expeditióra — tesz olyasmit, a mi gyorsan kiragadja a földtekéről és egyszersmind babérral koszoruzza hálántékait. Kedve kerekedett többet is hallani abból a zenéből, mely őt ennyire felvillanyozá; utánok rohant és a katona zenekart környező csőcselékkel nem egy oldaldöfést váltva, s szintannyi tiszteletteljes megszólítást nyerve, addig lökdösödött és lökdöstetett, mig előnyös helyre vergődve a vezérdobossal egy sorban lépdelhete, kezeivel hadonázva és magában beszélgetve; a körülette levőkben azt a gyanut gerjeszté, hogy valami lipótmezei szökevény. Ily állapotban jutott el az Újépületig s miután a katonaságot egész a laktanya kapujáig kisérte, a legelső tárgy, a mit megpillantott egy komédiás vala, a ki a Széchenyi-ligetben egy szőnyeget leteritve épen felmászni készült egy rúdra, melyet társa a hasán tartott sulyegyenben; e látvány meglehetős számu nézőt gyüjtött volt a komédiások körül.

A zene elhallgatott. Gabi a komédiásokat szemügyre véve, fenhangon igy szólt magában: „Hogy a manóba, hisz nekem épen e kellett!“ és ahoz a komédiáshoz járulva, a ki a rúdat tartotta, arra kéré: ereszsze őt csak öt perczig arra a szőnyegre, hadd szóljon egy pár szót a néphez. A komédiás előnyösnek tartván minden oly eljárást, a melynek következtében nagyobb tömeg csoportosul körűle, készséggel beleegyezett a Gabink kötélre szánt húszkrajczárosáért. Gabi kézbesitette a fellépti dijt, beállott a szőnyeg közepére s ilyen módon kezdé szónoklatát: „Uraim, hölgyeim és más hallgatóim mind két nemből, ugy nézzetek rám, mintha meg volnék halva; mielőtt azonban ezt tenném, valami nagyszerü cselekvényt akarnék végrehajtani, hogy ne kelljen koporsómban feküdnöm éhezve és szomjuhozva a közelismerés és helyeslés után, mert ez a lélek eledele és itala. Marcus Curtius, a kiről mindenki fia és leánya olvasni fogott, mindössze is annyit tett, hogy beugrott lovával egy nagy gödörbe és megmentette hazáját; ha volna itt egy gödör az én lovam is a Marcus Curtiusé után menne — ámbár nekem nincs lovam — az ördög elvinné azt a gebét, ha meg nem tenné! Igy hát a mondó vagyok, ha van itt olyan úri ember, a ki valamely nevezetes felfedezés által fényes nevet

hagyhatna utódainak, azonban találmánya oly természetű, hogy az első kisérlőt légbe röpitené, szóljon csak egy szót és ime én az leszek, a ki légbe röpitteti magát.“

A közönség, e beszédet a nyaktörő mulatsághoz illő bevezetésnek tartva, jóizűen nevetett: az egyik komédiás hasznositá ez alkalmat kalapjával körüljárván a népet. Belényesi Gábor folytatta szonoklatát, növekedő hévvel ajánlkozva; de midőn látá hogy a nevetés kaczagássá fajul és a rúdtartó figyelmezteté, hogy a kiszegődött öt percz, s ráadásul még más öt is, eltelt: úgy vélekedett némi megvetéssel, hogy a Széchenyiliget nem a felfedező szellemek hazája, s visszavonult a szőnyegről, keresni más kevésbbé buta helyiséget. De alig tört keresztül a nézők gyürűjén, egy kékbe öltözött férfi állott elébe; Gabi rég észrevette volt, hogy ez a férfi őt szemmel tartja.

— Komoly-e az ön szándoka, kérdé ez az egyén, részegezve egy pár rejtélyes és fürkésző szemet.

— Ha ugy tetszik, formaszerű irott szerződésre léphetünk bélyeges papiron; felelt Gábor elhatározottan.

— Ön azt állitja, hogy kész rögtön feláldozni életét, akármely nagyszerű új találmány érdekében?

— Még úgy is feláldozom, ha a találmány nem új, hanem régi, lelkemre!

— Jól van, ugy hát kövessen.

II.

— Hol van szállva? kérdé az idegen, miután ketten kevésbbé népes utczákba értek.

Belényesi Gábor megmondta nevét, lakását és az idegen tudakozódására elbeszélte élettörténetét nagyjában, úgy szintén azt az okot is, a mely őt arra birta, hogy öngyilkosságot tervezzen; Gabi őszintén válaszolt az elébe tett kérdésekre s bölcselmi elmélkedéseivel sem fösvénykedett. Előadta küzdelmeit, füstbement reményeit és szerelmét. Lefestette Kenyeres Juliskát s megátkozta Tollagi Mátét feje tetejétől egész a lábujja kis körméig minden izében. Erre az idegen azt kérdezte: ért-e valamit a villamossághoz és delejességhez. Gabi azt felelte, hogy konyit hozzá, ma reggel is épen erről olvasott időtöltésből.

Az idegen megállott s Gabit újból fürkésző tekintete ostroma alá vetette.

— Én felfedező vagyok, monda végre, mintegy vontatva: de miután az én találmányomat szintugy megpróbálhatjuk az ön szállásán, mint az enyémen, és miután a történhető végzetes kimenetel esetén az ön hullája nekem nemcsak alkalmatlan, hanem vészthozó is lehetne: azt inditványozom, hogy menjünk az ön szállására.

— Hát a találmány hol van? kérdé Gabi minden zavarodás nélkül.

— A zsebemben, — lőn a válasz.

A Gabi szállását csakhamar elérték, útközben azonban némi kimagyarázhatlan érzés vett erőt rajta. Ugy tetszett neki, hogy az ő sphinxszerű, mosoly nélküli társa nagy gyorsan valami rejtélyes hatalomra jutott gondolatai és mozdulatai felett, ez által elzsibbasztotta agyát és egyszersmind járási képességétől is megfosztotta. Gabi tántorgott s minden bizonynyal elesik, ha társa meg nem ragadja és karon nem fogja. Ezután, noha megkisérlé küzdeni e bénitó varázserő és delejesség ellen, de eszmélete csak akkor tért vissza, mikor azt vevé észre, hogy szobájában ül egy karszékben és az asztal átellenben levő oldaláról társa néz rá merően.

Gabi azt képzelé, hogy a csalfa idegen rászedte és kisérleteit az ő tudtán kivül megkezdette rajta. Szólani próbált, de nyelve csak érthetlen hangokat dadogott. Behunyta szemeit s hátradőlt székében. Ekkor az idegen következőket tette és szólotta: — kihuzott zsebéből egy nyakbavető vékony rézlánczot, máshonnan meg elővett egy zsebóra alakú rézlemezt és ezeket letette az asztalra egymástól jó távol; azután igy kezdé halk beszédét.

— Ezek az én találmányaim, egész életem munkásságának terményei, s könnyen megeshetik hogy rögtön megsemmisitik az életet — és ez az, a mit meg kell kisérlenünk. Ez az óra a használójának akkora hatalmat ad embertársai felett, hogy neki semmi kivánnivalója nem marad e földön, kivéve azt az egyetlent, hogy ez órát erővel és egészséggel használhassa. De az óra csak e lánczczal összekötve működik, mert az órában rejlő titokteljes erőket a láncz egészíti ki, a kettő egyesitett hatása pedig akkora, hogy ha oly egyén veszi magára, kiben a test villamossága nem elég erős ellensulyozni e készülék hatását, rögtön szörnyet hal. Bennem, tudom, nincs meg a kellő testi villamosság; én hidegvérű vagyok, már pedig ideges és hő vérmérsékletű egyénre van szükségem. Éveket töltöttem oly egyén

keresésében, a ki magát önként alá merje vetni e kisérletnek; de mig a végzet önt ma előmbe nem adá, senkit sem találtam, a kinek lett volna kellő bátorsága vagy kétségbeesése. — Most is szilárdúl el van-e ön tökélve szembemenni a halállal?

Gabi a mennyiben felfoghatá e kérdést, érzé, hogy valami műtét által el van csalva tőle a nemmel válaszolhatás hatalma. Megnyögte magát, hasztalan törekvett kezét szemeihez emelni és azokat felnyitni; karjai ólomként tapadtak oldalához.

— Ön igent mond, jegyzé meg az idegen nyugodtan. Jól van, öt percz mulva vagy oly magasan fog állani az emberek felett, mint egy király, vagy meg lesz szabadulva nyomorúságaitól.

Felvette a lánczot, a Gabi ülőhelyéhez közeledett és a nyakába vetette. Gábor tetétől talpig összeborzadt, mintha a hideg rázná. E roham három izben ismétlődött, kétszer annyi percz alatt, mintha az életet akarná kirázni Gáborból. Azután elcsendesedett.

— Most figyeljen, monda az idegen, és a Gabi jobb kezét megfogva az óra felé irányzá. Akaszsza belé ezt az órát a lánczba, s ha a nagy rángás meg nem öli önt, úgy ez a készülék ellentállhatlan delejes igéző erőt kölcsönözend önnek, minden emberi lényre, mihelyt rá fogja irányozni e mutatók egyikét. Lássa, két ilyen mutató van, mint az órán. A kis mutató mindenkit arra kényszerit, hogy épen ellenkezőjét cselekedje vagy szólja annak, a mit különben akarna; a nagy mutató pedig azt miveli, hogy az az egyén, a ki felé van forditva, okvetetlen igazat mondjon. E két erő közül az elsőnek mivoltát legott megérti ön, ha meggondolja, hogy az emberi ész egy vitatkozó gyülés, melyben a jó és rosz, okos és bolond, nemes és aljas indulatok tanakodnak az ember élete mindegyik cselekménye felett. A becsületes emberben a jó indulatoké a parlamenti többség: a semmirekellőben pedig a roszaké. De épen mint az élők gyüléseiben láthatja ön, hogy némelykor egy kalandor kisebbség visz ki véletlenül valamit: úgy az észben is a rendszerint főlényben levő indulatokat olykor-olykor, kimagyarázhatlan módon, leszavazzák a másneműek, annyira, hogy a különben derék ember fenevadhoz illő tettekre vetemedik, a gaz pedig nemeslelküséggel határos dolgokat hajt végre; a bölcs úgy viseli magát mint egy futó bolond, a bolond pedig legokosabb tapintatosságot tanusit. Ez azonban forradalmi állapot és a kis mutató működése abban áll, hogy ezt az állapotot idézze

elő az ön tetszése szerint. A mi a nagy mutató erejét illeti, ennek ez a titka: az igazság az a főerény, a melyről bizton állithatjuk, hogy mind a többit magába foglalja; ezt az erényt gyakorolják az emberek a természetes állapotban. Azonban eljön a czivilizáczio és egy rakás gáttal, melyeket élelmességnek, udvariasságnak, illemnek hivnak — vagy helyesebben — egyetlen nagy gáttal, az elővigyázattal, minden oldalról úgy eltorlaszolja az igazságot, hogy mikor az emberek elérik a czivilizáczio tetőpontját, jobban irtóznak egymásnak megmondani az igazat, mint valamely bűntényt elkövetni. No, már, mikor ez a nagy mutató némi láthatlan folyadék által az agyra hat, akkor az emberek elméjében teljesen feldönti az elővigyázat ösztönét, ugy hogy a nyelv korlátlanul fecseg s mindent kitálal, a mi a szivben van. Értett-e engem?

Az idegen egyet hátralépett és tekintélylyel intett Gábornak, hogy vegye fel az órát s akaszsza a lánczba. Gábor összegörnyedt a székben, mintha gyengén ellent akarna állani, azonban mégis gépiesen engedelmeskedett. A mint az órát megérinté, a zsibbadtság abban a szempillantásban lehullott róla. Talpra szökött, mintha felvillanyozták volna, egész erejéből szoritotta kezével az órát: olyszerü érzés fogta el, mintha az óra kezéhez ragadt volna s onnan soha senki el nem szakaszthatná. Felpirult arczczal, lihegve, testében kinos fájdalommal, mintha millió tűvel szurkálnák, tántorgott a szobában, görcsös rángások közt probálgatva beledugni a láncz horgát az óra gyűrűjébe; olykor félbehagyta kisérleteit, s ilyenkor öklével verte mellét, a mely úgy emelkedett, mintha ki akarna szakadni. Végre sikerült neki és ekkor egyszerre a jólesés kimondhatlan érzése ömlött el egész valóján. Megállott, arczán mosoly lebegett, fejét hátra vetette, s rendkivüli magasztosultságában szemeit behunyva: „Oh, a mennyben vagyok!“ mormogá.

— Ah! felkiáltott az idegen ujjongva: önnek sikerült. Az emberi lelkek titkai, gazdagság, hatalom, méltóság, minden az öné. Mindenhatókká lettünk!

— Úgy érzem magam, mintha szárnyaim volnának! sohajtott Gábor elragadtatva. Levegőt, levegőt! repülni tudnék!

— Az egész világ előttünk van, kiáltott az idegen. Jerünk! s mind-ketten a lépcsőkön le s a házból kirohantak.

III.

Mikép jutott oda, megmondani nem tudta, de Gabi, barátja karján, Pest legnépesebb utczáján találta magát. Kocsik robogtak, emberek özönlöttek a járdákon, az újonnan feltámadt Magyarország fővárosának kereskedelme, divatja, pompája, mindegyre változó és meg nem szakadó panoramaként vonult el szemei előtt. Gábor nem szólt, de legmagasztosabb örömet érzett szétáramlani ereiben. Feltekintett, látta az agg és mindig ifju Duna tulsó partjain büszkén emelkedő királyi lakot, Mátyás palotáját. „Él magyar, áll Buda még!“ morgá magában, „ujból maga ura, maga intézi, rendezi ügyeit.“

— Úgy van, válaszolt társa, a ki, mint Gabi, el vala ragadtatva az örömtől, ott is megkisérthetjük hatalmunkat, a hol a haza ügyeit rendezik. Egy napot szentelhetünk a talizmánunkkal teendő kisérletekre; holnap aztán utána látunk és magán érdekünkben hasznositandjuk.

Gábor még nem kisérlette volt meg az óra hatását. Kivette zsebéből s körültekintett, hogy kivel tehetne próbát. Az utcza átellenben levő oldalán egy húsárus bolt előtt egy tagbaszakadt jóforma rendbiztos állott, arczán a becsületesség teljes kinyomatával. Gábor órája kis mutatóját forditá a közbátorság e jeles tisztviselője felé, hogy hajtasson végre vele olyasmit, a mit megtenni esze-ágában sem volt. A rendesbiztos megrezzent, pillanatnyi habozás nélkül megfordult, belépett a húsárus boltba, a fogasról leakasztott egy borju-czombot s elinalt vele.

A mészáros észrevevén a lopást, a boltajtóba rohant, vére arczába tolulva, épen kiáltani akará: „Tolvaj! fogják meg!“ Gábor azonban a kis mútatót felé irányozva, kényszerité őt természetével homlokegyenest ellenkezőt tenni. A mészáros arcza mosolyra derült, és szája ily szavakra fakadt: „Rendbiztos úr, vigye isten hirével. Nem gyakran szoktam adni: ez érzelem merőben új előttem!“

Gábor kandi lőn többet is tudni erről az egyénről, a ki ily őszintén vallá bé szükmarkuságát, s hogy vallomásai folytatására birhassa, a nagy mutatót forditá felé. A mészáros legott elkezdé az önvádolást.

— Oh, úgy van, folytatá, a mint csak torkán kiférhetett, nem figyelve a körülte gyülekezni kezdő tömegre: vigye bátran azt a czombot, s ha boltomból az utolsó falat húst is elvinné, század részét — mit mondok — ezred részét sem vinné

el annak, a mit üzletemmel csaltam. Isten bizony, tudom, szemeteket, szátokat eltátnátok, ha tudnátok hány olyan font hust irtam fel tehetősebb vásárosaim számlájába, a mi soha sem ment ki boltomból; mennyi csontot, porczogót tettem nyomtatéknak, mennyi beteg marhát árultam el s nyertem rajtok minden krajczár után egy forintot. Imhol, nézzétek azt a darab oldalt, a mi ott függ. Mindössze is ennyi van abból a tarka tehénből, melyből egy falatot nem ettem volna akkora darab aranyért, mint a tehén maga, de megkúráltam egy kis savanynyal s kapva kaptak rajta, észre sem vették, hogy a kövére igen sárga, a húsa meg barnácska; semmi, az orvosnak is élni kell; ha tudná mennyi beteget köszönhet nekem. . . . .

Gábor nevetett, de tartva tőle, hogy a becsületes mészáros igen messzi haladva menthetlenül tönkrejuttatja magát, a mutatót egy borotvált pofáju fűszerárus felé fordità, a ki boltja ajtajából kiváló élvezettel hallgatta szomszédja vallomásait. A fűszerárus legott homlokára csapott tenyerével s kiáltott:

— A mit a szomszéd mond, mind jó; de jöjenek, hallgassanak ki engem is, a ki egyházközségemben erénypéldányképp és szigorú erkölcsbíró vagyok. Az ördög vigyen el, ha néha nem jut eszembe, hogy boltomban alig van oly czikk, a melyben ne volna valami mérges anyag; ha mérlegserpenyőm fenekére vetnének egy pillantást, egy jó darab lágy viaszat látnának hozzá tapadva; ez jól segit rajtam, mert vevőim mindig négy lat hijjával kapják a fontot. Ha rábukkan valaki, bocsánatot kérek, azt mondom, véletlenségből tapadt oda, s azzal szent a békeség. De isten engem, mikor rajtavesztett csalókról, csirkefogókról olvasok a lapokban, akaratom ellen is elgondolom: hát engem minek nevezhetnének, a ki théa helyett annyi nyirfalevelet adok és pörkölt kávém jobb részét rozs, meg tengeri teszi!

— Hát engem, hát engem! orditott egy tejárus, a kinek jó kedve kitörőbb volt mintsem a Gabi figyelmét magára ne vonta volna. Hadd mondjam el csak: egy beteg gyermeknek tejet rendeltek — tiszta tejet, úgymond az orvos, a ki azt képzeli, hogy a tehén csak úgy terem, mint a gomba. Viszünk is mi neki tejet, olyat a milyen itt van kannáimban, aztán a mama nem tudja felfogni, miért hal meg gyermeke. De én tudom és a gazdám is tudja, hogy az isten megáldja!

— Hadd szóljak én is egy szót! tört elő egy érdemes nézö boros kosárral a vállán és dühtől tajtékozva. Ha rajtam állana,

mindamennyit összeköttetném s végig korbácsoltatnám Pest fő utczáin. Elvigyen az ördög, ha meg nem tenném, tevé hozzá a nézősereg egyhangu helyeslésétől felbuzditva. E közben azonban a Gábor óramutatója megirányozván a kosaras úriembert, a gyengék e hatalmas bajnoka igy folytatá elmélkedő hangon: Azonban voltaképen nem is tudom miért akarnám én ezeket megkorbácsoltatni, mikor épen most viszek hat butella olyan pancsot egy fiatal leányhoz, a kinek — úgy mondják — meg lehetne menteni az életét, ha ihatna valódi tokajit, hogy erőre kaphasson tőle. A család nem tehetős, minden nélkülözés és takarékosság mellett alig tudta összekaparni e hat üvegnek és a más tizennyolcznak az árát, melyet a fiatal leány hat hét alatt megivott s utána egy hajszálnyival sem érzi jobban magát, a mit én nagyon is természetesnek találok. Mikor az utóbbi hat butellát elvittem, láttam a leányt a nyitott ablakban párnákkal feltámogatva ülni; még mosolygott nekem az istenadta. Ha azzal nem tartok: az üzlet minden előtt, bizony nagy kedvem lesz vala megmondani az anyjának: Nagysám, soh' se vesztegesse pénzét erre a pancsra; ha a kisasszony különben meg nem maradna, jobb lesz meggyűjteni a borra szánt pénzt s egy szép sirkövet venni vele annak idejében!

Gábor nem folytatta tovább kisérleteit. Ott hagyta a tejárust a fűszerárussal nem parlamentaris szóváltásban, az ügy nagyon is személyes volt, és mindegyik mindegyre vett, nem pedig kért magának szót; a kosárvivőt orditozva összetört üvegei felett, melyeket egy erélyes gyümölcsárus, a ki rothadt almákat hozott forgalomba, rugott volt az utcza közepére; a mészárost, a ki boltja ajtaját torlaszolta a felbőszült csőcselék rohamai ellen, melyeket egy dühös halárus vezénylett, feje felett egy döglött harcsát csavargatva. Gábor zsebre tette óráját, elszörnyedve tekintett társára és nagy felindulással igy szólt: „Remélem nem lesz ez igy mindenütt! Teringettét, bizony ritka madár a becsületes ember ezen a világon.“

— Mindenki mindenhol becsületes, válaszolt az idegen nagy bölcsen: de korunk az üzleti vetélkedés kora, a mint egy nagy férfiú megjegyezte.

— No menjünk hát az országgyülésbe, ott — fogadom — nem lesz üzleti vetélkedés, megjegyzé Gábor, a kiben az a gondolat kezde derengeni, hogy az az óra, melyért életét koczkáztatta, aligha nem „ördögi egy szerszám“.

— Úgy van, nem árt betekintenünk az országgyülésbe, válaszolá az idegen és a mi párunk megindult a Sándor-utcza felé; ide érkezve, a képviselőház előtt épen akkor szállt ki egy bérkocsiból egy vidéki család. Gabi megkisérté még egyszer a kis mutatót a bérkocsison és ime csodák-csodája, a kocsis lihegve szaladt a család után, kiáltva: „Egy forinttal többet kértem, vétségből, vegye vissza kérem nagyságdat!“

A Gabi társa ugy látszék jó ismerős volt a háznagyi irodában, és igy könnyen szert tett egy pár belépti jegyre, melynek segélyével be is jutának az idegenek karzatára.

Az ülés javában folyt, azonban — úgy látszott — valami nem volt épen a maga rendén, mert egy ellenzéki képviselő meglehetősen csipős kifejezések kiséretében interpellálta az egyik minisztert az ő osztályában észlelt valamely visszaélés iránt. Gábor nem lett volna oly kegyelet nélküli, hogy épen egy minister ellenében működtesse óráját; de társa ellenkező véleményben volt nemcsak, hanem azt ajánlá, hogy adassanak a ministerrel épen ellenkező választ azzal, a melyet adni akart volna. És igy a kis mutató lőn felé forditva; a minister felkelt és hivataltársai rendkivüli bámulására megvallá, hogy a szóban forgó visszaélés csakugyan igaz, egyszersmind fogadá, hogy haladéktalanul intézkedni fog annak kiirtására.

A ministeri karszékeket elfogta a rémülés, azt hivék hogy kollegájuk megőrült; de mi volt ez az első reműlés a rákövetkezőhöz képest; ugyanis egy másik ministerhez tett újabb interpellatió következtében ő nagyméltósága felállott és a Gabi igazmondató mutatójának hatása alatt imigyen válaszolt: „Úgy van, a tisztelt képviselő úr azt az visszaélést érinti, a melyet én — az igazat megvallva — a leggyöngédebben ápoltam, és a melyet, bárminő hivatalos igéretet tennék is, legyen meggyőződve a tisztelt képviselő úr, szintoly kevéssé fognék megszüntetni, mint saját orromat levágni. Ezt a visszaélést, ha akarnám, sem tudnám megszünteni, mert megkötik a kezemet száma nélküli hivatalnokok és érdekek; én csak akkor vagyok szabad, mikor valami hibát akarok elkövetni, nem pedig a mikor azt jóvá akarnám tenni. A tisztelt képviselő úr arra méltoztat emlékeztetni, hogy mig e karszékben nem ültem, egy izben én is felszólaltam e visszaélés ellen. Szent igaz, és meg vagy győződve, hogy mihelyt megszünöm e kabinet tagja lenni, nem fogom elmulasztani azt ujból ostromolni; azonban különbséget kell tennünk az én helyemen és az ön helyén ülő politikus nyi-

latkozatai között; ezek oly annyira különbözők, hogy ha ugyanazon egy egyén tenné, gyakorlati szempontból még akkor is két merőben különböző egyéntől származottnak kellene. . . . .“

Itt azonban akkorára nőtt a zaj, hogy a minister nem folytathatá beszédét; társai elszörnyülve talpra pattantak, az ellenzék pedig diadalmas gunyorral újjongva, oly egetverő lármát, kaczajt ütött, hogy az üvegtető majd megrepedt belé. A Gabi pártatlan lelkében felötlött, hogy az ellenzéki padokon mégis igen nagy a kaczaj, ez okból kiszemelé a legzajosabban örvendő egyént és mutatóját feléje fordítván oly gyorsan a szószékre pattintá, mintha dróton rántották volna és a következő nyilatkozatra kényszerité.

— Uraim, az imint hallott szavak balzsamként hatottak szivemre, mert bennök a tiszta igazságra ismertem, arra az igazságra, a melyet szólottam volna én is a minister úr helyén, és itt hivatkozom mögöttem álló képviselő társamra, vallja meg őszintén, hogy ő is . . . .

Erre viszont akkora lárma kerekedett, hogy a beszédből többet hallani nem lehete. A Gabi mutatója most egymásután bejárta a ház minden oldalát és minden oldalról ugráncsoltak fel a képviselők zilált hajzattal és egyszersmind kiabálva, szaggatott beszédeik úgy jöttek mentek keresztül-kasúl, mint csatatéren a golyók. Itt is, amott is ki lehete venni egy-egy eltévedt mondatot.

— Én a törvényjavaslat mellett szavaztam, holott nem adtam volna tizezer forintért, ha megbukott volna. . . .

— Ugyan mit tehetek? Ha meggyőződésem szerint beszélnék és szavaznék, soha mig a világ meg nem választanának.

— Választóim ugy kisérgetnek, mint a legyek; most is ott a csarnokban vár két mamlasz.

— Bánom is én, csakhogy helyemet tarthassam meg. . . .

— Azt hiszik-e önök, hogy sokat törődöm vele, legyek csak egyszer minister. . . . .

És igy tovább, a zürzavar magas hullámokat vetett, mint a viharkorbácsolta tenger; az elnöknek majd leszakadt a keze a sok csengetés miatt; végre Gabi a tréfát megelégelve, óráját zsebébe dugá és erre az ülést félórára fel lehete függeszteni.

— Elég volt nekem ennyi ebből, monda Gábor, kipirult arczczal, mikor társával együtt viszont a szabad légen találá magát, hol nagy népcsoport gyült volt már arra a hirre, hogy a

képviselőházat véletlen őrülési roham lepte meg. Ha ez az óra csak olyasmire tanithat, a mire ma tanitott, megyek haza s felakasztom magam, mert ez a világ nem érdemli meg hogy benne éljen az ember, isten utse!

— Hát nem látja ön, miként veheti hasznát az emberek gyengéi tudásának? mentorkodék a Gábor társa: járjuk meg a lapszerkesztőségeket, hogy lássa ön, kik és mikép gyártják a közvéleményt; menjünk el a társaskörökbe, megtanulni ezek üresvoltát, nyomorait és titkos drámáit — a börtönökbe, kikutatni mily kibonyolithatlanul össze van szőve a vétek az ártatlansággal, a tébolydákba, megtudni, mi zavarta meg ezek agyát.

— Nem, minden szentekre nem, kiáltá Gábor elrémülve. Ön az én életemet egy szakadatlan álomnyomássá változtatná. Hagyja hinnem, hogy van jó is a világban, vagy hagyjon megundorodva távozni belőle.

Valami úton-módon szert tettek egy bérkocsira. „Hová?“ kérdé az idegen. „Vissza a szállására?“

— Ugy van, én azzal tartok, válaszolá Gábor elkomorodva.

— Jól van hát, menjünk haza, felelt az idegen szavába vágva. Vannak tán önnek barátai, kiknek szivöket kifürkészheti ezzel az órával s ha ott találni fog valami jót, majd kibékül a használatával.

— Soha se, válaszolá Gábor fejét rázva: ugyan micsoda barátaim vannak nekem? Nemzetes Kövecs Gábor uram, a ki egy hajító fát nem adna érettem, ámbár gyámom és keresztapám; no, találnék is valami jót az ő szivében, hisz neki egy csepp szive sincs. Aztán, hozzá tevé hirtelen felindulva, ott van Kenyeres Juliska, a ki mással barátkozik, s ha az ő szivébe tekintenék, ott találnám Tollagi Mátét; e pedig nem az az ember, a kit látni ohajtanék miként foglalja el a Juliska szivében az én helyemet, a semmirekellő!

Mind e mellett is, miután már egyszer bele jött, egész haza felé való úton, nem ment ki a Gabi fejéből az a gondolat: hátha még egyszer és utoljára arra használná óráját, hogy kiolvassa a Juliska gondolatait? Nem sok reménye volt, tudva hogy a Tollagi Máté 900 frt. évi fizetése mily borzasztóan megelőzte őt a versenyben; ezen kivül nem kétszer-kettő-négyi tisztasággal megmondta-e neki Julis kisasszony, hogy semmi köze sem lehet aféle naplopóval, a kinek minden üzlete a versfaragás? Mindazáltal Gábor — kiben az önfelakasztási gondola-

tok viszont fölényre kezdének vergődni — nyugtalan vala szerzett tapasztalatai keserű volta miatt. Majd kiolvassa a Juliska szivéből, hogy ő is oly kegyetlen, mint a többi — hogy rosz — tán szintoly csalfa Tollagi irányában, mint volt ő iránta; azután kényelmesen felakasztja magát, miután az új találmány minden eredménye megutáltatni, nem pedig dicsőségesen megölni az embereket.

Hogy Gabink agyában még minő más gondolatok jártak boszorkánytánczot, arról nem számolhatunk; mert neki úgy tetszett, mintha a rejtélyes idegen ujból elkezdené fokonként bénitani a Gábor minden tehetségeit, mi közben ördögi boszuvágygyal folytonosan szemmel tartá, hideg vérrel akarván megtorolni azon elhatározását, mely szerint az órával működéstől visszalépését jelenté ki. Gábor megtapogatta a zsebét, az óra még mind ott volt; azután ki akarta venni, de mig ebben fáradozott, a bérkocsi megérkezett, Juliska elébe jött ajtót nyitni és oly kecses, annyira meglepett vala, hogy a Tollagi Máté alacson lelke újból poklokra lőn kárhoztatva. Gabi nagy kisértetbe jött, előbb hogy magát is oda számüzze, azután hogy térdre borulva kérjen bocsánatot Juliskától. De mindezeknél jobbat tett. Elővette az órát és a nagy mutatót Juliska felé forditotta. Julis elpirult, el akart szaladni, de nem tudott.

— Persze, rebegé, ön tudja hogy szeretem s Tollagi Máté csak arra való volt, hogy rábirjam önt, hogy dolgozzék s adja magát valami jobbra a versfaragásnál és más haszontalan firkánál. De ugyan hogy szerethessem önt, ha ily állapotban látom, a minőben most van? Hogy szerethessem?

IV.

Minő állapotban?

Belényesi Gábor kinyitá szemeit s látá, hogy ágyban fekszik. Rejtélyes barátja az asztal mellett ül; Kenyeres Juliska az ágy lábánál áll s valami gyógyszert kavargat számára.

— Hol vagyok? kérdé bágyadtan.

— Ön nagyon roszul volt, monda Julis fél-komolyan. Csak gondolja meg az ember, hogy ön ennyire leitta magát. Ez az úr rendbiztos, a Széchenyi-ligetben találta önt ma délelőtt, midőn felajánlá, hogy akárkiért megöleti magát, a ki egy gőzgépet talál fel.

— Én pedig önt saját szobájába hoztam házi árestomba, mig nem látom, hogy tud vigyázni magára és megigéri, hogy nem veszti el magát, monda a rendbiztos.

— Ugy, de miből éljek? kérdé Gábor szomoruan.

— Itt van egy postautalvány az ön nevére, nemzetes Kövecs Gábor uramtól, monda Julis.

— Itt pedig a *Fővárosi Lapok* mai száma az ön versei egész hasábjával, folytatá a rendbiztos.

— Hát — hát a delejes óra? kérdé Gábor elbámulva.

— Oh ön egész nap azzal tépelődött, neveté a rendbiztos, tán ezt az órát, meg ezt a lánczot érti, melyet hazaérkeztünkkor itt talált az asztalon.

Erre Juliska kisasszony elpirult. — Tudja édes Belényesi úr, hogy mikor hozzánk költözött, volt egy zsebórája, melyet később eladott; minthogy pedig a mult héten azt mondotta, hogy ma születésnapja, anyám és én meg akartuk lepni, visszavásároltuk az óráját s ide tettük az asztalra.

— Oh Juliska, rebegé Gábor susogva, midőn Julis hozzá közeledett az orvossággal, nem tudom örüljek-e rajta, hogy mind ez csak lázálom volt, mert álmomban ön azt mondá, hogy szeret.

— Hát ön nem hiszen az álomnak? kérdé Julis és zavarában elönté az orvosság felét.

A NEMZETI SZINHÁZ SZERVEZETÉRŐL.[1])

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Mikor a magy. kir. belügyminiszter a nemzeti szinház szervezése érdekében egy számos tagból összeállitott enquêtet hivott össze, minden művészet-barát azt remélte, hogy a nemzeti szinház vezetése és működése valahára abba a kerékvágásba jut, melyben a közohajtás szerint haladnia kell.

Az enquête pár havi tanácskozás után egy teljes szervezeti javaslatot terjesztett a kormány elé. Annak legkiválóbb pontjai elfogadtattak. Annak alapján a király, a miniszter előterjesztésére felelős igazgatót nevezett ki. A drámabiráló bizottság s a drámai és operai tanácskozó heti ülések annak alapján szerveztettek. A drámai és operai tagok fizetései emeltettek. Az irói tantièmek javittattak. Népszinműi pályázat rendszeresittetett. A dramaturg és rendezők hatásköre a szerint állapittatott meg. Szóval, a drámai és operai művezetőket kivéve, csaknem az egész javaslat életbe lépett, és mégis az eredmény aránylag csekély; a régi bajok nem enyésztek el, sőt a vádaknak oly bővében vagyunk, hogy nálam kevésbbé érdekelt egyén is önkénytelenül kérdheti: hol van hát a hiba?

---

[1]) Addig is, a mig szinházi rendes szemlénket megkezdhetnők, örömest közöljük itt a nemzeti szinház rendezőjének nézeteit és inditványait a nemzeti szinház szervezetéről, s ohajtjuk, hogy hirlapjaink bővebben megvitassák e minden esetre fontos kérdéseket. Részünkről az első közlemény lényegét, az opera és dráma elválasztását két külön szinházban, nemcsak általában helyesnek, de már viszonyaink között is kivihetőnek tartjuk.

Szerk.

Minthogy a belügy-miniszter ép' ez évben a német és franczia jelesebb szinházak szervezetének, igazgatási és művezetési formáinak tanulmányozása végett engem kegyeskedett kiküldeni, s mivel közvetlenül a nemzeti szinház igazgatójához és általa a belügyminiszteriumhoz benyújtott jelentésemben a fentebbi kérdésre kötelességem szerint tapasztalataimat és ezek alapján szerzett szerény nézeteimet előterjesztettem: azt hiszem, semmiféle irányban sem érdemlek kárhoztatást, ha a fentebbi kérdésre igyekszem — a nyilvánosság előtt is — legjobb meggyőződésem szerint felelni.

Nagyobb szabású szinház csak ott emelkedhetik tekintélyre, hol az igazgatás szakképzett és erélyes egyén, vagy egyének kezére van bizva; hol az ilyen igazgatóságot a művészet emelésére irányzott tevékenységében tehetséges, szorgalmas és rendszerető egyének segitik közreműködésökkel; hol az irodalom, s kivált a kritika komoly méltósággal és higgadt igazságossággal ellenőrzi a művészi érdekeket; hol a szinirodalom fejlődésére kellő gondot lehet forditani, s végre hol a közönség elég fogékony arra, hogy necsak a szindarabok ujdonsága, hanem becse s egyszersmind a szinművészek előadási képessége iránt is érdeklődjék.

A hol e feltételek megvannak is, állhat még a művészi haladás és emelkedés elé oly akadály, mely a nevezett tényezők működését megzsibbasztja, és jelen czikkemben főkép ez akadály okait és okozatait igyekszem kifejteni.

Mielőtt a feltett kérdés részleteibe bocsátkoznám, nem fojthatom el azt az általánosságban szerzett tapasztalatomat, hogy a bécsi, müncheni, lipcsei, weimari, drezdai, berlini, wiesbadeni és párisi szinházak figyelmes tanulmányozása által azt az örvendetes és bátoritó meggyőződést szereztem, hogy amazokkal szemben a mi nemzeti szinházunk, mind egyes tagjainak képességét, mind az előadások művészi becsét tekintve, nem áll épen oly alacsony szinvonalon, hogy az összehasonlitásnál pirulni lenne kénytelen.

Tehát — véleményem szerint — általában nincs igazuk azoknak, a kik a nemzeti szinházat mindenképen a tespedés, lomhaság, fegyelmetlenség és romlottság tanyájául akarják feltüntetni; igazuk ezeknek egyébiránt már csak azért sem lehet, mert igen gyakran valódi kárörömmel támogatnak olyan törekvéseket, melyek a valódi közvélemény félrevezetésével,

valóban a rend, fegyelem és művészi haladás felbomlását eredményezhetik.

Az összehasonlitásnál — természetesen — nem szabad elfelejteni azt a sajátságos, visszás és a magasabb művészi fejlődés gátjaként fenálló körülményt, hogy a mi szinházunk egyedül kénytelen annyiféle igénynek és izlésnek szolgálni, a hány szinház van más nagyobb városban, melyeknek csaknem mindenike külön fajú szinészeti előadásoknak van szentelve.

Az emlitett nagyobb udvari szinházak közül csak a drezdai tengődik hasonló kényszer békóiban és a királyi udvar minden bőkezűsége és szervezetének lehető legnagyobb tökélye mellett sem képes — e körülmény miatt — valami nagyobb jelentőségre vergődni.

És még a drezdai szinház annyival előnyben van a mienk fölött, hogy közönsége valódi német puritanismussal borzad vissza a franczia szinműirodalomnak — szerinte erkölcsrontó — termékeitől, sőt az operák közül is csak a német dalműveket akarja élvezni; e szerint a szinház a német irodalom nagy gazdagságával betöltheti mindkét műágban harmadnapos játékrendjét, és legalább e tekintetben uralkodik azon bizonyos egyöntetüség; mig nálunk e kis szinházban irodalmunk szegény volta, és közönségünk szétágazó követelése miatt az eredeti mellett az angol, franczia, német, spanyol, olasz irodalom drámai és zenetermékeit a legkülönfélébb fajokban együtt kell játékrenden tartani.

Van a mi szinházunknál sok, a minek máskép kellene lennie; de ha két havi utazásom tapasztalatai közt valamire nézve szereztem erős és teljes meggyőződést, úgy bizonyára ez az, hogy szinházunk jelen szervezete, mely drámát és operát egy házban egyesit,

gátolja a művészet fejlődését,

neheziti, sőt merem mondani, lehetlenné teszi a helyes igazgatást,

megbénitja az eredeti drámairodalom emelkedését,

zavarja a rend és fegyelem megszilárdulását,

nem engedi a művészi erők okszerü felhasználását s a hiányzó tehetségeket pótló ifjabb erők képzését:

szóval, főoka annak, hogy a nemzeti szinház művészi, erkölcsi és nemzeti hivatásának kellően meg nem felelhet.

Midőn a nemzeti szinház alapittatott, egy drámai szinház felállitását czélozta a törvényhozás. Azonban, részint az a

körülmény, hogy a magyar szinészetben már az opera is némi fejlődésnek indult, részint szegényes viszonyaink, a főváros nemzeti fejletlensége, melyeknél fogva külön dalszinház alapitása korainak látszott, egy házba egyesitették mind a két művészetet. Itt verseny helyett elkeseredett harczban éltek egymással, s voltak idők, midőn a vendég mintegy ki akarta tolni a házi gazdát. Természetes, hogy e bajon legkevésbbé lehetett segiteni a közelebbi két évtizedben, midőn nemzeti intézeteinknek nem annyira fejlesztése, mint megvédéséért kellett küzdenünk. Azonban most, e jobb korban, midőn visszanyerve alkotmányunkat, nemzeti kormány vezeti ügyeinket, a főváros anyagilag és szellemileg nagy fejlődésnek indult: itt az ideje, e kérdést is megoldani, s a nemzeti szinháznak olyan szervezetet adni, a minőt az előhaladott műizlés magasabb és jogos igényei és az elősorolt bajok orvoslásának szükségei kivánnak.

A miniszterium, köztudomás szerint, épen most egy új nemzeti dalszinház épitésének tervével foglalkozik; s minthogy e szándékkal kapcsolatban olyan tervek is emlittettek, hogy az új házba a dráma és opera együtt költözzék át; és mivel utazásom előtt is hittem és tudtam, hogy a drámai és operai szakok szétválasztása nélkül a legüdvösebb reformok sem fognak valami érezhető sikert felmutatni; s végre, mert hiszem, hogy az elmondandók tájékozásul szolgálhatnak azoknak, a kik a nemzeti szinház szervezetét nem ismerik: kénytelen vagyok a mostani szervezet ellen emelt fentebbi állitásomat kissé bővebben indokolni.

Lássuk először is, hogy a mostani szervezet mennyiben gátolja a művészet fejlődését.

I.

Nem hiszem azt, mit némelyek úgy szeretnek ismételgetni, hogy mikor a szinészek száraz kenyérért, ponyvák alatt, és fagyú mécses világánál áldoztak a művészet oltárán, akkor ez a művészet magasabb oltárra volt helyezve és az oltáron tisztább láng égett. Mindig egész tisztelettel emlékezem azokról a jelesekről, kiknek köszönhetjük, hogy ma általában magyar szinművészetről beszélhetünk; de arról is erősen meg vagyok győződve, hogy mint mindennek, a mi él, életre való, úgy a

művészetnek, tehát a szinművészetnek is fejlődni, haladni, emelkedni kell; és a közönség folyton emelkedő műizlését sérteném, ha nem merném kimondani, hogy ez a fejlődés, ez a haladás a mi szinházunknál is megvan, s csak az nem látja, a ki látni nem akar.

Azonban elvitázhatlan, hogy a szinházaknál gyakrabban szokott beállni bizonyos időszaki megállapodás, s ez mindig egy a hanyatlással. Rendesen onnan származik, ha a művészet képviselői azaz: a szinészi erők közül egy vagy több egyén, egy vagy más okból elhagyja a tért, melyen a művészet fejlődését lángelméjével vagy kitünő tehetségével előmozditotta.

A lángelmék és a kitünő tehetségek mindenben ritkák, s azért hagynak maguk után olyan érezhető ürt; a szinháznál az ily kitünő egyének hiányát szorgalmasan betanult, sok és jó próbákon megért, kidolgozott előadások által lehet némileg felejtetni.

Már most, ha elismerem, hogy a kitünő tehetségeknek nem igen vagyunk bővében, más részről be kell vallanom, hogy nálunk a sok és jó próbák feltételei nagy részt hiányoznak.

Nem érzem magamat hivatva az opera terén bármely véleményadásra; a drámára nézve állitásomat a következőkkel bizonyitom:

Minden darabban csaknem ugyanazok az egyének működnek. Nem levén a szinháznak oly közönsége, hogy bármily sikerült művet csak ötször is megnézzen egy hó alatt, a játékrendnek szerfelett változatosnak kell lennie. Természetes, hogy a hol $10^1/_2$ hó alatt 130 különféle darabot kell adni, melyeknek főszerepei 6—8 első rendü szinész közt oszlanak meg, középszámitással minden szinészre esik 80, minden szinésznőre 55—60 szerep; ebből az következik, hogy a játékrenden levő szerepek mindenikére készülnie kell, s az nap új darabból nem próbálhat. Minthogy pedig a drámai napokon tartatni szokott, és szükséges operai próbák miatt a régibb darabokból is operai napokon kell próbálni, megtörténik, hogy ugyanazon egy személy 9 órától 1-ig vagy 2-ig együttvéve 10—15 ív szerepet mond el, és ennek csak gépies elmondása is oly fáradság, mely kizárja a művészi készültség bármily kis fokát.

Már most vegyük tekintetbe, hogy e sok szerep még sokféle is. Mert mig külföldön minden szinész egy szakmakörben igyekszik magát tökéletesiteni, és ebben az igazgató-

ságok szigorú lelkiismeretességgel segitik is őket, addig nálunk a személyzet korlátolt száma, a szerzők korlátlan szerepkiosztási joga, és talán az önismeret nélküli színészi ambitio miatt a szerepkörök úgy össze vannak zavarva, hogy ha bármelyik színészünkről kérdik, milyen szerepkört foglal el, alig hiszem, hogy valaki hirtelen meg tudja mondani. S ez régóta van igy. Régebben nálunk a szerepkört az illető színészről nevezték; volt Egressy-, Lendvay-, László-, Szentpéteri- stb. szerepkör; de még ma sincsenek a megkivántató szerepkörök rendszeresen betöltve, mint azt az enquête-javaslat is inditványozta; pedig ezzel igen sok surlódást ki lehetne kerülni. De hiába, addig, mig mostani helyzetünkben csak félévi, illetőleg öt havi működésre leszünk kárhoztatva, csak minden másnap levén előadás, a személyzetet — pénzbeli tekintetek miatt — kiegésziteni lehetetlen.

Elég az hozzá, hogy most minden nagyobb szerepet játszó színésznek, (hol egyiknek, hol másiknak) jogos ürügye van az új darab próbáin szerepét nem tudni, és igy minden új darab betanulásánál 5—6 próba részben mindig kárba vesz, s igy magyarázható meg, hogy minden új darab betanulása 4—5 hetet vesz igénybe.

E mellett nincs helyünk próbálni. Két év előtt épitettek ugyan egy terembe házi szinpadot s ez jobb a semminél; de sehogy sem pótolja a nagy szinpadot, melyet mind a dráma, mind az opera csak harmadnaponként használhat.

A szinpad maga sincs ellátva azokkal a mellékhelyiségekkel, hol próbák alatt a színészek tartózkodhassanak; s különösen télen, a hideg miatt nem maradhatnak a szinpadon, elszélednek az öltözőkben, s igy a legnagyobb vigyázat mellett sem lehet a próbák folytonos csendjét biztositani.

A segéd- és mellékszemélyzet nem áll a drámai szak kizárólagos rendelkezésére s igy a nagyobb tömegeket igénylő darabok próbáin soha sincsenek jelen, mert az operánál vannak elfoglalva. Ezekkel mindig külön kell próbálni, s legfeljebb csak a két utolsó próbán jelennek meg; ez pedig nem biztositathatja az előadások pontosságát.

A diszitő- és szolgaszemélyzet is közös levén, ez nem csekély száma, de teendői összetorlódása, és a hely szüke miatt nem képes a próbákra a szükségeseket elkésziteni, és innen van, hogy az új darabokból még az utolsó próbákon sem lehet teljes diszlettel és kellékkel próbálni. Hogy ez mennyire teszi

ki esetlegességeknek az előadást, azt hiszem, nem szükséges bővebben fejtegetni. Maga a szinház, és különösen a szinpad nem felel meg mind a két műág érdekeinek, mert bármennyire egy legyen is a művészi végczél, melyre törekszenek, természetöknél fogva annyira különböző eszközöket kell használniok, hogy már a működési téren is összezördülnek, melyen tevékenységöket kifejtik. Az opera — különösen az újabb termékek, — csak nagy helyen, nagy fénynyel, a fül és szem egyenlő kápráztatásával fejtheti ki erejét; mig a dráma kisebb helyen, szerényebb körben, képes nagyobb hatást előidézni. S azért a mi szinpadunk tökéletesen elég a legnagyobb drámák előadására; de alkalmatlan a kisebb operákra is. Csak ott fér meg a dráma és opera békességben egymással, hol mind a két szak tesped, de akarjon bármelyik előre törni, már sérti a másik érdekeit, és gátolja haladását. Olyan vegyes szinház nem létezik, hol mindkettő törekvésének egyenlő kedvező feltételei legyenek. Fájdalom, nálunk is, annál a szinháznál, mely törvény szerint a magyar nyelv müveléseért, a magyar drámai művészet emeléseért van alapitva, azért, mert az operát minden ajku közönség látogatja, azért, mert a műértők és nem műértők közt az opera-látogatás mindinkább divattá válik, — tehát nagyobb napi jövedelmet hajt, — bár nagyobb kiadásait nem képes fedezni, — többnyire előnyben részesült az opera, mindig gátolta a dráma fejlődését, a nélkül, hogy a maga erejét teljesen kifejthette volna. Pedig a nemzeti drámának a művészi czélon kivül, kétségtelenül, van nemzeti czélja is. Ez az egész világon igy van. Hogy e czélnak mi hamarabb való elérésében a magyar drámát az opera mindig gátolta, azt nem szükséges bizonyitgatni.

A zenének nincs nemzetiségi kérdése. De a nyelvnek, a szónak mindenütt kötelessége a nemzetiségért sorompóba lépni, és mint a franczia, angol, olasz, német drámai művészet bizonyitja, sikerrel is küzd.

Egyébiránt én itt csak azt akarom bizonyitani, hogy a két szak összeolvasztása egy házban, mindkettőre és különösen a drámára nagyon hátrányos.

II.

Mit csinál ilyen szinháznál az igazgató? Szakadatlanul a kettő közti egyensúly fentartására kell figyelmét forditnia, —

ami hol egyik, hol másik rész rövidségével érhető csak el, — a helyett, hogy egyiket vagy másikat, a melyikhez képessége és hajlama vonja, — biztos kézzel vezetné a művészi tökély lehető legmagasb fokára.

Mit csinálnak a tagok? Egymás közt mindig két táborra oszlanak; ebből folytonos versengés támad, melyben tömérdek jogos és jogtalan érdek küzd egymással, s e küzdelemnek mindig a művészet vallja kárát.

Mindenki tudja, érzi, vagy legalább hiszi, hogy a másik tábor miatt van korlátozva szellemi és anyagi haladása; ez kedvetlenséget, irigységet, lehangoltságot, munkátlanságot, a rend és fegyelem lazulását idézi elő; ez pedig mind nem emeli a művészetet.

Még nem volt olyan igazgató, ki szakadatlanul ki ne lett volna téve a leghevesebb, gyakran a legigaztalanabb megtámadásoknak; (rendesen csak a megholtakat dicsérik) s oly kevesen akarják belátni, hogy legtöbbször nem az igazgató személyében, hanem a szinház szervezetében kell az okot keresni, mely a megtámadásokat folytonosakká teszi.

Minden kigondolható tapaszt felhasználtak már a szinház e folyton nyilt sebére, de mindaz csak foltozásnak bizonyult be; más helyt nyilt ki s az igazgatók szakadatlanul a molnár és fia meséjét játszák, soha sem birván eleget tenni a szanaszét ágazó véleményeknek és követeléseknek. Végre is meggyőződik mindenik, hogy egy házban lehetetlen a dráma és opera érdekeit összeegyeztetnie.

Egy új opera próbáiért nem kell-e két hétig is, betanult, s leginkább elavult darabokkal megrakni a drámai játékrendet? Sőt egy új drámai előadás kedvéért nem kell-e a személyzet számának korlátoltsága miatt hasonlóképen cselekedni?

Az opera nagy fénye, pompája mellett másnap, ugyanazon közönség szemében, a dráma egyszerűbb, zajtalanabb hatása okvetlenül kisszerűnek fog feltünni. Hogy ez némileg fedezve legyen, utóbbi időben sok gondot forditottak az igazgatók a drámai előadások diszes, mondhatni fényes kiállitására is. De a külső sikerek nem képesek feledtetni a belső, a művészi érték hiányait, ezeket betölteni pedig nagy részt a szervezet eddig meg nem ingathatott hibás alapja miatt egyik igazgatónak sem állott hatalmában. De tegyük fel, hogy mindez lehetséges: hol találunk olyan igazgatót, ki mind a

két műágban egyenlő szakképzettséget, mindkettő iránt egyenlő hajlamot, és szeretetet pontosítson össze magában? — Mind a kettő elég terjedelmes és sokoldalu tanulmányt igényel arra nézve, hogy bárki egész életét valamelyiknek szentelje; ha pedig szerez is mind a kettőben, vagy a kettő közül egyikben magának ismereteket, az a ragaszkodás és szeretet, melylyel tulajdonképeni hajlamainál fogva az egyiket felkarolja, a másikra — a látszólagos részrehajlatlanság mellett is — mindig nyomasztóan fog hatni.

Úgy találtam, hogy a külföldi nevezetesebb szinházaknál ezt mindenütt számba veszik, és e részben szerzett tapasztalataimat második közleményemben igyekszem, a mi körülményeinkhez alkalmazva, előadni.

III.

Minden szinműirodalom csak akkor nő, hajt és virágzik, ha saját nemzeti talajába verte gyökerét. Szinészetünk kis korában idegen dajkától szopott tejjel táplálkozott.

Kisfaludy Károlyig alig akadt egy-két eredeti iró, a ki a magyar szinészetnek nemzeti táplálékot nyujtott volna. S mikor ő — bármily nagy termékenységével — előállott, a szinészet már nagyobb volt, hogy sem beérhette volna vele. Kénytelen volt az idegen kenyérhez is nyúlni. Ez sokáig nem adott neki elég erőt, hogy e sok ellenségü földön megvesse lábát és hajlékot épitsen magának.

Végre is sikerült. Felépült ez a sokat hánytorgatott kerepesi úti szinház, mely később nemzeti szinházzá emeltetett. Volt e nagy hazában egy talpalatnyi föld, melyen el lehetett ültetni a magyar szinműirodalom csemetéjét, hogy majdan tápláló gyümölcséből a magyar szinművészet erőssé izmosodjék.

A nemzeti szinház megnyiltával biztosan lehetett reményleni, hogy a szinműirodalom virágozni és gyümölcsözni fog.

E remény a negyvenes években — kivált, miután az egész irodalom nemzeti irányban kezdett működni, teljesedni látszott. Ezután azt mondják, rosz idő járt rá. Ez is igaz. De én satnyulásának fő okát a szinház szervezetében találom.

Mi az oka, hogy a negyvenes években egy darabot negyven-ötvenszer adtak egy évben, most a legjobban sikerült elő-

adásokat sem lehet tizenkétszernél többször ismételni? Jobbakat irtak akkor? Nem hiszem. Legalább a „Tisztújitás“ „Végrendelet“ „Örökség“-féle darabok ma már csak korrajz-értékkel birnak, holott a drámai becsnek tartósabbnak kellene lenni, amint az abból az időből fennmaradt néhány vigjáték, és a népszinművek bizonyitják is. Vagy jobban adták elő? Meglehet, s úgy is van, hogy az a néhány jeles szinész azokban a darabokban sok emlékezetes alakot teremtett, és hagyott betöltetlenül, de a segédszemélyzet, a legszükségesebb kellékek és kiállitások, valamint a próbák teljes hiánya (magától a szerzőtől tudom, hogy „Két pisztolyt“ három próbával adták elő, az olvasó-próbát is bele számitva) és az akkori birálatoknak a szerep nem tudás, rögtönzések, stb. ellen folytatott szakadatlan harczai még sem mutatnak a tökély valami magas fokára. Vagy több volt a közönség? Ezt már senki sem hiszi. Mi volt tehát az ok? Én azt hiszem, maga az okozat. Sokszor adhatták ugyanazt a darabot, mert sokszor adták.

Mindenütt tanulnak be olyan darabot is, mely megbukik. De meg lehet buktatni a jó darabot is azzal, ha csak hébehóba adják.

Már pedig olyan szinháznál, hol hetenkint négy drámai előadás közül népszinművet, eredeti és idegen tragédiát, eredeti és idegen drámát, eredeti és idegen vigjátékot és bohózatot elvből kell adni; a hol minden hóban legalább egy új darabot elvből be kell tanulni; szóval, a hol hatféle külföldi szinház közönségének izlését és igényeit kell kielégiteni: szeretném látni azt a játékrend készitő lángészt, a ki képes legyen a legjobb és legsikerültebb előadású művet negyvenszer adatni.

Pedig az irók csak úgy kaphatnak kedvet a szinműiráshoz, ha annak szellemi és anyagi hasznát élvezhetik. A negyvenes években (egyéb okok is lehettek, voltak is,) leginkább ez a siker buzditotta az irókat. De nem kell feledni, hogy akkor hetenkint legfőlebb két operát adtak, sőt volt olyan két hét, melyben csak egyet adtak; és a pénztár mégis megtelt a népszinművek, drámák és vigjátékok jövedelmeiből.

Most, — természetesen, — nem lehet efélét cselekedni; mert a bérlő közönség rosz neven veszi. És a bérlő közönségnek igaza van. Ő oly feltétel mellett bérel, hogy hetenkint három nap operát, és négy nap mindenfélét élvezzen; de hol

is találjon annyiféle izlésű ember kielégitést, miután csak egyetlen szinházunk van?

Ezt a bajt nem szüntetheti meg más, mint a dráma és opera elválasztása, és egy második drámai szinház, (ha úgy tetszik) népszinház mielőbbi megalapitása. Sokan hiszik, hogy a nemzeti szinház igazgatósága és tagjai a népszinház eszméjének ellenei; és ezt a hitet terjesztik. Senki sem érezheti egy népszinház létezésének szükségét annyira, mint a mi szinészeink, kik tulajdonképen csak akkor lesznek képesek saját hivatásukat kedvvel és nagy könnyebbséggel betölteni, ha megszabadulnak azoktól a szinműfajoktól, melyeket most a drámabiráló bizottság elfogad, mert nincs más szinház; az igazgatóság kénytelen adatni, mert nincs más szinház; a közönség egy nagy része megkiván, mert nincs más szinház. Csakhogy addig, mig a drámát az operától el nem választják, nem mondhat le a nemzeti szinház igazgatósága egyik műfajról sem, és kötelessége a szinház jogait védeni minden irányban. Ebből azt következtetni, hogy kislelkűen fél a versenytől, olyan nevetséges, hogy eljárását védeni legalább is szükségtelennek tartom.

IV.

Rend és fegyelem!

E két szóval folytonosan találkozunk, midőn a nemzeti szinház igazgatása ellen akarnak abból fegyvert kovácsolni; és oly kevéssé veszik figyelembe, midőn azokat a jogtalan, vagy roszul felfogott érdekek visszautasitására akarja használni az igazgató.

Rend az: midőn mindenki pontosan és lelkiismeretesen teljesiti kötelességeit; fegyelem az: midőn gondoskodva van arról, hogy mindenki tiszteletben tartsa a másik jogait és kötelességeit, és ne legyen alkalma senkit azok gyakorlatában háborgatni.

Eltekintve attól, hogy a mi szinházi törvényeink, melyek a rendet és fegyelmet biztositanák, minden körülmény közt hiányosak vagy hibásak: még ezeknek alkalmazása is tömérdek akadályba ütközik, épen a szinházi szervezet gyarlósága miatt.

Először is, a mi szinházunknál van elég hely egy drámai szinház minden (igazgatási, művezetési, gazdasági, művészi és

technikai) szükségei számára; de összeszoritva egy nagy opera ugyanannyi, sőt több szükségeivel, egyiknek sincs helye; ebből szakadatlan surlódás, panasz és rendetlenség származik, melyet az igazgató nem képes megszüntetni.

Az egész igazgatósági iroda, melyben negyedfél száz szerződött tag ügyeivel kell folyvást foglalkozni, egy irnokból áll és ez is egy előszobában dolgozik, melyben szakadatlanul 15—20 ember ül felváltva, az igazgatóval akarván beszélni. A rendezőknek az egész épületben egy asztaluk nincs, ezek irodájukat a zsebökben hordozzák. A titkárnak van egy szobája; de ez 10—12 óra közt jegyeket árul a másnapi előadásra; mert két pénztárt lehetetlen felállitani. Ez az egy pénztár is kétfelé van osztva; az első felében a napi jegyeket árulják s oly szűk, hogy látogatottabb előadások alkalmával a közönségnek az udvaron kell esőben, hóban, sárban várakozni. A belső felében a pénztárnok ül egy 2 négyszög öl ketreczben; ennek mindennap hatvan-száz szinházi és nem szinházi emberrel, a havi fizetések alkalmával az egész személyzettel van dolga; ezek mind a jegyváltó közönségen törnek utat maguknak.

Az ellenőr egyszersmind gazdasági felügyelő is, ennél csak könyv annyi van felhalmozva, hogy egy ember alig fordulhat meg a lépcsők alá épitett kunyhójában.

És azért, mert külön gazdasági felügyelő nincs, az összes ruha-, diszlet- és kelléktár könyveit az ellenőr vezeti; holott ama külön állás pontos betöltésére legalább két-három segéd volna szükséges a felügyelő mellé.

Maga a ruha-, diszlet- és kelléktár oly nyomorult állapotban van, hogy igazán bámulatos, hogy ilyen összehalmozottság mellett minduntalan nem történik szerencsétlenség. De tékozlás igenis történik. Nézzük csak a ruhatárt. Mig más szinházaknál a kelméket egyenesen a gyárból rendelik meg, és erre szánt helyen tartják, addig mi a boltból mindent rőf számra vagyunk kénytelenek venni; mert hol tartsuk a végből fenmaradt kelmét? Más szinháznál műhelyekben mindent a háznál készittetnek; nálunk nincs hely, házon kivül kell mindent készittetni. Másutt szellős, tágas, szekrényekkel ellátott helyeken tartják a kész ruhákat; elkülönözve faj, korszak szerint; nálunk a sötét, piszkos padláson egymásra aggatva lógnak a ruhák és nem a használattól, hanem az állásban romlanak, piszkolódnak el idő előtt.

És ez épen így van a diszlettárral és kelléktárral is. Ez pedig a legnagyobb pazarlás. Festőtermünk nincs. A leégett sem arra való volt; mert bizony a szinpad mellett nem szabad oly roppant fabódét megtűrni, mely csupa ponyvával, festékkel és papirossal van bélelve; de most olyan sincs. Nappal megfesti a festő a 4—500 frtot érő diszletet, éjszakára ott hagyja száradni, akkor jön egy kis eső, s a legszebb festett palota piszkos esővizben úszik és használhatatlanná lesz. Ez is csak tékozlás.

Azt lehet ezekre mondani: hogyan függ ez össze a renddel és fegyelemmel?

Hogy példával mutassam meg, így: kiirjuk a jelmezpróbát; ezt mind az igazgatóság, mind a sajtó elkerülhetlennek tartja a jó előadáshoz. De mi történik? A diszitő személyzet télen 8 órakor kezd dolgozni. Előbb nem lehet, mert a raktárakban gázt gyújtani, lámpással járni nem szabad. Kihordja az az előtti esti diszleteket és berakja az az napra és a jelmezpróbára szükségelteket (ez a legegyszerűbb előadásoknál is igénybe vesz 2 órát). Ekkor 10 óra; eddig a szinpad kapui, melyek az udvarra nyilnak, tárva-nyitva voltak, ekkor fűtenek; de hogy az üres szinházban, téli öltönyben, eltürhető meleg is lehessen, ahoz legalább két órai fűtés kell. Már most a jelmez — ha nem római is — tudva levőleg oly könnyü szövetekből áll, hogy az ott eszközölhető hőmérséket nemcsak a nők, de a férfiak sem állhatják ki. Tehát nem öltöznek jelmezbe; vagy ha kivételesen megtörténik is, annyi méltó zúgolódással, kedvetlenséggel, hogy a jelmez-próba tökéletesen elveszti czélját és ily körülmények közt a rend és fegyelem szigorú fentartása embertelenség.

Még egy példa: az öltöző szobákban, melyeket csak vakmerő illusióval lehet szobáknak nevezni, négy-hat első rendű szinész öltözik (nem első rendűek sokkal többen). Ezekben oly meleg van, (mert a meleget nem lehet mérsékelni) hogy alig várja a felöltözött, hogy a szinpadra rohanhasson egy kis friss levegőre; az jól is esik egy kis ideig; aztán el kezd fázni, (mert a két hőmérték közti különbség legalább is 10 fok) újra bemegy melegedni, aztán ismét ki; egy előadás alatt többször (az öltözések miatt nem is jó szántából), másnap aztán orvosi bizonyitványt küld. Ez mindenki előtt természetes; de nem természetes, hogy oly kitartó következetességgel az igazgatóságot és rendezőséget vádolják a folyton változó játékrend

miatt; mintha az igazgatónak vagy rendezőnek kedve telnék abban a kétségbeejtő munkában, melylyel egy hirtelen előrántott, a város minden részéből sebtében összekolompolt személyzettel kisütött darab előadása jár.

Pedig mind hiába! addig, mig ez egy kis házban az opera és dráma együtt működik, addig nem lesz másképen; mert nem lehet. Az igazgatási, művezetési, gazdasági, művészi és technikai intézkedések oly szoros összefüggésben vannak egymással, hogy bármelyik hiányossága mindig a főczélt, a művészi előadások lehető tökélyét bénitja.

Legkevésbbé sem hiszem, és akarnám elhitetni, hogy a rend és fegyelem ellen más okokból is nem történtek támadások, de mivel ezek ellen nem segít a dráma és opera elválasztása, mivel ezek ellen másban kell óvszert keresni és találni: tehát ezekről később fogom elmondani véleményemet.

V.

A jó szinházi művezetés legelső feladata: a meglevő művészi erők okszerű felhasználása és a hiányzó, vagy kidűléssel fenyegető tehetségek pótlására, ifjabb erők képzése.

Ezt a két feladatot együtt, nálunk lehetetlen betölteni. Hetenkint van négy drámai előadásunk; ebből egy (nem csak azért, mert a legtöbb ember izlésének megfelel, és igy legjövedelmezőbb, hanem azért is, mert mig egy második drámai szinházunk nincs, nem szabad a magyar népélet tükrét eldugnunk) a népszinműveké; marad a nemzeti szinház tulajdonképeni művészi feladatát képző fajok (tragédiák és komédiák, valamint a közép fajú drámák és vigjátékok) előadására három nap. Eltekintve attól, hogy ezeknek ismét eredeti és idegen elemekre kell oszolniok: összesen három előadásban kell a meglevő erőket felhasználni, még pedig úgy, hogy az első rendűek felváltva minden előadásban el legyenek foglalva, mert ezt a közönség méltán kivánhatja.

A hol egész éven át, mindennap el van foglalva a személyzet, megteszik és megtehetik azt, hogy nagyobb szerepeket fiatalabb szinészekkel tanultatnak be és játszatnak el; nálunk, ha egy hóban egyszer megtörténik, már feljajdul a sajtó és közönség a szárnypróbálgatás ellen. Az eredeti szerzők a világért sem engedik meg, hogy a legjelentéktelenebb szere-

pek is ifjabb szinészekkel legyenek betöltve; de azért mégis megtámadják az igazgatóságot, hogy nem enged tért a fiatal tehetségeknek.

Azt ki veszi tekintetbe, hogy a fiatal tehetségek képzésének folytonosnak kell lenni, és a mostani hézagok be nem töltése a mult igazgatásoknak és körülményeknek rovandó fel?

Az is igen természetes, hogy a meglevő jelesek sem örömest engedik át szerepeiket, és ha e miatt van bajuk az igazgatósággal, a sajtó és közönség őket, kedvenczeit támogatja, mert a nemzeti szinházban mindenki a lehető legjobb előadást akarja élvezni.

Csak hogy próbálgatás nélkül lehet-e fejleszteni a fiatalabb tehetségeket? S ha a fiatalok próbálgatását mindig siker koronázhatá, akkor nem volna szükség a képezésről annyit beszélni!

Ezért van, hogy a conservatorium sem felelhet meg egészen czéljának. Adott az már nem egy feltünő fiatal tehetséget a nemzeti szinháznak, de mert nem fejlődhetnek kellőleg vagy elhagyják a szinházat, vagy itt tengnek tétlenül és kedvetlenednek a gyakorlat hiánya miatt.

Ha minden napot drámai előadásokra lehet használni, akkor lehet a meglevő erőket okszerüen, és többször foglalkoztatni, és marad elég nap arra is, hogy fiatal tehetségek folytonos gyakorlat által képeztessenek.

Azt lehet erre mondani: hogy győzi meg a drámai személyzet a hét előadást, mikor most a négy előadás előkészületeire sem kapunk elég időt? Úgy, hogy:

A személyzet ki lesz egészitve; azaz: minden szerepkör kétszer, némelyik háromszorosan is be lesz töltve.

A több előadással is arra kell törekedni, hogy az előadandó darabok száma a mostani számot semmi esetre se haladja meg; sőt idővel kevesbíteni kell. Nem a játékrend tarkaságára, hanem a jó előadásra kell fektetni a fősúlyt.

Csak egyféle érdeknek szolgálván a művészet, és a működő személyzet: a próbák idejét a több előadás mellett is czélszerűbben lehet beosztani, mint most.

Egy darabban több szerepet is lehet kettősen betanultatni és a szerepek váltakozása által ébresztett verseny a közönségben is fog annyi érdeket kelteni, hogy a darabokat többször nézze meg, ne csak magáért a darabért, hanem az előadásért.

Ez tehát nem fogja a magára maradt drámai szinház haladását gátolni.

VI.

Némelyek azért félnek a szétválasztástól, mert ebben a dráma anyagi bukását bizonyosnak látják.

A számok tanuskodjanak.

Vegyük fel a mult évi drámai jövedelmeket, melyeknél az idei minden hóban nagyobb.

161 drámai előadás brutto jövedelme volt 70,768 frt. 40 kr. — ebből egy előadásra jut 439 frt. 55 kr.

A főváros népességének folytonos szaporodása és az a körülmény, hogy a magára maradt drámai szinház érdekesebb, művészibb és így vonzóbb előadásokat képes rendezni, biztositja azt a föltevést, hogy e bevételi átlag megmarad; s ha hozzászámitjuk a nyerendő 130 előadási napot, a fentebbi 439 frt. 55 kr. jövedelemmel az egy évi bevétel többlete lesz 57,141 frt. 50 kr.; összeadva a fentebbi 70,768 frt. 40 krral tesz: 127,909 frt. 90 kr. összeget. Adjuk ehhez hozzá a mult évi bérletnek 100,000 frtnak csak egy harmadát, 33,333 frt. 33 kr. — az összes rendes bevétel összege volna: 161,243 frt. 23 kr. A rendkivüliek, melyek most mintegy 6000 frttal vannak a számadásban feltéve, szintén $^1/_3$-ra szállitva, a végösszeg: 163,243 frt. 23 krra rúg.

Ellenben a kiadások:

a mostani drámai személyzet fizetése	80,000	frt.	— kr.
a kiegészitésül szerződtetendők fizetése	20,000	„	— „
24 tagból álló drámai zenekar, középszámitással 700 frttal véve . . .	16,800	„	— „
24 tagból álló énekkar szintúgy . .	16,800	„	— „
szinpadi napi költségekre . . .	8,000	„	— „
segéd-, munkás- és szolgaszemélyzet fizetésére	12,000	„	— „
világitásra, házfentartásra sat. .	9,642	„	23 „
Összesen . .	163,243	frt.	23 kr.

És így több, mint valószinű, hogy a drámai szinházat kizárólag illető segély, mely a tervben lévő házépitéssel tetemesen szaporodnék, az eredeti művek dijazására, vendégdijakra,

könyvtári, ruhatári, diszitményi és irodai költségekre és egyéb apró kiadásokra mindig elegendő volna, vagy aránylag igen kevés pótlást kivánna.

Pedig a drámai szinház a fentebb jelzett körülményeken kivül még az által is jövedelmezőbbé tehető, ha

a napi helyárak mérsékeltetnek;

egy sor páholy helyett zártszéksorok készittetnek;

a földszinti és minden álló hely eltöröltetvén, mérsékelt áru ülőhelyekkel pótoltatik;

a nagy zenekari hely szűkebbre szabatik és a nyerendő tér két sor első rendű zártszékké alakittatik.

Hogy az operának mily előnyére válnék a szétválasztás, sőt hogy arra nézve az együttlét mindennap érezhetőbb teher, azt bizonyitani nem tartozik se tárgyamhoz, se körömhöz. Annyit minden esetre felemlithetek, hogy a téli idényben minden operai előadás napján százakra megy azok száma, kik helyhiány miatt ki vannak zárva a szinházból. Miért csodálkozunk tehát olyan nagyon, hogy a német szinházba magyarok járnak, a Fürst-szinház, az Új-világ, az Orpheum és még legalább 50 volksänger korcsma helyisége zsúfolva van, ha senki sem gondoskodik arról, hogy a folytonosan szaporodó és magyarosodó közönség különféle irányú élvvágya tisztességes helyeken nyerjen kielégitést?

A külön dalszinház épitésének szüksége — ujabb időben — minden oldalról elismertetett; még csak arról a tervről emlékezzünk meg pár szóval, mely a drámát az ujonnan épitendő szinházba az operával együtt kivánja átköltöztetni.

Addig, mig nem voltunk képesek két szinházat fentartani, a szükség érthetővé tette a két műág összeolvasztását; de hogy most, mikor kilátásunk van két épületre, miért kelljen azokat ismét összeláncolni, ez csakugyan érthetetlen.

Ha a dalszinház felépül, már a két ház maga fogja hirdetni a két műág összeférhetlenségét. A mostani dalszinházok mindenütt — bizonyosan nálunk is úgy lesz — nagy nézőtér és nagy szinpaddal készülnek; az opera mind a kettőt betölti. De mit csinálna a dráma különösen a szinpaddal, melyből — egyes rendkivüli eseteket kivéve — neki minél kisebb tér kell, hogy jobban érvényre jusson?

Igy van ez Bécsben, hol a milanói scala-szinház után a legnagyobb opera-ház épült, mig a dráma a mienknél is kisebb szinházban működik, és a most tervezett új drámai szinház sem

lesz a mienknél sokkal nagyobb. Münchenben csak a legnagyobb személyzetü és kiállitásu darabokat adják a nagy színházban, minden más drámai művet a kicsiny Residenz-Theaterben. Berlinben is sokkal kisebb a drámai, mint az opera-ház. Párisban a régi és új operaházat kivéve, továbbá a kiállitásokra tervezett pár másodrendü színházat leszámitva, minden színház, a legujabban épültek is, kicsinyek. A Theâtre-française — a Gymnase, a Vaudeville, az Odeon — tehát a legelső drámai színházak csak azért képesek több nézőt elhelyezni mint mi, mert a helyek czélszerűbben vannak rendezve; de szinpadjok és nézőterök semmivel, vagy alig valamivel nagyobb, mint a mienk.

És ha csak a hang miatti különbséget tekintjük is, világos, hogy a beszélő hang soha sem képes oly nagy űrt betölteni mint az éneklő; és igy egy szerfelett nagy házban a társalgási darabok, melyekben a beszélő hangot nagy szenvedélyek ritkán kényszerítik erőlködésre, tökéletesen elvesznének.

Más részt: salonokat, női apró szobákat sat., melyek a szerfelett nagy szinpad miatt természetlenek, és a színészek előadását nagyon nehezitik, csak kisebb szinpadon lehet csináltatni.

Szóval mind a külföldi példák, mind a józan gondolkozás azt bizonyitják, hogy annyira különböző szerkezetü ház kell az operának és drámának, hogy együtt egy házban már csak ezért sem férnek meg békességben.

Különben is a mostani nemzeti színház, mint tisztán drámai színház, oly alkalmas helyen áll, mind a nézőtér, mind a szinpad aránya és beosztása tisztán drámai szempontból oly tökéletes, hogy onnan a drámai művészetet kizavarni a művészet ellen elkövetett valóságos vétek volna.

Nem azért igyekeztem az opera és dráma elválasztásának szükségét ily hosszasan bizonyitgatni, mintha azt hinném, hogy maga az elválasztás megszünteti mind azokat a bajokat, melyekkel a nemzeti színház folytonosan küzd; hanem azért, mert meg vagyok győződve, hogy helyes szervezetet csak akkor lehet életbe léptetni, ha az össze nem férhető két műfaj emelésére, két házban külön-külön fognak megfelelő szervezetet adni.

Tudom azt is, hogy az együttlét ideje alatt is lehetne ez vagy az jobb; de én minden javitási kisérletet csak új foltnak látok, ezen, a mi harlequin köntösü szervezetünkön, melyre fenállása óta minden év, minden korszak, minden igazgató,

mindenféle kormány és minden szinezetü lap rakott már foltot, a nélkül, hogy sikerült volna egy teljes és helyes egészet alkotniok.

Gyökeresen kell a bajt orvosolni, és azután vigyázni, hogy a természetlenül összeforrt ikrek szétválasztásával mindenik oly életrendet kövessen, mely erősödését és felvirágzását biztositja.

PAULAY EDE.

KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE.

November közepén.

Régi dolgok fölelevenitésével kell kezdenünk e szemlét, hogy mérsékelni igyekezzünk egy sokszor meginditott, sokszor abbahagyott s mostanában ismét újra kezdett mozgalmat.

A vérrokonok és rokonszelleműek tulzó kegyelete nem engedi sirjában nyugodni egy érdemes művészünk szellemét s fölidézve azt a feledékenységből, nyilatkozatra kényszeriti az ellenkező véleményt is.

Irodalmunkban ujra kezd alakulni egy párt, mely a lelkiismeret és becsület nevében követeli, hogy Ferenczy István szobrász műhagyatékát a nemzeti muzeum vagy más közintézet számára megszerezzük, a mi „késő bár de mégis engesztelő áldozat lesz a szegény művész mélyen sértett szellemének.“

Mint látni, komolyan állunk egy váratlanul újra föltámadott régi aesthetikai kérdés előtt, melyre felelni kell. Még pedig késedelem nélkül nehogy újra elmérgesedjék mint harmincz évvel ezelőtt, a mikor sok elkeseredést szült, magát a csalódott művészt pedig önkéntes számkivetésbe, innen a sir ölébe hajtotta.

Kisértsük meg szép szóval kibékiteni hiveit, kik Ferenczyt még mai napon is a nemzeti hálátlanság és a fejletlen kor áldozatául tekintik.

Ez csalódás, melyből valahára ki kell ábrándulnunk. Sőt kötelességünk kiábránditani a csalódókat, nehogy a művészet magaslataira törekvő ifjuságunk tiszteletreméltó, de téves ke-

gyelettől áltatva ma is ott keresse még a művészeti nagyság előképeit, a hol az fel nem található, s téves buzgalmában csupán csak a művészet vértanuját lássa Ferenczyben, a ki pedig nem annyira korának részvétlensége miatt mint inkább a szellemélet igazságos és természetes törvényeinek súlya alatt roskadott össze.

Tisztán erkölcsi és hazafias szempontból talán tragikai hősnek is mondható Ferenczy. Küzdött a legmagosabb bérért, nemzetének elismeréséért, nemzetének dicsőítése utján, nemes indulattal, törhetlen akarattal, végső erejéig; de mint művész koránsem tragikai hős, mert annak első föltétele: a hivatás és tehetség, meg voltak tagadva tőle.

A halottat megillető minden tiszteletünk és kegyeletünk mellett ki lehet, sőt kell mondanunk ez ítéletet ma, a nélkül hogy az elfogultság gyanujába kevernők magunkat. Hiszen több mint harmincz éve mult, mióta a Nyáry Pál lángoló felszólitására tervezett, s közadományok utján Ferenczy által készitendő Mátyás király szoboremléke ügyében a mellette és ellene felszólaló vélemények harcza országszerte oly élénken foglalkodtatá a közügyekért felbuzdult szellemeket, s ha a tervezett szoboremléknek néhány elkészült alkatrésze, s azokkal együtt Ferenczynek több más művei mellett a legújabban Pestre hozottak nem is szolgáltatnának oly biztos alapot ítéletünknek, csak az akkori emlékviták alkalmával felmerült, sokszor igen helyes nézeteket, birálatokat és tanácsokat kell átolvasnunk, és meg fogunk győződni arról, hogy nem annyira a hirhedt magyar „szalmatűz" s a részvéthiány hiusitotta meg az emlék létesülését, mint inkább a visszatetszés, melyet magának a műnek tervrajza s egyes részeinek kivitele szült s méltán gyanút kelthetett Ferenczynek, ily nagy feladattal szemben, végrehajtási képessége iránt. A túl fokozott önbizalom, melylyel a birálók gáncsait, mint nem a mű, hanem egyenesen csak személye ellen intézett rosz akaratú támadásokat visszautasitá, ügyének szintén sokat ártott. A Helmeczy szerkesztette *Társalkodónak* 1839-ik évi folyamában s több más lapban közölt egyik ilynemü felszólalásából a következő sorok szolgáljanak mutatványul:

„Más dolog — irja ott Ferenczy — a halálról beszélni, más pedig meghalni; úgy más dolog egy mesteri műdarabot valaha valahol látni, más a művészetről irni akarni; megint más művet előállitani. Ha pedig az arról irni-akarás oly rosz

kezekbe kerül, melyek előtt, úgy látszik, mindig két íróedény áll, egyik tintával másik epével, hogy most ebbe, majd amabba márthassák tollukat mint az itt szóban lévő tán *tizenkettőnek* (bírálóit érti) kik *Mátyás* emléke ellen fogcsikorgatva állottak fel, mint tigris, melynek nyelve oly durva, hogy mikor nyal, még akkor is vért bocsát; — mint tövis kórók, melyekhez nem lehet oly vigyázzattal nyúlni hogy ne szúrnának — mint skorpiók, melyeknek fulánkjok mindig döfésre van szegezve; — mint pókok, melyek nem csak a templomi szent edényeket, de Jupiter és Hercules dicső arczaikat is hálóval szövik be — ha mondom ily kezekbe kerül, akkor ők magukat hozzák oly labirinthusba, melyből nincs fonal, mely őket kivezesse; ezeknek csak azt mondom: vivere si nescis recte, concede peritis stb.“

És tovább:

„Magáról a jó Homerosról is nem mondhatjuk-e, hogy olykor szundikált, vagy a száz szemü Arguszok nem alusznak-e néha el? Ilyen és efféle hibákat elismerünk mi művészek, de nem az olyakat, melyeket azon tán 12 felhord, kiket hasonlithatok azon néphez, mely előbb a napot imádta ugyan, de napbeli fogyatkozás történvén, elkezdé ócsárolni, csufos kifejezésekkel illetni, hogy az a dicső test is meghomályosodott; míg egy bölcs körükbe megyen s emlékezteti, hogy ha ők a napot meghomályosodottnak látják, az nem a nap, hanem az ő szemök hibája, mert nem tudják, hogy más égi test ment a nap s az ő szemök közé. Igy voltak oly emberek is, kik elöregedvén, szemük gyengült s akárhova mentek, minden szobát setétnek találtak. — Hogy ezen urak nem látják rajzomban azt, mit látni kellene, nem csudálom. *Kinek csak holdviláshoz szokott szeme van, az nem nézhet, mint sas, merőn a napba.*“

Kifakadását igy végzi:

„Most már tollamat asztalomra teszem; mert atyám végmeghagyásának, a Mátyás-emléki választottság, a haza s világ várakozásának akarván megfelelni, fontosb dolgaim vannak. Többször emlitett birálgató gúnyolodó s tudálékos uraiméknak Orestesként csak azt felelem: *„a csapásokból fogjátok megtudni, vajon Atrides fija vagyok-e?!“*

A szerkesztő a Ferenczy czikke alá csillag alatt tett megjegyzésében többek között ezeket mondja:

„Ohajtjuk őszintén, hogy a tisztelt szobrász úr, tettel úgy mint szóval, elleneit megcsúfolta legyen, s hogy ezen védczikke a t. cz. közönségnél, mely minden iránt föl van józan

itélőtehetséggel ruházva s a művészben, valódi műértés mellett a szerénységet is tiszteli, a „*Mátyásemlék*"-ügynek semmi kárt, de minél több hasznot szüljön.

Széchenyinek az emléktervre vonatkozó nyilatkozatai a *Kelet népében* és másutt csak mellesleg érintik a művészt s inkább maga az emlék fölállitása ellen voltak irányozva, melyet „míg börtöneink boszuló barlangok, s míg oskoláink nincsenek" túlkorainak tartott. Szavai mégis igen fájtak Ferenczynek, kivált Thorwaldsennek Széchenyi irányában Ferenczy tehetsége fölött mondott igen kicsinylő és kaustikus itéletének közzététele.

Széchenyi sokallta a Mátyás-emlékre gyüjtendő összegeket s a terv nagyszerüségéhez képest keveselte a rendelkezhető művészi tehetséget.

„Nem is egyebek, ilyféle egybehangzás és terv nélküli erőlködések, — mondja a *Kelet népében* — mint az ömledező szívnek egy kis hiusággal összeházasitott rögtönzései. Látnak egy meg nem óvott gyermeket; s megesik rajta szivük, és pillantás alatt el van határozva — s pedig nem útmutató nélkül, mert hiszen nagy Anglia, melyre annyian szeretnek hivatkozni, áll ott példaként — hogy a mennyire csak lehet, minden hazai erők kisdedóvóintézetekre pontositanak össze. Nincs szegény kis Ferenczynknek kenyere; és megesik sok sziv, s hogy neki kenyere legyen — és egyuttal nekik egy kis halhatatlanság is jusson, s nincs máskép, csakhogy magok sem veszik észre, mert a hiuság kisértete, mint mondják a legármányosb — lám rögtön a Mátyás szobori eszme támad fel a magyarnak egén mint a legfényesebb nyári nap stb."

Korainak, elhamarkodottnak tartá a különben szép eszmét ott . . .

„hol a XIX-ik század botrányára 800 esztendős alkotmányán ülő vagy inkább alvó és egyes tagjai után ítélve, oly annyira elbizott nép szabadsági álomkórságának s nyavalygó képzeletének örök rabja csak még sárutaiból sem bir kigázolni soha, s mint kácsa úgy ül, mint daru úgy áll émelygető mocsáriban s undok por-sivatagin s mégis mintha à la Nagy Sándor, áttört volna már a Granicuson, nem ritkán csúf! Kettépattanásig felfújja magát; hol a becsületes embereknek nagy része dinnyével s máléval él, hajót húz s kuncsorog s hol csak most kezd szürkülni azon idő — s erre vigyázzunk — mikor a népet mint súlyos nyavalyából az életre visszafordulót, csak lassan-

ként és a legkényesb tapintattal szabad nyomorult mibenlétével megismertetni.“

Lássuk már a Mátyás-emlék s az evvel összeforrt művész sorsának további fejleményét. Az emlékre aláirott összegek beszedése több esztendeig huzódott el. Időközben Casagrande, az egri székesegyház szobordiszitményeinek elkészitésével megbizott olasz szobrász, a Mátyás-emlékre versenytervezettel lépett föl, mely sokaknak a Ferenczy tervénél jobban tetszett. Csakhamar két pártra szakadt az emlék-társulat s az aláirók. A többség ugyan Ferenczy terve mellett nyilatkozott, a minek következése azonban az lett, hogy a kisebbségben maradt Casagrande-isták pénzadományaikkal nem járultak többé a vállalathoz s az adakozás mind csekélyebb eredményt mutatott. Mindazonáltal elhatározák hogy a lovagszobor s a talapzat domborművei fémből legyenek öntve, maga a talapzat gránitból készüljön.

Ferenczy már javában foglalkozott az emlék egyes alkatrészeinek mintázásával, teljes bizodalommal az iránt, hogy a nagy zajjal megindult vállalat fennakadás nélkül végre lesz hajtható.

A forrón óhajtott sikert azonban saját hóbortja által koczkáztatá. Fejébe vette ugyanis, hogy az öntést nem bízza senki másra s mert az országban, valamint ma sincs, úgy akkor sem volt műöntőde, saját budai házában rögtönzött olyat, nagy költségen, s előbb az emlék talapzatába illesztendő két domborműtáblát öntötte legott, melyek ma is a nemzeti muzeumi képtár előcsarnokában szemlélhetők, utóbb a nagy lovagszobor öntéséhez fogott. De ezen művelete körül már műszaki tapasztalása és ügyessége is cserbe hagyta őt. A tökéletlen formába öntött ércz szétpattantá az agyag burkot; Ferenczy bámulatos akaraterővel másodszor mintázta a nagy alakot, s öntésével másod ízben is szerencsétlenül járt. A hazai mű sikere iránt ezáltal mind jobban megrendült a közbizodalom s mind sürübb mind csipősebb felszólalások történtek a sajtó részéről; egy két lapban az elmeháborodottság gyanujával is illették Ferenczyt. Most már a külföldhöz folyamodtak volna némelyek s a müncheni Schwanthalernél rendelték meg új eredeti mintáját Mátyás emlékének. A minta elkészült, compositiója szerencsés, de ez sem jutott el tulajdonképen rendeltetése czéljához; sokáig mintának maradt, s végre Lajos bajor király saját emlékszobrának mintájául szemelte ki; mintájául azon emlék-

szobornak, melyet München főváros közönsége neki még életében emelni elhatározott vala, s mely érczbe öntve ezelőtt tán tiz esztendővel lepleztetett le. Most a bajor főváros egyik legfényesebb utczájának szolgál diszül.

Ferenczy pedig itthon végkép lejátszta nyilvános szerepét. A Mátyás-emlék ügy bukása gyógyithatlan sebet ejtett önérzetteljes büszke lelkén. Hozzájárult a vagyoni kimerülés, az elszegényedés, de melyet, ha igazságos tudott volna lenni önmaga és kortársai iránt, ismét csak saját rögeszméjének kellett volna tulajdonitania. Ő ugyanis csak hazai márványból akarta műveit kivésni. Kész anyagot nem találva, bebújdosta az országot, kutatott, furt, ásatott távol járatlan vidékeken mindenfelé. Minőségre csak igen középszerü sikere volt kutatásainak; leleteit sokszor ut nélküli vadonokból szállittatá fel nagy költségen, s e különös eszméjének saját vallomása szerint 40,000 frtnál többet áldozott. Mind a ruszkabányai és mind a dognácskai márvány, melyet Ferenczy leginkább használt, különösen ez utóbbi márványfaj majdnem faraghatlan keménységű, mégis durva anyag, melynek likacsaiba könnyen belétapadván a por, inkább szürke mint fehér szennyes szint mutat. De hijába! Ferenczy e mellékes, merőben anyagi kérdésben is nagy hazafiui kérdést vélt rejleni, a mellett pedig a márvány művészi kezelésében csekély avatottsága levén, mellszobrainak nagyobb részét szakképzetlen kőfaragókkal dolgoztatá ki.

Ha e részben kutfőnktől meg is tagadnók a hitelt, hitelt kell adnunk saját szemeinknek, mert hiszen épen a Mátyás-emlékre szánt munkáinak egy része s több más bevégzett önálló műve a n. muzeumban őriztetik, s tökéletesen elég arra, hogy productivitásának széptani méltatásában végleges eredményre juthassunk.

E buvárlatnak eredménye nem lehet kétes. Ferenczy korlátolt elméjü és korlátolt tehetségü művész volt, ki a neki jutott nagy feladat megoldására képtelennek mutatta magát; s az eljátszott siker tényezőit külső okokban, ármányban, gyülöletben, részvétlenségben kereste, nem önmagában, s e részben is hasonlitott annyi más, életreményeitől megfosztott, s életuntságban elenyésző művész-egyéniséghez, a ki feledve és megsiratatlan végzi tévesztett pályáját.

Ferenczynk műtörténelmi fontossága is mindezeknél fogva csekély. Az okozat érdekesebb volt az oknál, ha benne keressük okát és végső tényezőjét azon magában véve szép tünemé-

nyü, szellemi mozgalomnak, mely a Mátyás-emlék tervezete körül támadt s népszerü és befolyásos hazafiak által eszményi irányban szitva nehány esztendeig tartott.

Igaz, hogy a negyvenes években gyulékonyak voltak a szellemek, mélyen kavargott a feltámasztott hazafias közérzület. De a nemzet művészeti paroxismusa mindazonáltal igen gyors lefolyású volt, s utána teljesen beállott a — statusquoante, mely oly annyira „nyugalmas“ jellemet öltött, hogy más szempontból tekintve ma már csaknem nyugtalanitó.

De Ferenczyvel szemben a nemzetet részvétlenséggel, hálátlansággal vádolni, valóságos crimen laesae — volna. A Hon idei 246. számában közlött igen érdekes életrajzi vázlatából is bárki meggyőződhetik arról, hogy épen érette többet tett a nemzet mint azelőtt és azután bármely képzőművész fiáért. A nádor, a főnemesség pártolta őt s lehetővé tette reá nézve, hogy Olaszországban az akkori legnagyobb mesterek oldala mellett hét álló évig folytassa tanulmányait! Hazatérve egy nagy nemzeti emlék emelésével bizatik meg, mely valóban a nemzet közrészvéte mellett, annak országszerte gyüjtött adakozásaiból volt felállitandó. A nemzet ez úttal megtette, a mennyiben kötelességnek mondhatni, a magáét; Ferenczy, telve jó akarattal szintén kész volt teljesiteni az övét, de tehetségének szük korlátain megbotlott s elejtette feladatát. Az eredmény nagyszerüségébe vetett remény letüntével az ország lelkesedése is lelohadt. Nincs miért vádolgatni a nemzetet, s nincs joga senkinek, legyen bár a boldogult művésznek még oly kegyeletes tisztelője, a holtnak nevében bármely ürügy alatt a mai nemzedék által beváltandó adósságlevéllel állani elő, melynek határideje, egyoldalu, habár végső rendeletnél fogva lejárt volna.

Ferenczynek, nem tudom hány de nem csekély számú hátrahagyott művét, valamely közintézetünk számára az ország pénzén megvásárolni oly módon, hogy az szétválhatlanul együtt maradjon, erkölcsi lehetetlenség.

A ki azt komolyan ajánlaná, hazafiasnak csak tetsző, de tényleg nem a közjóra czélzó, nem közmivelődési szempontból pártolható, szóval, nem valósággal hazafias javaslatot tenne. Ellenben magára háritaná a hazafias érzelgés gyanuját, s talán kelleténél bensőbb rokonszenvet és szellemközösséget tanusitana ama rokonfájdalommal, mondhatni világfájdalommal, mely a szerencsétlen Ferenczy Teréznek, szobrász nagybátyá-

hoz irt hattyudalában nyilatkozik. Sokan ismerjük a síralmas dalt:

Édes István bátyám, feléd száll, feléd száll
Hattyubús énekem,
Nagy szellemed ölén tán pihenést talál
Dalt teremtő lelkem.

— — Nagy a te csarnokod, gyönge az én lelkem,
Hogy azt körülszállja —
Tested oly törődött . . . berozsdálva leltem
Vésőd . . . ez hogyan van?
A nemzet egyetlen szobrásza stb.

De ne folytassuk; ne csábitsunk e hanggal, mely akaratlanul megpendült s talán jókor, mert hiszen én is csak kiengesztelve akarnám a felidézett lelket sirjába visszatériteni.

Nyugodjék békével, zavartalanul.

Ez a mi földünk nem neki való többé, ma még kevésbbé az, mint mikor ő maga meggyülölte.

Térjünk át már most az élőkre!

De átmenetnek szelidebb volna, aligha nem találóbb is, ha csak azt mondjuk: „az életrevalókra!“

Ezen tulajdonának legalább fényes jelét adta a képzőművészeti társulat jelen évi tárlatának rendezése által.

Érdemét nem szabad kicsinylenünk, ha a műtárlatok széles és biztos alapját külföldön egybevetjük a sors szeszélyével, melytől hazánkban az ilynemü vállalatok sikere függ.

Odakünn dúsgazdag műtermelés, biztos kelendőség, élénk műkereskedelmi versenyforgalom; nálunk szűk termelés, gyér részvét, a műforgalom tökéletes hiánya. Szóval a művészet életfeltételeinek teljes pangása.

A társulat maga, vásárlásait tekintve, rég elhagyta volna már a védvám szükkeblü elméletét — szivesen vásárolna, ha telnék, nem csak kizárólag magyar, hanem külföldi, jelesebb műveket is saját tárlatából. De mikor tulajdon erejéből még a hazai művészeknek is édes kevés jut, a külföldiek pedig ismerve ezen körülményeket, s tudva hogy szomszédban, köz-

lükben nemcsak jobb, de jó vásár is van, jelesebb műveiket inkább odaküldik, úgy hogy hozzánk — valljuk be az igazat — csak a selejtesebb része, műkereskedőktől beküldött vagy magánosoktól összekéregetett, néha rég elavult művek érkeznek. Innen van, hogy évi tárlataink is rendszerint szegényebbek kiváló művekben mint sok más, habár népességre Pest mögött álló városokban.

Műpártoló czélzataiban valóban szabadelvű, de eszközeiben felette korlátolt kormányunk'e bajon azon bölcs intézkedés által kivánt segiteni, hogy a muzeumi képtár gyarapitására, törvényhozásilag engedélyezett évi 5000 frt árán, a társulat tárlatából s ennek javaslatára vásároljon a mondott czélra alkalmas műveket. Ez intézkedés czélszerüsége tagadhatatlan, csak az a kár, hogy igen új keltü még, és hogy a rendelkezhető összeg tárlataink megélénkitésére még mindig elégtelen. Jelenleg se a társulat, se a közönség külföldi műveket nem vásárol; egymaga a kormány által ily szerzeményekre kivetett összeg csekélysége pedig a külföldi kiválóbb, s új meg új megbizásokkal folyvást elfoglalt művészekre kellő vonzerőt nem gyakorolhat. Valóban agyasztó dilemma! Jelesebb, s annálfogva nagyobb árú műveket nem küldenek ide, mert eddig nem akadt vevőjük; apróbb műveket pedig, melyek műbecse is kétséges néha, muzeumunk számára megvásárolni nem tanácsos, nem szabad. Hogy ez művészeti fejlődésünk nagy kárával jár, bizonyos. Oly aléltsága ez művészeti közéletünknek, melyből csak erélyesebb szereknek hosszabb időn át alkalmazása mellett fogunk fellábadhatni.

Azért mondjuk, hogy a képzőművészeti társulat buzgalmán kivül csak a sors szeszélyének s a szerencsének köszönhetjük, ha évi tárlatunk valamennyire élvezhető s a mostoha viszonyok daczára érdekesebb művek jelentékeny s változatos sorával képes meglepni.

E tekintetben idei tárlatunk sikere elismerésre méltó — de csak viszonylagos.

Volt egy igen nyalka kedves előfutárja, a Benczur történelmi festménye; ezt már elvitték s biráló megjegyzéseink post-festa érkeznek; s lesz e tárlatnak fölötte érdekes epilogusa: a Matejko hires *„Báthory"*-ja, mely azonban csak decemberben lesz kiállitva s minthogy novemberben irjuk e sorokat, ezuttal czikkünk körén kivül esik.

A Benczur képe: *XVI. Lajos és családja Versailles-ban, a párisi nép ostroma alatt.* Midőn hozzánk érkezett, már több helyt ki volt állitva s nehány főváros kritikai sortüzén keresztül haladt. Boldog volt a ki az elpuffogatott sok puskapor szagától illetlen maradt s elfogulatlanul, nem előre kész itélettel lépett a vászon elé. Festője a műkedvelők két nagy és ellentétes táborának egyszerre tudott eleget tenni — bizonyos fokig. Kielégitette azokat, kik a festményben mindenek előtt a tartalmat, a vezérgondolatot, az eszmét kutatják, s beérik vele, ha az eszme új, vagy ha jelentősége a köznapiság szinvonala fölé emelkedik.

E tekintetben Benczur képe nem hagyott kivánni valót. A művében ábrázolt történelmi mozzanat eléggé érdekes; eléggé drámai: a királyi hatalommal való hosszas visszaélés és rosz gazdálkodásra következő bünhödésnek első megrázó jelenete. A mint a képen érzékitve láttuk: a királyi családnak élete e pillanatban egy hajszálon függ — ezúttal meg sem görbül ugyan, csak megőszül, hogy utóbb fejestül kitépjék. Az érdeklődők másik tábora nem tekinti a tartalmat, csak az érzékités módját, a festői jelenkezést. Nekik mindegy akár fekete retket akár vértanút ábrázol a kép, csak jól legyen festve, élethiven, megragadólag, káprázlató szinekben, epesztő ügyességgel. Ezeket még jobban kielégitheté Benczur festménye. Legroszabbul járt az arany közép-úton járók kicsi csapatja, a boldogtalan közvetitő párt, mely engesztelő látszatának daczára a legkövetelőbb és jól tudja, miért az. Ezek azt fájlalhatják, hogy Benczur, a maga képében egy részt túlszerény tért engedett, másrészt túlsokat hagyott fenn a képzeletnek, a műélvezet ezen legszellemibb s legkényesebb tényezőjének. Szóljunk leplezetlenül: a történelmi mozzanat és drámai hatásának tükrét, lényegét: az élő alakok csoportozatát, arczjátékát, attitude-jeit, gazdag tehetségéhez aránylag kissé felületesen, mostoha részvéttel ábrázolta a művész; e részben vajmi sokat hagyott fenn a mivelt néző kiegészitő képzeletének; a megrázó „dies irae"-nek csak vékony dallamát intonálta, a dörgedelmes chorust a festett gondolatok „buvár-kund"-jaira bizta; csak vizen át mutatta a gyöngyöt, de magunknak kell érte lemerülnünk a tenger fenekére. Ellenben, a mi a kor jelmezeit, a XVIII. századbeli butorzat fényüző gazdagságát, az épitészeti s egyéb, többé-kevésbbé mellékes részletek festői előadását illeti, teljesen nyugdijazta képzeletünket; mindezt oly virtuozitással

festve, oly élénken szinezve, oly élethiven másolva mutatá be nekünk, hogy szinte vakitólag hatott, de majdnem józanitólag is egyszerre. Szóval, hiányzik a műben az osztó igazság; az anyagnak a művész melegéből több jutott mint a szellemnek, s a fejtetőre állitott erkölcsi világrend és a maga érdekében, bátran arra kérhetnők szeretve tisztelt hazánkfiát: jövőre excelsior!

De Benczur nem is volna az a jellemzetesen hű tanitványa Pilotynak, a milyennek ismerjük, ha mondott művében nélkülöznők, azt a mit tanitója, Piloty „*Caesar*"-jában feltalálunk vagy inkább megforditva, ha nála találnók fel azt a mit Piloty *Caesarjában* szintén nélkülözünk: a szenvedélyt, s annak megkapó ábrázolását rajzban és szinekben. E tekintetben érdekes párhuzamra nyujt a véletlen ép jelen tárlatunk által alkalmat. Ott van ugyanis szintén kiállitva Piloty nagy festménye: a *Caesar meggyilkoltatását* ábrázoló. Birálatát nem koczkáztatjuk. Ez annyi volna mint *Az ördög pillulái* nyomán itéletet mondani ma Offenbach zenéjéről. A világ rég ösmeri e műveket, Piloty *Caesarja* nagy metszetben is el van terjedve, s a kritika már napirendre tért e festmény fölött, mely több éve nagy feltünést okozott s teljes érdeme szerint méltányolva lőn, különösen a franczia és német sajtó részéről. Tárlatunk tarka tömegében most is előkelő, tiszteletre késztő szerepet játszik ez a mű, mint valami finom modorú, született nagy úr igen vegyes társaságban. Csupa jó akarat, mosoly és előzékenység, kezet szorit a munkással is, mintha szavazatára vágynék és miután leereszkedéséért benső hálát érezve hosszasabban társalogtunk vele, egyszerre csak az a gondolatunk támad hogy: ni, ni, az eszmék, miket ő penget, nem is oly áthatlanok, a nézetek, melyeket vall, nem is ütnek el annyira a köznapi nézetektől, miben áll tehát ez ember felsősége? A polcz, melyen áll, talán nem is oly magas, hogy a leereszkedés nagy fáradságába kerülne. De — francziául beszél, és kifogástalan toiletteben áll előttünk s ez imponál sokaknak! Nagyon belemerültünk a hasonlatba, pedig tudjuk, hogy sántikál. Csak arra czélzok, s ebben nem is volna merőben új állitás, hogy Piloty sem tud alakjaiba historiai életet, meg- és felragadó szellemet csöpögtetni, habár jeles compositióban szeret világtörténelmi fordulópontokat, drámai hatásra számitott helyzeteket festőileg érzékiteni, megörökiteni.

Kétségtelen, hogy *Caesarjához* Shakespeareből meritette nem annyira tárgyát, mint inkább a mű megalkotására nógató lelkesülést. S az ürt, a hézagot azt az olthatatlan szomjuságot, melyet festménye előtt érzünk, semmi sem illustrálná, semmi sem magyarázná jobban mint — ha Shakespeare Caesarjába vetnénk egy pillantást. A Pilotyféle római senatus, Caesarral együtt szinpadi csoportozattá törpül azon nagyszerü alakokkal szemben, melyeket amott a szenvedélyek nagy mesterétől rajzolva találunk, ki lelkünk egész hanglépcsőjén, mint megannyi billentyün kénye-kedve szerint játszik varázsujjaival. Piloty számtalan, és hő elismerésre méltó érdemeinek nem kicsinyléseképen mondjuk ezeket, hanem mert rögtön világosságot áraszt a helyzetre, ha az összehasonlitás mérvéül oly példára hivatkozunk, mely az emberi szellem által megmászható magaslat netovábbjához közel áll.

Egyébiránt a szóban forgó műnek magas röpte és igényteljes czélja egyenesen feljogosit arra, hogy a lángelme hasonirányú remekművével szembe állitsuk. Ellenben igazságtalan volna, ha Wagner Sándor hazánkfiának festményét hasonló szempontból akarnók megitélni, ki egy másik nagy költő művét, illetőleg ennek csak kisebbszerü episodját illustrálta; igaz hogy az illustrátió módján és keretén jóval túl duzzadó nagy olajfestmény alakjában. Tárgya a Götheféle *Götz von Berlichingen* czimü szinmü egyik főszereplőjének Weisslingen lovag elfogatását ábrázolja, mely jelenet különben a szinfalak mögé esik, s igy festői megalakitása körül a lehető legteljesebb szabadsággal járhatott el. Képünk három lovas küzdelmet ábrázolja, erdei mélyut közepén, melynek nyilásán át a háttérben Jaxthausen vára, a vaskezü Berlichingen lovag ősi fészke látszik, hová Weisslingent foglyul viszik. Müncheni tanár hazánkfiának e festményén a Piloty iskola számos előnyén kivül egykét árnyoldala is felismerhető. De most látjuk, hogy ez iskola müveiből ma ki sem fogyunk többé. Egyik igen érdekes növendékének két művével találkozunk még a tárlatban. Az egyik úgynevezett történelmi, a másik határozottan életkép. Az első XI. Lajos, franczia királyt ábrázolja peronnei fogságában; megviselt, imádságba merült élemedett aggastyán képében, (ha jól tudjuk, peronnei fogsága idején a király vén legény nem lehetett) a másik képecske komoly hangulatu templom belsejét mutatja önfeledő bánatában áhitatosan térdre borult fiatal özvegygyel, kire lámpagyujtás közben részvéttel-

jesen egyuttal kiváncsian néz az egyházfi. — Amott fődolog a régészeti csöndélet nevű műtárgyak hű ecsetelése, ez utóbbi képben sikerült a tárgy- és helyzetszerü szinhatás. Emez igénytelen és mégis érdeket költő, amaz igényteljesebb, de ascetikus és ellenszenves főalakjával nem képes lekötni figyelmünket. Annál inkább a két mű szerzője: Kaulbach Armin, a milliomos nagy hirü atyának jogot végzett egyetlen fia, kit nehány éve csak, inkább csöndes kedély, költői hajlam és gyöngéd egészség mint sem ellenállhatlan belső ösztön vezettek a művészet nyájasan mosolygó pályájára. Neki bizonyára rózsás e pálya; útain mesterkezek vezetik, ringatják, alighanem dédelgetik is, nem is atyának, hanem ennek előbbi antagonistája, Piloty tanár kezei. A bölcselő festészet hőse a realisticus festészet matadorjára bizta fiát! A forrásnál ülő idealismus szomszédba jár, ellenségéhez iskolába; valóban kiváncsiak lehetünk az oktatás sikerének további fejleményére, eddig a tanmódszer bizonyult hatályosabbnak a forrás vizénél.

A tárlat összes életképei közül külömben Székely Bertalan, igen elmésen gondolt, kedves képét illeti az elsőség. A finom comtesse-kát séta közben éri a zivatar; zúg a zápor, ködbe borúl a vidék, a gyöngéd kisasszony rémülve szalad a terebélyes tölgy alá, s vak félelmében egyenesen a buta kertészlegény karjaiba czimpaszkodik, ki ott már korábban menhelyre talált. A nevelőnő nem ér rá elszörnyüködni a viharszülte mesalliance miatt — a dörgés majd leteriti lábáról s a mint visszatekint, a villám lecsap a kastélyba, melynek elmosódott körrajza ott sötétlik a park hátterében. Eredeti gondolat, fris humor, eleven mozgalom jellemzik Székely ezen utóbbi művét, jótékony ellentétet képezve az általa korábban feldolgozott gyászos történelmi tárgyakkal s új oldalról mutatva be költőileg és leleményesen alkotó tehetségének gazdagságát.

Ugyancsak jó ötlet a müncheni jeles állatfestész Göbler Antalnak a *Juhakolba betolakodott szamara* és a vakmerőségéből szemünk láttára következő kalandjai. A juhok körül fogják, körülbégetik, haragosan, panaszosan, a kos pedig szót sem szól, hanem hatalmas döfésekkel ostromolja a megszeppent keresztes vitéz hátulját.

A müncheni állatfestészek más és pedig első korifeusától is birunk egy szép olajfestvényt Voltz Frigyestől: *Tó vizében álló tehéncsoportozatot*, mely elég jó fogalmat ád ugyan a mester közmondásszerü valóban mesés ügyességü technikájá-

ról, de láttunk tőle jóval jelesebbeket még; itt látható művének különösen színe a szokottnál bágyadtabb, s e részben ismét a tájképi rész gyöngébb mint az állatok, melyek ábrázolásában az élők közül alig egy kellő közelíti meg, senki sem múlja felül.

Jó tájképek csak keveset, de ezek közül ismét elsőrangú mestertől, a müncheni Lier tanárból, találunk egy rendkivül becses esteli tájképet kiállitva. Ezt nem is szabad visszabocsátanunk többé, nagyon jól fog illeni a nemzeti muzeum képtárába Schleich tájfestményének párjául, melylyel együtt telhetőleg jól fogja képviselni a müncheni tájfestészeti iskola két külön irányának úttörőit. A Lier képe egyszerü, róna vidéket mutat, dülő utat, ennek mentében ócska kőfalat, a kőfalban vasrácsos kaput, mely talán parkba, talán temetőbe nyilik. A kapu mellett, mint fecskefészek, úgy odatapadt a fal oldalába egy piczikelakház. Hazatérő nyáj, és hazatérő munkások képezik a staffage-ot, az egész fölött szeliden pirhadó, derült esti levegő. A néző szótlanul gyönyörködik a szép idylli műben hangulatát, igazi keresetlen báját szavakban kifejezni bajos s ha lehetne, rimes versekben kellene.

Köszönni való, csinos művek még e fájból a Weber Pál és különösen a Poschinger kisebb tájképei.

Tárlatunk legjavát ezennel kimeritettem. Volna még több megemlíteni, kiemelni való, de elfogyott a tér mely rendelkezésünkre áll; egy két műre okvetlen visszatérünk még majd, ha e helyt az újabban fölmerült ifjabb hazai tehetségeket lesz alkalmunk bemutatni.

Keleti Gusztáv.

UJABB MAGYAR REGÉNYEK.

Nehány eredeti regény fekszik előttünk, mindnyájan az 1872-ki év termékei. Ezelőtt negyven évvel esemény volt egy-egy magyar regény s midőn 1836-ban Jósika *Abafija* megjelent, a kritika egész elragadtatva igy kiáltott fel: le a kalap-

pal uraim. Most a legkevésbbé termékeny évben is hat-hét magyar regény jelen meg s még a sikerültebbek előtt sem oly könnyen veszszük le kalapunkat.

Honnan e változás? Irodalmunk fejlődött, a magyar költészet súlypontja a regényre esett, a modern társadalom e legkedveltebb műfajára s a mi legfőbb, a magyar regénynek már oly multja van, mely követelőbbé teszi az izlést. Jósika divatba hozta a regényt, a történelmi regény kezdeményezésével, melyet Eötvös és Kemény mind történelmi felfogás, mind jellemrajz tekintetében magasb fokra emeltek. E mellett mind ketten más irányban is fényt árasztottak regényirodalmunkra. Eötvös *Karthausijában* az európai polgárosodás kételyei, küzdelmei és szenvedései közé ragadta a magyar közönséget, a *Falu jegyzőjében* pedig a magyar társadalom megdöbbentő rajzával idézett elő még nagyobb hatást. Kemény tragikaibb alapot adott a magyar regénynek, mint a minő tragédiánké s mélyre ható buvárlatával lélektani merész feladatokat igyekezett megoldani. Jókai rendkivüli elbeszélő tehetségével, humoros genreképeivel s mindeniknél magyarosb nyelvével járult e mozgalom gazdagságához. Talán nincs magyar regény, melyet a szó valódi értelmében remeknek nevezhetnénk, de e három legkitünőbb regényirónk műveiben külön-külön oly sajátságok is nyilatkoznak, melyek a remek regények sajátságai.

Eötvös meghalt, Kemény, úgy látszik, örökre elhallgatott, csak Jókai él és uralkodik a magyar regényirodalomban versenytárs és korlát nélkül. Az újabb regényirók között van egy pár figyelemre méltó tehetség, de még egyik sem fejlődött oly egyéniséggé, ki vele szemben némi ellensúlyt képezne. Nem látunk ujabb regényt, mely a szokott színvonalon felülemelkednék vagy épen új ösvényt törne. A közönség ragaszkodik régi kedvenczéhez s oly elnéző irányában, hogy az, mint elkényeztetett gyermek, már-már azt hiszi: neki minden szabad. A hirlapok hű viszhangjai a közönség e hangulatának s azért Jókait valóban birálni majdnem annyi, mint a politikai pártszenvedély vagy irodalmi cselszövény gyanujába keveredni. Mindez elősegiti Jókai népszerüségét, de inkább következménye, mint oka. A főok rendkivüli elbeszélő tehetségében rejlik. Elevenebb és magyarosb elbeszélő minden eddigi regényirónknál. Ez oly tulajdonság, mely aesthetikai szempontból valódi érdem, s melylyel épen azért sok más hiányt is eltakarhatni. Innen Jókai ritkán unalmas s a ki csak unalomból

olvas regényt, jó mulattatót talál benne. A mit elbeszél a legtöbbször sokkal kevesebbet ér, mint az, a hogy elbeszéli. Nem hiszszük el nagy részt hihetetlen történeteit, szertelen tulzásait, bizarr leleményeit, de az az elevenség, természetesség, egyszerűség, melylyel e nem természetes dolgokat elbeszéli, többékevésbbé gyönyörkedtet. Igaz, elbeszélő módjának is megvannak hiányai és hibái, de egészben véve mégis elbeszélő tehetsége az, a mit benne leginkább méltányolhatni, s e tekintetben igen jótékony hatással volt egész beszély- és regényirodalmunkra. Divatba hozta az elbeszélés könnyed és egyszerű folyamatosságát szemben azzal a hol szónokias, hol nehézkes értekező modorral s nem eléggé magyaros nyelvvel, mely régebbi beszély- s regényiróinkat kisebb nagyobb mértékben jellemzi.

Egy szóval, a mint egy régebbi birálatunkban bővebben kifejtettük, Jókai kitünő elbeszélő és stylista, csak kár, hogy aránylag kevés az elbeszélni valója. Azonban tárgyait rendesen jól választja meg, majd mindig olyanba fog, a mi leginkább érdekli a magyar közönséget s ez népszerűségének másik főtitka. Legnépszerűbb regényei részben ennek köszönik hatásukat. Tudja vagy ösztönszerűleg érzi, hogy mily korszakok, a multnak a jellennel mily kapcsolata, mily egyének és viszonyok rajzával férközhetni leginkább a magyar közönség szivéhez. A *Magyar Nábob* az 1848 előtti magyar társadalom rajza akar lenni, kivált a főnemességé, melynek egy része hazafiatlan, blazirt, külföldieskedő, a másik hazafias, de parlagi és betyáros s köztök egy harmadik kezd képződni, mely uj fejlődést indit meg állam- és társadalomban egyaránt. A *Régi jó táblabírák* a Bach-korszak szomoru idejében a régi pezsgő életü megyék és hazafias tisztviselők emlékét újitja meg. Az *Uj földes ur* hőse egy osztrák tábornok, ki tele magyar gyülölettel, elvben a Bachrendszer hive, de jószágot vásárolva Magyarországon s ide telepedve, a mint érzi e rendszer súlyát, lassanként ellenzéki magyar hazafivá változik át. A *Szerelem bolondjaiban* az 1864—65-ki inséges évek és hivatalos visszaélések eseményeiből szövi meséjét, s igy tovább.

Mind oly tárgyak, melyek magokban is érdeket keltenek. De vajon képes-e a jól választott tárgyakat egyszersmind jól feldolgozni, s egészben véve valóban költői értékre emelni akár cselekvény akár kor- és jellemrajz tekintetében? Alig ha. Jókai nem annyira eszményiti az életet, mint meghamisitja,

nem lényegökben fogja fel az embereket és viszonyokat, mint inkább külsőségökben. Képzelme, melyet se erős itélet, se erkölcsi mélyebb érzés nem fékez, kedveli a kivételest, esetlegest, szeszélyest, léhát, bizarrt, szertelent, s a physicai és erkölcsi lehetetlenségek rajzaiban leli gyönyörét. Mindig kész leleményei nem annyira egymásból fejlődnek, mint inkább egymáshoz tapadnak s ragadják őt, maga sem tudja merre. Innen cselekvényének ritkán van központja, erős belső kapcsolata s gyakran mást fejez ki, mint a hova céloz. Jellemrajza éles és élénken szinezett, de nagyobbára torz vagy túleszményitett s tarkánál tarkább. Hősei kivül szemkápráztók, de belül meglehetős üresek. Ritkán tudjuk, hányadán vagyunk velök, s hogy mivé váljanak, nem annyira szenvedélyök természetétől függ, mint a költő szeszélyétől. Korrajza igen hasonlit a népmesék világához, mely a mindennapit a csudálatossal szokta egyesiteni, nem sokat gondol a földirati és történelmi adatokkal s inkább képzeli a dolgokat, mint ismeri. Ki fog például az *Egy magyar nábobban,* egy pár találó vonás mellett is, az 1848 előtti magyar társadalomra ismerni? S vajon a kitünő expositionak megfelel-e a fejlődő bonyodalom, a megtérő Kárpáthy János nem veszti-e el minden költői érdekét s megoldása-e a csomónak, hogy Fanny gyermekágyban meghal? A *Régi jó táblabirákban* a régi megyének csak külsőségeit látjuk. Az *Uj földesurt,* mely legjobban gondolt s legkerekebb szerkezetü regénye, megrontja a sok tulzás s kivált Ankerschmidt mesterkélt átalakulása, melyre ugyan elég ok van mind a viszonyokban, mind magában a jellemben, de se ez, se az nincs jól és jellemzőn feldolgozva, nem is emlitve, hogy elcsábitott leányának viszonya teljesen elhibázott. A *Szerelem bolondjaiban* a főszemélyek eltitkolva szenvedélyök mivoltát, minden lelki fejlemény nélkül hajtják végre a cselekvényt, s közülök egyik sem tud állandó érdeket gerjeszteni. Különben jól elbeszélt regények; a sikerült részletek sem hiányoznak bennök, kivált a mellékdolgokban. Jókainak a főcselekvény és személyek mindig kevésbbé sikerülnek, mint a mellékesek. A melyik személye csak egyszer-kétszer jelen meg, mindig jobb annál, a kivel sokszor találkozunk. Amazokat nincs ideje és tere elrontani, emezeket annyira átalakitja, feldisziti, hogy elvégre magok is alig ismernek magokra. Jókai egészben véve nem irt sikerült regényt, de irt sikerült részleteket s némely humoros genreképei kiváló méltánylatot érdemelnek. Jobb beszély-,

mint regényiró. A regény, melynek történelmi és társadalmi feladatokkal kell megküzdeni, mely kedveli a viszonyok és szenvedélyek részletes rajzát, több ember- és világismeretet, behatóbb szellemet s alapjában több komolyságot kiván, mint a mennyi Jókaiban van, kinek csak elbeszélő tehetsége gazdag s ki épen azért mindig kész elbeszélő, még akkor is, midőn nem igen van elbeszélni valója.

Legujabb regénye: *Eppur si muove*[1]) épen nem czáfolja meg a fennebb mondottakat, sőt ugy látszik, hogy Jókain évről évre mind inkább erőt vesznek könnyelmü hajlamai, bizarr szeszélyei. Már a regény czime sem helyes. Galilei hires mondása épen oly kevéssé illik e regényre, mint Kárpáthy Jánosra a magyar nábob. Ez alatt nem aristocratát értünk, ki őseiről reá maradt vagyonánál fogva gazdag, amaz pedig nem jellemzi eléggé a regény tárgyát, azt a hazafias mozgalmat, mely a mult század végén s a jelen elején az irodalom utján megindította a nemzeti fejlődést. Az épen nevetséges, a hogy Jókai Galilei mondását regényére alkalmazza. Abból indul ki, hogy midőn Galilei megdobbantotta lábával a földet, épen csak azt a kis darabját a földnek felejté el megrugni, a melyet Magyarországnak hivnak; az egész föld mozdult, hanem az az egy darab állva maradt. Ő most egy oly nyughatatlan embernek a történetét irja le, a ki meg akarta próbálni, hogyan lehetne az álló földet mozdulásra birni. E küzdelemben ő maga összetört, semmivé lett; de még sem tett le a hitről, hogy *eppur si muove.* Nem az következik-e ebből, hogy Galilei nem a föld forgása törvényét fedezte föl, hanem magát a földet mozditotta meg s a mit netalán elmulasztott, azt most kipótolja a Jókai hőse Jenőy Kálmán. Azonban tárgyát itt is jól választotta. Jókai a magyar irodalom és művészet uttörő bajnokai emlékét akarta megujitani, rajzolni e borus, de dicsőséges korszakot, melyet a nemzeti kegyelet annyira megszentelt. Méltó tárgy egy nemzeti költőhöz, de maga a mű nem méltó se a tárgyhoz, se a nemzethez. Jókai nem a multat varázsolja elő a képzelem tükrében, hanem képzelme lázbeteg álmait erőszakolja a multra, mennyre-földre esküvén, hogy mindez igaz s ha nem hiszszük el, nem benne van a hiba, hanem bennünk jámbor olvasókban, kik a nemzeti lét e jobb korában nem birjuk felfogni a hazafi martyrok küzdelmeit.

---

[1]) *Eppur si muove. Mégis mozog a föld.* Regény hat kötetben. Irta Jókai Mór. Pest. Az Athenaeum tulajdona. 1872.

Valóban az előszóban, mely egyszersmind ajánlat Toldy Ferencznek, ilyesmit olvasunk. Először is tudtunkra adja a költő, hogy regényéhez a korrajz adatait Toldytól vette szóbeli közlés utján. Ennél fogva, ha neki nem akarunk hinni, higyünk Toldynak, ki e kornak nemcsak történetirója, de egyszersmind egyik bajnoka is. De vajon beszélhetett-e Toldy Jókainak ellenkezőt azzal, a mit irodalomtörténetében és más munkáiban irt s ha beszélt, tartozott-e Jókai elhinni s tartozunk-e mi olvasók, a midőn e korról a művek, életrajzok, emlékiratok, levelezések egész irodalmát ismerjük? Jókai másik mentsége is ilyen, több benne a furfang, mint az elfogultság. Elmondja, hogy regénye meséje igaz, alakjai valóban éltek, de indokolni, elhihetővé tenni életöket épen oly nehéz, mint volt maga az élet. Senki sem hiszi el, hogy egy eszményi czélnak melynek mi mostaniak már csak jól jutalmazott epigonjai vagyunk, egykor földre tiport óriásai voltak. Bajos a végbe ment szent harczot valószinüvé tenni a jelenkor olvasói előtt. Nincsenek meg a viszonyok, nincsenek meg az indulatok többé, a melyek ezt létre hozták. Más ország, más város áll a régi helyén; a mult kor érzelmei felfoghatlanok s az igaz történet, a melyet a negyven év előtti korról a regény elbeszél, ma egész álomnak tünik föl. Elfogadhatni-e e mentséget, a mely, úgy látszik, egyszersmind elmélet akar lenni? A költő valahányszor a multról ir s nem bír hitetni, olvasóira tolja a hibát, kik nem tudták a multba úgy bele élni magokat, mint ő. De vajon a költőnek nem épen az-e feladata, hogy megértesse, éreztesse, láttassa olvasóival, a mit maga ért, érez és lát? Vajon az emberi sziv és viszonyok néhány évtized vagy egész századok alatt annyira megváltoznak-e, hogy a jelen ne érthesse a multat? Shakspeare feltámasztja a római világot és megértjük; Scott Walter előnkbe varázsolja a középkort és megértjük: Jókai csak negyven évvel megy vissza a multba s ezért már ne lehetne értenünk? Ugyan mi van e korban, mely ugy szólva áthajlik napjainkhoz, oly nagyon rejtélyes, felfoghatatlan? Legyünk őszinték és mondjuk ki az igazat. Nem mi vagyunk képtelenek felfogni e kort, hanem Jókai volt képtelen ugy előnkbe rajzolni, hogy reá ismerhessünk.

Nem azt hibáztatjuk e regényben, hogy nem történelmi azaz nem irodalomtörténelmi regény, hanem azt, hogy se cselekvénye, se személyei nem elég jellemzők a korra nézve, melynek rajzát tüzte ki főfeladatául a költő. Jókai előtt két út

állott: Kazinczyt vagy Kisfaludy Károlyt választani hősül; életökből, koruk viszonyaiból szöni ki meséjét, mint a történelmi regény szokása vagy költött személyeket venni föl s igy annál szabadabban, de a lényegre nézve annál jellemzőbben alakitani. Jókai ez utóbbi módhoz fordult, de csak annyiban, a mennyiben költött személyeket vett föl, azonban a kort lényegében épen oly kevessé fogta fel, mint a szereplő egyéneket. Hősében, Jenőy Kálmánban, van valami Katonából és Kisfaludy Károlyból, de ez inkább csak külsőség. Katona életéből átvette a korában nem méltányolt *Bánk bán* tragödia esetét, a Kisfaludyéból olaszországi barangolását, festészi mükedvelőségét, vígjátékirói termékenységét és azt, hogy bizonyos időben Pesten egy csizmadiánál lakott, kivel együtt nyomorgott s egy darabig inkább ecsete, mint tolla után élt. Azonban ez igaz adatok is Jókai keze alatt oly phantasticus alakot nyernek, hogy alig ismerünk reájok. Bensőleg semmi sincs Jenőyben e kor nevezetesebb iróiból. Nem találjuk fel benne Kazinczy kioltha tatlan lelkesedését, szivós kitartását s mindennek annyira örülő naiv kedélyét, mely szenvedéseit sőt nyomorát is oly elviselhetőkké teszi; nem Katona érzékeny szivét, csendes, de mély búskomorságát, mely *Bánk bán* bukása után tétlenségre kárhoztatja; nem Kisfaludy Károly függetlenségi szilaj vágyát, erélyes szellemét, mely az élet viharába, csalódások és szenvedések közé ragadja, de egyszersmind megnemesitve emeli ki, mint az emberi gyarlóságok iránt élénk érzékü költőt és vezérét egy irói uj nemzedéknek; nem Kölcsey álmadozó és borongó természetét, a lágy szív és erős lélek e különös vegyületét, ez inkább belső, mint külső életet, mely egy szép elegiaként hat lelkünkre. Jenőy nem született e korban, egészen Jókai teremtménye s magán hordozza eredete bélyegét. Először is nagyon szép fiu, hibátlan gavallér, ki elbájolja a salonokat sőt a nádori udvart is, aztán hires tánczos, jó lövő, vivó, nagy festész, kit az olasz mesterek mint első rendü tehetséget bámulnak, s ki elnyeri előlök a florenczi akadémia pályadiját. E mellett Magyarország legnagyobb költője, látnok, hazafi, a legerényesebb ember, szóval egy túleszményitett, mindennel feldiszitett ifju, a minőket csak Jókai tud képzelni. De e szép és nagy tulajdonok mellett szenvedélyében, tetteiben inkább hóbort és tehetetlenség nyilatkozik, mint erő és valódi szív, a melyeknek még tévedései is mindig meg szokták hatni az emberi keblet.

Jókai tizenkét évet rajzol hőse életéből, a 1819—1831 közti kort, a mint ezt regényében több helyt világosan kifejezi. Ez évtized elején adattak ki az ujonczozás és adófölemelés törvénytelen rendeletei, melyek a nemzet legsarkalatosb jogát hozták kétségbe s heves ellenállásra találva a legmakacsabb küzdelmet idézték elő. Ekkor hivatott össze az 1825-ki országgyülés, melyen Széchenyi először lépett fel, s az akadémia megalapittatott. Jókai beszél politikai viszonyokról, rajzol megyegyüléseket, de ez események hatását nem látjuk se a cselekvényben, se a személyekben. Emliti az ó-conservativeket, mely névnek ez időben nincs értelme; előadja, hogy Bálvándy Ungban az orosz pópáknak kezet csókol, hogy megnyerje őket, pedig a rendi alkotmány idejében azoknak nem igen volt választó joguk, kikre az orosz pópák befolyással vannak. Az 1825-ki országgyülés Jókai előtt nem fontos, sokkal fontosabb az, hogy a nádor nem akarja megengedni a magyar szinészek fölléptét Budán, holott már azelőtt Pesten a német szinházban is játszottak s az egész esetnek, ha igaz is, nem volt hatása a magyar szinészet fejlődésére.

Ez évtized irodalmi tekintetben is nevezetes volt. A nyelvújitás félig-meddig már diadalt ült, a nemzet figyelme ide fordult s az irodalmi reform előkészitette a politikait. Az irodalom többé nem volt magántanulmány, hatni kezdett a nemzetre is. A győzelem már csaknem bizonyosnak látszott, a mi fokozta a küzdők erejét. Az iró társadalmi állása, anyagi helyzete keveset javult ugyan, de már nemzetről, dicsőségről álmodozhatott s hihetett a jövőben s ez kárpótlás volt mind a multért mind a jelenért. A tavasz ébresztő fuvalma érzett, a nyugtalan ifju kedély álmai derengtek irodalomban és politikában egyaránt. Az alkotmány győzelme, Széchenyi fellépte, az akadémia alakulása felvillanyozta Pest irodalmi köreit, melyek között az Aurora-kör már egész hatalomra emelkedett. Mind ennek alig van nyoma a regényben. Pesten senki és semmi sincs, csak Jenőy a költő, ki egyedül teremt irodalmat, Bányaváry a szinész, ki nejével együtt fogja kivivni a magyar szinészet diadalát, nem is a virágzó német szinház, hanem a német circus ellenében és végre Cseresznyés uram, a csizmadia, ki több mint politikus és hazafi, egész Széchenyi: bölcs és látnok egy személyben. Jenőy nem Kazinczytól, nem az irodalmi köröktől nyer buzditást és tanácsot, hanem Cseresznyés uramtól, ő avatja be a magasb politikába is, érintkezésbe hozza

Olaszországban a carbonarikkal, s ezek tanai és példái képezik hazafivá. A nyelvújitás harczát komoly vagy nevetséges oldaláról még érintve sem látjuk az egész regényben; az akadémia csak annyiban szerepel, a mennyiben Jenőyt nem választja tagjává. Jenőy hirétől zeng az ország s még sincs közönsége. Általában Jenőy se külsőleg, se belsőleg nem hasonlit a korabeli irókhoz; nincs semmi benne ezek jellemeből, kiket minden kis siker lelkesit és szenvedéseik között, halálos ágyukon is megvígasztal az ügynek, melyet szolgáltak, közelgő diadala. Jenőy nyomorog és dolgozik öröm és lelkesülés nélkül, szenved hidegen, martyr robotból, obligat mellbeteg s halálakor oly jóslatokat mond, melyekre se élményei, se pedig a költő által rajzolt politikai és társadalmi viszonyok föl nem jogositják. Temetése is sajátságos. Ez időtájt kezdette Pest megtisztelni nevezetesb halottait, kik az irodalomnak szentelték éltöket. Kisfaludy Károly temetése oly fényes volt, hogy, a mint Toldy irja, Pest addig nem látott oly gyászoló sokaságot. Jenőy halálát senki sem veszi észre, koporsóját csak a csizmadia kiséri, s egy Ázsiából visszajött barátja, a ki a magyarok eredetét keresi s a ki a temetés után vissza is megy Ázsiába. Sirját sem tudja senki s csak nagy későre fedezi fel az akadémiának az ázsiai utazó. De mindamellett vannak a regényben oly szakaszok is, melyek az irodalom pezsgőbb életét rajzolják Pesten s a harminczas és negyvenes évek emlékeire utalnak. Jókai leirja a *Csiga* vendéglő társaságát, mely a harminczas évek derekán alakult, s melyből a *Nemzeti kör* nőtt ki; leir továbbá egy irói lakomát, melyen egészen a későbbi idők szinezete ömlik el. Egy szóval meghamisitja a kort és sehol sem fogja fel a lényegest, a jellemzőt.

De nemcsak a korrajz nem sikerült, hanem a főjellemek és cselekvény sem. Nem épen bizonyos: vajon tudta-e Jókai mit akar, de úgy látszik, hogy egy oly iró alakja lebegett előtte, ki e század elején, mint a nemzeti ujjászületés és műveltség bajnoka, a nemzetiségéből kivetkőzött aristocratia s a még fejletlen nép előitéleteivel és érzéketlenségével küzd, összeütközésbe jő családjával, kedvesével, de hű marad czéljához s bár a küzdelemben összetörik, az ügy közelgő diadalában vigaszt talál. E felfogás nem hűtelen a korhoz, költői is, de nem oly módon, a mint a regényben látjuk. Hol van itt a kor hű képe, hol a nemzetiségéből kivetkőzött aristocratia, a hazafias, de ósdi táblabirák, a fejletlen nép valódi képviselői.

A Decséry család, Bálvándy, Csollán Berti nem azok. De Jókai nem is törekedett erre, sőt hőse irói pályáját is tulajdonkép csak a két utolsó kötetben igyekszik rajzolni; a fősulyt családjával és kedvesével való összeütközésre, s az ebből folyó bonyodalomra helyezi. Ez is volna tulajdonkép a cselekvény költőibb érdeke, de hol van a fejlődés és bonyodalom lélektani alapja, hol a jellemek és szenvedélyek oly nemű rajza, mely hitetni és meginditani bir?

Jenőy nagyanyja az összeütközés egyik képviselője. Jenőy árva, de nem szegény, van atyai öröksége, nagyanyja dúsgazdag, kinek minden vagyona reá szállandó. A nagyanya ellenzi, hogy unokája iró legyen, s általában a közügyekbe avatkozzék nemzeti szellemben. Talán e nagyanya egy büszke nemes asszony, ki magasra akarja emelni családját s azt hiszi, hogy unokájának iróskodása, hazafiaskodása mind ezt gátolja? Nem. E szenvedély jól felfogva és fejlesztve sokat igazolna, de Jókai a legjobb indokokat rendesen mellőzni szokta. Az öreg asszony hazafias s nem is ósdi magyar asszony, hanem férje, Kálmán nagyatyja hazafi ügyekbe keveredve, üldöztetett, börtönt szenvedett s mint reszkető nyomorék, világkerülő szerencsétlen halt el. Nem akarja, hogy unokája is ilyen legyen. Kálmán engedelmeskedik nagyanyjának, censurát tesz, a helytartótanácsnál szolgálatba lép, azonban egy tragédiát ir, de ezért sem haragszik meg nagyanyja, s midőn e miatt hivataláról lemond, a jó öreg asszony bőven ad neki pénzt, hogy Olaszországban festészi tehetségét kimivelje. Szent a békeség közöttök. De egyszer csak Kálmán váratlan haza jő Olaszországból, hogy szinész barátját Bányaváryt és nejét, Czilikét, kivel nagyanyjánál együtt növekedett, kiemelje a nyomorból. Ezért már megharagszik a nagyanya és kitagadja unokáját, mert azt, hogy fogadott leánya, Czilike, Bányaváryval elszökött és szinésznő lett, nagyon szivére vette volt. Szabadságot adott unokájának, hogy lehet tékozló, lehet korhely, de nem szabad soha a szökevényekkel szóba állani, beteg porontyukat megszánni s őket egy szóval is védelmezni. Az öreg asszony főgondja nem annyira unokájának megőrzése az irói pályától, mint üldözése Czilikének. Mind végig a boszu vezeti s nem az anyai gond és szeretet. Szegénységbe taszitott unokáját még mint haldoklót sem látogatja meg, csak a temetés után keresi sirját és tör ki fájdalma. Az egész öreg asszony egy minden élet és elevenség nélküli abstractio, s még az az érdeme sincs, hogy legalább ért-

hető és következetes legyen. S vajon Kálmán e tekintetben nem hasonlit-e nagyanyjához? Valódi unokája. Ugyanazon hóbort és érthetetlen következetlenség jellemzi. Költő lesz nem tudni hogyan, búcsut vesz a költészettől leginkább szeszélyből, ismét költő lesz barátságból, s a legnagyobb nyomorba sülyed, nem eléggé érthető élhetetlenségből. A kinek némi atyai öröksége is van, a ki a világban oly jártas, a kinek ecsetét megbámulták az olasz mesterek, a ki vigjátékaival kiemeli a nyomorba sülyedt szinészetet, a ki oly termékeny és nagy hirü iró, nem eshetik oly könnyen a nyomor martalékául még 1831 körül sem. Szerelmén is bajos eligazodni. Azt értjük, hogy a rajzolt viszonyok között egy grófhölgybe bele szeret s attól viszont szerettetik, de e szerelem mind két részről oly lágymeleg, oly minden szenvedély nélküli ábránd, hogy a belőle folyó szenvedést nehéz elhinnünk, az pedig, hogy a grófhölgy szerencsétlen házassága után elválván férjétől, a haldokló költőhöz siet mint leendő menyasszonya, épen nem foly jelleméből. Az indokok összeütközése, a fejlődés bonyodalma határozatlan, elmosódó. Ide járul még Jókai beteges idealismusa, ki hőseit nagyoknak festi erő és gyöngeség nélkül, a kiket inkább erényes hóbortok ragadnak, mint szenvedélyek. Hogy a legnagyobb példákat hozzuk fel, a becsületes Othello, a nemes Brutus, a mély érzelmü Hamlet mily gyarló halandók Jókainak nagy erényekkel kifestett hőseihez képest; de valódi emberek, igaz szenvedélyek martalékai. E nélkül nincs költői hatás; a fokozat a költő erejéhez képest különböző lehet, de a forrás ugyanaz.

Az episodok és mellékalakok már sikerültebbek. A debreczeni diákélet, Csollán Berti udvara, az ügyvédi iroda, a circusi hecz, Tóth Máté pusztai tanyája legjobb részei a regénynek. Nagy részt humoros képek, melyek igen hajlanak a torz felé, sőt itt-ott azzá is válnak. Ugyanezt mondhatni a mellékalakokról is, milyenek Béni bácsi, Korcza ügyvéd, Sátory őrnagy, s részben Cseresznyés uram, a csizmadia is, a mig meg nem romlik. Jókainak nem tulajdona a müvészi önmérséklet, s gyakran a torzot is torzitja, mint némely kedvelt komikai szinész, hogy nagyobb kaczajt idézzen elő. Humora olykor csak jó kedv, puszta tréfa, de gyakran többet ér pathoszánál. Regényeiben több episod és mellékalak van, mint a menynyi szükséges, de ez a legtöbbször mintegy kárpótlás az elhibázott főcselekvényért. E regény sem egyéb, mint az episodok

és genreképek gazdag csoportozata, melyek a fődolog szegénységét jól-roszul takargatják. Jókai nem gondolja ki jól regényeit, de jól elbeszéli, gondatlanul szövi a mesét, de néhol jó leleményre bukkan, sikerült részleteket tár elénk. Szellemünket nem foglalkoztatja, de kiváncsiságunkat ébren tartja, szivünket ritkán hatja meg, de mindig szórakoztat, elmulattat. Az irók rendesen két főbetegségben szoktak szenvedni: vagy megbénitja munkásságukat a tulságos műgond, mikor a gondban elvész a gondolat vagy könnyü és gyors dolgozásra sarkalja őket a könnyelmü elbizakodás, mikor aztán a gondolatnak nincs ideje megérni. Jókai ez utóbbi betegségben szenved s úgy látszik nem is fog belőle kigyógyulni. Miért is? A közönség igy is mohón kapkodja müveit és pénzügyi tekintetben igy sokkal előnyösebb. Európai divat, hogy a hirre kapott irók ritkán tudnak ellenállani az industrialismus kisértéseinek. De az sem ment ki még szokásból, hogy ez ellen koronként felszólaljon a kritika és sokkal élesebben, mint mi, kiknek szintén hasonló kötelességet kelle teljesitnünk.

Azonban ideje egy pár futó pillantást vetnünk ifjabb regényiróinkra is, legalább azokra, a kik legméltóbbak a figyelemre.

Toldy István most lép először a regényirói pályára [1]), Bajza Lenke korábbi müveihez egy nagyobb négy kötetes regényt csatol [2]). Mind ketten idegen nemzet társadalmi életéből veszik tárgyukat: ez regényének Németországot választotta szinhelyül, amaz Párist, sőt Bajza Lenke nevét is németesen irja, Beniczkyné, Bajza Lenke helyett Beniczky-Bajza Lenke. Nem helyeselhetjük ez idegen országba való kalandozást, midőn a magyar életben annyi a feldolgozatlan, vagy roszul feldolgozott tárgy. Melyik magyar iró fog versenyezni egy angol, német vagy franczia iróval, ha az angol, német vagy franczia életet kell rajzolni. S ez áll megforditva is. A tourista tapasztalatai a legtöbb esetben nem elegendők erre, s még eddig minden nemzet regényirója hazája multjából vagy jelenéből irta legjobb müveit. Nem mondjuk, hogy idegen tárgyat nem sza-

---

[1]) *Anatole.* Regény egy kötetben Toldy Istvántól. Pest. Ráth Mór kiadása 1872.

[2]) *Előitélet és felvilágosultság.* Regény négy kötetben. Pest. 1872. Aigner Lajos.

bad feldolgozni a regényirónak, bár a dráma és beszélyiró ezt mindig könnyebben teheti, mert fel van mentve a részletrajztól, mely a regénynek annyira éltető eleme. Ha a regényiró évekig élt külföldön vagy hazai tárgyu meséjét részben külföldön játszatva, kapcsolatba tudja hozni az idegen élet könnyebben felfogható nyilatkozataival, bizvást nyulhat idegen tárgyhoz. Néha a tárgy természete, a költő czélzata igazolja az idegen tárgyat. De általában véve jobb itthon maradni, mert mindig közvetlenebb szemlélet, élénkebb benyomás közepett dolgozhatunk, s nem küzdünk annyi nehézséggel. Toldy regényében sem a franczia élet rajza érdekes, mert e tekintetben nem egyéb az, mint a franczia regények halvány másolata. Styljében is van némi franczia könnyedség, választékosság, néhol az ékesszólásig is fölemelkedik, de egyenetlen, nem eléggé magyaros s maradt benne valami a politikai vezérczikkek értekező modorából egész az oly nemü állitmányok, megkülönböztetések- és műszavakig, melyek teljességgel nem regénybe valók. E regény más tekintetben is különös vegyület. Komolyság és léhaság, éles megfigyelés és gyermekes felfogás, valódi élmény és üres képzelgés, lélektani találó rajz, s kirivó ellenmondás, gyöngéd hajlam és brutalis ösztön, bölcselő szellem és gavalléros szeszély, emelkedés és sárban fetrengés váltakoznak e regényben. De az méltánylandó a szerzőben, hogy úgy látszik, volt valami mondanivalója, egy elhervasztott élet titka, egy lélektani feladat megoldása. Mily kár, hogy mindez se aesthetikai, se lélektani tekintetben nem érdemelte meg a reá forditott fáradságot.

Anatole kora árvaságra jutott gyermek, kinek fejlődését egész férfikoráig, öngyilkossága perczéig különös gonddal rajzolja a szerző. Körüle csoportositja regénye minden személyét, eseményét s nem annyira érdekfeszitő bonyodalomra törekszik, mint lélektani tanulmányra. A gyermek ifjú szilaj, heves, de tehetséges és mély érzelmü, érzéki, korhelységre hajló, de becsületérző és szilárd akaratu. Gyámatyja egy becsületes hirben álló családhoz adja szállásba, de a mely mindinkább szegényedik. A családban egy szép felnőtt leány is van. Az anya, ki nem tudja türni a szegénységet, az atya tudta nélkül egy gazdag bankárnak szerzi oda leányát. Minderről sejtelme sincs Anatolenak, egész testvéri viszony csatolja a leányhoz. Azonban a leány egy este elcsábitja Anatolet, ki minden szemérem és küzdés nélkül enged a kisértésnek, s hónapokig

tiltott viszonyban él vele a lelkiismeret legkisebb furdalása nélkül. De a midőn megtudja, hogy kedvese egy bankártól kitartott személy, az erkölcsi felindulásnak és megcsalt szerelemnek oly dühe szállja meg, melyet igy rajzolva teljességgel nem tartunk természetesnek. Elhagyja a házat, nem hisz többé a női erényben, tanulmányainak él és boszuból nőcsábitásra adja magát. Azonban egy fiatal leánynál, ki valódi tiszta szerelemmel csüng rajta, de a kit ő nem szeret, csak el akar csábitani, nem várt ellenállásra találván, ismét hinni kezd a női erényben. Nagy hatásu hirlapiróvá lesz, ki rajong a köztársaságért, félelmes hirre emelkedik a franczia császárság korában s bele szeret egy napoleoni tábornok leányába. A leány is szereti őt. Anatole-t visszatartják a házasságtól politikai elvei; azt nem teheti, hogy a másik párthoz menjen át, azt tehetné, hogy lemondva a nyilvános pályáról valami olyan biztos állást szerezzen magának, mely nem kivánja elvei megtagadását, de oly lelkesedéssel csüng hazája sorsán, köztársasági elvein, hogy a politikai küzdelmek teréről visszavonulnia lehetetlen. A leány igy is férjhez menne hozzá s osztoznék sorsában. Ekkor más nemü kételyek ébrednek Anatoleban. Eszébe jut az a család, melynek körében növekedett, melyet a szegénység a bün karjába taszitott. Az ő állása sem biztos, kedvese fényüző élethez szokott, s nem tudná türni a nélkülözést s az ő családja is oda sülyedhet, a hova amaz. Fél, hogy nem tud megélni vele. Hirtelen tönkre juthat; ma vagy holnap, tiz vagy húsz év mulva egy reggel nyomorra ébredhetnek. A nyomorban mindig van valami megalázó s könnyen vezet a gyalázathoz. Anatole szenvedélylyel szereti a leányt s nem tud nélküle élni, de szint' oly szenvedélylyel csüng kételyein, rögeszméjén és nem akar nősülni — tehát főbe lövi magát.

Szerző nagy gonddal rajzolja e lélekállapotot s bár mellékesen nem egy igaz, finom vonást tár fel, a fődolgot nem képes elhitetni velünk. A szomorú katasztróf nem szivreható, sőt némi gunyos hangulatot ébreszt. Mi legalább fel nem indultunk rajta s önkénytelen egy magyar népmese töredéke jutott eszünkbe. Megbocsát a szerző, Csokonaiként

ha ily nagy ügy felől
Egy alacsony példát merünk hozni elől.

„Volt a világon, hol nem volt, még az operentiás tengeren is túl volt, volt egy jó módu paraszt ember, annak volt egy fele-

sége, meg egy leánya. Egyszer oda ment egy szép fiatal legény másod magával ház-tüz nézni. Mindjárt kinálták őket tyukkal, kalácscsal, borért is leküldte az ember a lyányát a pinczébe. Lement a lyány, elkezdte vigyázni, hogy melyik a legnagyobb hordó, hogy abból vigyen, mert azt mondta az apja; a mint ott vizsgálódik, szemébe ötlik egy nagy káposztás kő, a pincze oldalához támasztva. Elgondolkozott a lyány, hogy érte most itt vannak a ház-tüz nézők, ő most férjhez megy, lesz majd neki egy kis fia, ő annak vesz egy kis ködmönt a vásárban, a kis fia egyszer le talál szökni a pinczébe, csak ott ugrál a káposztás kő körül, a káposztás kő eldül, a kis fiut agyon üti, kire marad akkor a kis ködmön? Ezen a lyány annyira elkeseredett, hogy leült az ászokra s ott sirt."

Vajon több oka van-e Anatolenak az öngyilkosságra, mint a mesebeli lyánynak a pityergésre? Bizonyára nincs. De a népmese komikumnak dolgozta fel azt, a mit Toldy tragikai indoknak használt. A valódi szerelmes nem úgy érez és gondolkozik, mint Anatole. S ha kedvesét csak gyöngédségből féltené sorsához kötni! de tulajdonkép ő most sem hisz a női erényben és feláldozásban, s kedvesét képesnek hiszi a becstelenségre. Az ily ember lehet, hogy nem házasodik, de nem is öli meg magát szerelemből. Anatole egész a nevetségig lelkiismeretes, ha házasodni kell, de régebben midőn nőcsábító kalandjait üzte, e természetéből egy mákszemnyit sem láttunk. Még nagyobb ellenmondást is találhatni Anatole jellemében. Oly erős benne a politikai becsvágy vagy ha úgy tetszik a hazaszeretet, hogy szerelméért nem akarja feláldozni politikai szerepét. A ki ily hévvel csüng hazája ügyén, nem öli meg magát oly könnyen épen a szerelem miatt, a melyért semmit sem akart áldozni. Nekünk úgy tetszik, hogy Anatole se hazáját nem szereti erősen, se kedvesét s rögeszméje oly nemü esztelenség, a melyet bajosan tárgyalhatni költőileg s legkevésbbé tragikai alapon. Szerző e mellett úgy mutatja be hősét, mint a modern társadalom erkölcseinek áldozatát. Nem érthetni eléggé, hogy ezzel hova czéloz. Miben hibás a társadalom? Abban-e, hogy Anatolenak nem adott elég vagyont rögeszméje eloszlatása végett vagy hogy a köztársasági publicistákat rászoktatja nem az egyszerü, hanem bizonyos fényüző körben élő hölgyek kedvelésére? Vagy hogy korunkban mind inkább kezd kimenni divatból az önmérséklet, lemondás s az isteni gondviselésbe vetett bizalom s az emberek a gazdagságot, élvezetet tartják

egyedüli boldogságnak? Azonban a bajt inkább sulyosbitja, mint gyógyitja amaz „egészséges materialismus", a melyhez rokonszenvét szerző regényében több helyt elárulja.

Szerző mással beszélteti el regényét, de néhol egészen maga beszél. Előre tudja, hogy regénye nem fog tetszeni a kritikusoknak. Elmondja, hogy az apró szellemek nem mernek eltérni az adott szabályoktól, neki van bátorsága erre, mert az emberi sziv az ars poetica ellenére is szenvedhet. A pedans kritikusok képesek elvitatni a jogosultságot oly szerencsétlenségtől, mely egy embernek életébe került. Mi nekik hogy valaki szenvedett és meghalt vagy megőrült, ha szenvedésében nem találnak oly lélektani összeütközéseket, melyek szabályaik keretébe beillenek, indokokat, melyeket a megszokás már „udvar képesekké" tett a költészetben. Kimondják, hogy az egész dolog képtelenség, nem valószinü, mesterkélt csinálmány. Nem valószinü és mesterkélt az, a mi alatt egy lélek megtörik! A pedans aestheticus mathematikai határozottsággal be fogja bizonyitani, hogy az a lelki küzdelem, a mely e regény tárgyát teszi, egyáltalában lehetetlen, ki fogja mondani nagy képpel a böles itéletet, hogy Anatole nem szeretett. Nem szeret az, kit a szerelem ölt meg! De a közönség nemcsak ezekből áll.

Ily s ehez hasonló ömlengést találunk mindjárt a regény elején. Szerző, mintha sejtene valamit, jó előre gondoskodik müve védelméről s igyekszik megfélemliteni kritikusait. De hát oly félemletes dolog-e az, ha az iró a róla nem kedvezőn nyilatkozó kritikusokat a pedansok közé sorozza? Semmi sem lehet ennél természetesb és mindennapibb. Szép ha az iró merni kész, ha uj ösvényt tör, de a merészség még magában nem lángész s az akarat még nem tény. A kritika természeténél fogva conservativ s csak hosszas vizsgálat s küzdelem után szokott megalkunni az uj viszonyokkal, ha a valódi sikernek lehetetlen már ellenállani. Nekünk úgy tetszik, hogy itt nincs az az eset, sőt küzdelemre sincs szükség. Az nem uj dolog, hogy valaki hibás lélektani alapon szövi és oldja meg regényét. Sokan tették ezt már Toldy előtt is és sokan fogják tenni utána is, a nélkül, hogy öt utánozni akarnák. Toldy mindegyre azt állitja, hogy ime Anatole meghalt, szerelme ölte meg, tehát szeretett. Elhiszszük, hogy meghalt, nem kivánunk halotti bizonyitványt, de nem hiszszük, hogy a szerelem betegségében halt volna meg, mert a bonczolás mást bizonyit. Toldy sokat emlegeti az aes-

thetika önkényes szabályait, „udvarképes“ indokait, összeütközéseit. De vajon az aesthetikának nem ugyanaz-e forrása a mi a költészetnek: a természet és az emberi sziv? Nem innen meriti-e az aesthetikus elveit, törvényeit, a költő pedig lelkesülését és erejét? Minden a mi ezzel ellenkezik, oly kevéssé aesthetikai törvény, mint költői szépség. S ha a költő indokokat használ, melyek nem természetesek, összeütközéseket, katasztrófot, melyek nem kelthetnek tragikai részvétet, ki a hibás, az aesthetika-e, mely semmi önkényest nem kiván a költőtől, vagy a költő, a ki önkényesen oly eszközöket használ, a melyekkel nem érhetni czélt? Ki tehet róla, hogy némely indokot, összeütközést inkább komikailag dolgozhat fel, mint tragikailag s holmi pusztán egyéni szeszélyek, különösségek, rögeszmék nem hatnak reánk oly varázserővel, mint a mindnyájunkkal többé-kevésbbé közös szenvedélyek. Nehány frivol, sőt durva jelenetet is találunk e regényben. Úgy látszik ezek is a szerző aesthetikai szabadelvüségéből folynak, mely fellázad minden nemü korlát ellen. De ez sem uj dolog a világon s Toldy oly kevéssé fogja „udvarképessé“ tenni a költészetben, mint mások. Általában nincs okunk meghódolni Toldy aesthetikai vivmányainak, a melyekről regénye elején annyi önérzettel szól. De szivesen elismerjük tehetségét, melyet e regénye is tanusit s ennél sokkal jobbakat várunk tőle, kivált ha nem ápolja oly melegen erkölcsi és aesthetikai sophismáit.

Bajza Lenke regénye egészen más, mint a Toldyé. Mintha egy rideg férfi-szobából egy csinos női salonba lépnénk. Illatszerrel tölt lég, selyem ruhák suhogása, tükrök, lámpák, ékszerek fénye vesz körül. A komornyik egész fontossággal jelenti be a vendégeket, a szolgák keztyüs kézzel és ezüst tálczán hozzák be a levelet vagy látogató jegyet, a kocsiajtót a legilledelmesebb hajlongások között nyitják fel, ha érkezünk vagy távozunk. A szenvedély nyelve helyett társalgást vagy csevegést hallunk, az embereknek inkább modorával ismerkedünk meg, mint bensőjével, eltöltjük az időt, de unatkozunk is és vágyunk az isten szabad ege alá egy kis fris levegőt szivni. Valóban e regény az előkelő világból, az előkelő világnak van irva, bizonyos előkelő bágyadtsággal. Bajza Lenke sokat haladt, mióta évekkel ezelőtt egy pár kötet beszélylyel föllépett, s irónőink közt alkalmasint ő ir legjobb regényt. Sok ügyességgel szövi meséjét, gondot fordit a jellemzésre is, de a bonyodalmat nem annyira a viszonyok kényszerüsége, mint

saját jó akaratu önkénye vezeti, jellemrajzában pedig kevés az elevenség s olykor nagyon is kirí a czélzatosság. Főszemélyei, mint Léda, Róbert, igen eszményitett alakok az eszmény igazsága és bája nélkül. Nem érdeklődhetünk eléggé irántok, s nem hihetünk bennök. Nem rokonszenves vagy épen gonosz jellemei még kevésbbé igazak. Waldau, Waldheim grófné, Hildegard, Warburg az erőltetett czélzatosság szülöttei. Sternberg gróf, Marie s a mellékalakok már jobban sikerültek, bár nem emlékünkbe tapadók. Szerző sokat beszélteti személyeit, igen is sokat, de biztos s erős vonásokkal nem tudja föllepleznì bensőjöket, s nem törekszik egy-egy nagyobb jelenet kellő szinvonalára emelkedni. Ugyanazon kimért társalgási hangon foly minden s a mellékdolgok csaknem annyi helyet foglalnak el, mint a lényegesek. Valóban a mese szövevénye többet ér előadásánál, mely ritkán tudja kizsákmányolni amannak előnyeit. Az előkelő világ aprólékos kedvtelései mindig ott lábatlankodnak s gyakran nem jellemzési czélból, a társalgás sok mindenről foly, de a cselekvény keveset nyer vele. A regény nyúlik s nem egyszer unalmas.

Bajza Lenke szigorúan megbünteti regénye rosz embereit és megjutalmazza a jókat, csak az a baj, hogy jóakarata kissé önkényesen vezérli az emberi élet rendjét. A miből erős összeütközést várnánk, könnyen elsimul, a mit nem tartunk sok küzdelemre valónak, hosszas és nem eléggé érthető bonyodalmak forrása. A mű hősnője Léda egy bukás szélén álló bankár leánya, a ki atyja becsülete megmentése végett, szive ellenére férjhez megy egy blazirt és romlott szivü ifju bankárhoz. E mellett titkon szereti Waldheim Róbert grófot, a ki egész lovagi rajongással csügg rajta. Azt hiszszük, hogy az összeütközések e dús anyagát rejtő viszonyokból szövődik a bonyodalom. Máskép történik. Léda oly távol tudja magától tartani férjét, mint akármely alkalmatlan udvarlót, de mindamellett költi s egy pár év mulva örökli millióit és végre férjhez megy Róbert grófhoz. E szerencsétlen szerencse megtörténhetik ugyan, de csak esetlegesség, s nem a dolgok kényszerü természetes folyama, pedig a költőnek ezt kell rajzolni. Tulajdonkép Lédának második férjhez menetele a regény főtárgya, a mint a czim is mutatja. De nem érthetni eléggé, miért kell annak annyi bonyodalmat szülni. Róbert és Léda szeretik egymást és semmi sem áll utjokban, hogy egymáséi legyenek. Róbert erős akaratu, független férfiu, s keveset hajt anyjára, a ki

aristokratiai gőgből ellenzi a házasságot. Azonban a mű czime: *Előitélet és felvilágosultság*, ezért szükséges a szerzőnek úgy szőni meséjét, hogy Róbert anyja kényszerüljön személyesen megkérni Léda kezét fia számára, hogy Róbert lemondva a diplomatiai pályáról, gyárt alapitson, üzleti ember legyen s több ilyes történjék, a mik nagyon is mesterkélt dolgok. De ha nem dicsérhetjük a cselekvény e czélzatos és erőltetett oldalát, nem tagadhatjuk meg az érdekességet némely részlettől, kivált azoktól, melyek Marieval és Sternberg gróffal kapcsolatosak. Bár a regény szinhelye Németország, a német élet kevés nyomát találjuk benne, de találunk az előkelő világ városi, falusi és fürdői életéből nem egy találó vonást, gondos rajzot, a mi futó megfigyelésnél minden esetre többet tanusit.

Tolnai és Beöthy nem lépik át a haza határait; egy-egy magyar mező-városka vagy falu életéből meritik tárgyukat. Mindenik mintegy tiz-tizennégy ivnyi regénynyel járult az 1872-ik év termékenységéhez.[1]) De mind két mű inkább hosszu beszély, mint rövid regény, a mi egyébiránt semmit sem von le becsökből. Magyar élet tárul ki előttünk, a Duna mentében barátságos falvak intenek felénk s egy-egy parochia, udvarház vagy földmives lak titkaiba pillantunk be. Ez ismerősek között még sem vagyunk egészen otthon. A hazai viszonyokba képzelt elemek vegyülnek, s a jól ismert alakok jellemző vonásai mintegy eltorzulnak. Ide járul még az elbeszélő hangulat is, a melyben van valami olyas, a mi inkább elkedvetlenit mint vonz. Mind Tolnai, mind Beöthy jeles stylisták, jó elbeszélők, különösen Tolnai, a ki néhol jellemzőn és müvészien rajzol és stylje kiválóan magyaros. De mindkettőnek elbeszélő hangulata, bár különböző árnyalattal, kesernyés izü, a mely nem tud humorrá emelkedni s olykor rideggé válik.

Tolnai egy jó módu földmives családot rajzol, a melyet a hiuság és uraskodás tönkre juttat. A történet a Bachkorszakban játszik. A nagyravágyó személy egy éltes asszony, Bokrosné, a ki örömmel fogad szállásba egy adószedő cseh hivatalnokot, fiát erőnek erejével urfivá alakitja s elvéteti vele az adószedő leányát. Az adószedő had kiéli, tönkre teszi a Bokros-családot s a koldus botra jutott beteg anya kénytelen egy

[1]) *Az urak.* Regény egy kötetben. Irta Tolnai Lajos. Pest 1872. Az Athenaeum kiadása. — *Biró Márton.* Regény. Irta Beöthy Zsolt. Pest 1872. Friebeisz F. kiadása.

másik fiához menekülni, a kit kitagadott, mert ez nem helyeselte uraskodását és ellenére egy kalvinista pap leányát vette nőül, a kivel boldogan élve, keze munkája után szép vagyonra tett szert. Sok mindent megértünk a Bach kormány idejében, de hogy a nép kapjon a cseh adószedőkön, valóságos uraknak nézze őket, vágyjék atyafiságukra, ilyennek soha sem hallottuk hirét. Városokban, kivált némely németes városban, mesteremberek vagy más középosztálybeliek összeelegyedtek velök, bár ez sem volt gyakori eset, de a magyar nép gyülölte őket s némi aristokratiai gőggel tekintett reájok. Hogy magyar földmives felesége oly valamibe helyezze hiuságát, a mi se sorsosainál, se a vidék más osztályainál nem talál viszhangra, sőt gyülölet és megvetés tárgya, mind valószinüség, mind jellemzetesség tekintetében teljesen elhibázott felfogás. De más oldalról is találunk e nőben egyet-mást, a mit nem eléggé érthetünk; nem értjük különösen azt, hogy miért haragszik másik fia házasságára; hiszen ha egy földmives papleányt vesz nőül, az csak hizeleghet anyai hiuságának. Mivel kevesebb egy pap leánya az adószedőénél? Egy más földmives család rajzát is megkezdi szerző, a Vörös Gáborét, a ki szintén idegen hivatalnokot fogad szállásba, hogy vele leányát elvétesse. Azonban a cselekvény ez ága ki nem fejlődik s kevés befolyással van a másikra. A Bachhivatalnokok jellemzése sem sikerült. Ez izetlen embereket izetlenül is rajzolja szerző. Leginkább sikerült az egész regényben a másik fiu, András jellemzése. Midőn szerelme fölébred, küzd magával, egyik jó emberével közli titkát, majd vele leánynézőbe megy, mind igen találó vonások. A ház-tüznézés, az öreg pap háztája, maga és leánya alakja plasztikailag emelkednek ki. Az igazság egyszerüséggel, a melegség kellemmel vegyül. Itt élet és sziv lüktet, a többi láz, képzelgés. Kár, hogy a lakodalom rajza már gyöngébb s az ifju pár mind inkább veszti érdekét.

Beöthy egy kis birtoku nemes fiatal ember életpályáját vagy is inkább szerelmi történetét tárja elönkbe. Az ifju jószivü, becsületes, de élhetetlen és akarat nélküli ember, szenvedőleges természet, a ki alig ragadtatik tettre. Sorsa magát és másokat szerencsétlenné tenni. Az egész jellem nem úgy van rajzolva, hogy bizonyos osztály vagy faj jegyeit hordja magán, sőt nem is annyira egyén, mint egyéni szeszély szülötte, kinek keresve sem találjuk párját. Nőül akar venni egy papleányt, egy kissé hajlamból, de leginkább szánalomból, hogy

jót tegyen a pap családjával, s belé szeret egy előkelő nemes család ivadékába, a kihez a faluból feljár leczkéket adni. A papleánynak nagy későre visszaküldi a mátkagyürüt, az uri kisasszonynak szerelmet vall, ki ezt viszonozza is és nem akar gróf kérőjéhez nőül menni, hanem hozzá, de megtudván, hogy anyja hasonló körülmények között szerencsétlenül járt, enged nagynénjei kérésének s mivel a becsületes Márton nem igen biztatja, grófné lesz, nagy világi hölgy, ki egészen elfeledkezik hajdani kedveséről. Az egész nagyon rideg történet, meglehetős kesernyés hangon elbeszélve. Csodálkozunk, hogy fiatal költő hogy irhat ilyet. Sehol a szenvedély heve, ábrándja, elragadtatása, erélye. De még sem csodálkozunk. Beöthy nem az első ifju iró, ki bizonyos koraérettséget erőltet magára, fájdalmasan mosolyg az ábrándokon s holmi közönyös gunyorban keresi, hol a tárgyilagosságot, hol a humort, de egyiket sem tudja megtalálni. A mü hőse teljesen elhibázott. Egy egészen szenvedőleges jellemet csak úgy lehet érdekessé tenni, ha benső világát nagyon gazdagnak vagy legalább rokonszenvesnek rajzoljuk. Biró Márton szellem, érzés, eszme és törekvés tekintetében nagyon kopár lélek s a mi becsületesség és érzelmesség van benne, csak arra való, hogy annál inkább kiemelje élhetetlenségét, korlátolt eszét, gyávaságát és idétlen termetét. Mindenütt valami groteszk vegyül jellemzésébe s átcsap az elbeszélés hangjába is. A hős iránt nem részvétet érzünk, hanem oly nemü sajnálatot, minőt egy beteg, magával jótehetlen ember kelthet föl. Nem tudjuk megfogni, hogyan szeretett bele egy ifju szép leány, sőt az egész történet talány marad előttünk, nem az események, hanem a jellemek és viszonyok rajza miatt. Pedig Beöthy biztosan is tud jellemezni ott, a hol nincs egy képtelen lélektani feladat lidérez nyomása alatt. Biró Márton gazdasszonya, az öreg pap és felesége, a rektor jól vázolt alakok. Néha a lélekállapotot a természettel együtt, egymásra hatva, szerencsésen festi. De az egészből épen ugy hiányzik egy mindent átható eszme és érzés ereje, mint az igazság és művészet bája.

Ime az 1872-ik év nevezetesb termékei a regényirodalom terén. Haladunk-e vagy sülyedünk, örvendenünk kell-e vagy aggódnunk! E kérdésekre bajos határzott feleletet adni. Annyi bizonyos, hogy elbeszélés és styl tekintetében nagy haladást mutat regényirodalmunk. Hasonlitsuk csak össze Jósika *Abafiját* napjaink kevésbbé sikerült regényével és látni fogjuk,

hogy ujabb regényiróink jobban, szebben és magyarosabban irnak. A történelmi regény tere ugyan parlagosodni kezd, de a jelenkor annál inkább vonja az elméket, tárgyban és formában nagyobb változatosságot látunk s az egyéni és jellemzetes iránt élénkebb érzék mutatkozik. De hiányzik a nagy eszmék és érzések, az emberi és nemzeti nagy érdekek valódi cultusa, a mely Eötvös regényeit annyira jellemzi, az emberi szív ama mélyre ható vizsgálata, a szenvedélyek nemezisének az a biztos és felemlitő rajza, a mely Kemény regényeinek oly kiváló sajátja. Többé-kevésbbé bizonyos könnyelmüség vagy egyéni szeszély vezérli regényiróinkat. Nem sokat gondolnak a fődologgal, mert nem hatja át őket valamely nagy eszme vagy érzés, igen eltelnek egyéni szeszélyökkel, s azt hiszik, hogy a mi bizonyos körülmények miatt rájok nézve érdekes, annak fogja találni a közönség is. Alig látjuk az egyénben a fajt, a fajban az egyént, a cselekvényben az eszmét, a részek között az öszhangzást. A genre elölni látszik a magasabb szárnyalást, a fensőbb jellemzést s a különös és kirivó a jellemzetes helyét akarja bitorolni.

Bele zökkentünk a magyar élet rajzába s mindent fel akarunk ölelni. Jól van, de igyekezzünk a sajátságosnak általános érdeket adni s a nemzetit öszhangzásba hozni az emberivel, az eszmék világánál, az érzések erejével, az izlés sugalmai szerint. Egész uj társadalom kezd képződni a régi romjain a fővárosban és vidéken egyaránt. Az élénk politikai élet uj helyzeteket és typusokat szült. Tartsátok elönkbe a magyar társadalom tükrét, rajzoljátok erényeinket, büneinket, bohóságainkat, az aristokratia, a közép osztály, a polgárság, az irói s művészi világ, nép és nemzetiségek sajátságait, beléletét; az örök emberi szenvedélyeket vegyitsétek az uj helyzetek és törekvések elemeivel. Legyetek valódi regényirók, a társadalom birálói, erkölcsrajzolók, s az eszmény őrei. Mi ezt várjuk a magyar regénytől ma vagy holnap, de ez időnek el kell jőni. Nem vagyunk a pessimista kritika képviselői, de épen azért mert hitünk és reményünk van, a jelenre nézve nem ringathatunk senkit csalódásba, legkevésbbé regényiróinkat.

Gyulai Pál.

AZ ALPOK KÖZT.[1])

Tyndall, a londoni Royal Institution physikai tanszékén Faraday utóda a molekuláris physika egyik legtevékenyebb és legismertebb buvára, a tudomány legnehezebb kérdéseinek páratlan népszerüsitője: egyike a legügyesebb és legvakmerőbb hegymászóknak. Amint a nyári szünidő beáll, bucsút mond a laboratoriumnak, felhuzza szöges csizmáját, kezébe veszi alpesi botját, s neki indul a svájczi havasoknak, csúcsokat mász meg, hova még senkisem jutott, utakat kutat, hol előtte még csak lavina járt! De azért a szenvedélyes tourista seholsem tagadja meg a physikust. Mászás közben öntudatosan alkalmazza a surlódás nagyobbitásának törvényeit; a kiállott küzdelem után nemcsak bámul, hanem tanulmányoz is. Az alpesek szerkezetében melyik föltevés az igazi: a meghasadás vagy a vizöntés? Melyek a jégár mozgásának törvényei? A havasok jegének minő physikai tulajdonságai vannak? Hogyan képződik a köd, mint küzd az árnyék a nappal, hogy a hómezőket ködtengerrel borítsa?

Midőn a meredek jégfalba lépcsőket vág, hogy fele magasságra karót üthessen be, melyen majd esztendőre a jégár odább mozdulását fogja mérni, maga a bennszülött vezető álmélkodva kérdi a vakmerő tudóstól: „van-e önnek családja?“

E kiváló tourista és kiváló physikus szedte össze havasi élményeit az emlitett műben. A könyv értékét szerzőjének kettős jogczíme nagy mértékben emeli. E tulajdonságok egymásba füződése különös érdekességet ad az előttünk fekvő münek. Valamint a laboratoriumi tapasztalatokat nagy sikerrel alkalmazta a jégár-világ tüneményeinek megmagyarázására, épúgy mindenütt és minden eléje kerülő jelenségben a tudományos elvet igyekszik felismerni. Utazásaiban a nagyszerü benyomásokat kétszeresen, észszel és kedélylyel, ragadja meg, és úgy a tudományos buvár, valamint a természet lelkes bámulójának álláspontjáról páratlan szemlélhetőséggel és élénkséggel adja vissza. E kettős álláspont jellemzésére két nagyobb

---

[1]) John *Tyndall*: Hours of exercise in the Alps. London, Longmans 1871. Németül: „In den Alpen“ czím alatt jelent meg, Braunschweigben, Vieweg kiadásában 1872.

mutatványt választottunk a műből: a morteratschi balesetet, és a felhőkről szóló fejezetet.

I.

Azon helyre érkeztünk, hol reggeli utunkat el kellett hagynunk és csakhamar ezután néhány meredek sziklára, melyek a reájok folytonosan csepegő viz által sikamlósakká váltak. Jobbra tőlünk széles, felengedett és ujra megfagyott hóval teli repedés volt, úgy hogy meredek esésü jégbástyát alkotott. A következő sorrendben kötöttük össze magunkat. Jenni ment elől, a fő vezető, azután jöttem én, utánam Hutchinson ur, ügyes hegymászó, azután Lee-Warner ur és végtére Walter a vezető. Lee-Warner urnak a magas Alpokon csak kevés jártassága volt s emiatt Walter elé állitattott, hogy igy ez minden ballépését azonnal meggátolhassa.

Miután a sziklákon egy ideig befelé haladtunk, Jenni felém fordult és kérdezé, hogy ezeket vagy a jéglejtőket tartom-e jobb útnak. Tétova nélkül a sziklák előnye mellett nyilatkoztam, de ő ugy látszik félre értett és a hasadék felé fordult. Én feltartám őt a szélén és mondám: „Jenni, tudja-e hová megy? a lejtő tiszta jég.“ — „Tudom, felelé ő, azonban a jég csak néhány lábnyira fekszik itt fedetlenül. Ezen a helyen lépcsőket akarok vágni és azután a hó, mely a jeget fedi, lábainknak biztos támpontúl szolgál.“ Kivájta a lépcsőket, lejutott a hóra, és azon óvatosan haladt előre; mi követtük őt, látszólag jó rendben. Egy idő mulva megállapodott, megfordult és felnézett a három utolsó emberre: „Uraim, maradjanak vigyázva a lépcsőkön, mondá ő, egy ballépés itt egész lavinát szakaszthat el.“ Alig mondta ki e szavakat, midőn hátam mögött esésnek hangját hallottam, utána csuszamlást és egy pillanat alatt két barátom és vezetőjük, — mindnyájan egymásba keveredve — zugtak el mellettem. Gyorsan szilárd állásba helyzém magam, hogy lökésüknek ellentállhassak, de pillanat mulva követém őket, erejök ellentállhatlan volt. A másik perczben Jenni is elsodortatott és egy pillanat alatt mind az öten feltarthatatlan gyorsasággal estünk a lavinán lefelé, melyet egyetlen ballépés okozott.

Mielőtt a lejtőre hágtam, szokásom szerint tisztába jöttem magammal az iránt, hogy balsors esetén mit kellene tennem; és igy mihelyt elsodortattam, azonnal arczra vetém magam és

botomat a mozgó havon keresztül az alatta fekvő jégbe löktem. Azonban nem maradt időm a mozgást meggátolnom, mert alig tartottam ott néhány másodperczig szilárdan, midőn akadályba ütköztem és erőszakosan a légbe röpittettem; Jenni ugyanakkor reám dobódott. Itt mindketten elvesztettük botjainkat. Egy hasadékon vitettünk keresztül, annak alsó párkányához érve a helyett hogy beleestünk volna, nagy gyorsaságunk messze túlvetett rajta. Én egy pillanatra egészen el voltam kábulva, de csakhamar magamhoz tértem és magam előtt láttam társaimat a hóba félig betemetve és a sziklák miatt, melyeken áthaladtunk, szanaszét szórva. Egyszerre fejre bukni látám őket e lavina zuhama által, és néhány pillanatra rá magamnak is utánoznom kellett mozdulatukat. Ennek oka egy második hasadék volt. Jenni tudomással birt annak létéről és mint nekem mondá, egyenesen beléje rohant — merész tett, de ezen alkalommal sikertelen. Az által hogy a nyilásba ugrott, a kötélre oly feszülést vélt gyakorolhatni, mely elegendő lett volna a mozgást meggátolni. Azonban noha 250 (angol) fontnál többet nyomott, mégis hevesen kirántatott a hasadékból és a kötél nyomása majd halálra zúzta.

Hosszú lejtő terült el alattunk, mely egy párkányzathoz vezetett, melyről a jégár (gletscher) merőlegesen hullott alá. Ezen meredekség lábánál a jég mély hasadékok sorozata által volt berovátkolva, melyek felé gyorsan közeledtünk. A három elöllevő férfi a lavina csucsán szállt lefelé és időközönkint egészen hóval valának fedve; azonban a mozgó réteg hátul vékonyabb volt és Jenni minduntalan felállt és lábait a kétségbeesés erejével véste a szilárdabb alsó tömegbe. Hangja: „Halt, Herr Jesus, halt!“ volt az egyedüli, mely a lefelé csúszás alkalmával hallható vala. Minden régi emlékem azonnal előttem állt, mint oly egyéneknél, kik közel valának a vizbe fúláshoz, de szellemi tehetségeim érintetlenül maradtak. Bennenre gondoltam a Haut de Cry-n [1]) és mormogám: „Most reám kerül a sor.“ Erre hideg vérrel szemléltem az előttem levő férfiakat és elgondolám, ha csak élő erejöket kellene neutralizálni, Jenni és én visszatarthatnók őket, de őket és a hótö-

[1]) Bennent, hires svájczi vezetőt, a nevezett hegyen 1864. február 28-án a lavina egyik utassal együtt eltemeté és az összetolulásnál agyon nyomta.

meget feltartóztatni, melyben fogva voltak, lehetetlen vala. Részemről semmi különös félelmet nem éreztem. Az esés sokkal gyorsabban jött és a csuszamlás okozta felindulás sokkal nagyobb volt, semhogy ijedtség vagy szepegés kaphattak volna lábra.

Midőn magam elé tekintettem észre vevém, hogy a lejtő egy kis darabra kevésbbé volt meredek és hogy aztán ismét jobban azzá vált. Most kell megállapodásra jutnunk vagy soha. A sebesség jelenténkenyen csökkent és azt hivém, hogy meg vagyunk mentve. De a mozgási nyomaték igen nagy volt; a lavina a párkányon elbukott és részben ujra visszanyeré erejét. Hutchinson itt karját barátja köré fonta, mivel minden reményről lemondott, én övem után nyultam és megkísérlém magamat kiszabadítni; de mivel ezt az ide-oda hányatás folytán igen nehéznek találtam, megkisérlém még egyszer boszúsan a kötelet huzni meg. A sors úgy akarta, hogy Jenni a lefelé való csuszásból csekély előnyt meritett és csak azon forgott minden, hogy az én, annak ellenébe működő erőmnek elég ideje leend-e a sikerre. Ez is szerencsénkre fordult, mivel egészen közel a párkányzathoz még szilárdan lábra kaphattunk; még két vagy három másodpercz és lefelé való mozgásunk átbuktatott volna. Ha ez történik, a hasadékokba esünk és a lavinának vége eltakar bennünket. Hutchinson vérző homlokkal jött elő a hóból, a seb azonban csak a börre terjedt; Jenni kezéről darabka húst veszitett egy kő horczolása által; a kötél nyomása fekete foltokat hagyott karjaimon; mindnyájan, mint a megfagyás kezdetén, zsibongó érzést éreztünk kezeinken; mi még néhány napig tartott. Ennyi volt az egész. Óraláncom egyik részét nyakamban függve találtam, másikat zsebemben; az óra oda volt.

Ez julius 30-án történt. Két napra rá Olaszországba mentem és ott időztem tiz vagy tizenkét napig. Augusztus 16-án, midőn ujra Pontresinán valék, kirándulást rendeztem, hogy elveszett órámat ujra megleljem. Mindakét vezető valamint magam is azt hittem, hogy a nap melege a havat róla leolvasztotta és feltevém, hogy — ha véletlenül a hátsó lapja fekszik felül — az aranynak csekély elnyelési képessége a nap sugarak irányába az órát meggátolja, hogy az mint a kő folyton lejebb és lejebb sülyedjen. Ily módon az óra egészen a felületre jutott volna és daczára kicsinységének már messziről látható leendett. Öt barátom kisért a Morteratsch-jégárra. Az egyikök

a nem rég elhalt North, Hastings parlamenti képviselője volt, igen derék ember. Akkor 64 éves vala, azonban oly bátorságot és nyugalmat és oly elragadtatást tanusitott a hasadékok borzalmas vadonja felett, hogy valóban megkapó volt. A társaságból csak ketten, kik megbizható hegymászók voltak, kísértek el csuszamlásunk nyomaihoz, azonban egyik sem mert közülök az előbukkanó jégre hágni. Épen midőn a hóra akarunk lépni, jő egy nehéz kő, melyet a nap szabaditott ki a felettünk levő magaslatokon, csuszamlásunk vonalában lefelé süvöltve. Ugrásai vadabbakká és vadabbakká váltak és midőn a párkányhoz ért, ahol mi lábra kaptunk, felveté magát a légbe s egy szökéssel elérte az alsó jégárt, jégpor-felleget verve fel maga után. Néhány kötéldarab, miket a havon találtunk, meggyőzött bennünket arról, hogy a lavina valódi nyomain vagyunk és most elkezdődött a keresés. Nem telt bele húsz percz, midőn egyik vezetőnek — Michel Kristóf Grindelwaldból — hangos örömkiáltása jelezte, hogy az óra megtaláltatott. Az emlitett módon a felületre került és közelebbi megvizsgálása után száraznak és sértetlennek látszott. Azonfelül a mutatók állásán észre vettem, hogy az óra a hó alatt lejárt. Felhúztam és alig hittem, hogy még járni fog. De csakhamar mozgás jeleit adta. Tizennyolcz napig feküdt a lavina alatt, de az első felhúzásnál ujra járt és pedig mind eddig a legnagyobb pontossággal.

II.

„Minden természeti tünemény láthatlan vonatkozásokat tár elénk, melyeknek szemlélése az élvezet bizonyos módját nyujtja; és ilynemü örömforrás mindig létezik azok számára, kik a természet tüneményeit fel tudják fogni. Igy például kedvtöltés a száraz zöld lejtőségen hanyatt feküdni és a felhőket szemlélni, amint a kék égen keletkeznek és ujra eltünnek. Egykét napja az égboltozat úszó gomoly fellegekkel volt behintve, melyek szegélyéről vakitó fehérségü fény verődött vissza lefelé, mig a felhők főtömege mély árnyékban pihent. Az egyik nagy fellegfelület széleitől keskeny zászlók terjedeztek szét, melyek figyelmes szemlélésnél eltünedeztek és végre semmi nyomot sem hagytak hátra a kék égen. Ugyanezen felleg ellenkező szélén és azon túl kis tejszerü gőzből álló foltok

jelentek meg, összefutottak és így kis felhőcskéket alkottak, amelyek látszólag épen oly sűrüek voltak, mint a nagy tömeg, mely mellett keletkeztek. Az alakulás és felosztás ellentétes folyamata szembetünőleg ment végbe a felleg ellenkező oldalain. Sőt a derült ég közepén is, hol a tér pillanattal előbb tökéletesen üresnek tünt fel, kis felhő-foltok alakultak, melyeknek rögtöni fellépése azon meglepetést idézte elő, mely rendesen valamely közvetlenül teremtői mű szemlélését kiséri.

E felhők valódi jelei voltak annak, mi a láthatlan levegőben végbement. Nélkülök semmi mozgás nem volt észlelhető; de megjelenésök és eltünésök nemcsak a mozgás létezését bizonyitá, hanem az egyöntetüségnek hiányát is a légkörben. Noha mi azokat nem láttuk, mégis a különböző mérsékletü és a különböző, láthatatlan vizpára tartalmú áramok vegyültek ott össze. Tudjuk, hogy a felhők nem igazi párák, hanem oly párák, melyek a hideg által vizzé sürüdtek. Azt is tudjuk, hogy a vizmennyiség, mit a lég láthatlan állapotban magába fogadhat, ennek mérsékletétől függ; minél magasabb a levegő mérséklete, annál több vizet vehet fel magába. De ha a meleg levegő egy része, mely az ő láthatlan terhét viseli, alacsonyabb mérsékletü árammal ütődik össze, a lehütött párák lecsapódnak és felhő keletkezik. Ily módon két nedves levegőjü tömegnek, melyek mindegyike magában véve egészen átlátszó, összekeveredése által sötét felhő keletkezhetik. Épen igy a tiszta, nedves légtömeg, ha valamely hegy hideg csúcsával érintkezik, ezen hegyet felhőkbe burkolhatja.

Ezen keletkezési folyamatra egy példát, mely néhány év előtt Svédországban, egy tánczteremben fordult elő, Dove tanár beszél el: Az időjárás *hideg* és derült volt; a tánczterem *meleg* és világos. Egy hölgy elájult és azt hitték, hogy a friss levegőn gyorsan magához tér. Egy jelenlevő katonatiszt megkisérlé az ablakot kinyitni, de erősen be volt fagyva. Bezúzta az ablakot kardjával, a hideg levegő behatott és *havazott a teremben*. Pillanattal előbb minden derült volt, a levegő nagy mennyiségü nedvességet nyert átlátszó minőségben. Midőn a hidegebb lég behatott, a pára először összesürüdött és azután megfagyott. Hideg levegőnek hozzájárulása magukban londoni tánczteremeinkben is borút okoz. A hegyláncolatok különösen hathatósak délnyugati szeleink páráinak lecsapásában; és sokszor oly mértékben, hogy tökéletesen különböző éghajlat létezik ugyanazon hegycsoportozat két oldalán. Dr. Lloyd ur

ezt Irland eső-mennyiségére vonatkozó kutatásai által igen meggyőzően bebizonyitja. Az állomások, melyek a hegyláncz délnyugati oldalán állittattak fel, sokkal nagyobb erőmennyiséget mutattak fel, mint az éjszakkeleti oldalon levők. A szelektől, midőn a hegyeket surolták, nedvességök elvonatott és aránylag szárazabbakká váltak.

Két vagy három évvel ez előtt alkalmam nyilt a lecsapódás egy sajátságos tüneményét észlelhetni Mortainban, Normandiában. Az utas talán emlékezik a vidék legmagasb ormán egy kis kápolnára. Barátaim egyike és én véletlenül naplement felé ezen pontnál időztünk. A levegő felhőtlen volt s a nap arany fénynyel övedzte a domboldalakat és völgyeket. Mi mindaddig szemléltük, mig a domb taréját el nem érte, mely mögött végtére eltünt. Egész addig verőfényes, összehasonlithatlan szépségü tájkép feküdt előttünk kiteritve, a légkör tökéletesen átlátszó volt; de most egyszerre a levegő ködé látszott összefutni. Öt perczczel a nap eltünte után mély köd boritá a völgyeket és gyapjúszerü gömbölyökben hajtatott felfelé a domb lejtőjén. Megszámithatlan rövid idő alatt helyi felhőkbe valánk burkolva, melyek oly sürüekké lőnek, hogy hazatérésünk bajossá vált.

Itt ez esetben szembeszökő, hogy a levegő átlátszó párákkal volt telitve, mielőtt még a nap lement. De miért futott össze oly gyorsan a köd, miután a nap letünt? Talán az az oka, hogy sugarainak eltünése által a völgyek levegője hidegebbé vált és igy a levegőben eloszolt nedvesség lecsapódása eszközöltetett? Nem! A napnak a légköri nedvességre tett közvetlen hatásában kell a megfejtést keresnünk. Jobban kimagyarázom magam. A sugarak, melyek a naptól hozzánk érnek, igen összetett természetüek. Egy nyaláb fehér napsugár megszámlálhatlan mennyiségü szines sugarakból van összetéve, melyek együttes behatása a szemre a fehérnek benyomását eszközli. Azonban noha szinek és szinárnyalatok, melyek a napsugár keverékét alkotják, megszámlálhatatlanok, mi mégis kényelmesség tekintetéből azokat hétre osztjuk, melyeket hasábszinekül ismerünk.

A napsugarak azonban hőt épen úgy mint világosságot is idéznek elő, és épen annyi különböző *minőségü* hő van a napsugaraiban, mint ahány különféle minősége van a fénynek — csakugyan, sőt még sok oly hősugár létezik egy napsugárban, mely egyátalán semmi fényt sem áraszt, melyek közöl számosan a

reczehártyához el sem érnek, hanem a szem nedvétől tökéletesen elnyeletnek. Ugyanazon anyag bizonyos minőségű hősugarakat átbocsáthat, mig más minőségű hősugarakat lényegileg feltartóztak. Minden esetben azonban a feltartóztatott sugár arra fordittatik, hogy a tartóztató testet megmelegitse. A viz ezen *kiválasztó erőt* jelentékeny mérvben birja. A napfény kék sugarait akadálytalanul átbocsátja, de gyengén elmetszi a vörös sugarakat és nagy mohósággal nyeli el a sötét sugarakat; és épen ezek a sugarak azok, melyek a legtöbb hőerővel birnak.

Itt rögtön belátjuk, hogy mennyire ellenébe működik a nap a látható ködök keletkezésének és belátjuk azt is, hogy sugarainak eltünését miként követheti azonnal összesürüdés, még akkor is ha a levegőnek nem maradt elég ideje kihülni. Mig a napsugarak Mortain völgyein kóboroltak, minden vizrészecske, mely utjokba akadt, a meleg által, melyet a részecske maga elnyelt, átlátszó párává változtaték; ezen ellenhatás következtében lecsapódás egyátalán nem állhatott be és a légkör derült maradt. Azon pillanattól kezdve azonban, midőn a nap letünt, követhették a párák saját összesürüsödési törekvésöket és ennek következtében azonnal köd kerekedett.

Magának a levegőnek mérséklete naplemente után egy ideig nem csak nem változott meg, sőt ellenkezőleg az összesürüdésnél szabaddá vált meleg alól még emelkedett is. Ezért nem sürithette össze a hideg lég behatása a párákat; hanem a nap azon eleven erejének eltünése, melyet a viz elnyelhet és amely az elnyelésnél ezt valóságos párává változtatja — hozta létre ezen összesürüdést.

Egy izben egyik barátommal egy hegyen álltunk, mely áttekintést nyujt a Rózsa-jégár fölött, annak kezdetétől egész végéig. A nap felhőtlen fényü volt és némi tiszteletet parancsoló rejlett az égboltozat mély sötétjében. Azok, kik a hegyeket ismerik, azt hiszik, a kék szin ezen mélysége nedves légkörnek a jele. Az átlátszóság eközben csodálatos volt. A Mont Cervin és a Weisshorn orma fényes körvonalakban terült el, mig a Finsteraarhorn hatalmas tömege tökéletes tisztaságban és élességben emelkedett fel mellettünk. Mig a nap magasan állt, a ködnek semmi nyoma nem volt a völgyekben, de a mint nyugat felé hajolt, a Finsteraarhorn árnya lassan elé csúszott a lábainál fekvő jégmezőre. Apránként sürü ködtenger keletkezett, lassan-lassan felfelé haladt és aztán mintegy folyó alásülyedett

a hegy két oldala mentében. Midőn a Rózsavölgybe lépett, egy meredek gáton kellett keresztül hatolnia, mely fölött vizesésként zuhant alá; de mielőtt a mélységbe ért volna, elhagyá az árnyékot, mely létrehozta és ujra a közvetlen napsugaraknak lőn kitéve. Tökéletes feloszlatása csakhamar beállt s ámbár folyton folyvást ködfellegek hömpölyögtek utána, a felhő-áram nem mehetett odább, hanem mintegy varázsütésre elenyészett ott, hol a napsugarak érték. A feltételek ugyanazok voltak, melyek a jégáraknál is beállnak. Itt a jégáram a hegyek havától szakadatlanul tápláltatva a völgyön át lefelé mozog, de alul azért nem növekszik. Bizonyos pontnál az olvadás általi fogyás és növekedés kiegyenlittetik és itt a jégár megszünik.

A jelen esetben a felhő-áram a légköri párák szakadatlan összesürüdése által táplálva, a völgyben lefelé szállt, azonban elveszett azon pontnál, hol a napsugaraknak szétoszlató ereje egyenlővé vált a mögötte levő fellegforrásból eredt pótlással.

ÉRTESITŐ.

A magyar protestans egyháztörténelem részletei a reformatio korától jelenig. Irta Balogh Ferencz hittanszaki tanár a debreczeni ref. collegiumban. Szerző sajátja. Debreczen. 1872. 8-adr. VII és 183 l.

A Budayak és Sinai utódjától, a Révészek hazájából, a protestans egyháztörténelem *részletei!* Hangzatos, sokat igérő czim. Révész Imre nem rég hirdette, hogy a magyarországi reformatio történetét illetőleg még csak az adatgyüjtés küszöbén állunk — s a festék, melylyel ez igazságot kinyomták, jóformán meg se száradt a papiron: ime Balogh Ferencz a történetnek nem vázlatát, hanem részleteit nyujtja 183 lapon!

Mohón vettük kézbe a könyvet s érdekeltséggel kezdtük olvasni. Csak kezdtük, mert a könyv vázlatossága, szárazsága nem tartá fenn a felköltött érdekeltséget, hanem azért elolvastuk, hadd ismerjük meg a sokat igérő *részleteket.* Ebben is csalódtunk. Szerző csak roszul fejezte ki magát: úgy vettük észre, hogy ő tulajdonkép még vázlatát sem akarta megirni a protestans egyháztörténelemnek, nemhogy részleteit — hanem csak egyes részleteket vett belőle tolla alá.

Azonban ha ezen részleteket jól, helyesen dolgozta fel, ha felvett anyagjait, legyenek azok bármily töredékesek, szakadazottak, egészszé tudá kikerekitni, ha megtalálta a fonalat az események összefüggéséhez, ha a magyar reformatio befolyását a korra, irodalomra, közéletre helyesen festette: megbocsáthatjuk neki, hogy mást nyujt, mint a mit a czim mond s az előszó igér, mely szerint e munka tankönyvnek, lelkészi vizsgára készülőknek s Méliusz Péter halála háromszázados évfordulatára emlék-könyvnek, tehát olvasó könyvnek is volt szánva s melyben, a mint szerző mondja, „némi összefüggő lánczolatba akarta érinteni" az eseményeket.

De fájdalom, buzgó igyekvés, fáradságos szorgalom s eléggé széles körre terjedő tanulmány mellett sem érte el czélját. Az összefüggő lánczolat csak abban nyilvánul, hogy egyik száraz tény a másik mellé van állitva, s a részletek nem egyebek töredékeknél, néhol igen gyarló töredékeknél. Hogy arány nincs munkájában, hogy nagy apparatussal fog hozzá, s bőv és szélesre kiterjedő kezdetből még vázlatnak is kicsiny töredékké zsugorodik össze, azt nem menti az a körülmény, hogy ezt ő előszavában megmondta — mert csak tőle függött, hogy másként legyen s semmi belső ok, semmi kényszerüség nem állta utját, hogy művébe kellő arányt ne hozzon. Hisz ez mégis tankönyv akar lenni, a vizsgálatra készülő káplánoknak van szánva: s minő tankönyv az, melyben a korszakot alkotó szathmár-németi zsinatról szó sincs? a különböző kerületek egyházi kánonjai közül alig egy van megemlitve; a puritanismusnak magyarországi nyomait hijában kerestük; s a presbyterianismus diadala ezen még nevéről sincs megemlitve; a pataki iskola és Zsámbár küzdelme oly kevéssé vannak érintve, mint az ellenreformatio, s melyben, hogy többet nem emlitsünk, a protestans hitélet főemeltyüje: az iskolák története s befolyása magára a protestantismusra még névleg se fordulnak elő.

De a mi megvan, azt sem lehet kidolgozott munkának tekinteni. Egy csomó lazán összefüggő adathalmaz, egy rakás tény, melyet semmi sem idéz elő, melyből semmi sem következik, s mely mindenre alkalmas, — csak arra nem, hogy világos képét adja hazánk reformatiója keletkezésének, hatásának és befolyásának a hazai történetre. Jobbra-balra történik valami, de nem gyül egy pontba, nem eredményez semmit a sok történet. Zsongnak-bongnak az emberek mint a cserebogarak

tavaszszal, mig nem falba ütik fejöket s végök. Nem csoportosulnak az események, nem hatnak egymásra. Még Budaiból is jobb képét meritjük a reformatio keletkezésének. Egy csomó életrajzi töredék összehányva rendszer nélkül. Ez adatokat csoportositni, ez eseményeket egy góczba gyüjteni — ez lett volna feladata. Az a tevékenység, mely az ország minden részében felmerült, nem volt oly sporadicus, hogy ne lett volna azoknak összehatása. Az a fejlődés, mely a reformatióban mutatkozik, azok az alakulások, melyeken az első félszázadon átment: kezdve a lutheranismuson, folytatva Calvin tanainak megszilárdulásán, culminálva az unitarismuson át a szombatosok törekvéseiben — s a visszahatás, mely erre bekövetkezett, aztán a helvét hit szétágazásai a XVI-ik században, mind ez bizonyos rendszer szerint fejlődött. De az előttünk fekvő könyvben a hány ember kezdte vagy folytatta a reformatiót, annyi életrajzra, a hány nagyobb terület bevette azt, annyi monographiára van szétvagdalva a történet egésze. Mintha összehordott tarka mozaik köveket nyujtana, hogy az olvasó alkossa ki belőlök a mit tud.

Az olvasó pedig a történet egészét várná oly műtől, mely a reformatio történetét igéri, habár részleteiben is. Miért talált a reformatio nálunk oly termékeny földre, hogy az elhintett magvak oly gyorsan kikeltek? Méltó volna azt megirni. Mi lelkesité az első áldozatokat, hogy kész szivvel mentek mágyára? S mit tettek az első hitüldözők? Ez is többet érdemelne krónikaszerü feljegyzésnél. A pártok állása hazánkban s azok küzdelme, az első reformatorok tevékenysége s egymásra hatása, a hitközségek s iskolák keletkezése, az egymást követő zsinatok és ezeken alkotott hitczikkelyek fejlődése szerves egészszé lettek volna dolgozandók. Mert abban állana a reformatio története, hogy a reformálási művelet processusát adja elő — nem pedig hogy egy csomó száraz adatot felhalmazzon a szerint a mint az események egymásra következtek, minden belső kapocs, összefüggés és a fejlődési művelet kisérése nélkül — s a feldolgozást, az összeillesztést az olvasóra bizva. Nem a reformatio anyagjait kellett volna feltálalnia, hanem azt a mit ezekből kifőzött.

Ily módon némely következetlenségeket is elkerült volna. Lajos királyról például azt mondja, hogy ez inkább rendeletekben mint tettleg volt szigorú (24. l.) felebb pedig azt bizonyitja, hogy a reformatio vér és tüz között indult meg (stb.)

De honnan e vér és tüz, ha Lajos király csak kiadta a szigorú rendeleteket, s azokat nem hajtatta végre? Aztán az események helyes arányba hozatala, feldolgozása mellett a fontosabb dolgok jobban kidomborodtak volna — míg most minden egyforma fontossággal birván, vagy helyesebben az események halmazából semmi sem válván ki, nem nyújt az olvasónak hü képet a reformatio történetéről. Föként a munka azon helyeiről áll ez, hol szerző előtt nem állottak kidolgozott példányok, hanem csak adatok, s ő rá várt ezek csoportositása. Azon pár részletnél, hol Révész Imre utat tört előtte vagy a hol, mint az unitarismusnál, Jakab Elek kritikai összeállitásait használhatta, kidolgozása is jobb. Ezek aztán nem a többibe vannak illesztve, hanem kiválnak belőle. Ellenben az 1556. és 1557-ki erdélyi eseményekről, az egyházi javak világi czélra forditásáról s a vallásszabadság megalapitásáról azt várná az olvasó, hogy nem egymástól messze vetve (egyik a 38. másik a 62. l.) mint megannyi Minerva ugorjanak ki a szerző fejéből, mert az ily nagy horderejü dolgok előzménynyel, történettel birnak, s azok nélkül érthetetlenek maradnak, sőt azok világos összefüggésben állottak. Kálmáncsay működése is többet érdemelne az adott szintelen rajznál. Méliusz védelme pedig (a 97. l.) a rá méltán forditott nagy apparatus után (ez ér legtöbbet a könyvben) oly szintelen és ügyetlen, hogy jobb lett volna azt elhagynia. Nem mondja meg, hogy miért s mily vádak ellen veszi oltalma alá — s kéri az olvasót, hogy ezt az általa védett ügy szentsége s nem „fegyvereinek netalán időszerü gyarlósága" szerint birálja meg. Mintha egy elitélendőnek kérne kegyelmet: tessék nézni fiatalságát! Méliusz nem szorult kegyelemkérésre. Nem a Méliusz fegyverei gyarlók, hanem Balogh felfogása, ki ilyen indokolatlan phrasist vet ki tollából.

S épen Balogh Ferencz, ki ugy látszik a calvanista orthodoxiának bajnoka. Csak látszik — mert e részben is megvannak ellenmondásai. Az mi az unitarismusról a 113. lapon van mondva, hogy az nem a hitvilágnak emberi ész által ki nem kutatható mélységén, hanem a csillogó öntetsző s felette ruganyos emberi okoskodás lánczolatán nyugszik, össze nem egyeztethető az emberi vizsgálódás szabadságával, melynek pedig szerző nem mindenütt oly határozott ellensége, mint e kifakadása gyanitni engedi. No de e részben számoljon Balogh ur önmagával — nekünk aligha lehet ellene más kifogásunk mint következetlensége e részben.

Nagyobb baj — mire fennebb is czélozánk — könyvének aránytalansága. Ha részleteket ir a protestans egyháztörténelemből, szabadságában áll azon részleteket dolgozni ki, melyekhez legtöbb adatja vagy legtöbb kedve volt. De ő határozott czélt tüzött maga elébe, s ezzel korlátozta szabadságát. A munka tizenkét ivéből csak két ivet fordit a XVII. XVIII-ik és XIX. századok történetére — s e két ivet is hogyan? A XVI-ik század történeténél eszébe sem jutott az összefüggés, mely a haza és a protestantismus historiája közt van. A hazai pártokat, helyzeteket, a viszonyokat vagy épen nem, vagy felületesen érinti. Mintha kölcsönösen nem is hatottak volna egymásra. A kilencz első iv érdekes és nem érdekes részleteknek van szánva. A két utóbbi iv pedig a közönséges historiából meritett általános felületességek. A vizsgálatra készülő deákok mind azt Ladányi általános magyar történetében jobban megkapják mint Balogh részletes egyháztörténetében. Még Kármánról is többet beszél mint Alvinczíről, s keserüi Daykáról, Katonáról, Pósaháziról, Medgyesiről, Tolnairól, Tolaeusról, s a Szathmáryakról szóval sem emlékszik stb. Bethlen és Rákóczy háborúit oly dolgok előzték meg, melyek nagyon is részei a protestans egyháztörténelemnek: ő egy pár sornyi közhelylyel ez előzményeket illetőleg készen van. Itt már nemhogy részleteket, de általánosságokat sem fognak tanulni, kik a debreczeni egyházi bizottság elébe állnak papi képességök kitüntetésére.

Ugyanaz az aránytalanság, mely az egész munkát jellemzi, észlelhető előadásán is; néhol lapos, másutt dagályos, néhol száraz, másutt phrasisokat puffogató, s gyakran különösségeket hajhászó. Legalább annak tulajdonitom, hogy a rudus redivivumot ujra épitési kőanyagnak, a compendium doctrinaet tan-foglalatnak forditotta, hogy fogalmainkat „elgyult elvvel“ (97. l.) „leplezett irányu törvénynyel“ stb., hogy szótárunkat „térencz“ (146. l.) „intelem“ (22. l.) stb. szavakkal szaporitá, s általában egy egész halmaz ízléstelen és magyartalan kifejezést igyekszik forgalomba hozni.

De mind e gyarlóság mellett is, nincs e munka egyháztörténelmünkre nézve teljesen elveszve. Van benne egy pár helyen önálló kutatás, néhol az ismert adatok ujakkal szaporittatnak. A magyar biblia történelme s Méliusz Péter életrajza helyet biztositnak neki a magyar egyháztörténeti irodalomban. A ki ezekről akar tudni, uj adatokat is talál e könyvben.

Azonban ezek a részletek csak mentik — de ki nem mentik az egész gyarlóságát.

—yi.

The fleshly school of poetry, and other Phenomena of the day. By R. Buchanan. London.

A legujabb angol költészetben, a nem rég elhunyt Arthur Hugh Clough (ki mellesleg mondva, egyike a legérdekesebb költői egyéniségeknek) mély vallásos scepticismusa s megoldhatatlan élet-problémákkal való küzdelmei, s Tennyson gyöngéd, finom, elegans lyrája mellett: egy uj, sokakat megdöbbentő irány támadt és vált népszerüvé legujabban, s egyaránt hódit és ellenségeket támaszt maga körül, értem az érzéki költők iskoláját. Két nevezetes költő, Rosetti és a fiatal Swinburne különösen azok, kik e sensualis költészet papjai, egy oly erősen sensualis költészeté, a minő az angol lyrában — ily egyenes nyiltságban ritkán, tán soha sem hallaték; csak természetes, ha ez uj irány egész harczot költött fel maga ellen. Naponként megtámadják őket, részint az izlés, részint a közerkölcsiség nevében, de a költőknek erőt és bátorságot ad az, hogy más irányban népszerüségök növekszik és mind jobban olvastatnak, még a kárhoztatók által is. Mindenesetre kell lenni valaminek (s nem kevés valaminek) a társadalomban, a minek ők kifejezői, különben nem támadtak volna, nem olvastatnának igy.

Ezek és Buchanan (szintén egyik nevezetesebb, de más irányú költő) közt folyt le nem rég egy érdekes polemia az angol sajtóban, melyet a Saturday Review után, a nevezett lap hozzácsatolt commentárjával együtt im megismertetünk.

Nehány hónappal ezelőtt — mondja a Sat. Rev. — egy czikk jelent meg egyik folyóiratban, ezzel a czimmel: *A húsos iskola költői* (The fleshly school of poets). Valami Maitland Tamás mondta magát irójának, egy teljesen ismeretlen név eddig az irodalomban, s igen szigorúan bánt el Rosetti és Swinburne urak poetai müveivel. Később kisült, hogy Maitland Tamás a valóságban nem más, mint Buchanan Róbert, s Rosetti és barátai megbotránkozva tiltakoztak illetlen volta ellen annak, hogy egyik versiró zárt sisak és burok-köpeny alá rej-

tőzzék, mint egy orgyilkos, abból a czélból hogy megtámadja szerencsésebb vetélytársait, s directe vagy indirecte dicsérje magát. Mert „Maitland Tamás“ névleg felemlité Buchanant, s vádolta Rosettit, hogy eszméket kölcsönzött annak verseiből. A csatározás hevesen folyt egy-két hétig s azután elmúlt. A vitában fenforgó személyes kérdés előttünk nagyon kicsinynek látszik, és kár hogy nem felejtették el. De mivel Buchanan jónak látta még egyszer a közönség elé hurczolni azt, s mivel ugy látszik, nem képes megérteni saját, vagy kiadója hibáját ebben a dologban: egy szót mi is szólunk hozzá.

Buchanan elmondja, hogy az idegen név azért tétetett a czikk alá, hogy a kritika pusztán és egyedül saját értéke által hasson, s ne nyerjen semmit az igazi iró nevétől. Erre a feleletünk az, hogy a mi véleményünk szerint, a jelen körülmények közt a czikk semmit se nyert volna, ha az iró nevét őszintén bevallja. Abban az alakban, a melyben megjelent, olyan gyanánt lépett elő, mint a mely igazságos méltatása egy külön költészeti iskolának, valamely független és részehajlatlan iró által. Ha a közönség tudta volna, hogy valósággal abban az egyik költő gyalázza versenytársainak műveit, részrehajlatlanságát bizonyára mindjárt gyanusitották volna. Természetesen most a czikknek az u. n. „általános közönségre“ való hatásáról beszélünk, a melyik nem igen szokott abban a helyzetben lenni, hogy a birálat benső értékéről magának számot adjon, s a ki ha olyan birálóra akad, a kit előitélet nélkülinek és a dologban nem érdekelt félnek hisz, hajlandó elfogadni annak itéletét, de a ki bizonyára ovatosabb volna ezen elfogadásban, ha tudná, hogy az itélő részrehajlatlanság álarcza alatt valamely hasonló foglalkozású szellem leselkedik. A régi regényekben olvasunk néha rettenetes vitézségü és megdöbbentő hirü lovagokról, kik, nehogy ellenfeleiket megrémitsék, szükségesnek látták a sorompó előtt zárt sisakkal és kölcsönzött paizszsal jelenni meg; azonban Buchanan aligha van ilyen rettenetes harczos. Nincs ok föltenni, hogy nevének olyan orákulami tekintélye van, mely végzetes lenne az egyéni itélet szabad gyakorlására nézve; s másfelől ismét érthető, hogy az általános olvasó közönség bizonyára érezte volna szükségét annak, hogy állitásait ovatosabban megvizsgálja, ha egyszer tudja, hogy minő sajátos viszonyban van a biráló birálatának tárgyaihoz. Mind a mellett, mint föntebb is mondók, a kérdés valóban igen csekély fontosságú; és sokkal méltóbb eljárás lett volna

Rosetti és csodálói részéről, ha Buchanan czikkét egészen csak tartalma szerint veszik figyelembe, ha már általában érdemesnek tartották a figyelembevételre. Azonban a sectákat vagy cotteriákat rendesen az jellemzi, hogy már magáért a kritikáért, mint valamely rajtok elkövetett bántalomért haragusznak s okkal vagy ok nélkül fejökbe veszik, hogy az csak személyes rosz akaratból származhatik.

Jó sokat lehetne mondani nem csak Rosetti és Swinburne urak költészetének, hanem azon kölcsönös egymást csodálás légkörének egészségtelen voltáról is, a melyben ugy látszik, hogy ők és társaik élnek, mozognak és vannak, s a mely rombolóan káros nem csak az egészséges jóllétre, hanem a művészet nehány legfőbb rugójára nézve is. De eltekintve most attól, vajon jó izlésre mutatott-e, Buchanannál hogy *advocatus diaboli* gyanánt lépett fel ebben a dologban: kétségbe vonjuk azt, hogy igazságot tudott volna szolgáltatni az ügynek, a melybe fogott. Most ujra kiadta értekezését, átnézett és megbővitett formában, de szerencsétlenségre az eredeti czikknek könnyen elbánó módja, arrogantiája és ingerlő hangulata megmaradtak benne. A röpirat benyomása az elolvasás után az, hogy irójának az erkölcsi izléstelenségek iránt egész a betegességig kifejlett éles és érzékeny fogékonyságban kell szenvednie. Mintha mindig a rothadás után szaglászna, s néha kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy képzelődése olyan szagokat fedez fel, a melyeket senki más a világon nem érezne meg. Ugy látszik Buchanan nem sok sikerrel mivelte ki magában a költőnek azt a tehetségét, hogy a dolgoknak mindig a legjobb és legtisztább oldalát tekintse.

Azon kezdi, hogy elmondja, hogyan jött fel egy távoli sarkából a Highlandnak a városba, s nézelődött mindenfelé, hogy lássa „mindazt, a mit csak valaki szemeivel láthat". Az előző években a mik legerősebb benyomást tettek rá, ilyenféle dolgok voltak: „féleszű gyámoltalansága és felületessége a pénzes miveletlen osztályoknak"; „idomtalan rutsága az asszonyoknak, kik erősen táplálkoznak és semmi testgyakorlatot nem használnak" stb. De most egy rettenetes dolog igézetével találkozik, a mely elrémiti és megbénitja. Azt látja mindenütt — az utczán, a szinpadon, a könyvekben, a vásznon. S ez, — mondja tovább — a „czombok". Van egy bizonyos jól ismert betegség, melyben a beteget darázsok, kigyók s más ilyen csunya lények üldözik, s folyvást ott hemzsegnek szemei előtt,

a földön, a falakon, a szoba padlásán. Buchanan a czombok által üldöztetik. Menedéket keresni ment a czukrász boltokba, mint a gondolható legártatlanabb helyekre; s ime még ott is a *debetur pueris* daczára a czukor-sütemények közönségesebb faja közt ott van az idén a női czomb mintája, az egész; — azonban Buchanan többi részletezését saját müvének papirján hagyjuk. Megengedi, hogy semmi kifogást nem lehet tenni a czombok ellen, a maguk természetes körében, de tiltakozik az ellen, hogy azt az élet minden viszonyai közé feltolják, s különösen kárhoztatja a czukorból készült czombokat. Egyedül a „magasabb körökben" menekülhetett meg ezen boszantó „kiállitástól"; azonban zaklatott szemérme még ott sem talál nyugodalmat; mert bár czombokat nem lát is a fényes termekben, más olyan látványokat kell szemlélnie, melyeknél hajlandó kölcsön kérni Tartuffe zsebkendőjét. Mi nem akarjuk védelmezni mind azt a túlzást, melyet az úrhölgyek az u. n. szalon-öltözéknél kifejtenek; s lehetetlen tagadni, hogy a sensualismusnak bizonyos kellemetlen ize érezhető az irodalom és müvészet különböző ágaiban. De bizonyára sajnálkozunk lélekállapotán az olyan embernek, kinek szemérme megbotránkozik valahányszor estélyre megy, s ki elpirul a gyermekek számára készült czukor sütemények érzéki alakjain. Csodáljuk hogy Buchanan, midőn ezen vallomásokat teszi, nem látja, mennyire kiteszi magát Rosetti és barátai visszatorlásának. A tiszta lelkűek előtt minden dolog tiszta, azonban Buchanan tisztasága abból az alkalmatlan fajból való, a mely mindegyre tisztátalan és feslett benyomásokat fedez fel, olyan helyeken, a hol senki se gondolná.

Buchanan elmondja, hogy egykor szándéka volt ezt a czomb-kórságot tárgyalni a festéshez, zenéhez, irodalomhoz, szinházhoz s a nagy közönséghez való viszonyában; azonban ezt a nagy munkát most elhalasztja későbbi időre. Mostanra elégnek tartja a sensualismust csak annyiban elemezni, a mennyiben az a mai költészeten meglátszik. Talán ha jobban meggondolja Buchanan a dolgot, hajlandó lesz ezen „nagy munkája" kiadását meg nem határozható időre elhalasztani. Ha a jelen részből itélhetünk, a kérdéssel való bánásmódja aligha nem roszabb, mint a betegség, a melyet gyógyitni akar. Mondják, hogy egy jól ismert főpap valamikor egy ezred katonaság épülésére beszédet tartott a hús és vér gyarló voltáról, s a beszéd olyan gondolat-ébresztő melegséggel volt tartva, hogy

egészen ellenkező eredményt szült, mint a mire szánva volt. Attól félünk, Buchanan ugyanebbe a hibába esett. Azt nem nagy munkába kerül megmutatnia, hogy meglehetős sok buja illetlenség van Swinburne korábbi költeményeiben, s hogy Rosetti müveiben is vannak helyek, a melyek a legerősebben megbotránkoztatók. Mi úgy vélekedünk, hogy a régi, elfogadott nézetek a legjobbak, és hogy vannak bizonyos tárgyak, melyeket a költők és müvészek legjobb ha mellőznek, vagy a melyeket csak akkor szabad érinteniök, ha valamely egyenes és fontos erkölcsi czél van szemök előtt, nem pedig csupa enyelgés és játék. Becsületes, egyenes szólás kitünő dolog a maga nemében, s valószinüleg a világ nem vallaná kárát, ha még egy kicsivel több volna belőle. Azonban a becsületes, egyenes beszéd ép úgy nem jellemzője a „hüsos iskolának", mint nem a gondolatnak egyszerü nyiltsága és egyenessége. Az ő beteges önteltségük, férfiatlan gyönyörködésük olyan dolgokkal való játszásban és édelgésben, a melyeket egészséges, férfias lények kivetnek gondolataikból, nem akarat folytán, hanem öntudatlanul, bizonyos természetes és egészséges ösztönnél fogva, egy szóval az ő teljes férfiatlanságok az, a mely oly undoritó, s a mennyiben befolyást gyakorolnak, oly ártalmas. S egészben mi nem tudjuk, hogy Rosetti költészete a maga minőségében nem ártalmasabb-e, mint Swinburneé. Ez utóbbinál van néha egy-egy kis friss szellő, mely kivülről becsapódott, a a mig Rosettinél mintha az ablak-táblák mindig be volnának csukva, a függönyök leeresztve, gyertyák helyettesitik a napfényt, a lég nyomott, nehéz, mely az embert egyfelől a betegszobákra, másfelől a virág-házakra emlékezteti, ugy hogy az em berben vágy támad, minden csodálata mellett is annyi művészi finomság iránt, kinyitni egy ablakot, s ereszteni be a becsületes napsugárból és a jó friss légből. Mind a mellett, bár, a mint hiszszük, sok egészségtelen van is a *Blessed Damorel* szerzőjében épen úgy, mint a *Dolores* és *Anactorea-éban:* müveiknek legkárhoztathatóbb része szükségképen roszabbnak tünik fel, ha az ember gondosan kiválogatja és külön feladja, a hogy Buchanan röpiratában van, mint eredeti formájukban. Az az olvasó, a ki nem kiváló éles szemmel kereste ezeket a dolgokat, többön keresztül mehet egy könyvben, a nélkül hogy észrevette volna azt a rosz jelentésüket, a melyet Buchanan egész erővel igyekezett érthetővé tenni; a míg más helyek, a melyeket valószinüleg senki sem érthetett félre, igy még visszataszi-

többaknak tünnek föl, kiszakitva a szövegből. A klasszikus irók némely kitisztitott kiadásában az illetlen helyeket össze szokták gyüjteni egy toldalékban, hogy a kinek az olyan dolgok iránt nagy hajlama van, együtt megtalálja valamennyit, minden terhesebb keresés nélkül. Buchanan röpirata ilyen természetü kis gyüjtemény. Semmi esetre sem ajánljuk a nagy közönségnek olvasás végett. Azt hiszszük még Baudelaire is kevésbbé ártalmas eredeti alakjában, mintha annak piszkosságai igy kiválogatva, rámutatva, aláhuzogatva, s általában Buchanan szégyenlős elmessége által megvilágitva jelennek meg. Sok önéletirás-féle anyag is van a röpiratban, a melynek azonban a jelenre kevés értéke van. Valamikor talán érdekes lesz a világra nézve ha megtudja, hogy Buchanan szereti Walt Whitmant, hogy sok órának unalmát elüzi a Highland valamelyik kedves tava partján Paul de Kock müveivel, hogy a buja irodalommal meglehetősen ismerős és hogy egyáltában nem purista. S akadhat olyan ember is, a ki nem tudja megegyeztetni valakiben, hogy Walt Whitmant szeresse s megbotránkozzék Rosettin, vagy pirulni legyen kénytelen a legújabb divatú czukor-babák miatt, valahányszor egy czukrász-boltba lép. Szerencsétlenségünkre igaz, hogy a sensualismusnak bizonyos szeretete terjedőben van mostanság közöttünk, melynek jeleit több irányban lehet nyomozni, de azt méltán lehet kérdeni, vajon az ilyen termékek, mint Buchanan röpirata, nem inkább elősegitik-e terjedését, mint korlátozzák.

—h—z.

RÓMA A KÖZÉPKORBAN.[1])

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A történeti irodalom Gregorovius nagy munkája által egy maradandó becsű nevezetességgel lett gazdagabb. A középkori Rómának nem volt eddigelé teljes s különálló történeti leirása.[2]) Pedig nincs régi város, melynek oly nagy történeti irodalma volna, mint épen Rómának. De ezen irodalom vagy olyan munkákból áll, melyek nem a város, hanem a birodalom és pápaság történetét tárgyalják vagy pedig egyes korszakokra, helyekre, intézményekre, osztályokra, személyiségekre s emlékekre szoritkoznak, tehát az egésznek csak egyes töredékeit képezik. Gibbon ismert munkája például azon egész időközre terjed, mely a birodalom hanyatlása kezdetétől egész a keleti birodalom bukásaig folyt le, tehát szintén mint szerzőnké majdnem az egész középkort magában foglalja, és ettől mégis lényegesen különbözik: mert Gibbon a birodalom, szerzőnk a város történetét irta. Ehhez képest a birodalom történetirója részletesen fogja előadni a százados küzdelmeket, melyeket a római nép például a góthokkal vivott; a város történetirója azoknak eredményeit veendi csak számba, annyiban, a mennyiben azok a fővárosra valamely felemelő vagy lesujtó, nemesitő vagy erkölcsrontó stb. hatást gyakoroltak. Ugyanez áll azon munkákról is, melyek a keresztyén

---

[1]) „*Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*“ vom V.—XVI. Jahrhundert. Von Ferdinand Gregorovius. VIII. kötetben. (Második kiadás.)

[2]) Reumont Alfréd munkája: „*Geschichte der Stadt Rom von der Herrschaft germanischer Völker bis zum Ende des grossen Schismas*“ 1867-ben indult meg; Gregorovius a magáét már 1859-ben kezdette kiadni.

Róma történetével foglalkoznak. A város csak annyiban szerepel a mennyiben az a pápaság székhelye, s a nagy ker. társadalom egyházi és politikai központja.

Róma azonban, akár mint a birodalom fővárosa, akár mint a pápaság székhelye, még helyhatóságilag is mindig sokkal hatalmasabb tényezője volt az eseményeknek, sem mint a város történetét az egyetemestől egykönnyen elkülönözni lehetne. „A mint én, irja a szerző, Róma szemléletétől, és nemzeti emlékeinek hatalma által meghatva, gondolatomban arra határoztam magam, hogy e munkához hozzáfogok, tervem az volt: hogy minden létező és hozzáférhető történeti anyagot felhasználva, a helyek és emlékekről évek hosszú során át személyesen szerzett ismereteim segélyével, megirom a városnak történetét, annak első elestétől Alarik alatt 410-ben, egész 1527-ig, midőn azt V. Károly harczosai foglalták el, tehát a reformatio kezdeteig, mely a régi összeköttetést Róma és Németország közt megszakitotta. E hosszu, tizenegy századot magában foglaló időközben Róma az a szilárd pont és kimagasodó vizsgáló-torony, melyről a történetiró a középkor mozgalmait megfigyelheti, a mennyiben ezen mozgalmak Rómától kapják a lökést, vagy vele élő viszonyban állanak. Mert Rómának kettős természete van, helyhatósági (municipalis), és világegyetemi (kosmopolitisch), „*melyeket lehetetlen egymástól egészen elválasztani.*“ E szerint Róma város története mégis csak legalább jó nagy részben, szükségkép a császárok és pápák története is lesz, azon megszoritással mégis, hogy több figyelmet forditunk a város belügyére és állapotára, és kevesebbet a nagy külvilágban habár az e központból meginditott actio és mozgalom következtében lezajlott eseményekre.

S van-e, ha kérdezné valaki, az ehhez képest szükebb, némileg egyedi körre szoritott munkának valamely világraszóló jelentősége, — tulemelkedik-e az a csupán helyi, tartományi, legfölebb országos és nemzeti érdekeken? . . . Mindenki tudja, hogy a mono- és biographiák jelentősége arányban áll azon egyes helyek és személyek történeti szerepével és befolyásával, a melyeknek és a kiknek történeti leirását tárgyalják. Minél kisebb körre szoritkozik a történet, annál érdekesebb és tanulságosabb az azokra nézve, a kik ezen körben élnek, vagy hozzá viszonyban állanak. — Róma város viselt dolgainak, polgárosodásának, müveinek, eszméinek, sorsának büvkörébe

belevonta az egész világot, — belevonja kétségkivül a történetiró is, ha irói tehetsége arányban áll tárgya nagyságával.

És szerző munkájában épen nem hiányzanak e tehetségnek némely előkelő bizonyitványai. Szerző pár évtizeden át személyesen, saját szemével nézegette, vizsgálta és tanulmányozta a helyeket és müveket, a melyeket leirt, vagy a melyek a leirt események tárgyai és szinhelyei. Ezáltal elkerült sok hibát, melyet Gibbon a helyiségek megjelölésében elkövetett, mert Róma és vidéke tanulmányozására személyesen annyi időt nem szentelhetett. Rajzai azért oly elevenek és szembeszöktetők, hogy az egy Walter Scott és Washington Irvinget kivéve, alig tudnék hirtelen nevezni irót, ki egy-egy műremeket, egy tájat, egy-egy nagy jelenetet oly szemlélhetőleg, és egyszersmind szabatosan, röviden s bájolón tudná elénk állitani, mint szerzőnk. Nem csoda, szerzőnk megszerette tárgyát, melyet szemlélgetett, s annak történeti vagy művészi nagysága egész az elérzékenyitésig megragadta lelkét. Előadásában van valami drámai, kölcsönzött valamit a tárgytól, melylyel foglalkozik; megérzik rajta a római fenség, az óriási mult, a vadongazdag Campagna, a világ ezen legszebb, de legmélabúsabb térsége; a föld legszindúsabb fénypompájában, melyet csak Markó ecsete képes visszaadni, fürdő sabinai hegyek, — és a mindezek körében egykor honos vagy élet- és dicsőségre következett rengeteg szenvedés, sülyedés és romlás. Felfogása habár közjózanság által tünik ki, mégsem nélkülöz minden eredetiséget, főleg ha tárgyát mint átalánositó bölcsész magasabb szempontból s mélyebb jelentőségében kivánja megismertetni. Olvassa el például valaki az első szakaszt a munka első kötetéből „Róma fogalmáról". E mellett kitünően birja a nyelvet és művészien ir. A mi pedig a kútfők bőségét, és az adatok gazdagságát illeti, igazat mondott, midőn *„minden lehető és hozzáférhető történeti anyagot"* emlitett. Watterich tudós gyüjteményét, mely kiváló kritika által tünik ki, s a mely 1862-ben jelent meg, még nem használhatta. Valami nagyobbszerű fölfedezéseket ugyan nem tett, egyes korszakokra vonatkozólag azonban Reumont is, e tekintetben igen illetékes biró, uttörőnek mondja. „A mily kevéssé osztozom én, irja már emlitett munkájában, Gregorovius némely vallási és politikai természetű nézeteiben, ép oly nagy készséggel ismerem el egy munkának érdemeit, mely az évek hosszu során át folytatott kutfő-nyomozások eredményeit oly szép, olykor talán emphaticus alakban adja elő, egyes részeket illetőleg, ugy

szólván, s utat tört, a középkor ismeretét még Róma város határain túl is előmozditotta.“ (II. köt. 1176. 1. Anmerk.) A történeti tudomány tehát ezen munka által kétségkivül gyarapodott; birunk a felkutatott századok szerint beosztott adatoknak lehető teljes összegyüjtésével, s a középkornak magasabb bölcsészeti, széptani s állampolitikai szempontból azon megvilágitásával, melyben a mult, az emlék, a hagyomány, a sir, szinte megelevenedik, miként a vászonra festett vagy márványból készült müalakok nyáron a forró napsugár fényében.[1])

Én, ki essayt és nem birálatot irok, a munka hiányait és hibáit csak akkor érintem, ha erre elmélkedéseim folyama kényszerit, a midőn azokba ütközik. A rosz, kritikán alul van, — a jónak ez gyakran árthatott, mert apró alaki szabályokkal gyötörte a lángészt. Jó dolog utalni arra, hogy e vagy ama münek ilyen vagy amolyan hasznát veheti valaki, a kit az érdekel: hogy ne keresse benne azt, a mi benne nincsen, habár különben oda tartozott volna is; — vagy hogy van benne valami felesleges, mi habár nem egészen haszontalan, sőt talán még jó is, a tömeget mégis szükség nélkül szaporitja, — erre figyelmeztetni, meglehet, hibázok, de ugy tartom, hogy legalább is felesleges buzgólkodás. A rajzban, keletben, idézetekben mutatkozó egyes apró és jelentéktelen, vagyis oly hibáknak kiigazitására sem fektetek sok sulyt, melyek akár legyenek hibák, akár nem, a dolgok folyamán és felfogásán mitsem változtatnak. Mert hogy például valaki reggel vagy este született, három vagy kilencz órakor indult meg, samosi vagy korinthusi edényekből evett, kecskebőrrel vagy chinai szönyegekkel teritett meg, 9-vagy 10-én halt meg, stb.: mindez adott esetben a birót, törvényhozót, államférfiut, régiségbúvárt és örököst s igy a történetirót is érdekelheti: különben, ha a történeti evolutiókkal semmi fontosabb oki összeköttetésben nem áll, történeti jelentősége sincs, — mindegy akár igy, akár amugy történt. Nem azt mondom, hogy a történetirónak az ily kisebb adatokat nem kell számba venni, az egyén és egyéni a történetben is a legérdekesebb — hanem hogy, ha netalán valaki ilyesmiben hibát követett volna el, annak helyreütése csak is egyes kivételes esetekben érdemli meg a hosszabb kritikai megvitatást.

[1]) A műremekeket szép nyári napon kell megnézni. A műalakok egész a csalódásig látszanak megelevenedni, hogy egy belépő ismeretlen élő alakok közt hinné magát.

Aki valamely nagyobb műről, vagy ennek nyomán tanulmányokat ir, annak feladata magasabb. Ő közvetiti a kutfőkből szerző által napvilágra hozott ismeretkincset, de nem irja át szolgailag, vagy gépileg. Összeveti azt saját ismereteivel és felfogásával, s ha jó okai vannak, saját, netalán eltérő tudása- és felfogásának alaposságot tulajdonitani, érvényesiti meggyőződését, főleg ha nagy elvek, eszmék, események forognak kérdésben, melyeknek az életre nagy kihatásuk van: mert szakadásokat okozó tévedésekre adnak alkalmat, pártállás- és foglalásoknak, és mindannak, a mi szakadások- és párttusáknak a következménye, szolgálnak alapul.

A tanulmány alá vett munka tizenegy század miveleteit foglalja magában. Minden század, és minden században nem egy küzdelem, esemény, személy és emlék érdemelné meg, hogy azt külön szemle alá vegyük. Ez azonban könnyen annyi kötetet vehetne igénybe, a mennyit szerző szentelt e vállalatának. Ez okból jelen czikkeimben csakis azon legfőbb tüneményre fogok szoritkozni, a mely uralkodik a többiek felett: hogy tudniillik mily válságokon ment keresztül Róma, mig ősi intézményei és classicus müemlékei helyét a keresztyéniek, a császárokét a pápák, a kardét a feszület, a legiókét a remeték és szerzetesek foglalták el.

I.

AZ ŐS RÓMA BEFOLYÁSA A KERESZTYÉN POLGÁROSODÁS FEJLŐDÉSÉRE.

Szerzőnk Róma középkori történetét azon időponton kezdi, melyben az addigelé egységes s nyugatról az Atlanti tenger, északról a Rajna és Duna, keletről az Euphrát folyók, és délről az Atlasz hegység által határolt nagy római birodalom két részre, nyugati és keleti császárságra oszlott. Nyugaton Honorius, keleten Arcadius, nagy Theodosius fiai uralkodtak. A keleti majdnem teljes egy ezer évvel élte túl a nyugatit, Konstantinápolynak a hóditó török, Rómának a pápák lettek örököseivé. Byzancz uralkodóinak hatalma évről-évre sülyedt, a pápáké folyvást nevekedett. Byzancz bukása csak pusztulást és romot hagyott maga után: Rómában, eleste után, uj élet és hatalom korszaka indult meg, melynek hatása messze túlhaladta a régi birodalom határait, s nemzetközi társadalmi rendet

alkotott, melynek értékét és becsét, hogy megitélhessük, egyebet sem szükséges tennünk mint a nyugat és kelet közt mai napig létező különbséget számbavenni.

A nagyszerü átalakulás eme müve több tényező összehatásának volt eredménye. A főtényezőn, a Rómában központi széket nyert keresztyénségen kivül, van abban kétségkivül, és pedig tetemes és lényeges része az ősi Rómának, és van része nyugat azon népeinek is; melyek ezen város világhatalmát megtörték, hogy azt más alakban ujra felállitsák.

„Róma emlék, Páris eszme, London gyár" igy vélte legtalálóbban kifejezhetni egy ujkori iró azon sajátságot, mely a mai polgárosult világ három fővárosát egymástól leginkább megkülönbözteti.[1]) Róma elve: „kérdezd apáidat;" a hagyomány az ő alaki szabálya. Ni hil nisi quod traditum est. Páris eszmékért küzd. Az elvnek nem szabad megbukni; veszszen minden, mult, jelen, és jövő, az elvnek állni kell: ez volt a nagy forradalom jelszava, kifejezve Robespierre által. Londonban az életszükségnek elsőbbséget adnak az abstract elméleti elvek felett. „Mit beszéltek igazságról: ha igazságosak akarunk lenni, rövid időn éhség által kellene elvesznünk:" válaszolt lesujtó bosszúsággal egy alkalommal Palmerston azon ellenzéknek, mely csak ugy tudta mint ő, hogy Anglia soha sem volt válogató az eszközökben, valahányszor arról volt szó, hogy gyártmányainak uj piaczot nyisson, vagy egy régit biztositson.

E characteristicont csak azért hozom fel, mert nézetem szerint a polgárosodás hármas tényezőjét szabatosan jelöli meg. A polgárosodást rendesen erőszak szokta megelőzni. A polgárosodás azonban feladatát csak ugy oldhatja meg, ha a hatalmi tényt a természeti joggal, és a hagyományos (történeti) igazsággal összhangzásba hozta. Ez mindig hosszú idő, százados tusák, küzdelmek és harczok munkája. Tökéletes öszhangzás és teljes egyensúly a három tényező által képviselt érdekek közt e földön nem jő ugyan létre soha: de a sok tusa, véres harcz és küzdés végre is compromissumra kényszerit; lassankint oly társadalmi állapot jő létre, melyben minden jog és érdek oltalmat, minden erő tért, minden tehetség pályát, minden nagyság, dicsőség és érdem tiszteletet, minden szükség gondviselést

[1]) Barthelémy de St. Hilaire az *Institut* ismertetésében.

talál. Az állam némileg képe és hasonlatossága istennek a mennyben.

A mely nemzet és nép ezen állapotot önkebelében létesiteni törekszik és tudja, az olyan nép képes mivelődésre; a mely azt más népek keblében mozditja és segiti elő, az olyan nép miveltség-terjesztő, polgárositó nép, mely mint ilyen a történetben mindig magasabb rangot foglal el, az emberiség jótevőjeként szerepel ezred éveken át, s számára az utókor hálája egész a világ végeig egyszer mindenkorra biztositva van.

Egy ily néphez tartozhatni, egyike az emberi sziv gyöngéd és nemes vágyainak; s valamely népet ilyenné tehetni, a legmagasztosabb lelkek legszebb, jótékonyabb és hatalmasabb becsvágya volt mindig. Szerencsétlen, a kinek akarata és tehetsége van, de mindkettő népe lelki kérgességén megtörik és nincs, a ki megtisztelje sirját.

A régi világnak is volt három fővárosa, ugyancsak három különböző jellemü miveltséggel. Igaz ugyan, hogy tökéletesen eredeti miveltség és polgárosodás a történetben nem létezik. Mózes is Egyiptomban tanult, s a görög bölcsek, költők és müvészek is ez országba jártak, ismereteket és eszméket gyüjteni. A beirt papirhártyákból, melyeket a tekercsekből eddigelé legombolyitani sikerült, sokoldalu irodalmi tevékenységre kell következtetni. Többi közt nyertünk eposz-töredékeket, melynek formái az Illiasz- s Odyszeaéhoz hasonlók, habár tökélyre nézve jóval alantabb állanak. Kallisthenes, ki Aristoteles tanitványa, Nagy Sándor kiséretében Babylonban tartózkodván, átvizsgálta a Bél-templomot, s látta még épségben a könyvtárt. Aristotelesnek többi közt azt irta: hogy téglalapra irott, és évsorrendben egymásután elhelyezett több mint 1900 évről szóló naptárgyüjteményre akadt. Mihez képest a legrégibb példány ezen gyüjteményből jóval Homér és Mózes előtt, körülbelül Ábrahám 89-ik évében készülhetett. És az iró már nem tárgy-, hanem hangjegyeket használt.[1]) Mindez csak egypár példa arra nézve, hogy a miveltség eredete régi, s messze a történetet előző idők ködében vész el. Ámbár pedig már e

[1]) Kallisthenes tudósitás a elveszett, de emlékét megőrizte Simplicius V-ik századbeli iró, ki az adatot Porphyriusból, igen tudós és éles eszü II-ik századbeli iróból vette; kinek a régi nagy könyvtárak még mind rendelkezésére állottak. (*L. Simpl. Commen. in Arist. de coelo II. com. 46.*)

pár példa is elöhaladt miveltségi állapotra mutat, az illető népek mégsem számittatnak a szorosan vett miveltségi (cultur) népek közé. Állami szervezetökben nincs semmi utánozni való. Történeti hatásuk romboló volt inkább, semmint felemelő. Intézményeikben semmi tökéletesbülés, semmi haladás. Irodalmuk és müvészetük nem állitott egyetlen egy müvet sem elő (a gigászi erőfeszitéseket csodáljuk, de nem szeretjük), mely mint a tisztán emberinek valamely irányban eszményitett kifejezése, örök időn át emez eszményhez vonzaná az emberiséget, s e vonzalom által a világot szemléletre, tanulásra, törekvésre buzditaná.

Ehez képest mi is a régi világ csupán három városának tulajdonitunk határozott mivelődési jelentőséget: s ezek Jeruzsálem, Athéne és Róma. Jeruzsálem szülővárosa az Istenembernek, és bölcsője az isteni hitnek; Athéne az emberi szellem conceptioinak, a tudományok és szépeszmények székhelye, és Róma a világ politikai törvényhozója.

Róma öröklé Jeruzsálem és Athén szellemi kincseit. És hogy ezek később a világ közjavaivá válhattak, vagyis a mainapi keresztyén polgárosodás gyökeret verhetett, s ágait az egész világra kiterjeszthette: ahhoz kezdetben szükség volt azon, minden mivelt népet egységes birodalomba foglaló, politikai nagy hatalomra, melyet a régi Róma teremtett, s azon óriási történeti dicsőségre, varázsra és hirnévre, a melylyel csak ő birt, s vele az egész világnak imponált.

Róma ugyan nem dicsekedhetett a lángész azon adományával, mely religiót és tudományt teremt: de igen és pedig a legnagyobb mértékben a lélek azon fogékonyságával, hogy azt elsajátitsa, s ugy tapintattal, mint hatalommal és tekintélylyel is, hogy azt mindenütt, a hová kardjának élével utat tört magának, elterjeszsze, s a Judaea és Hellasz ege alatt szülemlett isten-emberi világszellemnek testet és alakot adjon.

Birodalmak léteztek már Róma előtt is. De ezek elfoglalt országok, leigázott nemzetek és népek gépies összehalmozása voltak csak, melyeket nem erkölcsi elv vagy társadalmi érdek, hanem pusztán erőszak tartott pillanatra össze. Általános-emberi szellemvilágot álkottak ugyan a görögök; de annak társadalmi érvényt egy államtestben nem tudtak szerezni. A hellén állam egyedek állama, confoederatio, és szétszórt teleprendszer legfölebb. A mi kivüle állt, az mind csak megvetett barbár, valamint a zsidónak, a ki nem volt zsidó,

utálatos pogány. „Ha Nagy Sándor, ki egy hellén birodalom eszméjét elsőben és utolszor karolta fel, irányát kelet helyett nyugat felé veszi is, az eredmény mégsem volt volna más annál, melyet a görögösitett kelet felmutathat.“

Róma azokat, kiket egykor véres harczokban lesujtott, idővel polgáraivá tevé. Róma joga fokozatosan bár, de biztos előhaladással egész Italia joga, végre a világ közös javává lőn. A gallusok, kiket Caesar annyi harczban tört meg, másfél századdal ezután már a senatusban ültek, consulok és hadvezérek voltak. Ugyanaz áll a többi meghóditott népről. A világ lőn azzá, mi azelőtt Róma vala, mondá egy galliai költő. „*Megkötözött de polgárokká tett:*“ e cosmopoliticus szellemü mondattal fejezte ki megnyugvását Prudentius, midőn hona elveszett függetlenségére gondolt. A dalmata sz. Jeromos, a galliai Salvián, az afrikai Ágoston, az alexandriai Claudián, elszórva a három világrészben, találkoznak a mély rokonszenv és fájdalom tolmácsolásában, valahányszor a várost egy-egy csapás érte. A tartományok vele együtt, és olykor helyette küzdöttek a birodalom fennmaradásáért. Városaik mind az ő mintájára szervezkedtek, ugyanazon helyhatósági intézményekkel és szabadalmakkal; s utakkal voltak összekötve, melyek a capitoliumból kiindulva, minden irányban egyenes vonalban és azonos sziláid alapon haladtak a birodalmon keresztül egész a határig, melyen a legiók őrtábora állott. Nyelve honivá lőn az egész nyugaton, mely azt későbbi hóditóival is elfogadtatá. Bevett fajosztályozás szerint Itáliát, Galliát, Hispaniát, melyekben longobardok, góthok, frankok, burgundok, vandalok telepedtek meg, ma is latin fajok lakják. Birodalma egész területén annyi fénymüvet, kincset és kényelmet halmozott össze, hogy azt a mi polgárosodásunk még alig érte utól. Egy tized rangú városban, mint Pompeji, annyi mükincs találtatott, mennyivel alig dicsekszik a mai világnak egy-két fővárosa. Egész területe boritva volt nagy, virágzó és szép városokkal,[1]) melyek jó és

[1]) A régi Italia 1179, Gallia 1200, Hispánia 350, karthagói Afrika 300, Ázsia csupán azon része, mely mint tartomány e név alá foglaltatott, 500 várost számitott. Ugy látszik kerekszámok, de azokat Aelian, idősb Plinius Strábo, és Joseph. Flavius igy adják. Gallia városai közöl a következők: Marseille, Arles, Nismes, Narbonne, Toulouse, Bordeaux, Vienne, Lyon stb. bármi tekintetben a maiaknak aligha engedtek. Mi fogalom uralkodott az egyes városok

diszes utak és csatornák által egymással összekötve, miként Rómának mindegyiknek megvoltak templomai, szinházai, fürdői, lovardái, circusai, vizvezetékei, sétányai, járdái és műkertjei, zene- és dalcsarnokai, könyvtárai és mindennemü iskolái. S bár a város már magában is olyan volt mint egy nyilvános mücsarnok, a sok szobor közhelyeken, piaczon és utakon felállitva, mintegy második néma népséget képezett, még sem hiányzottak sehol magán, olykor igen nagybecsü emlék- és mügyüjtemények sem. Maga Róma, mely müveiben az egyiptomi nagyságot Hellász bájaival tudta egyesitni, oly szinte képzeletet haladólag magasztos, nagyszerü és szép volt, hogy egy perzsa királyfi (Hornisdas), kit a városon Constantius császár kiséretében körülvezetének, alig tudott uralkodni bámulásán; s midőn a Trajáu piaczra érve széttekintett, azon mély jelentésü szavakra fakadt, melyek olykor egy szerencsétlen legyőzött és szegény végső vigasztalását foglalják magukban: hogy tudniillik az embereknek még itt is meg kell halni!

Ennyi hatalom, eredmény, nagyság, dicsőség és szépség elvégre szükségképen ragaszkodást és szeretetet keltett világ-

szegénységéről és gazdagságáról, megitélhetni a senatus azon tényéből, melylyel Laodiceát szegénynek nyilatkoztatta épen akkor, midőn azt egy polgára 4,000.000 frt. örökösévé tette. Tacit *Annal.* IV. 55. Zénodorus szobrász Auvergne (Arvernis, Clermont?)galliai város számára 7,687,936 franc dijért készitett egy Mercurius szobrot, melyen tiz évig dolgozott. Nero hirét hallva, Rómába hivatá, s az ismeretes colossust készitteté vele. Plinius Senior, XXXIV. 7. — Mennyit költött az állam még a kisebb városok szükségeire is, mutatja többi közt a példa, mely szerint Hadrián Troas város vizvezetékének helyreállitására 300 myriad drachmát (1,000.000 frcot) utalványozott a kincstárból, s mivel a munka kétannyiba került, Herodes Atticus, kinek fia ott tartományi főnök volt, ezen két harmadot sajátjából fedezte. A középületek nagyságát megmérhetni abból, hogy például a Circus Maximus 385.000, a Colossaeum 87.000, Domitian stadiuma 33.088, Pompejus szinháza 22.888, Marcellusé 17.580, Balbusé 11.550 ülőhelyet, Domitian thermái 2400, Antoninus Caracalláé 1200, mind márványból készült fürdőhelyet és kamrá számláltak. Sajátságos, hogy a jó szinészek, énekesek és tánczosok évi fizetése majdnem az volt, a mi napjainkban. Róma legjobb szinésze Quintus Roscius Gallus, kit Sulla és Cicero barátságukra méltattak, körülbelől 64.000; Dyonisia tánczosné 21.000, pfrt évdijt huzott.

szerte ; s e hatás századokon át, s még akkor is tartott, midőn mind e dicsőség és szépség idő, elemek és emberek által megcsonkitva, összetörve, elronditva már a földön hevert, vagy épen nyomtalanul eltünt. Viselt dolgainak emléke annyira bevéste magát az emberiség emlékezetébe, hogy a népeket némi borzadálylyal vegyes tisztelet fogta el, valahányszor a mennydörgéshez hasonló kiejtésü, „Róma" nevet csak emliteni hallák.

Róma, ezek szerint itélve, létrehozta tehát azt, amire a görögök nem voltak képesek: tudniillik egy nagy, számos külön tagból álló, és nem csupán karhatalommal összekényszeritett, de az összetartozás erkölcsi érzése által is egybekapcsolt politikai egységet, *közhazát* teremtett. S itt, Róma ezen politikai nagysága- és hivatásában rejlik a kulcs annak megitéléséhez, ha ez ősi város a bekövetkezett keresztyén polgárosodási alakulásokra gyakorolt-e és mily mértékben valamely befolyást? Az ezt igazoló tények a maga helyén következni fognak; itt elég legyen csupán általánosságban megjegyezni: Róma bukásában is csudálat, tisztelet és szeretet tárgya volt. Nevének varázsa, hatalmának emlékezete, fennálló müvei szépsége s hóditó ereje, mindez sokat tett arra nézve, hogy a népek azon központból fogadják el a hitszabályokat, melyből századokon át megszokták volt elfogadni a polgári törvényeket; s alávessék magukat egy azon városban székelő *lelki* hatalomnak, melyet a világ annyi századon át földi nemtőjeül tisztelt, s *örökös-nek* hirdetett és tartott. A Róma által kifejtett világpolgári öntudat igen megkönnyité a keresztyénséggel fellépett erkölcs-egységi elvnek felfogását, Róma neve és tekintélye pedig annak elfogadását. *Világhierarchia* tökéletes és teljes, socialis és nemzetközi lehetetlenség maradandott egész mai napig, ha annak feje nem lett volna Róma.[1])

[1]) Hogy Róma birt öntudattal világpolgárisodási hivatásáról, bizonyság erre Virgil halhatatlan verse:

Regere imperio populos Romane memento,
Hae tibi erunt artes *pacisque imponere morem*,
Parcere subjectis et debellare superbos.

Ez öntudat átment a középkorra is. Ismeretes a mondat: Róma caput mundi, regit orbis fraena rotundi. És . . . quidquid non possidet armis, Religione tenet.

Ez öntudat buzditásul szolgált kétségkivül a pápáknak a császárok és királyok ellen folytatott merész küzdelmeikben. Valamint

II.

A GERMÁN FAJ DIADALA A LATIN FELETT.

A birodalomnak két főellensége volt: keletről a perzsák, északról a németek. A birodalom megoszlásával a védelmi szerep az elsők ellen keletnek jutott: ez tehát történetünk köréből kiesik.

A németek ősi hazáját a tudós kutatók közép-Ázsiában keresik: a történet a Rajna és Duna mentén, s innen éjszaknak egész a Vistula folyó- és balti tengerig, s a Scandinav-szigeteken, a mai Dánia-, Svéd- és Norvégországban találja őket. A nagy törzs számos, alig elsorolható ágakra oszlik, melyek kezdetben egyenként külön saját nevök alatt, később kisebb-nagyobb szövetségben lépnek fel. A rómaiak germánoknak hivták, a ger és man szótól. (Ger — Guerre, Wehr, vagy Herr, Heer, harczfi, hadember).

A scandinav szigetekből két izben tettek világot átalakitó kirohanásokat. A góthok innen törtek először a keleti, aztán a nyugati birodalomra, elfoglalták Olaszországot, Gallia déli részét és Spanyolországot. A dánok és normannok meghóditották Nagy-Brittaniát, miután azt előbb már az angol-szászok foglalták volt el. Innen alapitá e faj az észak-amerikai államszövetséget, s telepeivel kiterjeszkedett a világ öt részeire, melyek közt legnevezetesebb a nagy jövőt igérő Ausztrália. A szorosabb értelemben vett Germániából a frankok a régi Galliában monarchiát alkottak, mely mint egyik főtényező szerepelt egész mai napig a ker. polgárosodás történetében.

A germán faj a görög és római mellett legtehetségesebb az indo-germán népek nagy családjában. Mély kedély, őszinte

---

a régi Róma, ugy ők sem voltak kevésbbé elszántak, a legirtóztatóbb módon is lesujtani mindazt, ki hatalmuk ellen, fejét felemelni merte. — Parcere subjectis et debellare superbos. — Az eszme, hogy az erkölcsi világ is egy *törvényes*, tehát *kötelezőleg általánositandó* egységet képez, alapeszmé je volt a mozaismusnak. A kiválasztott nép tehát szintén birt egy, habár nem politikai természetű összemberiségi hivatásnak öntudatával. Ez öntudat, a keresztyénségnek Rómába bevonultával, e város tulajdonává lett, s midőn a világi sceptrum eltört, a pápák számára épen ez öntudat szolgáltatta az alapot, melyen szellemerkölcsi világhatalmukat felépitették.

vallásosság, családi hűség, a nők iránti tisztelet, harczias szellem, szabadság-szeretet, függetlenségi büszkeség, erős akarat és szivós kitartás által tünnek ki: tulajdonok, melyeket maig megőriztek. A régi polgárosodásba eredeti uj elemeket oltottak be. Állampolitikai és polgári háztartásuk annyira sajátságos volt, hogy az egész középkori történet, összes nyilvános és magán jogrendszerünk, teljesen érthetetlen amannak beható ismerete nélkül.[1]) Művészetök eredetiségét maig hirdetik a *góth* elnevezés alá foglalt műemlékek. S már maga e tény is mutatja, mennyi részük volt az ujkori polgárosodás létrehozásában. Ők voltak, kik Róma világi uralkodását megtörték, s viszont annak szellemi hatalmát megóvták. Nélkülök, az ő támaszuk nélkül, Róma alkalmasint végkép elpusztult, következőleg a pápaság székhelye sem maradhatott volna.[2])

Róma megaláztatásának szomorú, és rájok nézve is végzetes dicsősége a góthoknak jutott. „Az időnek nem kisebb erőfeszitésre volt szüksége, hogy a törvények, intézmények, alkotmányok ezen colossusát összetörje, és szétszórja, mint a mennyit ráforditott, hogy azt felállitsa," szerzőnk e szavait bocsátjuk előre, midőn ezen a maga nemében egyetlen esemény elbeszéléséhez látunk.

A harmadik ker. század kezdetén déli Németországot a szövetséges alemannok, az alsó rajnai tartományokat a frankok, a Weser vidéket a szaszok, a Visztuláét a góthok tarták elfoglalva. Ez utóbbiakat 215 táján már a Fekete tenger északi partjain, és két ágra oszolva találjuk. A nyugoti góthok vagy therwingek a mai Magyarország- és határos tartományaiban laktak egész aDniesterig; a keleti góthok vagy grentungok pedig déli Oroszországban a Dniester és Don közt. A IV. század kezdetén Hermanarich a kel. góthok királyakormánypálczája alá terelte a nyug. góthokat is, legalább nagyobb részben; az alanokat (medoperzsiai faj), roxolánokat (tót faj) és herulokat (németek) pedig erőhatalommal kényszeritette.' A roxolánok fellázadtak épen azon időtájban, midőn a hunok nyugat felé indulóban voltak. Hermanarich győztes maradt, a roxolán fe-

[1]) Igy tartja ezt Montesquieu is: *Esprit des Lois XXX. 19.*

[2]) A büszke történetiró, Tacitus már felismerte e népnek jelentőségét; talán sejtette bennök a világ jövendő urait, s meglehet okulásul irhatta a terjedelemre kicsiny, de tartalmára nagy munkáját: *De moribus Germanorum.*

jedelem futásban keresett menedéket, de neje foglyúl esvén Hermanarich parancsára széttépetett. Az ezen kegyetlenség által felbőszitett roxolánok a hunokat hivták segitségül. Hermanarich kétségbe esve, kardja élével vetett véget életének, a kel. góthok a nyug. góthok hazájában kerestek menedéket; de itt sem maradhatván békében, a nép azon része, mely már a keresztyén hitet felvette, Fritigern vezetése alatt Valens római császártól oltalmat és telephelyet kért, a mely neki Thraciában ki is jelöltetett, azon feltétel alatt, hogy katonáskodni fognak, és az arianismushoz (keresztyén secta, mely Krisztus istenségét tagadta) szegődnek. A góthoknak még pogány része Athanarich fejedelmével a Kárpátok közt vonta meg magát.[1]) Az árianismus elejökbe szabott, és általok végszükség- és kényszerüségben elfogadott feltétele okozta azt, hogy később Olaszország uraivá válván, ott gyökeret nem verhettek, s rövid időre rá, annyi halhatlan tett és viselt dolgok után, végkép megsemmisíttettek.

A rómaiak átköltözésök alkalmával megigérték nekik, hogy egyelőre el fogják látni élelmi szerekkel. Az élelmes lakosság hasznot akart ebből huzni, s drága pénzen a legro-

---

[1]) A góthok keresztyén hitre térésének ideje és módja ismeretlen. A római birodalomra első izben 237-ben K. u. törtek, 250-ben Cniva nevű királyuk Dácián át Moesia és Thráciába tört, Philippopolt elfoglalta, Forum Trebonii mellett a római hadsereget tönkre tette, maga *Decius* császár is a csatatéren maradt. A barbar népeknek ekkor tünt fel először a birodalom belső gyengesége. Gallienus uralkodása alatt 500 hajón indultak utnak a Bosphor és Peloponesus felé, és feldulták Ephezust, Athént, Korinthot, Argost és Spartát. Bizonyos, hogy tömérdek foglyot vittek el e kalandjárataikból magukkal.— Hihetőleg ezektől tanulták el a keresztyén hitet. A nicaeai egyetemes zsinaton már ült egy góth püspök. A közéjök telepitett ily ker. családok egyikéből származott Ulfilas vagy Wülfel, kinek ősei egykor Cappadociában laktak. Ügyes diplomata lévén sok szolgálatot tett nekik a római császároknál, és bizalmukat nagy mértékben birta. Püspökjökké szenteltetvén, őket hitökben megerősité, nem csak az által, hogy uj góth-alphabetumot talált fel számukra, vagy legalább a meglevő régit tökéletesbité, hanem a szentirást is nyelvökre fordità. Azt tartják, hogy e fordítás megvan az ugynevezett ezüst codexben, mely az upsalai könyvtárban őriztetik.

szabb élelmi czikkeket szolgáltatta nekik (épen úgy, mint egész e mai napig az intendansok egy némelyik faja). Ez zendülésre adott alkalmat, melyet Valens el akarván fojtani 378-ban aug. 9-én Adrinápoly sikjain elesett; a rómaiak megveretése oly tökéletes volt, hogy azt Ammian a cannæi vereséggel hasonlitja össze. Valens császártársa, Gratian nyugatról ugyan segitségére sietett, s Argentariánál még azon évben meg is verte őket: azonban saját erejében még sem bizván, kormányzótársul Theodosiust, hires hadvezérét hívta meg, kinek a kelet præfecturáján kivül, még Illyricum keleti két dioecesisét is kormányzása alá adta.[1]) Theodosius igazolta a benne helyzett reményt, s úgy had szerencséje mint diplomatiai bölcsesége által az egész birodalomnak nem csak békét szerzett, hanem azt egymaga kormányzása alatt egyesitvén, pillanatra legalább, a régi tekintély és tisztelet dicskörével vonta körül. A góthokkal 382-ben azon feltétel alatt köté meg a békét, hogy ezek mint a római nép szövetségesei Moesia- és Thraciában (Illyricum keleti két dioecesisében) lakhelyet nyerjenek, ott minden adótól menten saját törvényeik és elöljáróik alatt szabadon éljenek, ellenben a császár szolgálatjába 40,000 harczost állitani tartozzanak.

Ez állapot azonban nem soká tartott. Theodosius 395-ben bekövetkezett hálálával minden ujból kérdésessé lőn. Theodosius a nagy hibát követte el, hogy a birodalomból két különvált, és egymástól független hatalmat alkotott[2]). Aztán halálakor egyik fia Arcadius csak 18, Honorius pedig 11 éves volt. Rendelt ugyan mindkettőnek gyámot: Stilichóban Honoriusnak, ki ezen szerepére igen méltó volt, s annak meg is felelt;

---

[1]) Nagy Constantin a birodalmat négy praefecturára és tizennégy dioecesisre osztotta. Minden dioecesis több tartományt foglalt magában. A hierarchiai rangfokozatnak ezen felosztás szolgált előképül; a patriarcha a praefecturának, a primás a dioecesisnek, a metropolita (érsek) a tartománynak felelt meg.

[2]) Kormánytársak, a tartományok köztük való felosztásával, fordultak elő azelőtt is. Diocletian ezen kivételt rendszeresité is. Két augustus, két caesárral vitte a hatalmat. De a tulajdonképeni uralkodónak, a legidősb augustusnak, volt fentartva az adoptio, vagyis a meghivás joga, ugy, hogy a hatalom egysége mégis meg volt óva. — Theodosius után a megosztás gyökeres volt. Mindkét rész függetlenittetvén, nyugat elvált kelettől.

Arcadiusnak pedig a cselszövő és kapzsi Rufinusban, ki Stilicho dicsőségére irigy, csakhamar megveté alapját a két udvar közti féltékenységnek, mely azóta soha sem szünt meg.

Ez időtájban történt, hogy a nyug. góthok egy deli ifju hőst, Alarikot a Balthok nemzetségéből, mely a kel. góth Amalok nemzetsége után e nemzet legjelesbike volt, először hadvezérökül, aztán királyokul választottak. Alarik a római miveltséget és haditudományt Theodosius udvarában és hadjáratai alkalmával tette magáévá. Messze számító és ügyes diplomata létére, jól értett a hadak vezetéséhez is. Egyike volt a legbátrabb és leleményesebb csapatvezéreknek. Daczára a pusztításoknak, melyeket népe végbevitt, személyesen emberségesebb volt, mint maguk a rómaiak. Athen polgárai által, mely városnak, mivel ellentállás nélkül adta meg magát, megkegyelmezett, megvendégeltetvén a társalgás és magaviselet elegantiája, s görög irodalmi és művészeti ismeretei által mindenkit csodálattal töltött el. Törekvéseinek egyedüli czélja, nagyravágyásának egyetlen ingere az volt, hogy sokat hányatott nemzetének valahára biztositott hazát szerezzen. Nem lévén reménye hozzá, hogy azon esetre, ha a főhatalmat akár keleten, akár nyugaton magához ragadná, ezen magaslaton, mely felé a világ minden részeiből megindult nép-áramlat tartott, magát fenntarthassa, legalább oly viszony és helyzet megállapitását czélozta, mely midőn a birodalomnak egy vitéz nemzet karját biztositja, ennek hazáját is megóvja az uralkodók és ministereik szeszélyeitől. Az, hogy a birodalmat akár megalázza, akár megrontsa, nem lévén tervében, alkudozásaiban mindig mérsékletet tartott. Lehetetlent nem követelt, a tisztelet formáit nem sérté meg soha. Modorának finomsága a mai kor legsimább diplomatájának is diszére válnék. Pedig ő azokat a nyomorult és erkölcstelen udvarokat, a melyekkel alkudozott, azt az elférfiatlanult világot, melynek közepette arasznyi nyugpontot keresett vérei számára, lelke mélyéből megvetette. Róma körültáborozása alkalmával, midőn a követek őt e város vitéz polgárainak nagy sokaságára figyelmeztetnék: „minél sürübb a fű, annál könnyebb a lekaszálása“ volt a rövid válasz, tolmácsa azon véleménynek, melyet ő ezen polgárság akkornapi hősiességéről táplált. A kettős birodalomban nem volt több hozzáméltó ellenfele mint az egy Stilicho, nyugat kormányzója.

Flavius Stilicho egy felsőbb rendű hadvezér és államférfiu, eredetére vandal, de kinek apja már a római hadseregben

szolgált, magas, szép, daliás alak, kinek megjelenése a hősök és félistenek korszakára emlékeztetett, — vitéz tetteivel csakúgy, mint diplomatiai ügyességével, melyet különösen egy perzsiai küldöttségben tanusított, tört pályát magának. Theodosius fokozatosan emelte egyik alsóbb lépcsőről a felsőbbre. Mint osztály-hadvezér annyira kitüntette magát, s hűségének annyi jelét adá, hogy Theodosius nem habozott az összes római hadsereg fővezérségét rábizni, s a birodalom legszebb hölgyét, Honorius nevü testvérének leányát, Serenát neki nőül adni.

Theodosius halála után egész életét azon czélnak szentelte, hogy annak művét bevégezze, s a minden oldalról fenyegetett birodalmat biztosságba helyezze. Feladata annál nehezebb volt, mert nem csak a külellenséggel, hanem a kettős udvar ármányai ellen is kellett küzdenie. Részint azért, hogy ez utóbbiak ellen erkölcsi támaszt nyerhessen, részint pedig azon elvből, hogy a régi intézmények egykori tekintélyének felélesztése, majd az ősi szellem felébredését is maga után fogja vonni, a római senatus iránt a legnagyobb tiszteletet tanusitá, s hatáskörét szélesbiteni törekedett. Az alkalommal, midőn Afrika praefectusa, a mór Gildo ellen, ki ott az uralkodást egészen magához ragadta, a hadjáratot meginditani elhatározta: a háborunak ünnepélyes s egészen a régi módon történt elhatározását a senatusra bizta. Olaszországot egymásután a legnagyobb veszélyből kétszer mentve meg, a Camillus- és Máriusét meghaladó érdemeket szerzett; mert ő nem miként ezek egy, hazájáért mindig talpon és együttálló köznép élén harczolt, hanem seregét mindannyiszor ujból, a népek legtarkább vegyületéből kellett összealkotnia. Bukása egyet jelentett a nyugati birodalom bukásával. Gyengéje a legitimitásnak hű megtartása volt, oly időben, melyben azt ki sem respectálta, s a melyben ezen megtartás amannak csak vesztére szolgált. Nem volt elszántsága a legvégsőbb pillanatban szövetséges katonáinak élére állni: „Fiaim! vesztünkre törnek, menjünk, törjük össze az irigy cselszövők táborát, ragadjuk ki kezeikből a császárt!“ Honorius apja, Theodosius tette mindenné. Ő adá neki Serenát, unokáját nőül; ő bizta rá fiát; hogy halála után őre és gyámola legyen. E császárfiu vevé az ő két leányát, Máriát és Thermantiát nőül. Jobb volt, sem mint szerepe és a birodalom érdeke megkivánta volna. Habozott, midőn tenni kellett volna. Az engedelmes harczfi nem tehette, hogy kitüzze a pártütés zászlóját. Óvéit orozva gyilkoltaták meg, s ő a helyett, hogy

megboszulja, Ravennába ment, és fejét nyugalommal a bárd alá hajtá. E perczben eltűnt az egyetlen akadály, mely Alarik utjába állhatott, ha netalán az a gondolat kisérti vala meg: hogy magából a birodalom szivéből, az örök és rettegett városból, Rómából szabja meg a feltételeket, melyeket jó szerivel kicsikarni nem birt.

Stilicho Theodosius halála után a két örökös fiu Honorius és Arcadius közt atyjok fegyverzetét, diszruháját, ékszereit és többi kincseit egészen igazságosan és pártatlanúl osztotta el, a hadsereg némely keleti csapatait azonban ezután is visszatartotta; részint azért, mert főhadvezér lévén hihette, hogy az egésznek vezénylete, daczára a kettéválásnak mégis őt illeti; részint talán azon okból, mert Rufinus, kelet kormányzója a hadi dolgokra teljesen képtelen lévén, feltehette, hogy be fogják látni, hogy a birodalom biztossága jobban meg lesz őrizve, ha az egyesitett hadsereg az ő vezénylete alatt marad, semmint ha megosztva még avatatlanok kezére is kerül. Rufinus, hogy a visszakövetelésre ürügyet találjon, felbiztatta Alarikot, ki akkoron népével még mindig keleti Illyricumot lakta, míg a kel. góthok Phrygiát és Lydiát tarták elfoglalva, hogy az elmaradt, vagy leszállitott segélypénzek követelésének czimén fegyvert ragadjon. Alarik, ki első pillanatra belátta, mennyi előnyére szolgálhat terveinek az, ha a hadsereg megosztva meggyengittetik, s a birodalom két fele egymással viszályokba keveredik, különösen a rettegett Stilicho hatalma megnyirbáltatik, mitsem habozott, hadait Macedonia és Thessaliának neki ereszteni. A pusztitás és rablás hirére Stilicho viszont kötelességének tartotta a megtámadt kelet segitségére sietni; de midőn seregével a határra ért: ott Rufinus által kieszközölt császári parancsot vett Arcadiustól, hogy a határokat átlépni ne merészelje, az átlépés ellenséges tény gyanánt fogván beszámittatni, — a seregében szolgáló keleti csapatokat pedig haladéktalanúl bocsássa vissza. Stilicho engedelmeskedett. A visszaérkezett csapatok a Mars-mezőn, Konstantinápolyhoz egy mértföldnyire, Hebdomon nevű palota előtt sorrendben állomást foglaltak. A császár kiséretével üdvezlés és szemle végett elejökbe ment, s midőn a sorok közt haladna, Gainas a visszatérő csapatok Stilicho által megbizott vezére egy intésére a sorok bezáródtak, s Rufinus keresztül szurva, vérében a császár lábaihoz omlott. A véres tényt Stilicho utasitása szerint történtnek mondják, kivel e czélra a palota már is min-

denható eunuchja, Eutropius is egyetértett volna.[1]) Rufinus büntetése törvénytelen, de megérdemlett volt. Kegyetlensége és irtóztató zsarolásai átkot kértek fejére az égtől. Az összes nép örömben tört ki, és a fővárost kivilágitotta. Történt ez 395 nov. 27-én. Alarik folytatta pusztitásait; a még Rufinus által kinevezett hadparancsnokok kitértek utjából, ellentállás nélkül áthatolt a Thermopylaeken, s népe akadálytalanul szerte zsákmányolt egész Görögországban. Stilicho e romlást, daczára a keletről vett parancsnak, nem nézhette tovább. Kikötvén Arkádiában, a megvert Alarikot Pholoe hegyen, közel a Peneus forrásához, minden oldalról körültáborolta, a folyó vizét pedig egészen elzárta. Alarik elveszettnek látszott. Stilicho a zárlat fentartását alvezérére bizva, mintha szórakozni menne, elhagyta a tábort. Alarik pedig távolléte alatt alkalmat talált a menekülésre; hogy hogyan? a módot mély homály fedi. Stilicho már csak a hirt vevé, hogy ő seregével Epirusban tanyáz, s folytatja zsákmányolását. Ugy látszik Stilicho csak fennsőbbségét ohajtá éreztetni a büszke ifju harczossal, kit a keleti udvartól elvonni, s magának szeretett volna lekötelezni. Hatalmában lévén, becsülettel hagyta kezeiből kisiklani, hogy remélt szövetségének jelentőségét végső megaláztatása által tetemesen ne csökkentse. Ha Stilicho Alarikot nyugatnak megnyeri, az ő szövetségével Illyricum azon két dioecesise, melyet

---

[1]) Szomoru de igaz, egy bukott nagyságnak ellenségei száma mindig legió. A hizelkedők és irigyek vetélkednek a becsmérlés czimeinek feltalálásában. Mascezel, Gildo testvére és legyőzője egy lovaglás alkalmával lováról véletlenül egy hídon a folyóba bukott és megfult. A szerencsétlen eset szerzője ki lett volna más, mint Stilicho, ki a tragicus véget ért jeles ifjuban már is vetélytársat látott? A vád bebizonyitására nem tudnak egyebet felhozni annál, hogy némelyek a bukás pillanatában arczán észrevenni vélték azon gúnyos mosolyt, mely a benső megelégedés kifejezése. Mintha oly könnyü dolog volna, valakit letaszitani lováról a nélkül, hogy az uti társak egyéb mozdulatot se vegyenek észre egy gúnyos mosolynál. . . . A Gainassal való egyetértés Rufin meggyilkoltatására sincs bebizonyitva. Rufinus oly gonosz és utált ember volt, hogy az, a ki megölte, az emberiség jótevőjeül szerepelt. Stilicho magasztalói könnyen neki tulajdonithatták az érdemet, mi különben a császár és kegyencze, Eutropius műve volt.

Gratian Theodosiusra bizott, s azóta a keleti kapocsban megmaradt, nyugathoz visszacsatoltatik: mert Alarik népe, Theodosius rendeletéből, ép e két dioecesisben telepitteték meg. Meglehet, hogy mint barbár eredetű nem kivánta a barbárt végképen megsemmisiteni. Meglehet, hogy Alarikkal még magasb czéljai is voltak. Mint államférfiunak nem lehetett semmi kétsége aziránt, hogy a birodalom elsatnyúlt népével nem képes többé önerejéből magát megmenteni. A birodalomnak vérmegifjodásra volt szüksége. S ki volt volna e szerepre a barbárok sorában méltóbb és képesebb, mint Alarik és népe? Példája hatott volna más barbárokra is, s a birodalom ezeket testébe felvéve, s velök azonosulva, átalakulhatott volna azon halálos vonaglások nélkül, melyek közt később bukása bekövetkezett.

Bármikép volt, Stilicho terveit a byzanczi udvar sietett meghiusitani. Véletlenül azon elhatározással lepte meg a világot, hogy Alarikot a keleti Illyricum praefectusává, hadi és polgári főnökévé nevezte ki, mintha csak megjutalmazni kivánta volna azért, mert a félbirodalmat láng- és vérözönbe boritotta. Alarik Epirusban felhagyott prédálásaival, Stilicho pedig megszüntette az üldözést. Ennek folytatása háboruvá fajult volna már nemcsak Alarik, hanem maga azon birodalom ellen, melyet Alariktól megmenteni kivánt.

Alarik praefectusi hatalmát arra használta, hogy seregét lehető sietséggel a fegyverzet mindazon nemeivel ellássa, melyeket a római hadsereg használt. S a midőn pár év multával elérte a czélját, jól felszerelt seregével ott ült biztossági öntudatban a határon, mely a nyugati és keleti birodalmat elválasztja. Merre forduljon? Pár év diplomatiai tapogatódzások közt bizonytalanságban folyhatott le. Az alatt a nemzet szétszórtjai, hirének nagysága által vonzatva, majd mind körüle gyülekeztek össze, s őt ünnepélyesen ősi módon felemelés által királyokul kiáltották ki. Tetőpontján a kettős, királyi és praefectusi hatalomnak, végelhatározásával nem késhetett soká. Ingadozását a két fél közt még továbbra huzva, tarthatott tőle, hogy a kettő megegyezvén, végre egyesült erővel fogják megrohanni, és semmivé tenni. Ismeretlenek az indokok, melyeknél fogva végre arra határozta magát, hogy tevékenységének szinhelyét Olaszországba teszi át. Kelet el volt pusztitva, Olaszország kincsei még sértetlenek.

Majdnem egy századja mult, hogy Róma megszünt a császárok székhelye lenni.[1]) A folytonos támadások a határokon arra birták a császárokat, kik a hadsereget rendesen maguk vezényelték, hogy székhelyeiket észak felé, közelebb a határokhoz üssék fel. Honorius Majlandban székelt. Alarik megjelenésére még nem számitottak. A rendkivüli száraz időjárás könnyüvé tette az átkelést a közbeeső folyókon. Alarik véletlenül Majland előtt termett, s a futó Honoriusnak, kit Alarik lovassága üldözött, alig maradt annyi ideje, hogy a Tanaró mentében fekvő, Asta nevű kisded erődbe elmenekülhetett. Stilicho épen a legvégső perczben érkezett meg, hogy császári gyámoltját a fogság gyalázatjából kiragadja. A határszélekről, Brittania, Gallia és a Rajna partjairól nagy sietséggel összevont hadaival az Alpok völgyeiből kibontakozva, a góthokat előbb Pollentiánál (403 márcz. 23-án), utóbb Veronánál megtámadta és megverte, összes zsákmányukat, melyre Görögországban oly könnyü módon tettek szert, elfoglalta, magát Alariknak nejét, ki türelmetlenül várta a megigért gyöngyékszereket férjétől Rómából, foglyul ejtette, a keresztyén foglyokat pedig kiszabaditotta. Alarik maga, ki serege hátralevő maradványait csak úgy mentette meg, hogy azt egy szirtes hely tetőin összpontositá, ujból körültáboroltatva, az éhség vagy megadás veszélyében forgott. Stilicho itt is segitett szorult helyzetén, s azon feltétel alatt, hogy Olaszországból végkép kivonul, s bizonyos évdij mellett nyugat szövetségese lesz, el hagyta illanni. Voltak, a kik a győztes hős dicsőségének e tetőpontján elég bátrak voltak, a dicslantok zengése közé nyilvánosan azon panaszt vegyiteni, hogy Stilicho eljárását ők eszökkel fel nem érthetik. (Taceo de Alarico . . . . saepe victo, saepe concluso et semper dimisso, *Oros. VII., c. 37.)*

A következő 404-ik évben Honorius diadali bevonulását tartotta Rómába. A lakosság öröme ez alkalommal igaz és őszinte volt. Egy század óta ez volt a harmadik eset, hogy uralkodói megtisztelték látogatásukkal. A diadal-mámor annál indokoltabb volt, mert nem volt, mint Nagy Constantin és

---

[1]) Azért a császárok mindamellett Rómáról czimezték magokat, azon elvet állitva fel: *ubi Imperator, ibi Roma.* A avenioni tartózkodás alatt a pápák is elsajátiták e mondatot, állitva: ubi papa, ibi Roma. És: ubi papa, ibi ecclesia.

Theodosius idején, beszennyezve polgárvérrel. Róma bár népessége megfogyott, ha a műdarabokat kiveszszük, melyeket Constantin Byzancz ékesitésére elhurczolt[1]), vagy egy-egy kitörés alkalmával a keresztyének összetörhettek, még egészen épen (integra) az ő teljes fényében, fenségében és pompájában állott. Nem hiányzott egyetlen egy nagy nemzeti emléke sem. Az óriási fal, melylyel a várost Márk-Aurél körülvevé, és mely hivatva volt Róma történetében egész mai napig egyik nagy tényező szerepét játszani, a nap által másfél százados fennállása óta ugyan megbarnitva, még koránsem mutatta azon ódonszerű, szinte félelmes komolyságot, melylyel ma a szemlélő lelkét a mult felidézett rémes árnyaival mintegy kisérteni látszik. Ellenséges nyilak nyoma még nem látszott arczán, melyet azóta annyi hadvezér, császár, pápa s más nevezetesség véres emléke jelölt meg; 16 megvivhatlan érczkapuján, s 28 basalt-polygonokkal kövezett nagy hadi utján ki- és beözönlött a hadsereg és nép. A tizennégy vízvezetéken, mely szétterpesztett gigászként nyujtá ki egész a hegyekig óriás karjait, hogy ott egész folyókat felfogva, azokat a város viztartóiba, ugrókutak, fontanák, közfürdők, hajóiskolák, kertitavak, zuhatagok ellátásaul vezesse, az ivezetes folyosók (arkádok) egyetlen egy oszlopa sem volt megsértve. A Capitolium, a paloták, a templomok tetői és kapui, a diadalivek, az istenek és hősök szobrai és oszlopai, a csarnokok és basilikák oszlop-sorozata, mind márvány-

---

[1]) Constantin csupán a byzanczi hyppodromba nem kevesebb mint 60 szobrot állíttatott fel, melyeket mind, kétségkivül a jobbakat, Rómából elvitt. Köztük az Augusztus szobra. Egy 100 láb magas monolyth-oszlopnak egyiptomi porphyrból hajón átszállitása három évig tartott, s roppant nehézségek közt állíttatott fel a városi forumon. Mondják, hogy e monolyth alapzatába záratta volna el e palladiumot is. Vajon e monolyth az-e, mely máig Stambulban, habár égések altal csonkitva és ronditva látható? azt hiszem, hogy valószinűleg az. A rómaiaknak csak a palladiumból elvitt „Fortuna" szobra fájt, mert különben műszobrokban annyira bővelkedtek, hogy az, a mit Constantius elvitt, még csak nem is tünt fel. A góthok és vandalok rablásai és dulása után is, még annyi maradt, hogy az archaeologusok számitása szerint Róma műremekekben még akkor is gazdagabb volt, mint London, Páris, a mai Róma és Nápoly együttvéve.

és aranytól fénylett. Az arany Róma, a nap verőfényében megaranyozni látszott az egész vidéket: a sabinai hegyeket, a campagnát, a tengert. A két colossus, a harminczhat diadalív, a nagy római elődöket ábrázoló háromszáz nyolczvanöt érez- és lovagszobor, a kisebbeket nem számítva, a hat nagy obeliszk (máig megvannak) a nyolczvan megaranyozott és hetvennégy elephánt-csont isten-szobor, a tizenöt nagy nymphaeum, az ő óriási vízjátékaival, még mindig külső ékességét képezte a városnak, mely az Augustus által megállapított XIV. kerületre (régióra) osztva, négyszáz huszonhárom templomot, ezer hétszáz kilenczvenhét nagy palotát, negyvenhatezer hatszáz két nagy bérházat, tíz főbasilikát, tizenegy nyilvános tért, huszonnyolcz könyvtárt, nyolczszáz ötvenhat nyilvános fürdőt, köztök tizenegy thermát, ezer háromszáz ötvenkét vízmedenczét, és különféle szebbnél szebb arany-márvány-kutat, három nagyszerü színházat és két amphitheatrumot, két nagy circust, négy pompás gymnasiumot és öt hajótavat (naumachiát) hajóversenyekre, számlált falai között. [1]) A campagna, az utak két oldalán minden irányban, egész a hegyekig, boritva volt mükertekkel, nyaralókkal, mausoleumokkal, templomokkal és egyéb müés történeti emlékekkel. A közlekedést a Tiberis folyón át nyolcz állandó kőhid, különben számtalan bárka, hajó és repülő-hid tartá fent.

A bevonulás a milvius (a mai ponte molle) hidról a via flaminia és latán (a mai corsón) át történt, hol két oldalról, a Mars-mező mellett és körül a római nagy családok és hősök mausoleumai, szobrai, emlék-oszlopai, Augustus mausoleuma, Márk Aurél diadalíve és oszlopa, Claudius diadalíve, Aurelián hires napisten temploma, Domitián odeonja, Pompejus, Balbus, Marcellus színháza, Flaminius circusa és Agrippa Pantheonja, s számos más nevezetesség állott. Ez utról a menet kissé balra, az itt egymásra sorban következett Trajan, Caesar, Augustus,

---

[1]) Ezen számok csak megközelitőleg igazak, habár a „*Curiosum urbis*“ és a „*Notitia urbis*“ régi városleirásokból meritvék, melyeknek hivatalos adatok szolgáltak alapul. Preller „*Die Regionen der Stadt Rom*“ czimü munkájában azon hivatalos okmányt, melyből a *Curiosum* merített, Nagy Constantin idejére teszi. Maga a *Curiosum* Constantin és Theodosius közti időből származik. A *Notitia* valamivel később keletkezett.

Nerva és Domitián-téren át a római forum- és a szent utra tért. E forumon, és ama tereken volt összehalmozva mind, a mi legszebb, legnagyobb, legemlékezetesb találtatott az ősi Rómában. A templomok, basilikák, arkádok, diadal- és emlék-ívek ezen labyrinthja felett, mely a nézőt szinte elnyomni látszott, két oldalról ég felé magasodó nagyságban és fényben emelkedett ki északról a capitol, az ő nap verő aranyfényes tetőivel, és a császárok palotája az ő óriási márvány-ívei- s a Palatinhalmot aljától egész a tetőig minden oldalról elboritó épitményeivel. A menet a forumtól nem jobbra a Capitólium felé, hanem balra a basilika-julia és a Castorok temploma, és más részről a Béke, Venus és Róma temploma, és Constantin basilikája közt, Titus és Constantin diadalive alatt, a Palatin-halom felé tartott, hol a császár elődjeinek palotájában szállt meg. A palota tetőiről a várost teljesen át lehetett tekinteni. Egy oldalról az Amphitheatrum (colossaeum), másrészről a Circus Maximus környezték. Előtte a Forum a Capitoliummal; a Forum egykor egy szabad nép gyülhelye és államéletének központja, akkor már az idő által megbarnitott nagy emlékek halhatatlan musaeuma. A Capitol a város erődje, isteni székhelye és törvényeinek tárháza. A Circus és Amphiteatrum a lovagias verseny s a vérszomjas gladiatori mulatságok szintere: körülbelől mindaz, mi által a római nép hármas nagy jellemvonását, mint hóditó, törvényhozó és kegyetlen, az embert és életét semmibe sem vevő, kéjszomjas nemzet, monumentumokban örökitette meg. A palota maga hasonló egy városhoz [1]) paloták gyüjteménye inkább, semmint egységes épület, Augustus, Tiberius, Caligula, Neró és Septimius Severus házaiból állott a helyen, hol egykor Tullus Hostilius és Ancus Marcius a Grachusok és Sulla, Catilina és Cicero [2]), Clodius és Milo, Antonius és Octavius (az Augustus atyja), szerény polgári házai álltak. Sept. Severus, „Septizonium"-jával [3]) fejezte be az épi-

---

[1]) Svet. in Neron.: „Roma domus fiet", a palota ugy terjeszkedik, hogy elnyeli az egész várost. És Martialis: Unaque jam tota stabat in urbe domus. *De spect. II.* 4.

[2]) Cicero házát Augustus nem hagyta elveszni. Befoglalta a maga házába, és igy tartaték meg.

[3]) Nagy előcsarnok, remek oszlopokkal, mind márványból, a palota azon része előtt, mintegy kapubejárással, melyet Septimius

tést, mely kezdetét Romulus házával (Faustulus kunyhójával) vette.

Stilichot, a győzedelmes hőst érte a tisztelet, hogy a diadalkocsiban helyet foglaljon a császár oldalánál. Fia, Eucherius gazdagon felszerszámozott pompás ménen előttük lovagolt. Az üdvözlő felkiáltások szakadatlanul hangzottak az egész menet alatt, majd a császárt, majd a vezért éltetve. Jelen voltak a város minden testületei, köztük a keresztyén egyházak előljárói a kereszt elővitele mellett, Incze püspökjökkel élükön. A mulasztás, hogy sem Theodosius, sem Honorius diadaluk alkalmával nem tértek be mindenek előtt a sz. Péteregyházba, az apostolok sirjának üdvözletére, miként ezt később a góth Theodorik és példájára minden más császár és király egész mai napig tette, világos bizonysága annak, hogy a városban a pogány elem még mindig hatalmasabb volt, semhogy tanácsos lett volna, azt ily egyenes kihivás által még inkább felingerelni. Fájdalmasan hatott a népesség ezen osztályára már az, hogy a diadalmenet mellőzte a capitoliumot, mely több mint háromszáz diadalmi ünnep emlékének latbavetésével követelhette, hogy az atyák szent szokása érvényben maradjon. Gregorovius a nép gyermekes csodálkozásáról a szokatlan látvány felett tesz említést: hogy a katonai kiséret nem a régi ismert legiók- és cohorsokból, hanem barbár hadfiakból állott, lengő sárkány-lobogókkal, aczélvértekkel és tarka pávatollas sisakokkal. De e látvány többé nem vala új; közel félszázadja, hogy Róma már a barbárokból toborzott zsoldos seregekkel harczolt, s Nagy-Theodosius szintén ezeknek kiséreté-

---

Severus épitett. Hogy miért neveztetett el igy, arról a tudósok még vitatkoznak. Homloka talán hét, innen kiágazó főutra nézett? .... Az oszlopzat volt hét soros? ... Némelyek septisoliumnak is irják, — talán nap és hold temploma? Naumachia szintén monumentalis és emeletes épület, karzatokkal a nézők számára, mely egy nagy és mély, vízzel telt medret foglalt körében. A befoglalt tó oly nagy volt, hogy tengeri csata próbáját lehetett benne adni. A fényüzés a nymphaeumokban és fürdőkben, különösen a thermákban rendkivüli volt. Antonin Caracalla thermáinak falai habár márványoktól megfosztottan még állanak. A padozat mozaikja még észlelhető. Annyi ott a mindenféle nevezetű és szinű drága márvány-töredék a földön, hogy ámbár a látogatók már ezredéve hordják, ma is bőven találtatik.

ben tartotta meg bevonulását az örök városba. A legiók ez időtájt már alig emlittetnek.[1])

Honorius tartózkodása Rómában egy évig tartott, mely idő alatt a közönséget circusi népmulatságokkal gyönyörködtette. Ezek alkalmával történt, hogy egy buzgó, emberséges szivű szerzetes, nevére Telemach, az egymással halálra hevesen küzdő gladiatorok közé lépett, hogy őket elválaszsza, s a kölcsönös öldöklést meggátolja. A szerzetes ezen tettére a küzdelmet kegyetlen kéjgyönyörrel kisérő közönség annyira felbőszült, hogy a szegény közbenjáró barátot rögtön agyonverte. A bánat a kéjszenvedély csillapulta után nem maradt el. Telemach a vértanuk lajstromába iratott, Honorius pedig a gladiatori játékokat, melyeket már Constantin 525-iki edictumával kivánt eltörölni, végkép eltiltotta.[2]) Voltak már a régi rómaiak

---

[1]) A legiók száma 30 volt. Az egész hadsereg e szerint, ide számitva a lovasságot, tengeri csapatokat, s a segéd-hadakat, 350—400,000-re mehetett. Ezen számmal, mely ma a volt birodalom egy-egy tartományának még megkettőztetve sem elég, — kellett a rómaiaknak az egész birodalmat megvédeni. A keresztyének tehát összehasonlithatlanul inkább vannak egymás ellenében felfegyverkezve, mint ezen pogányok voltak. Ime, meddig haladt hires polgárosodásunk. Az állam bevételei nem haladták meg a 150—200,000.000 pfrtot. És ez a kiadások Augustus által szervezett beosztásánál az egész bizodalomra elég volt. A municipalis és tartományi bevételek ezen összegbe nincsenek beszámitva.

[2]) A gladiatori játékok azon régi szokásból fejlődtek ki, hogy a hősök halálát ellenségeik feláldozásával kell megünnepelni. A temetés kisebb-nagyobb pompáját jelezte a kisebb-nagyobb szám, melyet egy előkelő család áldozatul állithatott ki a küzdtérre a temetési ünnepély alkalmával. Nagy megtiszteltetés volt, ha a felbérelt vagy kényszeritett rabszolgákon, foglyokon és elitélteken kivül még szabadok és önkénytesek is jelenkeztek e szomorú tisztesség-tételre. Róma, mely minden bősz küzdelemben örömét lelte, e szokásból intézményt képezett ki, melyben egész serege az erőteljes ifjuságnak neveltetett és tanittatott a mindennemű fegyverfogatásban, a végből, hogy bizonyos napon a szinháztéreken elővezettetve, egymásra rohanjanak, s egymást *művészileg* öldököljék. Kezdetben csak rabszolgák, foglyok és elitéltek használtattak e czélra, később ezeknek elégtelensége miatt a szabadok is. A folytonos háborúkon, és a világszerte

közt is olyanok, kik ezen játékok, mint kegyetlen- és embertelenek ellen kikeltek. Cicero védelme alá vette, mert, ugymond, a fájdalmak és halál ellen e látvány a legerősebb orvosszer. („Oculis nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina." *Tuscul. Quest. II. 17.)* Csakhogy e hozzászoktatás ama szegény emberek rovására történt. Honorius elhagyva Rómát, nem Majlandba tért vissza, hol a meglepetés veszélyét ujra megélni nem kivánta, hanem az Augustus által bevehetlen erősséggé tett Ravennában ütötte fel székét, oly előzmény, melyből később „a ravennai exarchatus" nőtte ki magát. A római senatus Stilicho tiszteletére egy ércz- és ezüstből öntött s a Capitol tövében felállitott szobrot, a császár emlékére pedig egy diadalivet emeltetett, melynek feliratát: („gentem getarum in perpetuum domuere" a góth népet örök időkre megtörték) nem egészen egy évtized alatt, midőn Alarik Rómába bevonult, a sors kegyetlen gúny tárgyává tette.

Alig vonult ki Olaszországból Alarik, máris egy teméntelen sereg, a vandalok, svévek, quadok, burgundok s más német törzsekből Rhodogast vagy Rhadagaisus vezérök által egy sereggé alakitva, Olaszországra tört, és pusztitva s dulva egész Florenczig hatolt el. A rettegés iszonyú volt. A foglalás hirére Rhodogast serege egyre szaporodott, más törzsekből, maguk a góthok közül is hozzászegődött harczosok, de az Olaszországban letelepitett számos foglyok által is. Stilichonak Galliát ismét véderejétől megfosztani, s a határ-seregeket össze kellett vonni. Florencz, a triumvirek idejében odatelepitett

---

üzött örökös és sürű kivégeztetéseken kivül, ez intézmény is egyik oka a birodalom elvégre bekövetkezett teljes kimerülésének. Nem is csoda, ha a számot tekintjük, melyet a császárok felléptetni szoktak. A legjobb fejedelem Traján huszonhárom napon át tartotta ezen mulatságot, s egyszerre tizezeret léptetett fel, (Lipsius *de Amphith.*) És Róma nem volt e tekintetben kivétel. Gladiatori játékok adattak minden más előkelő városban is. Mennyi és mily élet- és vérpazarlás! Ezrenként, és hasztalan, mert merőn mulattatás végett évről-évre üzött lemészároltatása az erőteljes ifjaknak, kiket a határokon a legiókba a legnagyobb eredménynyel oszthattak volna be! Mi irtóztató szám jönne ki, ha ez áldozatokat azon öt század alatt, a mig a császárság állott, összeszámithatnók! A birodalom népességtől is, harczosoktól is ennyi számban fosztotta meg magát!

egy kis colonia, most már virágzó[1]), és jól megerősitett város, képes volt Rhodogastot addig feltartóztatni, mig nem, már már a végső szükségben, Stilichó seregeivel megjelent, és az ellenséget tökéletesen megverte. A kétszáz ezer harczosból egyharmada a csatatéren maradt, a második egy harmada foglyúl esve rabszolgául adatott el, az utólsó harmad pedig a havasok és Duna közt bujkált. A csata előtt az egész ellenséges sereg minden oldalról körül lévén keritve, találkoztak, kik Stilichó előszeretetét a barbarok iránt okozták, hogy ő, miként már két izben Alarikot, ugy most e harmadot is elillanni hagyta. Történt ez 406-ban. S midőn egy évre rá hire jött, hogy e harmad tetemesen megszaporodva szintén oda készült Alarik helyett, Galliába rontott, Alarik pedig ujból Olaszországra vetette szemeit: Stilichó órája ütött, — nyilvánosan kezde ellene felhangzani a vád: hogy a birodalmat a barbároknak elárulta, hogy segítségökkel magát és fiát, Eucheriust a trónra emelje. Stilichó 408. augustus 23-kán Ravennában minden itélet nélkül lefejeztetett; hasonló sors érte fiát is, ki menekülni kivánt ugyan, de utóléretett. Második leányát: Thermantiát, Honorius második nejét Rómában lakó anyjának Serenának küldték vissza. A mig Stilichó élt, a barátságot a Rajna és Duna mentén lakó frankok és alemannokkal fen tudta tartani. E részről tehát a birodalom biztosságot élvezhetett. S ha ő Alarikkal is czélját érhette volna, hogy tudniillik az összes keleti és nyugati Illyricumot, tehát Pannoniát, Istriát, Noricumot is az ő, mint szövetségtárs, királysága alatt egyesitse: a birodalom összes északi határa az Atlanti tengertől a Pontus-Euxinusig azon beütésektől meg lett volna mentve, melyek már ötödik századja, hogy ismétlődnek, s a birodalmat végromlással fenyegetik. A szövetség kétségkivül elég erős leendett, hogy a vándor népözönt fentartsa: a végzet azonban úgy akarta, hogy az európai népek állandó elhelyezkedése pár századdal még későbbre essék, s az egynémely, időközben elveszett nép helyén valamely más, magára még mindig váratő, de kegyeltebb nemzet vethesse meg lábát.[2])

---

[1]) Machiavel szerint *(Istoria Fiorentina)* azért Florentia, mert virágzó, és már Tiberius idején ilyennek találtatott; csakhogy Tacitus idézett helyén *(Annal. 1—79.)* erről nincs szó.

[2]) Stilichó barátja és védnöke volt az egyidejű Claudian költőnek, kinek költeményei sok tehetségre, tudományra és ismeretre mu-

Stilichó halála után a történet folyama hirtelen és iszonyú arányokat öltő mértékben kezd áradni, az ár minden irányban szertegázol az egész birodalmon keresztül; a világ visszhangzik az összedülő városok és erődök recsegéseitől, füstfelhőkkel vegyes lángoszlopok világitják meg kisértetiesen a láthatárt a tartományok egyik végétől a másikig, a vér patakként foly, s az ez özönben elmosottak helyén hihetetlen sebességgel uj telepek kezdenek felsarjadzani. A történetiró képzelődése e chaosban megzavarodik, s az események folyamát figyelmével többé követni nem birja. Nagy-Brittaniát az angol-szászok, Helvétiát és a Duna mentét az alemannok és svévek, Gallia keleti részét a burgondok, északnyugatit a frankok, a délit az alanok és góthok, Hispániát a vandalok és góthok, Afrikát a vandalok szállották meg. Maga Olaszország állt még csak, melynek a barbár népek ezen hóditásain felül még némely félelmessé vált pártütőkkel is meg kellett vivnia. A viszonyt, melyben Alarik és Stilichó egymáshoz álltak, nem lehet biztosan meghatározni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Stilichó a ravennai udvar tudtával vele szövetségre lépett, s neki a nyugati és keleti Illyricum paefecturáját biztositotta. A terv kivitelét csak Rhodogast betörése látszott hátráltatni. Ennek leveretése után a teljesités késvén, Alarik az olasz határtól, Aemonából egy egész lajstromot küldött át Honoriusnak, mely neki tett igéreteket, s az ezek fejében tett költségek elsorolását foglalta magában. Iratában Stilicho barátjának, Honorius katonájának vallja magát; igéri, hogy követelései teljesittetvén, azonnal a bitorlók ellen indul Galliába, s szolgálatai fejében

---

tatnak. Megénekelte Honoriust, Stilichót és Rufinus bukását. Az azon időbeli római főcsaládoknak is szentelt egy-egy kisebb költeményt, melyből ezeket ismerni tanuljuk. Mint pogány az alkalommal, midőn Honorius diadalmi bevonulását tartotta, exstaticus lelkesedéssel dicsőité Rómát, s üdvözlé az ősei fészkébe visszaköltözködött istent (Honoriust: ki istenitett elődjei palotájában szállt meg). Költeményei bövelkednek mondatokban, melyek hajthatlan ridegségökben, majdnem végzetesen hangzanak: ... tolluntur in altum, ut lapsu graviore ruant. Semper inops, quicunque cupit. Vivitur exiguo melius. Quocunque loco Stilicho tentoria figet, *hic patria est.* Rumpe quietem, bella dabunt socios. — Nocet moles. Utinam remeare liceret ad veteres fines, et moenia pauperis Anci. Plus est servasse repertum, quam quaesisse novum, etc.

mi mást sem követel, mint egy elnéptelenitett tartományt a birodalomban, nemzete számára. Stilicho a senatusban hivatkozva a császár titkos leveleire, melyek igéreteket foglaltak magukban, de a melyektől később Serena közbejöttére, hogy a két testvér császár Honorius és Arkadius háborúba ne keveredjenek [1]) eltérés történt, kivitte ugyan, hogy Alarik számára költségei megtéritéseül négyszáz font arany megszavaztatott, de minthogy Stilicho nemsokára bekövetkezett kivégeztetése után ezen összeg ki nem fizettetett: Alarik elkövetkezettnek hitte az időt, hogy mind magát, mind pedig rútul meggyilkolt szövetségtársát magán Rómán boszulja meg.

Hannibal ideje óta Róma nem látott külellenséget kapui előtt. A hatszázados tény, hogy minden kisérlet azt megtámadni, még a közvetlenül ezelőtt lefolyt években is mindannyiszor szerencsétlenül végződött, s azon hódolatot parancsoló tekintély és tisztelet, melyet ezen város az egész világon élvezett, szükségképen nagy mértékben aggályos és veszedelmes vállalatnak tüntetett föl minden hadjáratot, melynek czélja egyenest, és közvetlenül maga ezen város volna. Alarik nem riadt vissza e vállalattól. — Ismerte jól a birodalom, s különösen Olaszország helyzetét, védtelenségét, lakóinak elsatnyulását. Ez állapot megerősiteni látszott azon elősejtelmeket, melyek Róma elestéről a közel jövőben már egy század óta keringésben voltak. Egy monda azt tartá: hogy Constantin egy jövendölés által biratott rá, hogy uj székhelyet keressen a Bosporus partjain, mely által tudtára adaték, hogy Rómának a közel időben menthetetlenül el kell vesznie. Egy másik monda szerint, Romulus tizenkét keselyű-sasa tizenkét századot jelentett, melynek lefolyása alatt a város állni fog; s Alarik idején ezen időköz épen bezáródóban volt. Sz. János titkos látásai jósolták Babylon bukását, mely a világ népeit a kéj poharából itatá: s a keresztyének Babylont Rómára értették. Az Antoninok idején Alexandriában keletkezett sybilla-könyvek Antikristusról szólnak, kinek megjelenése után a város elpusz-

---

[1]) Serena Nagy Theodosius unokája, s a két császárnak egyenlő vonalban rokona volt; gátolni akarta tehát a háborut, mely kiütött volna, ha Alarik szövetsége közbejöttével az Illyricum keleti része (Moesia és Thracia) is a nyugati birodalomhoz csatoltatik.

tul, a palladium elveszti erejét, de Róma és a dicső latin népek Krisztus által ujra feltámadnak[1]). A hiedelem szinte átalános elterjedéséről tanuskodik Lactantius, Nagy Constantin Crispus nevű szerencsétlen fia nevelőjének, következő nagy töprenkedésre mutató helye: „Ha egyszer ez megtörtént, ha Róma a világ feje elesett, s a lángok martaléka lett, miként ezt a Sybillák mondják, ki kétkedhetnék még, hogy bekövetkezett a világ és minden dolgainak vége? Mert ez a város az, a mely még fentartja az emberi nemet, s mi nekünk buzgón kell kérnünk az Istent, ha különben az ő akaratja még halasztást szenved, hogy az átkos zsarnok, mely e bünös merényt elköveti, s eloltja a világosságot, melynek elfogyásával a világnak el kell mulnia, ne előbb jelenhessen meg, mint azt mi kivánjuk.“ *(Divin. Justit. VII. c. 5.).*

A mint Alarik átmenve a Pón, s megvíván Aquileját és Cremonát Riminiig hatolt, egy olasz remete, kinek szigorú élete még a barbárok előtt is tiszteletet szerzett, lépett elébe s térdre esve kisérté meg megkérlelni a királyt, hagyjon fel szándékával s kimélje meg a várost. A föld elnyomóit az isten boszuló keze előbb-utóbb utoléri. Alarik egész komolyan felelé a szentnek: én, ugymond, nem önszántomból cselekszem, egy szellemlény az, mely szakadatlanul kinoz és ösztönöz: fel, fel, és törd össze Rómát.[2]) „Alarik daemona, irja Gregorovius, a történet homályos ösztöne. A gondolat, az örök, a soha el nem foglalt Rómát meghóditani, a mint egyrészről elriasztó benyomást gyakorolhatott a képzelődésre, ugy viszont más részről

---

[1]) Ezen adatokat összegyüjtve olvashatni: Lasaulx *„Der Untergang des Hellenismus“* czimű munkájában, 42. lap. Hogy a tizenkét századot jelképezett madár-féle monda a pogányok közt is elterjedt volt, azt bizonyitja Claudian verse is:

> . . . malus interpres rerum metus, omne trahebat
> Augurium pejore via, truncataque membra
> Nutricemque lupam, Romae regnoque minari,
> Tunc reputant annos interceptoque volatu,
> Vulturis *incedunt* properatis secula metis. *(De bello Getico, 262 és köv. v.)*

Az „örök“-ben való hit mellett tehát nem hiányzott a mulandó Róma sejtelme sem.

[2]) *Sozom. Hist. IX. 6. Socrates VII. 10.* A pogány Claudian szintén emlékszik ez esetről, csakhogy összezavarja az időt, midőn

egy merész hóditóra ellenállhatlan ingerrel hathatott. Alarikban, és ezen hadjáratban kezdé először a german faj sejteni a nagy feladatot, melyre a történetben hivatva volt. Ekkor lépett ki először a czéltalan természeterő megállapodás nélkül háborgó köréből, és lépett a polgárosodás törvényszerű fejleményeinek körébe.“ Ugy hiszszük, az akarat és törekvés már előbb is, és más germán fajoknál is megvolt. Az alemannok és frankok miveltségre nem állottak a góthoknál alább. A Rajna mindkét partja legalább olykép vala megmivelve, kastélyokkal, villákkal, majorokkal diszítve, hogy nehéz lett volna megmondani annak, a ki a dolgok állását nem ismerte, hogy a két part közöl melyik van a rómaiak, és melyik a németek birtokában. Feltünő, hogy a Róma ellen meginditott hadjáratokban a szláv eredetü népek közül alig vett valamely kis töredék is részt. Pedig a szlávok gyülölete a latin fajok ellen még nagyobb, mint a németeké. A küzdelem két ezredéve tart, s még sincs bevégezve. A latin fajok maguk a németek által ifjodtak meg. — Ha a nagy harcz a német és latin fajok közt egyszer ki lesz küzdve, akkor áll majd elő a másik, a német és szláv közt. Ama küzdelem kitágitá a polgárosodást, emez kiterjeszti azt az egész világra.

Alariknak igen a lelkén fekhetett, hogy a ravennai udvarral jó szerivel végezzen; mert Rómát háromszor egymásután ostrom alá fogta, s mindannyiszor hatalmában állott, a kiéheztetett s pár napnál tovább ellentállani semmi esetre sem képes várost elfoglalni, és azt mégis csak a harmadik ostrom alkalmával tette. Az első ostrom alkalmával megelégedett a kikötött sarczczal (a város ötezer font aranyat, harmincz ezer

---

Alarikot nagyjai tanácsában, kik ők szándékáról szintén lebeszélni kivánják, többi közt imigy szólaltatja meg:

Hortantes his adde deos: non somnia nobis
nec volucres, sed clara palam vox edita luco est:
Rumpe omnes Alarice moras; hoc impiger anno
Alpibus Italiae ruptis penetrabis ad urbem. (*De Bello Get. 549. és köv. v.*) L. Salvian „*De Gubern. Dei:* Ipsi (barbari) fatebantur non suum esse, quo facerent, *agi se divino jussu* et perurgeri“ Attila Isten ostorának nevezteti magát; Genserich a hajókormányosnak meghagyja: azok felé tartson, kikre haragszik az Isten, és a kormányos Róma felé tartott. Az volt tudniillik az általános vélemény, hogy e város az itéletre megért.

font ezüstöt, három ezer db. biborba mártott bőrt, négy ezer selyem mellényt és három ezer font borsot fizetett): s ennek átszolgáltatása után seregével Ravenna felé vonult, s megujitá és pedig *mérsékeltebb* feltételek alatt az alkudozásokat. A második ostrom alkalmával a szorongatott városban forradalmat idézett elő, mely Honorius császárt trónvesztettnek nyilvánitván, Attalust a város praefectusát császárnak kiáltotta ki. Igy hitte tudniillik a ravennai udvar makacsságát megtörhetni, rámutatván a veszedelemre, melybe a ravennai udvar esnék, ha Attalusnak sikerülne, az ő segitségével a császári hatalmat magához ragadni. Attalust tehát a körülmények szerint használandó eszközként magával vivén, ismét Ravenna előtt termett, s az alkudozásokat, és pedig még az utolsónál is mérsékeltebb alapon (már csak Noricumot, és azt kérte, hogy hadaival a birodalomnak segitségére lehessen;) ujból megindította. Honorius a legvégső szorongattatások közt lehetett, mert kéz alatt Attalusnak ajánlatot tett, hogy kormányzó-társul elfogadja; s midőn ministere Jovius is cserben hagyta, komolyan gondolkodott róla, hogy Byzanczba meneküljön. Véletlenül megjelent Sarus egy góth csapatvezér, Alarik halálos ellensége, s megtámadva ez utóbbi sógorának Ataulfnak táborát, módot talált Ravennába bejuthatni. Alarik ez esetből tisztán látta, hogy Honoriussal lehetetlen boldogulnia, hadait ismét Róma felé indította, de ez egyszer azon rendithetlen eltökéléssel, hogy a város meghóditását többé elhalasztani nem fogja. Rómának e közben elég ideje lett volna, magát hosszú időre élelemmel ellátni; népessége egy millió, két száz ezerre mehetett.[1])

---

[1]) Szerzőnk három száz ezernél nem hajlandó azt többre tenni. Én daczára némely igen is aprólékos tudós urak véleményének, aláirom Gibbon, a házszámra, és az ettől fizetett lakbérre alapitott számitását, annyival is inkább, mert ama devalváló kritikusok is kénytelenek megengedni, hogy az első császárok idejében Róma egy millió öt száz ezer lakót számlált. Azóta pedig nem fordult elő ok, melynél fogva a népességnek egy millió két száz ezerre kellett volna leolvadnia. Ellenkezőleg a tapasztalás azt mutatja, hogy minél nehezebb a vidéken és tartományokban az élet, a népesség annál nagyobb számmal tolul össze a fővárosokban. — Legyen bármint, a nagy hősök ez elfajzott utódai, mint azt minden gyáva szokta tenni, a helyett, hogy védelmi harczra készültek volna, áldozatot szemeltek ki, melyről azt hitték,

Aurelian falai közt tehát megvédhette, és meg is védte volna magát, ha polgárait csak parányi szikra is lelkesiti a szellemből, melyet eldődeik például Hannibal idejében kifejtettek. Mit tehet egy parányi elszánt s jól vezényelt csapat e falak közt, kitünt később midőn Vitiges a várost ostrom alá fogta, és Belizár vezette a védelmet. Vitiges seregének virága és szine e falak alatt lelte halálát. Alarik nem ütközött e nehézségekbe. Ugy látszik, hogy árulás nyitott neki utat a „Salara" kapun, oldalvást a Pincio hegytől, augusztus 24-én 410-ben éjjel. — *Sallustius*, Jugurtha és Catilina történetirójának ezen tájon fekvő pompás épitményei és kertjeinek lángbaborulása szolgált első jelül a megrémült lakosságnak, hogy városuk az ellenség hatalmába került. Alarik még akkor is a lehetőségig kiméln kivánta a várost, mert hadának csak háromnapi szabad zsákmányt és prédát engedett, mely idő alatt pénzt, ékszere-

---

hogy Alarik azt minden áron kimélni fogja, s inkább felhágy Róma vivásával, semmint amannak életét koczkára tegye. Stilichó özvegye, Serena Rómában élt. Azt fogták rá, bosszúból férjeért ő hivta meg Alarikot s vele titokban összeköttetésben áll. A jeles, jótékony és bújában végkép elvonult matronát tehát előhurczolták, s halállal fenyegették, ha Alarikot nem birja rá az eltávozásra. Serena ártatlansága érzetében állhatatosan vonakodott valamely ily természetű, hozzá és nagy multjához méltatlan lépést tenni, s ennek következetében, néhány barátjával, kiket az üldözés még megkimélt, kivégeztetett. Ez az első ostrom alkalmával történt. Később a rómaiak ezen lépésök sikertelenségét látva, küldöttséget inditottak Alarikhoz a béke megkötése, illetőleg megvásárlása végett. Alarik kezdetben sokat követelt: minden pénzt, minden kincset, minden ruhát, minden idegen rabszolgát. „Mi marad tehát nekünk?" kérdezé a királyt egyike a kiküldötteknek. „A mezitelen test", válaszolt gúnyosan Alarik. Utóbb arcza szelidebb kifejezést vett fel, és a rómaiaknak azon eléggé szelid feltételeket engedélyezte, melyeket fönebb előadtunk. Figyelemre méltó jelenség, hogy Alarik az ostromok közben eső időben a ravennai udvarral folytatott alkudozásait sikeresekké teendő, magukat a rómaiakat hivta fel, hogy kérelmökkel, előadva a város elhagyatott és védtelen állapotát, Honoriusnál közbenjárjanak, s városukat mentsék meg. S e küldöttségekben már akkor a fő és legjelentékenyebb személy a római püspök volt. Honorius e szerint kevesebbet hajtott a püspök kérlelő szavára, mint csak valamivel később a vadnak rajzolt Attila Leo pápáéra.

ket, drága ruhát kutatva és gyüjtve, nem értek rá a műdarabok és emlékek megrongálására. Sallustius kertjei és némely közelfekvő paloták elpusztitásán kivül, a város mindezekben más kárt nem szenvedett: de mindenesetre elnéptelenült, és tetemesen elszegényedett.

Alarik a város irányában folyvást tanusitott ezen kimélésének kulcsát én azon politikában keresem és találom, melyről Orosius tanuskodik, azt irván: hogy „ismert egy komoly és sz. Jeromos tanusága szerint Bethlehemben is remetéskedett narbonnei férfiut, ki egykor Theodosius alatt katonai szolgálatban állott, és a ki neki, Orosiusnak ezeket beszélte: hogy Ataulffal, Alarik sógora- és utódjával Narbonnebaň igen bizalmas viszonyban állott, és tőle hallotta: mennyire óhajtotta volna Ataulf, hogy a római birodalmat góth birodalommá változtassa át, s *lenne*, hogy köznyelven szóljak, *Góthia, mi Románia volt.* De hosszú tapasztalás után meggyőződvén róla, hogy sem a góthok féktelen természetöknél fogva, nem fognak a törvényeknek engedelmeskedni, sem pedig a birodalom törvények nélkül fenállhatni, legalább azon dicsőséget óhajtotta volna magának és népének megszerezni, hogy a római birodalmat visszaállitsa és megnagyobbitsa, *„és tisztelje őt az utókor legalább mint a római hatalom helyreállitóját, ha már nem lehetett annak átalakitója.“* [1] *(Oros. VII. 43.)*.

A három nap elteltével Alarik kivonult Rómából magával vive a teméntelen zsákmányt és temérdek foglyot, köztök Placidiát, a császár testvérét, később Ataulfnak nejét, és azon megmérhetlen nagy dicsőséget, hogy ő volt Róma első meghóditója. Irányát dél felé vette azon szándékkal, hogy Siciliát és később Afrikát meghóditsa, tudván azt, hogy Róma nem tarthatja magát, ha a két tartomány birtokában nincs. A nagy erőfeszitéssel összeszerzett hajóraj, melyen seregét a szoroson áttenni akarta, a vihar által szétszóratott, maga pedig még azon évben meghalt, s a Busentó folyam medrében, valahol Cosenza mellett, temettetett el. Harczosai a folyam vizét elfogták; a ravatalt fényes római spoliumokkal és emlékjelekkel a folyó felásott medrében állitották fel, s aztán a koporsót mélyébe eresztve s betemetve, a vizet visszabocsátották; s hogy

[1]) Olympiodor (kivonat Photiusnál) Ataulph helyett Adaulphot ir; miből Gibbon „Adolf“-ot csinált, a „hires név“ iránti előszeretetből.

semmi tanuja ne maradjon fen a helynek, a rabokat, kik az ásatási munkát végezték, meggyilkolták. Attilával épen igy tettek a hunok. Alarik utódja: Ataulf lett, ki a már-már igen megszorult Honoriussal sok tétovázás után végre szövetséget kötött, azon feltétellel, hogy egyrészről Ataulf kötelezi magát Olaszországot elhagyni, déli Galliát ugy a bitorlók, mint a barbaroktól a birodalomnak visszaszerezni, ha más részről Honorius ezen tartomány birtokát neki átengedi, s a szövetség megpecsételéseül testvérét Placidiát, az ifju és szép királyi rabnőt, neki nőül adja. Ataulf szavát tartotta, és alapitójává lőn a nyug. góthok királyságának, mely Toulouse fővárossal déli Franciaországot és Spanyolország legnagyobb részét magában foglalta. Hóditásai közepett orgyilkos kéz által esett el 415-ben. Placidiát utódja, Wallia Honoriusnak visszaküldötte, ki őt második házasságban Constantius hadvezérének adta nőül. A nyug. góthok franciaországi uralkodása Clodvig király idejéig tartott. Placidia Constantiusnak két gyermeket szült: Valentiniánt, ki utóbb (e néven III.) császár lett, és Honoriát, a ki utóbb a hunok fejedelmét, Attilát jegygyűrű átküldése képében kezével és örökségével kinálta meg.

Az ostrom körülményeit, az azt megelőzött közrémületet, a városban tartama alatt uralkodott inséget, betöréskor a dühös hadak által elkövetett baromi kihágásokat, a lábbal taposott szemérmet, a kinos erőszakoltatást, hogy a netalán elrejtett kincset szolgáltassák ki, és végre a város eleste felett, világszerte Jeremiás keserveihez hasonlólag felhangzott zokogást, a mint azt sz. Ágoston és Jeromos ékesszóló tolla tolmácsolja, — mi mellőzhetőnek véljük. A ki az erősebb fájdalmat és felindulásokat keresi, azt magára a munkára, illetőleg annak idevágó szakaszaira utasitjuk. Nemes élvezettel fogja a történet ezen néhány, de legdúsabb lapját végig futni. A kin, szenvedés és gyötrelem jajkiáltása elhangzott a légben, vagy elnémult a sirban. De a gyalázat bélyege megmaradt. Mennyi hősiességet fejtett ki bukásakor például Carthagó, Numantia, Jeruzsálem; s Róma, a világhóditó, oly gyáván esett el! Főcsaládjai a helyett, hogy a nép élére álljanak, szertefutottak, s a világ három részében fekvő jószágaikra vonultak. „Nincs oly zuga a földnek, mond sz. Jeromos, hol római bujdosóval ne találkoznál.“ Honorius eunuchjai körében, Ravennában elzárkózva, a hirt, hogy Róma elesett, még enyhébbnek találta,

arról értesülvén, hogy ez csak a város, és nem a *kakas* volt, kinek ő Róma nevet adott. *(Procop. De bello vand. I. 2.)*

Róma az Alarik által reá mért csapásból felüdült, szertefutott, vagy ugrasztott lakosai visszatértek, de a megvivhatlan város varázsát örökre elveszté. Ellenségei mind vérszemet kaptak. „Az első bukás megtörténvén, a természet törvényei szerint mindig mélyebbre kellett sülyednie, és a belátó bölcsész már most sejthette a következő századok félelmes homályát, midőn a romjaiban fekvő Róma már nem vala egyéb, mint elhalaványult név, és nagy temető hely, melyben a császárok feldult szobrai közt az imperator trónja helyett egy püspök főpásztor széke magasodik ki.“

Honorius 423-ban bekövetkezett halálával, a byzanczi udvar támogatása folytán Constantius és Placidia fia, Valentinian (III.) lőn császárrá. A kiskorú fiu helyett Placidia vezette a kormányt. A gondviselés két nagy hadvezérrel ajándékozta meg ép ez időtájban a szerencsétlen birodalmat. Bonifacius Africa helytartója, és Aëtius a Galliában működő hadak fővezére volt. E két férfiu segélyével a birodalom talán még megmenthető lett volna, ha Placidia nemének azon sajátos tapintatával bir, hogy mindkettőt egyaránt lekötelezve magának, köztük az egyetértést fentartsa. A Bonifácz hatalmára féltékeny Aëtius, a cselszövésben ép oly nagy mester, mint nagy hadvezér, oda vitte a dolgot, hogy az előbbeni kegyvesztetté lőn, minek folytán a két férfiu közt nyilt törésre került a dolog: Bonifácz Rómába idéztetvén megjelenni vonakodott, és hogy szorult helyzetében valakire támaszkodhassék, Spanyolországból a vandalokat hivta Afrikába, átszállításukra a birodalmi hajórajt bocsátva rendelkezésökre. Ezek megragadták az alkalmat, s egyik tartományt a másik után szállották meg. Igy lőn az egyik hadvezérből támasz helyett árulója a birodalomnak. Egy csatában közte és Aëtius közt Bonifácz ugyan győztes maradt, de kapott sebe következtében nem sokára meghalt. Aëtius maga maradván, Galliában nagy dolgokat művelt, nevezetesen az Orleánsig előnyomult Attilát visszaszoritotta, és Chalons-sur-Marne sikjain egy óriási, népek csatájának elnevezett ütközetben megverte. De az ő jutalma is hasonló volt a Stilichoéhoz. Midőn a császárt azon igéretére figyelmeztette, mely szerint őt biztositotta, hogy idővel egyik leányát két fia közül az egyiknek nőül fogja adni, Valentinián hirtelen kirántva kardját, azt a fegyvertelenül előtte álló hős

kebelébe mártá. Aëtius barátai, mint egykor Stilichóéi, egyenkint különféle módon végeztettek ki.

Történt ez 454-ben; Placidia négy évvel ezelőtt 450-ben halt meg, s Ravennában temették el, hol mausoleuma maig Olaszország egyik legnevezetesebb emlékét képezi. Placidia Valentiniánt Eudoxia II. Theodosius keleti császár leányával házasitotta össze, kitől két leánya született: Placidia és Eudoxia; Honoriát pedig Valentinián testvérét a kolostori életre szánta. A tizenhét éves leány azonban saját udvarmesterétől megesett, s Placidia legczélszerűbbnek találta, őt a szigorú byzanczi szűz, Pulcheria, Theodosius testvére felügyelete alá adni. Pulcheria fényes, de szigoruan megtartandó magányba fogta a vezeklésre nem épen sok kedvet és hajlamot mutató ifju és akaratos hölgyet. Itt, ezen fogságában jött a fiatal, tulságosan heves képzelődésü regényes hölgy a kalandos gondolatra, hogy kezét és örökségét Attilának ajánlja fel. Ez ajánlatának közvetlen következése az volt, hogy Attila, jegyesét és örökségét követelve, Olaszországba rontott, s Rómát a második pusztitástól csak I. Leo pápa közbenjárása mentė meg. (452.) Valentinián az általa rútul legyilkolt Aëtiust nem soká élte tul. Petronius Maximus senator, mint egy második Brutus bosszut esküdött neki, mert a szép szín alatt a palotába csalt nejét egy alkalommal erőszakkal megfertőzteté. Felbérelt orgyilkosok a Mars mezőn egy katonai hadgyakorlat alkalmával megrohanták és megölték 455-ben mart. 16-án. Maximus császárrá kiáltatá ki magát, s hogy tekintélyét erősitse, a meggyilkolt nejét kényszerité, vele házasságra lépni. Eudoxiát később maga értesité róla, hogy Valentinián meggyilkoltatásának szerzője és intézője ő volt. Eudoxiát borzadás fogta el, bosszura gondolt. Konstantinápolyból segélyt nem remélve, az irtóztató ötletre jött, hogy Genserichet, a vandalok királyát, ezen vitéz, de irgalmatlanul kegyetlen és bősz indulatu embert hivja segitségül. Az napon, melyen Genserich hajói a Portust elérték, a fejevesztett és futni készülő Maximust, a palota előtti nyilvános téren saját cselédei követték meg 455. junius 12-én. — Teste darabokra tépve a Tiberbe dobatott. Eudoxiát két leányával Genserich Afrikába vitte, hol az idősbiket Eudoxiát fiával Hunnerikkal összeházasitá. Eudoxia tizennégy évi kényszeritett házasság után Afrikából elszökött, és különféle kalandok közt végre Jeruzsálembe ért, hol nem sokára meghalt. Másik leánya Placidia szabadságba helyeztetett, s kibujdosott

férjét, Olybriust, Konstantinápolyban ismét megtalálta. Ez volt Theodosius, a nagy, nemzetségének vége; férfiágon nyugaton III. Valentiniánban, keleten II. Theodosiusban (az idősb Eudoxia atyjában) szakadt meg.

Harmad napra Maximus meggyilkoltatása után Genserich bevonult Rómába. Utját senki sem állotta. I. Leo pápa megkisérlette ugyan őt, mint egykor Attilát rábeszélni, hagyjon fel szándékával, de Genserich hátát nem fenyegette senki, mint Attiláét a Galliából előrenyomuló Aëtius, és a főpap nem birt egyebet kieszközölni Genserich azon igéreténél, hogy a prédával beéri, a várost tüzzel és vassal feldulni nem fogja. A védtelen város megnyitá kapuit, s Genserich hadainak már nem három, hanem tizennégy napot engedett a fosztogatásra. Kényelemmel és némileg rendszeresen üzhették tehát a prédát. Utczáról utczára, házról házra mentek, s a mi értékeset találtak, egész az érczedényekig, azt mind elhurczolták, és hajókra rakták. Kirabolták különösen a császári palotát és a Jupiter templomát: a Capitoliumon Genserich leszedette a még megmaradt aranylemezeket az istenekről és ajtókról, s a dusan megaranyozott bronz-téglákat a tetőkről, a műdarabokat, melyek az utczákon és téreken, a capitoliumban és a palotában sűrű sorban álltak, hajókra rakatta, hogy mindezzel carthagói királyi székhelyét felékesithesse. A capitoliumi templom tetejének fele sértetlen maradt, alkalmasint, mert az egésznek elhordására hiányzott a szállitó eszköz. A keresztyén templomokat sem kiméltek meg, ha a három főbasilikát netalán kiveszszük. Jupiter capitoliumi temploma, művészi érték- és szépségre a világon első, még gazdagságáról is hires volt. Augustus csupán egy adománya tizenhatezer pondo auri, tizennégy millió kilenczszáz s harminczhárom ezer háromszáz harmincz négy franc és majdnem ugyanannyi értékü gyöngyök és drága kövekből állt. S mennyit halmozhattak össze az előbbi időkben ugyan a triumphatorok, Augustus után pedig a császárutódok! Vespasian egy rendelete kötelezte a zsidókat, a templom javára fejenként egy didrachma adófizetésre. Ez adó évenként többre rugott két milliónál *(Joseph. Flav. De bello Judaico VII. 6.)*. E kincs hová lett, megvolt-e még Rómának Alarik és Genserich által történt kifosztatásakor? [1]) Erről a történet

[1]) Majdnem bizonyosnak vehető, hogy e kincset a császárok már jóval ezelőtt elköltötték hadjárataik költségeinek fedezésére,

hallgat. A capitoliumi Jupiter szobrának sorsa is kevésbbé ismert. Ez időtájban tünt el, annyi bizonyos. Egy szent hiedelem azt tartja, hogy I. Leo pápa átöntette Péter-szobrának, mely nem volna más azon bronz szobornál, mely maig a vaticáni sz. Péter egyházban a hivek tisztelete tárgya. Vannak, kik e bronz-szobrot a Jupiterével — mutato nomine — azonosnak tartják. E véleménynek nem kedvez azon kétségtelenül álló tény, hogy a capitoliumi Jupiter szobra fictilis, vagyis fából készült és kezdetben befestett (miniata), utóbb erősen bearanyozott volt. Martialis verse:

> Scriptus es aeterno nunc primum Jupiter auro
> Et soror et summi filia tota Patris[1])

arra mutat, hogy Trajan mind Jupiter, mind pedig Juno és Minerva szobrát is tiszta aranyból ujra öntette, különben nem volna a *„nunc primum“* (most először) hangsulyozásának semmi értelme, miután az erős és gazdag aranyozást már Trajan elődjei ismételve eszközöltették. A szó szoros értelmében ezen templomban minden a tetőtől a talpig aranytól és ezüsttől és egyéb ékszerektől fénylett, még magok a felvezető márványlépcsők is aranyozva voltak. Domitián egy maga nem kevesebb mint hatvannégy millió francot (tizenkét ezer arany talentumot) költött a Capitolium művészi átalakitására. E nagy összegben kétségkivül bentfoglaltatnak a festmények és szobrok költségei is, melyek azon időkorban milliókra rugtak egy-egy darab után. Volt légyen tehát Jupiter szobra akár fából, de megaranyozott, akár pedig tiszta aranyból öntött, egy bronzszobornak anyagaul nem szolgálhatott. Valószinűbb azok véleménye, kik azt tartják, hogy Genserich a többi capitoliumi

---

melyek viselésére a minden részében kifosztott és elpusztitott birodalom már nem volt képes. Stilichoról tudjuk, hogy midőn Alarik ellen indult, annyira nem volt költsége, hogy a capitoliumi templom arany lemezeihez kellett nyulnia: oly merény, melyet a még mindig hatalmas pogány elem neki azontul soha meg nem bocsátott, s e tény egyik oka is volt megbuktatásának. Pedig Honorius udvara azzal vádolta, hogy a pogányságnak kedvez. Ha tehát lett volna még kincs a templomban, Stilicho is tartózkodott volna, nyilvános fosztogatáshoz nyulni, midőn módjában állt, hogy az értéket egész csendben vehesse fel a kincstárból.

[1]) *Epigr. XI.* c.

szobrokkal ezt is magával hurczolta. A sors sajátságos játéka volt, hogy a visszafelé tartó hajók közül csupán azon egy merült el, mely szobrokkal volt megrakva, a többiek mind sértetlenül érték el a carthagói révet. Az olympiai Zeust, Phidias hires colossalis szobrát a IV. század végével vitték el Konstantinápolyba, hol az isauri Leo idejében egy nagy égés alkalmával szétromboltatott. Hellasz és Róma istenségének e kettős jelvénye e szerint az egyik a vizben, a másik a lángokban veszett el, épen akkor, midőn a már fönragyogó kereszt egy uj Isten megjelenését, és annak diadalát hirdette szerte a világon. Genserich magával vitte a Titus által a jeruzsálemi templomból Rómába hozott spoliumokat is.[1])

---

[1]) Ezen spoliumokból Vespasián a templom függönyeit, és a szentiratokat a császári palotában, az arany candelabert és egyéb edényeket pedig a béke templomában helyeztette el. E templom Commodus alatt megégvén, a zsidók ezen kincsét sikerült megmenteni. Carthagóban visszafoglalta azokat Belizár, és Konstantinápolyba szállittatta át; Justinián császár pedig egyik jeruzsálemi keresztyén templomban helyezte el. Azóta elveszett nyomuk, hihetőleg mint az arabok zsákmánya a kelet népei kezében különféle átalakitást szenvedtek, és végre eltüntek. A capitoliumi Jupiter templomát nagyságra nézve meghaladták: a babyloni Bél, a thebai Jupiter és az ephesusi Diana temploma; gazdagságra nézve pedig a babyloni és a jeruzsálemi templom. — Délről eső részét hármas, többi részeit kettős oszlopsor környezte; belől egy tető alatt közös falhoz támasztva három cella állott: közepén a Jupiteré, jobbra Junó és balra Minervàé. A négyesfogat a déli homlokzaton állott. A hegynek egyengetése és a templom alapja Servius Tullius és Tarquinius Superbusnak majdnem harmadfél millió frankjába került. E költséget mint oktalant (talán mert másutt kevésbbé költséges telket is találhattak volna ezen szirtes és meredek hegynél) az idősb Plinius „insanus"-nak bélyegezte. A templom maga csupán 300 láb hosszú és majdnem annyi széles volt. Műértéke azonban a benne felhalmozott remek daraboknál fogva felbecsülhetlen. E műdarabok annyi gonddal őriztettek, hogy elsikkasztásuk vagy megsértésök az őrnek életébe került. Egy ily rendelétről egy a Junó cellájában álló, és sebét nyaló, érczből készült kutya leirása alkalmából emlékszik Plinius XXXIV. 7. A templom fekvése vita tárgya. Részemről nem kételkedem, hogy a *templom* a mostani *Ara Coeli* a *vár* a *Cafarelli* palota, a *tabularium* (törvények, törvényes

Genserich, miután tizennégy nap lefolyása alatt a város minden értékes vagyonát hajóra rakta, visszaindult székvárosába, a megmérhetlen kincshalmazon kivül, magával hurczolván a nagyszámú foglyot, köztük a hazaárulásért imigyen jutalmazott Eudoxia császárnét két leányával. Hogy a városban a prédán kivül katonái sok más kihágást is követtek el; hogy nevezetesen a védtelen lakosságon, különösen nőkön irgalmatlanúl töltötték baromi bosszú- és kéjösztöneiket, és nem egy emléket, szobrot, képet, műdarabot merőn féktelen vad szenvedélyből csonkitottak meg, torzitottak el vagy tettek semmivé: azt az azóta máig divó megbélyegzés, mely *vandalismus* elnevezés alá foglalja a jó, szép és hasznosnak minden indokolatlan megrongálását vagy pusztitását, még ha egyenesen történeti adatok hiányzanának is, kétségen kivül helyezné. A Genserich által reá mért csapásból a város nem üdült fel többé. Népességének vagyonosabb része szétfutott, másik nagyobb része sanyarúságban és éhségben veszett el, vagy mint fogoly rabszolgaúl áruba bocsáttatott Afrika minden piaczán. A mi megmaradt, nyomorultan tengett. A római polgárság rom lett, hasonló istenei elhagyott és épen azért enyésző templomaihoz. A nagy paloták üresen álltak. A pusztuló városi élet kisértetiesen mozgott a colossalis épitmények ezen holt kőtömkelegében, melyet betöltetni többé nem volt képes. Még a császárok virágzó korszakában is sokkal nagyobb volt az a tér, melyet a városban a lakatlan templomok, basilikák, csarnokok, arkádok és minden néven nevezendő mulatóhelyek elfoglaltak, semmint hogy azt a város népessége kellően élénkithette volna: képzelhetni tehát, mint nézhetett ki Róma az ötödik század közepe után, midőn népessége másfél millióból százötven ezerre apadt, s az egykori mulatóhelyek zaját, a pusztaság néma szótlansága váltotta fel.

Rómában a császárság korszakában az öröklési rend nem volt ugyan szabályozva, mindamellett mégis volt némi tekintet az uralkodó családjára, vagyis a legitimitásra. A Caesar nemzetségre sorban a Flaviusok, Antoninok, Septimius Severus, Constantin és Theodosius nemzetsége következett. Theodosius nemzetsége magva szakadtával a legitimitás ezen vékony szála

---

senatusi és népgyülési határozatok, jegyző és évkönyvek tárháza) pedig a római tanács-palota (Campidoglio) helyét foglalta el.

is megszakadt. A birodalom nem talált férfiut, képeset rá, hogy uj császári családot alapitson. A zsoldban álló német csapatok főnökei nem vállalkoztak ezen hivatásra, jól tudván, hogy a melyikök saját kezе és nevére foglalná el Rómát, annak valamennyi mással gyülne meg a baja. S egyikök sem érezte magát még elég erősnek, hogy valamennyi ellenében megtarthassa a tért. Történt tehát, hogy ma egyikök ezt, másnap egy másik törzsfőnök amazt emelte a trónra. E törzsfőnökök közt legnagyobb szerepet vivott ki Ricimer, svévek fejedelme, anyai részről Wallia góth király ivadéka, ki egymás után három császárt emelt fel és buktatott meg, ugymint Majoriánt, Severust és Anthemiust. Ez utóbbival egykönnyen el nem bánhatván, Rómát ostrom alá fogta, bevette és kiraboltatta. A keleti császárok ez időben törekedtek ugyan felélesztени öröködési jogukat a nyugati birodalomra, mint a kiket törvényes császár nem létében illetne az egészre a jog, ennek érvényesitésére azonban hiányzott a szükséges erő.

Ricimer hogy befolyását némi törvényes szinre alapithassa, nem habozott e jogot annyiban elismerni, a mennyiben az általa feltolt császároknak megerősitését mindanyiszor először Byzanczban kérte ki, azután pedig a senatussal fogadtatta el. Igy jött ujra, legalább részben életbe a császárok adoptio-joga, melynek milyen hasznát vette később a byzanczi udvar, arról Belizár és Narzes hadi müveletei tesznek bizonyságot. Ricimer a megölt Anthemius után Olybriust, a már emlitett Placidia férjét ültette a trónra 472., s rá maga nem sokára meghalt. Emlékét a városban sz. Agata temploma (in Suburra) tartja fen. 472-től 475-ig volt még három császár (Glycerius, Julius Nepos és Romulus Augustulus, Orestesnek, Attila titkárának fia). A mindenféle német törzsekből álló zsoldos-csapatok ezen Orestes vezénylete alatt álltak. Odoaker, a herulok fejedelme rábeszélte ezen tarka csapatokat, hogy mennyivel jobb sorsuk volna, ha mint urak állandó telepeket birnának Olaszországban, semmint ha mint nyomorult császárok zsoldosai ide s tova hányattatnak szerte a birodalomban. A csapatok sem voltak késedelmesek, s Orestestől az olaszországi összes szántóföldek egy harmadának átengedését követelték. [1]) A római érzületü Orestes taga-

[1]) Követelésök alapjául Honorius egy rendelete szolgált, mely a katonai elszállásolási ügyet szabályozza, s a mely szerint minden háztulajdonos köteleztethetett, hogy lakának egy *harmad-*

dólag felelt; volt is a dologban nehézség, kivált annyi birtoktulajdon kisajátitása. Csakhogy e nehézséggel nem gondolt sem Sulla, sem Caesar, midőn zsoldosai kielégitése forgott szóban. 20—30,000-re ment azon birtokosok száma, kiket jószágaikból kivetettek, s a legtöbbször valamely ürügy alatt még életöktől is megfosztottak. A tagadásra lázadás ütött ki; Orestest Placentiában fejezték le; a valamennyi zsoldos hadakat vezénylete alatt egyesített Odoakert pedig Olaszország királyának kiáltották ki 476-ik év aug. 23-án. Odoaker, hogy a bitorlás szinét eltávolitsa, a Ravennában kezeibe esett Romulus Augustulus császárt, a senatus előtt ünnepélyes módon kifejezendő lemondásra, a senatust pedig annak kinyilatkoztatására kényszerítette, hogy a császárság megszünt.

Ez megtörténvén, miután *Odoaker* sulyt fektetett a támaszra, melyet neki a vélemény nyujthat, hogy háta megett a byzanczi udvar áll, ugy kivánta elintézni a dolgot, mintha ő a császárnak csak helytartója volna, s Rómát és Olaszországot, mint a keleti birodalom kiegészitő részét csupán delegált hatalommal kormányozná; rávette tehát a senatust, hogy egy küldöttséget inditson Byzanczba, mely a császárnak a nyugati birodalom országlási jelvényeit átadja, s egyuttal e testület és a nép nevében azt is jelentse ki, hogy Rómának külön császárra többé nincs szüksége; egyetlen-egy császár a keletnek és nyugatnak elég. Ők Italia védelmével. Odoakert, a herulok, kugok és turislingok királyát, a had és béke műveiben egyaránt jártas hőst, bizták meg, és kérik a császárt: méltóztassék e választottjukat a *„római patricius“* czimével és rangjával felruházni [1]) és őt Róma és Olaszország kormányzásával megbizni.

---

részét a bekvártélyozott katonák számára átengedje. A föllázadt zsoldos-csapatok ideiglenes kvártély helyett állandó lakot keresve, a lakások harmadrészét szántóföldek harmadával kivánták megváltatni: a mi nem lett volna épen oly rendkivül nehéz, tekintve azt, mennyire elhagyatva és néptelenitve volt akkor Olaszország a sok pusztitás miatt. Orestes nem annyira a földeket sajnálta, mint irtózott a gondolattól, hogy Italia földjét azontul két egyenjogu *nationalitás* lakja.

[1]) Róma tanácsát (senatusát) Romulus azon módon alkotta össze, hogy az összes nép jelesbjeiből 100-at választott ki. Az, ki ezen „atyák“-nak (patres) elnevezett száz tanácsostól szárma-

A császár, isauri Leo, a nyugati csaszárság országlási jelvényeit átvéve, tehetetlensége érzetében, hogy a bitorlót tényleges hatalmi állásából kivethesse, elhatározta, békében türni, a mit tettleg meg nem másíthatott. Támaszkodva felsőbbségének Odoaker és küldöttsége által nyilvánított elismerésére, a küldöttségnek igen óvatosan, a törvények jogszerüségét teljesen fenntartva, válaszul adá: hogy a rómaiaknak van még egy más, Byzanczban is megerősített élő császárjuk Julius Neposban, ki-

---

zott, patricius (nemes) volt. Nagy-Constantin udvari és birodalmi méltóság- és rangfokozatokat hozván be, a „patriciust"-t rangjára és méltóságára nézve mindjárt a császár után 2-iknak tette. E méltóság nem a nemzetségi örökösödés, hanem mindannyiszor a kinevezéstől függött. Vele többnyire azon férfiak ruháztattak fel, kikre a császárok maguk helyett valamely tartomány kormányzását bizták. Igy olvassuk, hogy voltak Patricii Siciliae, Patricii Africae stb. is. Az ősi nemes családok patricius nemzetségeknek neveztetnek ugyan azontul is, mely elnevezés azonos az aristokrata elnevezéssel: ez azonban osztály, amaz pedig rang és méltóság elnevezése, amaz családi, ez személyes kitüntetés volt. Az örök város nagy tekintélye okozta, hogy a „*Patricium Urbis Romae*" jelentőség tekintetében minden mások felett emelkedett ki. Ricimer, Odoaker, utóbb Theodorik góth király, habár a hatalom tettleges birtokában, mégis ezen méltóságot vették a keleti császároktól igénybe, részint hogy hatalmuk ezen czim elnyerése által némileg törvényesíttessék, részint pedig hogy a birodalmi rangfokozatba befogadtatva, idegenekül ne tekintessenek, némileg indigenatust, honfiusitást nyerjenek. A patriciusi méltóság adományozását a keleti császárok folytatták mindaddig, mig Róma- és Olaszországban hatalmuk tartott. Pipin és Nagy-Károly magától a várostól kapták azt, s ez utóbbi viselte addig, mig császárrá nem lett. A készség és büszkeség, melylyel császárok és királyok a „római patricius" czimét felvették és viselték, szintén egyik ékes jelensége azon óriási varázsnak, melylyel Róma még államhatalmi bukása után is, ugy szólván, az egész középkorban világszerte birt. Azok, kik a városban a függetlenség zászlóját kitüzték, s a császárok ellen fegyvert fogtak, szintén ezen czimet vették fel, — kivételével azon egynéhánynak, kik az egykori köztársaság visszaállitásáról ábrándozva, a consuli tisztet rehabilitálni törekedtek. Mai napság mindez puszta czim, mely nem jelent semmit.

nek lemondását nem mutatták fel. Őt tehát jogvesztettnek ő még nem tekintheti, mert az Orestes által fia (Romulus Augustulus) javára elkövetett erőszak a jogot nem másitja meg. Jobban tennék tehát a rómaiak, ha kivánságaik teljesitését inkább ezen közvetlen császárjoktól, semmint tőle kérnék. Többiben Odoakernek a patriciusi czimet és rangot már előbbi császárjaik adták meg, — ő tehát őt attól megfosztani nem kivánja, — s addig is, mig a Salonában élő excsászár trónját visszafoglalhatja, nem ellenzi, hogy Odoaker patricius czimen a kormány-hatalmat azontul is gyakorolja, feltéve, hogy felsőbbségét elismeri, s Rómát és Olaszországot a keleti kapcsolatból elszakitani nem kivánja. Julius Nepos 480-ban orozva meggyilkoltatván, az ő illetékessége czimén Zeno által felvetett korlát is megszünt. Zeno továbbra is hallgatott; Odoaker pedig uralkodott.

Igy vétetett Italia az örök várossal a nálánál ifjabb, és tőle származott keleti birodalmi kapcsolatba fel, s lett a világ királynéjából, egy német-hadfőnök uralma alatt álló, és a mily irtóztatón megalázott, ép oly szegény és siralmas tartománya keletnek! Romulus Augustulus tartózkodási helyéül a hirhedt Lucullusnak Nápoly mellett fekvő kastélya jelöltetett ki. Mi lett belőle? az nem tudatik, — neve többé nem fordul elő.

Ezzel az egész nyugat a germán népfajok hatalmába került, s a latinok, s velök Európa antik kormányzati rendje és felsőbbsége megszünt.

Danielik János.

AZ ÁLLAM ES AZ EGYHÁZ ÉSZAK-AMERIKÁBAN. [1]

Nem sokára négyszáz éve lesz, hogy spanyol hajósok az amerikai szárazföldet megpillantották. Azóta e vadon terület én hatalmas állam fejlődött, mely politikai, társadalmi, művelődési és vallási viszonyaira nézve egészen önálló egyéniséget képez a polgárosult államok csoportjában s ifju erejében rohamosan gyarapodik anyagilag és szellemileg egyaránt. Egy nagyszerü s minden viszonyában uj alakulatokat mutató közélet jelentkezik ott, mely évenként büvös csáberővel tömegesen vonzza magához a világ minden részéből az embereket. A természet kimerithetlen gazdagsága, a lakosok gyakorlati irányu értelmisége, a szabad intézmények védő szárnyai alatt bámulatos eredményeket szülő szorgalom és munkakedv oly állami és társadalmi életet hoztak létre, melyre megnyugvással tekint nem egy, a régi világ sivár küzdelmében elfáradott szem s reménynyel nézi amaz uj polgárosodást, mely a nagy oczeánon tul folytatni fogja az emberiség tökélyesbülésének és haladásának nagy művét akkor is, ha Európa polgárosodása az élet körfutamának törvényei szerint valamikor talán az ázsiainak sorsára jutna.

Az európai tudomány nem épen mostohán viseli magát az uj világban fejlődő hatalmas társadalmi és állami szervezet iránt. De a térbeli távolság, az államképződésnek a mienktől sokban elütő volta, a viszonyok szokatlanul rohamos és gyakori változása, főképen a két polgárosodás jelen fejlődése pontjainak különbözősége okozták, hogy Észak-Amerika állami és

[1] *Kirche und Staat in Nord-Amerika.* Festschrift verfasst von Dr. J. Rüttimann, Professor an der Universität Zürich. Zürich 1871.

társadalmi szervezetéről és intézményeiről nálunk félreértések, téves fogalmak honosultak meg s alkotmányos viszonyairól még mindig nem birunk hű és tiszta képet, mely minden irányban a tényeknek megfelelően tükrözné vissza a valóságot.

Az unio neve alatt egyesült államcsoport létrejötte a legközelebbi történeti időszak keretébe esik; alakulása s fejlődése folyamának változatossága igen tanulságossá teszik azt s Európára nézve közvetlen érdeket kölcsönöznek neki. Mert Észak-Amerika az államalkotó kisérletek hazája. A legeltérőbb kormányformákkal és társadalmi szervezetekkel tettek itt próbákat. Volt néhol democraticus, másutt aristocraticus, egyszer patriarchalis, majd megint theocraticus államforma, megkóstolták a communismus csalétkét, sőt legujabban próbát tettek a többnejüséggel is. Az egyes államok történeti fejlődésének ezen processusa azonban kellően kideritve és eléggé méltányolva mind eddig nincs. Magát az észak-amerikai unio jelen szervezetét sem ismerjük eléggé; az államélet belső organisatiojáról, az egyes társadalmi hatalmak és közintézmények egymáshoz való viszonyáról sokszor homályos, néha meseszerü fogalmaink vannak s a tisztázásukra hivatott tudomány a sokféle nehézség miatt csak lassan teljesiti e hivatását.

E homály szükségképen félreértésekre, egyoldaluságokra vezetett; vannak az uniónak feltétlen bámulói, kik a mit ott láttak vagy létezőnek hallottak, brevi manu át akarnák ültetni Európába, a nélkül, hogy fontolóra vennék, hogy nálunk épenséggel nincs meg az a történeti alap, melyből az észak-amerikai államok intézményei kinőttek. Másrészt a feltétlen ócsárlók száma sem csekély; az ő szemökben az egész amerikai államépület korcs és elfajult alkotás, melynek a sors szeszélye rövid lételt enged ugyan, de csak azért, hogy mint a korábbi századok hibás államformáit, a mostanit is előbbutóbb halomra döntse. Az ilyen egyoldalu itéleteket kivált a politika embereinek szenvedélye szülte, kik az ottani közviszonyokból meritett érveikkel iparkodnak saját elveik csalhatatlanságát bizonyitani. Mindenben bátran hivatkoznak Amerikára, hiszen csak kevesen ismerik azt. Főleg a radicalisok táborából kerültek ki bizonyos jelszavak, melyek fogalma, noha állitólag az unióban önálló intézményekről van elvonva, Amerikában egészen ismeretlen. Ilyen például a „szabad egyház a szabad államban“ jelszava, melyet az utolsó két évtized egyik nagy államférfia első rangu politikai eszmévé avatott s

melyet azóta egész tudományos rendszerré fejlesztettek. E rendszer alatt a legtöbben azt értik, hogy az egyház a lehető legteljesebben el van választva az államtól; az egyház minden irányban szabad, az állammal szemben csak is oly állásra van utalva, mint bármelyik magántestület s kizárólag a közönséges egyesületi és rendőri törvények alá van rendelve. Körülbelől ezt a fogalmat kapcsolja a politikusok egész serege a „szabad egyház a szabad államban" elméletéhez, melyet Cavour gróf az olasz egység nagy munkájában nemzeti és csakugyan nagy hatásunak bizonyult izgató eszköznek használt. De a mi jó volt agitationalis czélokra, az a gyakorlati politika terén használhatlannak bizonyult s most az olasz államférfiak mondják, hogy Cavour épen jókor halt meg arra nézve, hogy meg ne érje miként fordul egyház-politikai rendszere az egységes Olaszország ellen. Különben ez elméletet birálólag méltányolni ez uttal nem akarom. Kivihető-e vagy nem? azon sokat vitatkozhatunk, de hivei nagy tévedésben vannak, midőn azt állitják, hogy a „szabad egyház a szabad államban" a fentebbi fogalom meghatározása szerint lenne az északi amerikai unió államaiban gyakorlatilag megvalósitva. Az unió államai a szabadság erős alapján épültek; bennök az egyház igen terjedelmes önkormányzatot s másnemü jogokat élvez. Csakhogy azért mégis téves az az állitás, mintha ott az egyház és állam semminemü különös s a magánegyletekétől eltérő viszonyban nem állana egymással, s az állam az egyháznak mint ilyennek lételét jogilag tudomásul sem venné. Ellenkezőleg a két hatalom közt benső és *törvényhozásilag* az idők folyamában fokozatosan fejlesztett viszony létezik, melynek átalakitását, javitását, a mint a körülmények igényelik, a törvényhozás kizárólag önmagának tartotta fenn s mely lényegesen eltér azon jogkörtől, melyet az állam másnemü testületek irányában gyakorol.

Csakhogy ezen törvényhozás alatt *nem a szövetségi* törvényhozást, hanem *az egyes államok külön legislativ testületeit* kell értenünk. Az egyház és állam között való viszony félreértése épen az amerikai unió államszervezeti viszonyainak összezavarásából származott. Ez államszervezet a foederatió elvén alapszik. A szövetség egy csoport egészen önálló államból alakult, melyek csak a közös alkotmányban felsorolt közös ügyek elintézését bizták a központi törvényhozásra: a congressusra, illetőleg az unió kormányára. De e mellett minden államnak önálló kormánya és külön alkotmánya van, melynek

határozmányai szerint függetlenül intézi saját belügyeit. Az unio *közös* alkotmányának első pótczikke igy hangzik: „A congressus valamely vallás befogadása vagy szabad gyakorlásának eltiltása ügyében törvényt nem alkothat.“ A közös alkotmány ezen pontjának hibás értelmezéséből támadt a félreértés. Abból, hogy a congressus lemondott az egyházakra vonatkozó törvényhozás jogáról, általánosan az egyháznak az államtól való teljes elválasztását magyarázták ki, s ez értelmezés helyességének bebizonyitása végett arra utaltak, hogy a törvények ama hosszu sorában, melyeket a congressus alkotott, egy sincs, mely az egyházra vagy vallásra vonatkoznék. Ez igaz, de maga a kiindulás pontja van elhibázva. Az idézett czikkely nem az egyház és állam elválasztását, hanem csak azt mondja ki, hogy az egyházi kérdések nem a közös ügyek sorába, nem a congressus hatáskörébe tartoznak, hanem elintézésök korlátlanul az egyes államokra bizatik, melyek e jogot minden irányban tényleg gyakorolták is, még pedig akként, hogy az állam és egyház viszonya majdnem minden államban, habár a főelvekre azonos, de a részletekre nézve nagyon is eltérő szabályozást nyert.

A jelen tanulmánynak kettős feladata van. Mindenek előtt az állam és egyház közötti viszony történeti fejlődésének, azután pedig jelen alakulatának képét akarja fővonásaiban rajzolni. Az ide vágó, s nem épen nagy irodalmon kivül főforrásul szolgál Dr. Rüttimann zürichi tanár *Kirche und Staat in Nordamerika* czimü tavaly megjelent munkája, mely a fölvett kérdést igen hiányosan, rendszertelenül és zavarosan tárgyalja ugyan, de az egyes államok alkotmányaiból vett idézetei, a benne felsorolt concret esetek, adomák, törvényszéki itéletek s másnemü tények, melyek sokszor összefüggés nélkül mozaikszerűen egymás mellé állitvák, az észak-amerikai unio államaiban az egyháznak kijelölt jogi állást uj és érdekes világitásban tüntetik elő. Ha a kép, melyet rajzolni akarok, nem lesz mindenben kikerekitve, ha némely fontosabb vonásai is homályban maradnának, úgy ezt erőm gyöngeségén kivül a rendelkezésemre álló források elégtelen és hiányos volta is okozta.

I.

Az észak-amerikai államcsoport egyes tagjainak megalkotása nem egy időben, különféle módon, különböző emberek által és nem ugyanazon intentióból történt. Az egyiket fegyenczek, a

másikat kalandorok, szerencse-vadászok, de a legtöbbet oly egyének alapították, kiket akár önkénytesen, akár kényszer miatt, vallásos elégületlenség vitt el hazájokból, melynek kormánya a vallásból politikai intézményt csinált s üldözés tárgyává tette azokat, kik a szabad lelkiismeretre hivatkozva az épen uralkodó államegyház tanaiban lelki üdvösségök biztosítását nem találták. Ezek a vallásos elégületlenek, kiknek nagyobb része az értelmesebb társadalmi osztályokhoz tartozott, alapították az unio legtöbb államát. Mivel hazájok nem engedte meg, hogy saját meggyőződésök szerint imádhassák istenöket, elvándoroltak az oczeán tulsó partjaira s annak ősvadonaiban emeltek templomot meggyőződésöknek. Ha a kormány itt sem hagyta békén őket, ha más felekezetek kizárólagossága és türelmetlensége itt is üldözni kezdé hitöket, tovább vándoroltak a végtelen, ember nem látta vadonban; erős hitök volt ama csillag, mely nekik utat mutatott; istenben vetett bizalmuk könnyüvé tette magányuk terheit, s vallásuk szabad gyakorlása paradicsommá varázsolta a pusztaságot, melyben laktak és megédesitette ama keserü küzdelmeket, melyeket magokra hagyatva létök fentartásáért vivniok kelle. Az egyén sokáig kizárólag saját erejére és istenére volt utalva s életmódja átalakitotta természetét is; uj ember lett belőle más fogalmakkal, más nézetekkel mint Európában s uj eszméi áthatottak ama társadalomra is, melyet később alkotott. Nem volt állam, mely az egyénről gondoskodjék, maga az egyén, legfölebb nehány társával egyesülve: a község végezett mindent; a községet pedig a nem létező állam minden beavatkozása nélkül, gyakran a bibliai formákra támaszkodva, maga alkotta saját belátása szerint. Innen az individualismus, az egyedül saját magára való támaszkodás, a szabadság szeretete s a mély vallásosság, mely az unió társadalmi életét a mái napig jellemzi.

De a kivándorlók, midőn a tengeren túl uj hazát alkottak magoknak, egyszerre még sem vetkőzhettek le régi hazájok minden szokását, előitéletét és balvéleményét. Ez előitéletek uj hazájokba is elkisérték őket. Az uralkodó egyháznak a lelkiismeretek leigázására irányuló törekvése üzte el őket szülőföldjökről; a düh és megvetés érzelmeivel hagyták el e türelmetlen egyházat, de midőn a sivatag szűz ölén uj lakhelyet alkottak, ők is ugy tettek, mint hazájok államegyháza s a más hitüek lelkiismeretén zsarnokoskodni kezdtek, s kiket a lelkiismeret szabadságának jelszava vezetett az uj világ mesés

földjére, ugyan azt a kényszert és türelmetlenséget, mely őket hazájokból kivándorlásra birta, gyakorolták az uj államban a más vallásuak iránt.

1620-ban a „*Gyöngyvirág*“ nevű hajó száz puritánt szállított át Hollandiából az uj világ távoli partjaira. E száz férfiut a hit azonosságának szent köteléke egyesitette; elhagyták a hazát, mely őket vallásuk gyakorlatában gátolta s reájok meggyőződésökkel ellenkező hitet akart erőszakolni; elhagyták családjokat, vagyonukat, társadalmi állásukat, csak azért, hogy istenöket saját módjok szerint imádhassák. Hosszu tengeri utazás után jutottak a szabadság igéretföldére; letelepedtek s töméntelen küzdelem után gyarmatot alkottak. Munkájokat isten áldása kisérte; a telep virágzásnak indult s anyagi és szellemi javai folyvást gyarapodtak. De a jólléttel a vallásos fanatismus is beköszöntött a gyarmatba s a puritánok csakhamar épen oly vérengző kegyetlenséggel, ép oly embertelen szenvedélylyel üldözték a más vallásuakat, mint a minő szenvedésekben régi hazájok uralkodó egyháza egykor őket részesitette. Az ugynevezett *Uj-Anglia* államaiban, hol általában a puritán egyház jutott túlsulyra s valóságos theocratia fejlődött ki, a quäkerek, baptisták, különösen a katholikusok a legkegyetlenebb üldöztetés tárgyai voltak. Csak a puritán egyház tagjai élveztek politikai jogokat; az egyházba való fölvételről pedig a papok határoztak. Ezen theocraticus szervezet következtében például Massachusetts állam lakóinak kétharmad része 1631-ben minden politikai jogtól meg vala fosztva. Maryland államot egy fölvilágosodott katholikus ember — Sir George Calvert — alapította. Itt eredetileg minden keresztyén felekezet egyenjoguságot nyert s csak az atheistákat és pogányokat sujtották nehéz büntetésekkel. A XVIII. század elején azonban az anglicán egyház itten is államegyházzá emeltetett, melynek költségeihez minden polgár, bárminő felekezet tagja volt is, járulni tartozott. A protestans secták türelemben részesültek ugyan, de épen a katholikusokat, kik az államot alapitották s a lelkiismereti szabadság menhelyévé tették, fosztották meg minden polgári jogtól.

Virginiában, északi és déli Karolinában az anglicán egyház szintén állami egyházzá lőn, melynek szükségeit a közadókból fedezték, noha a nem anglicanus hitfelekezetü lakosok több secta ra oszolva ugyan, de együtt véve mindenütt sokkal számosabbak voltak, mint az uralkodó egyház hivei.

Georgia, New-York, New-Yersey, Pennsylvánia és Delaware államokban nem létezett uralkodó államegyház, s a *katholikusok* kivételével (Pennsylvániában ők is) minden *keresztyén* hitfelekezet egyenlő türelemben részesült. E korszakban általános vallásszabadságot csak egyetlen egy állam: Rhode Island élvezett, melynek halhatatlan alapitója Roger Williams már a türelmetlenség időszakában kimondotta, hogy a polgári ügyekben mindig a többség dönt, de a lelkiismeretekről egyedül istennek szabad itélnie. II. Károly király 1663-ban kiadott szabadságlevele törvényileg is biztositotta ez elvet, melynek alapján Rhode Island csakhamar az amerikai szárazföld egyik legvirágzóbb részévé fejlődött.

A többi államok türelmetlenségi rendszerének, különösen az állami egyházaknak fentartását a viszonyok alakulata lassankint szintén lehetetlenné tette. Különösen a függetlenségi háboru szerencsés vége után, melyben minden hitfelekezet egyenlő áldozatkészséggel és hazaszeretettel vett részt, logikai szükséggé vált, hogy a vallásszabadság minden következményével együtt átplántáltassék az államéletbe. A függetlenségi nyilatkozat élén ama mondat áll, hogy a teremtő minden embert egyenlőnek alkotott s bizonyos elidegenithetlen jogokkal ruházott föl, melyek közé tartozik „life, liberty and the pursuit of happiness“, az élet, a szabadság és a boldogság után való törekvés. De a lelkiismeret leigázása mellett szabadság és boldogság nem létezhetnek. A vallási jogegyenlőség órája tehát szükségképen elérkezett, ha csak a szabadságharcz vezetői a függetlenségi nyilatkozat igéreteit meghazudtolni nem akarták. Ily valamihez pedig senkinek sem volt kedve; mindenki érezte, hogy a kivivott állami függetlenséget a politikai és lelkiismereti szabadság megvalósitásával kell biztositani és betetőzni.

Először is az anglicán egyház kiváltságos állása lőn tarthatatlanná; hivei mindenütt kisebbséget képeznek s ama befolyás is megszünt, melyet eddig védelmére az angol anyaország gyakorolt. Előmozditotta az anglicán egyház kiváltságainak megszüntetését azon körülmény, hogy papsága még saját nyájának rokonszenvével sem dicsekedhetett. A volt angol kormány annak idején nem engedte meg, hogy Amerikában anglicán püspökség alapittassék, hanem az amerikai papság a londoni püspöknek volt alárendelve. Ő ordinálta a gyarmatok lelkészeit, ő ügyelt fel reájok stb. s igy egészen az ő befolyása

alatt állva nem csoda, ha a függetlenségi harcz kitörésekor az amerikai anglicán papság Angliát pártolta, mig a többi hitfelekezetek papjai kivétel nélkül, mint az egész nép a haza szent ügye érdekében lelkesedve működtek. Ez által az anglicán államegyház saját tagjai előtt is elvesztette tekintélyét s szabadalmainak eltörlését senki sem ellenezte.

Uj-Angliában a puritánok egyháza lassankint szintén lejárta magát. Még 1646-ban terhes pénzbirsággal sujtottak néhány embert, ki azt merte kérvényezni, hogy a polgári jog elnyerése a hitvallástól függetlenné tétessék. 1680-ban pedig ez elv már diadalra jutott s mivel a puritán egyház az idők folyamában nagyon is világiassá lőn s hatalmát féktelenül éreztette mindenkivel, a XVIII. század első negyedében maga a puritánok józanabb része óhajtotta egyháza szabadalmainak eltörlését. Általánossá lőn tehát a vallásszabadságot sürgető óhaj minden államban: de az eszme csak lassan érlelődött meg s Virginiában sokkal hamarább lőn valósággá, mint Uj-Anglia államaiban.

A szabadságharcz után alkotott államszövetség közös törvényhozása: a congressus 1787-ben alkalmazta legelőször a vallásszabadság elvét, midőn az Ohio folyamtól északnyugatra fekvő terület kormányzatát szabályozta. Ide vonatkozó rendeletének első pontja igy hangzik: „senkit, a ki magát békésen és tisztességesen viseli, isteni tisztelete vagy vallásos nézete miatt bántani nem szabad.“ Az uj, azaz még állami jogokkal fel nem ruházott, hanem az unio igazgatására bizott területre nézve tehát a vallásszabadság elve gyakorlati érvényt nyert. Ugyanaz évben a congressus még tovább ment. Kimondotta: „azon képesség, hogy valaki az unio tekintélye alatt politikai jogokat gyakoroljon, a hitvallástól függővé nem tehető.“ De ezen törvény, valamint a már fentebb idézett, mely szerint a congressus többé vallásügyekben törvényt nem hozhat, csak a congressust kötelezte s az egyes államokat régi törvényeik és államegyházaik fentartásában nem gátolja, ha ez utóbbiakat a már elmondott okok absolute tarthatatlanokká nem tették volna.

A nagy eszme leghamarább diadalra jutott Virginiában, melynek 1849-ben készült törvénykönyve az egyházi viszonyok ügyében 1776-tól 1802-ig alkotott törvényhozás vázlatát is tartalmazza. E vázlat világosan kitünteti, hogy a polgárok többsége sokáig ingadozott a régi rendszer fentartása és a sza-

badelvü nézlet elfogadása közt, s hogy a szabadelvü párt csak 1802-ben jutott végleg diadalra. 1799-ben a törvényhozás több törvényt, mely az 1776. és 1788. közötti időben létesült, semmisnek nyilvánitott, mert e törvények az anglicán államegyházat fennállónak tekintik s az államnak fentartják azon jogot, hogy ő szervezze az egyes hitfelekezeteket. Ezen régi elveket tehát már 1799-ben teljesen kivetkőztették érvényökből, s minden egyház egyenlő szabadságot nyert. 1802-ben pedig kimondották, hogy a volt államegyház vagyona azon mérvben, a mint a néptől származik, a népre vagyis az állam tulajdonába visszaszálljon. Később ezen határozat gyakorlati keresztülvitelét is törvényhozásilag szabályozták. Csak miután az egyházi vagyon elkobzását végrehajtották, fektették, mint látni fogjuk, az állam és az egyház között való viszonyt a szabadság és önkormányzat alapjaira. Elkobzott vagyonáért az egyház a szabadságot nyerte kárpótlásul.

Sokkal lassabban diadalmaskodott a reform-mozgalom Uj-Angliában, melynek államai csak sokára követték szövetségestársaik példáját. New-Hampshireban még most is érvényben van az 1788-ki alkotmány azon határozata, hogy az állam magasabb hivatalaiba csak protestansok juthatnak. Vermont államban biztositva van ugyan a lelkiismereti szabadság, de minden keresztyén hitfelekezet *köteles* a vasárnapot rendes isteni tisztelettel megünnepelni. Massachusettsben az egyházak jogegyenlőségét és szabadságát csak 1833-ban mondották ki. Északi Karolina állam 1868-ban elfogadott alkotmánya mindazokat, kik nem hisznek isten létében, a közhivatal viseléséből kizárja. Ugyan igy van Pennsylvaniában is. Georgia, déli Karolina és New-Yersey államokban ma is csak protestánsok, Marylandban csak keresztyének és zsidók viselhetnek közhivatalt. Ez az állam és egyház közötti viszony fejlődésének rövid átnézete a multban; most nézzük minő alakulattal bir e viszony jelenleg.

II.

A hivő kétféle érintkezésbe jöhet az állammal. Először mint egyén közvetlenül, azután mint az egyház tagja, melyet a vele rokonhitüek vallásos szükségeik kielégitése czéljából alkottak. Mi tehát a vallásszabadság megvalósitását először az egyénhez, azután az egyházhoz viszonyitva fogjuk vizsgálni.

Nézzük mindenek előtt az egyén lelkiismereti szabadságának biztositékait, az állam és az egyház netaláni tulkapásaival szemben, másrészt azon törvényes korlátozásokat és megszoritásokat, melyek tárgyává e szabadság tétetett.

Az amerikai államokat első sorban az egyéni erő és tevékenység emelte a virágzás jelen fokára; a kivándorlók — nagyobb részt az angol-szász faj fiai — már régi hazájokból ismerték az egyéni szabadság nagy becsét. Anglia sokkal hamarább részesiti polgárait az egyéni szabadság, mint az ugynevezett politikai jogok élvezetében, s mivel az egyén épen az amerikai ősvadonban ismerte meg saját erejének becsét, törekvése természetszerűen oda irányult, hogy egyéni jogkörét állami befolyásoktól lehetőleg megóvja s szabadságát a legszélesebb körre kiterjeszsze. Midőn az államegyházak uralma megdőlt, az egyén vallásos meggyőződése is fölszabadult ama terhek alól, melyek eddig reá nehezedtek. Ez idő szerint nincs a világon állam, hol az egyéni szabadságnak oly tág mező nyilnék, mint az észak-amerikai unio államaiban.

Csakhogy azért a vallásszabadság itten is alá van vetve ama korlátozásnak, melyet egyfelől az állam, másrészt a többi hivők jogainak megóvása szükségessé teszen. Az unioban a vallásszabadság egyik főbiztositékát épen ama mély vallásos érzelem képezi, mely az egész társadalmat alapjaiban átlengi. Ott ismeretlen ama közönyösség, melylyel Európában mindenütt találkozunk, s mely az egyház és állam között folyó küzdelmek egyik főokát képezi, mert midőn a hivők tömege, kik egyszersmind az állam polgárainak tömegét képezik, nem törődnek az egyház dolgaival, az könnyen oly egyének befolyása alá kerülhet, kik egészben vagy részben az állam iránt ellenséges czélokra törekednek. Az unio legtöbb államának alkotmányai élén isten kegyelmére való hivatkozással találkozunk s mindenütt ki van mondva, hogy a hit és erkölcs képezik a népek virulásának alapját. De mivel a lelkiismeret fölött csak isten itélhet, a vallás ügyeiben semminemű kényszert alkalmazni nem szabad.

Ez a kiindulás pontja. A szabadság eszméjét nemcsak nem paralysálja, hanem épen biztositja ama korlát, melyet számára a szokás és a törvény vontak. A korlátlan vallásszabadság ott is ismeretlen, mert korlátlan szabadság nem is szabadság többé, hanem vagy absolut elszigeteltség vagy anarchia, de minden esetre abnormis állapot. Maga a keresztyénség korlá-

tolja Amerikában a vallásszabadságot s a jogtudósok közt még ma is vitás kérdés: vajon a keresztyénség, illetőleg a biblia nem képezi-e kiegészitő részét az amerikai közönséges jognak? A legfőbb törvényszékek különben e kérdésre tagadólag feleltek s az unio főtörvényszékének egyik itélete, következőleg határolja körül a szentirás viszonyát a közönséges joghoz: „El kell ismernünk — mondja a legfőbb bíróság egyik itéletében, — hogy, noha a keresztyénség az állam közönséges jogának alkatrészét képezi, ezt mégis csak ama korlátolt értelemben kell venni, hogy isteni eredete el van ismerve, s hogy ez okból a hivők megbotránkoztatására s a közjó veszélyeztetésére azt nyilvánosan lealacsonyítani és gyalázni nem szabad.“ Különben a keresztyénség vagy a biblia ezen hatása egész általánosságban értendő. Gyakorlati fontossága csak annyiban van, a mennyiben bizonyos, hogy az unio államainak intézményei s a keresztyénség általános tanai közt ellenmondás nem létezik.

A positiv jogintézmények és szabványok is egész tág tért hagynak a vallásszabadságnak. Eskütételre csak az kényszerithető, kinek vallása az eskütételt nem tiltja; ellenkező esetben elég, ha ünnepélyes nyilatkozatot tesz, melynek azután épen oly jogi hatása van, mint az eskünek. Ugyan ez áll a *védkötelezettségről*, mely, noha egészen politikai jog, nem alkalmazható azokra, kiknek vallásos meggyőződése a fegyverviselést tiltja. Ez esetben az illető köteles vagy helyettest állitani vagy magát bizonyos pénzösszeggel megváltani s ekkor minden személyes szolgálat alól föl van mentve. Ez a lelkiismereti szabadság javára tett engedmény oly messzemenő, minővel másutt alig találkozunk.

Az egyéni és vallásszabadságnak biztositott nagy tér daczára vagy is inkább épen ez okból nem szabad azt oly módon foganatositni, mely az amerikai nép általános jogi meggyőződésével világos ellentétben áll. A többnejűséget Utah terület kivételével az unio minden államának törvényhozása szoros tilalom alá helyezte. Sőt nemcsak a szövetség egyes államainak, hanem a közös törvényhozásnak, a congressusnak törvényei is tiltják azt, természetesen ott, hová a congressus jogköre kiterjed. Az ugynevezett territoriumokban — az unio területének azon ujonnan gyarmatositott vidékein, melyek még a közös államma való nyilvánithatáshoz szükséges 200,000 főnyi lakossággal nem birnak — maga a congressus tiltotta meg a polygamiát a nélkül, hogy tekintetbe vette volna azon kifogást,

miszerint a polygamia épen ugy, mint a fegyverviselés a vallás egy sarkalatos elvét képezheti s azért az illető vallásfelekezet tagjai azt szabadon is gyakorolhatják. Igy okoskodtak például a mormonok, de kifogásaik nemcsak figyelembe nem vétettek, hanem ők magok az unio polgárosult területéről erőszakosan elüzettek s távol minden culturától a nagy sóstó partjain kelle meghuzódniok, hol a szokatlanul gyors virágzásnak indult Utah-territoriumot alkották. De itt sem maradhattak nyugton, s a congressus — tehát ama központi törvényhozás, mely kijelentette, hogy vallásügyekben törvényt hoznia nem szabad, — hosszas halogatás után végre néhány hóval ezelőtt erélyesen kezébe vette az ügyet, s a mormonok főbbjeit fogságra vetette, ellenök a többnejüség miatt pert inditott s jelenleg Utah territorium lakói, — mint az amerikai lapok irják — a házasságra nézve is kényszeritvék intézményeiket az unio többi államáiéval összhangzásba hozni.

Ez esetben tehát az állam és pedig maga az unio egyenesen vallásos hitelvet, formaszerü dogmát nyilvánitott az állami renddel és a közerkölcsiséggel absolute össze nemférhetőnek; e nézetét a mormonokkal szemben kényszer segélyével juttatta diadalra.

Az amerikai jog azon praesumptióból indul ki, hogy nincs ember, a ki ne hinné, hogy isten létezik. Még a legujabb időkig több államban a törvényszék előtt tanukép nem szerepelhetett oly polgár, ki bevallá, hogy atheista. Sőt némely államban az is meg volt engedve, hogy az ellenfél a tanuról bebizonyitsa, hogy előbbeni élete vagy nyilatkozatai őt atheistának bélyegzik. Ez esetben tanuvallomása figyelembe nem vétetett: jelenleg ezen korlátozás nagyobbára mindenütt megszünt, de néhol még ma is a jury belátására van bizva, hogy azon körülményt, miszerint a tanu istenben nem hisz, vallomásának méltatásakor figyelembe vegye.

Igen sajátságos továbbá a vasárnap — vagy mint a puritanok nevezik, — a *sabbath* megünneplésének közkötelező volta, mely a legtöbb államban még ma is törvényesen fönáll. A congressus ugyan ugynevezettt vasárnap-törvényt még a territoriumokra nézve sem alkotott s az unio kezében levő postahivatalok a hét minden napján egyenlően dolgoznak, de az unio hadseregében, valamint a fegyházakban a vasárnap megülése is kötelező. A legtöbb államnak a nevetségig szigoru vasárnap-törvénye van, melyek jellemzésére szolgáljon Connec-

ticut állam idevonatkozó törvényének kivonata. E törvény első pontja 1—4 dollárig terjedő pénzbírsággal sujt minden vasárnapi játékot, élvezetet és mulatságot, az utazást, a szekeres vagy a hajcsár mesterségének gyakorlását, minden világi munkát és üzletet; mindez vasárnap napkeltétől kezdve naplementeig tiltva van kivéve oly munkát, melyet a kegyelet vagy a kényszerüség parancsol. A második pont mindazokat, kik vasárnap nappal vagy este hangversenyt vagy tánczvigalmat látogatnak vagy bármilyen nyilvános mulatságban részt vesznek, négy dollárnyi birsággal sujtja. A hatodik pont minden kocsist vagy bérkocsi-tulajdonost, ki kocsijában vasárnap valakit szállit — kivéve az unio postaközlekedését, 20 dollárral sujtja. Ezen kivül a perrendtartás szerint minden perbeli actus, mely vasárnap napkelet és naplemente között folyó időben történik, semmis, sőt a törvényszéki gyakorlat néhol annyira megy, hogy a vasárnap kiállitott váltó érvénytelen és a vasárnap végzett munka bérét birói uton behajtani nem lehet.

A vasárnap-törvényeket sokan egyszerü rendőri szempontokból sugallottaknak tekintik. Ez azonban nem ugy van, hanem az állam itt határozottan a lelkiismereti szabadság terére lép át, miről az is tanuskodik, hogy a fentebb elősorolt tilalmak nem vonatkoznak azon polgárokra, kik nem vasárnap, hanem szombaton ülik meg a hetedik nap ünnepét. Ilyenek a zsidók s a szombatos keresztyén secták — Seventh Day's Christians — kik a vasárnapi törvényt nem vasárnap, hanem azon napon kötelesek figyelembe venni s hozzá alkalmazkodni, melyet saját vallásuk rendel a pihenésre. A törvényhozás intentiója tehát nem az, hogy a hét egy napján *közös* ünnepet rendeljen az összes polgároknak, hanem az, hogy minden hitfelekezet saját ünnepét, bármelyik napra esik is, az állam rendeletéből megülni köteles. Ép oly kevéssé mondható, hogy az állam ez ünnepet azért rendeli, hogy a munkások a hét valamelyik napján pihenhessenek, mert ez esetben nem tiltaná el a vasárnap legártatlanabb mulatságait. Itt határozottan vallásbeli actus forog fenn az állam részéről, melyet a társadalmi viszonyokból könnyen kimagyarázhatni ugyan, de mely maga is eléggé bizonyitja, hogy az állam és egyház közötti azon absolut elkülönités, melyet bizonyos oldalról Európában követelni szoktak, s melynél, ha helyességét akarják bizonyitani, Amerika példájára utalnak, a valóságban nem létezik.

Némely államban a vasárnapi törvények még sokkal szigoruabbak. Néhol a vasárnap kötött szerződés érvénytelen; vasárnap csak a legsürgősebb esetben lehet végrendeletet csinálni, sőt a hirlapoknak az utczán való árulása is tilos. Ohioban szeszes italokat vasárnap csak utasok részére szabad eladni. Sőt Pennsylvaniában, melynek törvényhozása annyiban következetesebb, hogy a vasárnapi tilalmat kivétel nélkül minden hitfelekezetre kiterjeszti, a főtörvényszék még azt is kimondotta, hogy ha az államügyész a vaspályák ellen a vasárnapi forgalom miatt pert inditana, üzletök folytatása e napon be fog tiltatni. 1869-ben az unióban létező 124 vaspálya közül 65 vasárnap épen nem, 59 pedig igen korlátolt mértékben közlekedett vonalain. Az állam tulajdonát képező csatornák közül a kisebbeken vasárnap a közlekedés szünetel; a nagy csatornákon e napon sincs a munka félben hagyva.

Hasonló sajátságot képez továbbá az egyes államok kormányainak, sőt magának az unió elnökének az a joga, hogy bizonyos alkalmakból általános ünnepnapok tartását rendelhetik el; néha ez ünnepek böjttel is összekötvék. Igen terjedelmes és részben szigoru törvények vannak azok ellen, kik bárminő felekezet isteni tiszteletét háboritani merészlik akár illetlen magaviseletökkel, akár pedig oly munkával, mely az ájtatosságot zavarhatná. Az isteni tisztelet, főleg a melyek az ottani szokás szerint szabad ég alatt, a mezőn vagy erdőszélen tartatnak, kiváló oltalomban részesül. A többek közt az isteni tisztelet helyétől egy, — néhol két, sőt néhol három angol mértföldnyi távolságban sem szabad szeszes italokat mérni, boltot nyitni, állatviadalokat tartani stb. Az élelmi szerek és italok eladása körül azonban nagy elnézés uralkodik, mig egyebekben a büntetések igen szigoruak. Igy például az isteni tisztelet megzavarója Floridában hat havi börtönnel vagy 39 botütéssel stb. büntettetik. Csakhogy előbb nem minden isteni tisztelet részesült ilyen jogvédelemben; a feketéknek néhol egészen meg volt tiltva nyilvános isteni tiszteletet tartani, néhol e joguk csak megszoríttatott. A fekete szinü lakosság emancipatiója valószinüleg ezen különbséget is megszüntette.

Az állam confessionalis hajlamairól uj bizonyságot tesz, hogy a legtöbb törvényhozás a blasphémia, az istenkáromlás fogalmát megtartotta s ezen bűnténynek nyilvánitott cselekményt tulságos szigorral sujtja. Connecticutban a blasphémiát 1784-ig halállal, azóta 1821-ig a meztelen testre mért negyven

vesszőütéssel s egy órán át pellengérre való kiállítással büntették. A jelenleg érvényes törvény mindenkit, ki isten vagy a szent háromság vagy a keresztyén vallás vagy a szent irás ellen blasphémiát követ el, 100 dollárig terjedhető birsággal s egy évi fogsággal büntet. Elméletileg véve itt csak azok értetnek, kik nyilvánosan s a közbékét zavaró módon követik el a blasphémiát s igy a tudományos vitatkozások isten létele stb. felől nem tekinthetők bünténynek. De a törvényszéki gyakorlat nem ily enyhe. Pennsylvaniában például valakit elitéltek azért mert azt mondá, hogy a szent irás mese, hogy benne ellenmondások vannak; hogy sok jó és sok hazugság vegyülete. Massachusettsben pedig blasphémia miatt elitéltek valakit, mert igy nyilatkozott: „Az universalisták hisznek istenben; én nem vallom e hitet, hanem azt tartom, hogy az ő istenök, ha erkölcsi tulajdonságaival a természeten kivül keressük, csak képzeletök alkotása.“ Ohio és Virginia államok büntető törvénye nem ismeri a blasphémiát, hanem — valamint más államok is — a közönséges káromkodást és esküvést egy dollárnyi büntetéssel sujtja.

Azt sem hagyhatjuk tekinteten kivül, hogy igen hosszu s néhol tettlegessé fajuló küzdelmek után az állam és az iskola viszonya akként lőn szabályozva, hogy van ugyan községi vagy állami s igy felekezeti jellemmel nem biró iskola is, de néhol az előbb létezett ilyen iskolákat hitfelekezeti iskolákká alakitották át. Noha az ilyen tanintézetek kizárólag az illető egyházközség tulajdonát képezik, számos államban ezek is rendes és gyakran igen jelentékeny évi pénzsegélyben részesülnek. Igy például New-York állam 1870-ben következő összegeket bocsátott az egyes hitfelekezetek iskola-ügyének és jótékony intézeteinek rendelkezésére: a katholikus egyház 412,062 dollárt, a prot. püspöki egyház 29,335, a reformált 12,630, a presbyterianus 8,363, a baptista 2,760, a methodista 3,073, az évangelikus 2,627, a zsidó 14,404 dollárt, több magán iskola összesen 44,085 dollár állami segélyt kapott.

Végül még az sem maradhat emlitetlenül, hogy a washingtoni congressus üléseit imával szokás megnyitni s hogy e czélból mindkét ház külön lelkészt tart és fizet. Ugyanily szokás létezik a többi államokban, de nem mindenütt, mert néhol ebben a vallásfelekezetek jogegyenlőségének megsértését látják s például Virginia, melynek törvényhozása az egyházi ügyekben általában a legradicalisabb, már 1847-ben elhatározta, hogy

az ülések megnyitásához lelkészt meghívni nem lehet, mert ez előnyben részesítené ama hitfelekezetet, melyhez az illető lelkész tartozik. Oregon és Michigan alkotmánya határozottan megtiltja, hogy a törvényhozásban tartandó isteni tisztelet államköltségekből fedeztessék.

III.

Az egyesült államokban a szabadság fogalma, mint föntebb láttuk, az egyéni lelkiismeret és vallásos meggyőződés eszméjére a lehető legtágasabb értelemben van alkalmazva. Korlátlannak azonban e szabadságot épen nem mondhatni, sőt ellenkezőleg nem egy olyan törvényes határozmány van érvényben, mely az abstract vallásszabadsággal elvi ellentétben áll. Ez azonban nem csonkitja a rendszer általános előnyeit, mert criteriumát nem az elvont elmélet tanai, hanem gyakorlati eredményei képezik. Ez eredményekről pedig kedvezőtlenül itélni nem lehet. A hol a vallásos élet oly benső és általános, a hol a politikai szabadság az államot a virágzás oly magas fokára emelte, mint Észak-Amerikában, ott nem mondhatni, hogy a hit és erköles s az állami intézmények közt ellenmondás léteznék vagy akár a vallás szabadsága akár az állam függetlensége meg lenne csonkitva. Az amerikai államok közjoga szerint minden polgárnak szabadságában áll nem tartozni egyik valláshoz vagy hitfelekezethez sem, részt nem venni valamely isteni tiszteletben, gyermekeit meg nem kereszteltetni s vallásos oktatásban nem részesiteni, az állam ezt nem tiltja, hanem azért mindezekre is kiváló tekintettel van s intézményeit *azon vezéreszme lengi át, hogy minden polgár hisz isten lételében és tényleg valamelyik hitfelekezethez tartozik.* Az tehát, hogy az állam hitfelekezeti jellemmel nem bir, nem azt jelenti, hogy az egyénnel szemben vallást nem ismer, hanem ellenkezőleg azt, hogy az egyén vallása és az állam közötti viszony különös ápolás s törvényhozási uton való szabályozás tárgyát képezi. E viszony ugy látszik még nincs egészen kiforrva, nincs véglegesen megállapodva s a lelkiismereti szabadságnak jövőre is marad tere ujabb hóditások tételére. Maga az unio szervezete, melynek elvileg a felekezetnélküliség alapján kellene állania, sem birta e jellemvonást mindenben szeplőtlenül megóvni; az egyes államokban pedig minduntalan találkozunk a felekezetiség nyomaival. Ezek a multak maradványai, melyek — mint például az, hogy bizo-

nyos államokban csak protestans lehet közhivatalnok — idővel eltünnek és szabadabb nézetnek engednek helyet.

Mint a vallásszabadság és az állam, úgy ez utóbbi és az egyház között való viszony is lehető legszabadabb rendezést nyert az unióban. Azon jogkört, melyet nálunk jus majestaticum circa sacra név alatt foglalnak össze, az unió nem ismeri s fejlődése történeténél fogva nem is ismerheti. A függetlenségi harcz előtt az unió államai nem szerezhették, azután pedig nem szerezték meg a placetum jogát, nem kötöttek soha concordatumot, mely nekik akár főpapok választására akár az egyházmegyék kikerekitésére, felosztására stb. jogot adhatott volna. Másrészt az egyházak szabadalmakat vagy kiváltságokat sem élveznek, állami functiókat nem végeznek s azokra nem is kényszerithetők, hanem általánosságban a köztörvények uralmának vannak alávetve. Csakhogy mindezt nem szabad akként érteni, hogy az állam nem törődik az egyházzal s egyedül a közönséges jog az, mely a kettő között való viszonyban irányadó. Az állam nagyon is sokat gondol az egyházzal, felségi jogát rajta sokkal nagyobb mértékben gyakorolja, mint a társadalom más organisatióján s minden egyes államban a törvények hosszu sora létezik, mely az egyház jogi lételét szabályozza s tevékenységi körének félreismerhetlenül kimért határokat von.

Ezen törvények is — mint az egyesült államok minden törvénye — lehetőleg a szabadság s mindenek előtt a jogegyenlőség eszméjén épültek föl. Az ugynevezett rendőr-állam Amerikában sohasem létezett s igy maradványai és utóhatásai, melyek az egyház és állam közötti viszony terén Európában mindenütt észlelhetők, ott egészen ismeretlenek. Az amerikai állam — eddig legalább — öszpontositó irányt sem követett, hanem azon terhek egy részét, melyek Európában az államra nehezednek, szivesen megosztotta a családdal, a községgel s a társadalom más organisatióival. Az amerikai állam végre sohasem volt absolut s igy a korlátlanság, a mindenbe beavatkozás nyomaival és utóhangjaival sem találkozunk törvényhozásában. Mindezekből szükségképen következik, hogy az egyház szabadsága, mint az egyéneké és testületeké igen terjedelmes, de azért az államnak valódi feladatából származó felségi jogait nem csonkitja. Ily jellemmel az európai „jura circa sacra“ csak kis részben birnak; ezek a mi történeti fejlődésünk szülöttei, míg az amerikai államok történeti fejlődése egészen

más eredményekre vezetett. Nálunk a jura circa sacra, Amerikában — mint látni fogjuk — más eszközök segélyével őrködik az állam a felett, hogy az egyház törvényes hivatáskörét át ne lépje. Itt is ott is van eszköz az egyház tulkapásai ellen s a két eszköz közt a főkülönbség az, hogy mig a mienk vagy az egyházzal kötött szerződésen alapul vagy az állam részéről az egyháznak nyujtott előny viszon-szolgálatakép szerepel, Amerikában az eszköz az állami fölségjog kifolyásának s az államhatalom kiegészitő részének tekintetik. Ezen különbségből önkényt következik azután, hogy maga az eszköz azaz a jogkör, melyet az állam az egyház fölött gyakorol, nálunk egészen más mint Amerikában, de másrészt abban mindkettő megegyezik, hogy ott is épen ugy mint nálunk szükségesnek tartották, hogy az állam az egyházzal szemben bizonyos külön jogokat tartson fenn magának.

Most tehát azon törvények főbbjeinek tartalmát fogjuk ismertetni, melyek az egyházat előnyben vagy hátrányban részesitik, de a közönséges jogon kivül állva kivételes jellemvonásuak. Az egyház szó alatt, mint eddig, ugy ezután is nemcsak a keresztyén felekezetek egyesüléseit, hanem mindennemü egyesülést értek, mely közös hitvalláson nyugszik. Amerikában is gyakran igy értik e szót: egyház (church), noha keresztyén fogalmak szerint ez a nemkeresztyén vallásos szövetségekre ki nem terjed. Hogy az, a mit az egyházról mondok, minden külön egyházra egyenlően kiterjed, magától értetődik.

Az államnak egyházi törvényhozása az egyházközségek alakulásánál kezdődik és itten culminál is. Az egyház nagy része a helyi község csak az államtól nyeri jogalanyi minősitvényét, azaz a jogot, hogy vagyont szerezhessen. E minősitvényében az egyház vagy község testületnek, az actus pedig, melylyel a minősitvényt nyeri, incorporatiónak neveztetik. Az incorporatió mindig az államhatalom részéről indul ki, mely vagy általános törvényben mondja ki azon föltételeket, melyek teljesitésével minden egyházi egyesület e minősitvényt megnyerheti, vagy külön törvényben adja meg a kérvényezőnek a testületi qualificatiót. Ez azonban nem ad más, mint vagyonszerzési jogot s ezt is, mint látni fogjuk, igen korlátolt mérvben; külső kényszereszközöket bizonyos egyházi tény megvalósitására, mint például az excommunicatiónak a polgári életbe való átvitelére, az incorporált egyházi testületek sem vehetnek

igénybe. Az egyházak számtalanszor fordultak már ily kívánalmakkal a törvényszékekhez, melyek azonban rendesen elutasitották őket s az egyes hivek vagy az egyes községek és az egyház közötti viszályok elintézését, hacsak kizárólag vagyonjogi kérdésekről nem volt szó, egyedül az érdeklettekre bizták. Igy azután sokszor megtörtént, hogy például oly lelkész, kit az egyházi hatóság kiátkozott és degradált, ha különben azon község, melyben működött, ragaszkodott hozzá, akadálytalanul megmaradt hivatalában az egyházi hatóság minden tilalma daczára, melynek nincs külső kényszerhatalma, hogy itéletének gyakorlati érvényt szerezzen.

Az incorporatiónak kettős hatása van: a testület jogviszonyát először saját tagjaival, azután a nem-tagokkal, a nagy közönséggel szemben szabályozza. Az incorporatió hatásait egy amerikai törvény következőleg adja elő: „A vallásos testület pecséttel birhat, azt használhatja, tetszése szerint átalakithatja és megujithatja; uj tagok fölvételére megállapodásokat hozhat; minden szükséges hivatalnokot megválaszthat s azok jogait és kötelességeit meghatározhatja; egy vagy több ügyvédet jelölhet, kinek feladata őt a törvényszék előtt vagy másutt képviselni; az államtörvények korlátain belül az egylet vagyonkezeléséhez és más ügyeinek rendezéséhez szükséges szabályokat megállapithatja; vásárlás, ajándék, cessió, hagyomány utján vagy más módon ingó és ingatlan vagyont szerezhet; mint alvagy fölperes pert viselhet s ezen jogositványokkal és ily minőségben örökké fenállhat.“ New-York s nehány más államban azonban az egyházak csak azon törvényszék jóváhagyásával, mely a tényállásba előbb alaposan beavattatik, adhatnak el fekvő jószágot.

Az incorporatió Virginiában s egy-két más államban egészen be van tiltva. Itt az egyházak csak azon s kizárólag temetkezési helyül, egyházul vagy papi lakásul szolgáló fekvőségeiket tarthatták meg, melyeket már 1842 előtt nyertek adományul. Azóta semminemü uj fekvő vagyont nem szerezhettek. Csak az van megengedve, hogy bizonyos adományok, (conveyances) melyek azonban a közt örvényszék részéről kinevezett gondnokok kezelése alatt maradnak s csak a törvényszék beleegyezésével idegenithetők el, a hitfelekezeti költségek fedezése czéljából juttathassanak az egyházi egyleteknek. Másfelől a legtöbb államban az incorporatió igen könnyüvé van téve; nagyobb részt általános törvények határozzák meg azon külső-

ségeket, melyek megtartásával minden vallásos egylet testületi jellemet és jogokat nyer. Több törvény a megnyert incorporatió visszavonását is fentartja az államnak; Georgiában egy incorporatió csak 14 évre érvényes, de mindig megujitható; másutt csak állampolgárokból álló egylet nyerhet incorporatiót, sőt Wisconsinban csak keresztyén felekezetek incorporáltatnak. Az incorporatió formalitásai minden államban különbözők, de egészben véve egyszerüek s a hatóságnál való bejelentésből állanak.

Az incorporatió tartalmának lényege az, hogy az illető testület vagyonszerzési és kezelési képességet nyer. A törvényhozás mind a vagyonszerzés mind a kezelés tekintetében intézkedik. A legtöbb állam az egyház jövedelmének, vagyonának, különösen ingatlan birtokának határait világosan megszabja. Ezen vagyon maximumát az egyház át nem lépheti. Maga a congressus 1862-ki rendeletében kimondotta, hogy egy territoriumon valamely egyház legfölebb 50,000 dollár értékü fekvő vagyont birhat. Az egyes államok ide vonatkozó szabványai igen eltérők; a maximum nagyon önkényesen lőn meghatározva s ugyanazon hely különböző hitfelekezeteire is különbözik. Csak nehány példát akarok idézni. Massachusettsben egy methodista község nagyobb vagyont, mint a mely évi 5000 dollárt jövedelmez, nem birhat. Maineban egy parochia csak 3000, egy quäker-meeting 5000 dollárt jövedelmezhet. Indianában bármely egyes egyház csak 5000 dollár tőkét s 160 acre földet szerezhet. Michiganban minden egyház csak annyi földbirtokot szerezhet, mennyi a templomokhoz, iskolaépületekhez és papi lakásokhoz szükséges; más czélra földbirtokot nem vásárolhat. Delawareban a törvény kimondja, hogy a meghozataláig birt vagyon az egyházaké maradhat, de jövőre csak annyi ingatlant szerezhetnek, mely évi 300 dollárt és annyi ingó értéket, mely évi 600 dollárt jövedelmez. Ha kitünik, hogy valamely egyháznak a maximumnál nagyobb vagyona van, a többlet mindenütt a fiscus tulajdonába megy át.

Az incorporatió alkalmával az állam egyszersmind a vagyon kezelésének módozataira nézve is tesz bizonyos intézkedéseket. A vagyonkezelők minimumát és maximumát törvény állapitja meg; néhol azt is megkivánja, hogy a vagyonkezelők — trusteer — vagy legalább többségök az illető hitfelekezet világi tagjaiból álljon. Másutt az állam közegei bizonyos állandó felügyeletet gyakorolnak az egyházi vagyon felett; egyes

államokban pedig az egyházak minden három évben pontos leltárt kötelesek vagyonukról a törvényhozás elé terjeszteni. Ezen határokon belül és a kivánt feltételek és formalitások megtartásával az egyházak és egyházközségek alakulását, elválását, belső igazgatását és egymáshoz való viszonyát, a jogegyenlőség általános elvének megtartásával a törvény nem szoritja meg s az egyházak a nevezett dolgokban kizárólag az állam közönséges jogára utalvák. Ezek után az amerikaiak s különösen a törvényszékek itéletei joggal tiltakozhatnak azon föltevés ellen, mintha Amerikában az állam az egyházzal szemben olyan állást foglalna el, mint bárminő magánegyesülettel, casinóval vagy részvénytársulattal szemben.

Még inkább kétségtelenné teszi ezt, ha azon előnyöket vagy hátrányokat vizsgáljuk, melyeket egyes államok az egyházaknak nyujtanak. A törvényhozás, mint a vagyonszerzést, ugy a hagyományozási jogot is az egyházak hátrányára szabályozza. New-Yorkban az, ki után nő vagy szülő vagy gyermek marad, csak vagyona felét hagyományozhatja az egyháznak s a végrendelet e pontja általában csak akkor érvényes, ha a rendelkező halála előtt legalább két hóval készült. Más államok a hagyományozást egyházi czélokra még inkább megnehezitik, Virginia törvényei pedig absolute tiltják.

Másrészt az egyházi ingatlan vagyon majdnem mindenütt mentes az állami, megyei és községi adótól. Vermont állam 1863-ban hozott törvénye nemcsak a templomokat és vallásos czélra szolgáló telkeket nyilvánitja adómenteseknek, hanem azt is kimondja, hogy a templomok végrehajtás tárgyául nem szolgálhatnak. Ez utóbbi határozmány a többi államokban nincs elfogadva s a hitelező a templomra épen ugy kieszközölheti az executiót, mint minden más épületre. Némely állam az ingatlan ezen adómentességét a vagyonnak csak azon részére szoritja, mely a legközvetlenebbül vallásos és iskolai czélokra szolgál, Wisconsinban például az adómentes föld és telek minden egyházközségre nézve 3 acre-t tesz. Az ilyen földbirtok még Virginiában is adómentes.

Néhol nemcsak az egyházi vagyon, hanem a lelkészi kar is bizonyos kiváltságokban részesül, — melyek egyszer terhelők, máskor előnyösek. Több államban politikai hivatalt nem viselhetnek, de másrészt a terhelő esküdtszéki, katonai sőt a közmunka kötelezettség alól is fölszabaditvák. Virginiában a lelkészt, midőn lakásáról a templomba megy, elfogni nem sza-

bad. Néha az állam a papságot saját czéljaira is használja, midőn például valami ügyben a közönség minden osztályát megnyugtatni vagy fölvilágositani akarja. Itt azonban kötelezettség a papság részéről fen nem forog. A pap törvény szerint arra sem kényszerithető, hogy az unió elnökéért közimát mondjon. Mint a békebiráknak és más biráknak, minden felekezet papjainak is joguk van esketéseket végezni. Az esketésről kiadott bizonyitványaik törvényszerűen bejegyeztetnek s közoklevél erejével birnak. A papok választása, eltartása vagy elbocsátása az illető községek magánügye; az állam e tekintetben semmi biztositékot vagy formalitás teljesitését nem követeli, hanem megelégszik közönséges büntető hatalmával, mely alól nem von ki senkit se vallásos meggyőződése se egyházi vagy társadalmi állása. Az állam ép oly kevéssé törődik az egyházak szervezetével, alkotmányuk határozataival, az egyes hitközségeknek és papoknak főbb hatóságaikkal való érintkezésével, akár kül- akár belföldön lakjanak is azok.

E viszony, a mint láttuk, lassu történeti fejlődés szüleménye; sőt a fejlődés folyama ugy látszik még ma sincs befejezve s az egyházra vonatkozó törvényhozás egészben véve még sok változást fog szenvedni. Hogy e viszony kifejlődhetett, annak oka azon szerencsés körülményben keresendő, hogy Amerikában az egyházak felszabaditásakor egyetlen egy egyház sem volt, mely vagyonánál fogva uralkodó s a szabad versenyt veszélyeztető állást foglalt volna el. A hol volt ilyen egyház, — mint államegyház, ott nemcsak az állami jellemet vonták meg tőle, hanem ingatlan vagyonát is confiscálták, a mint például a legradicalisabb módon Virginiában történt. Először tehát a tulságos vagyont vették el az egyháztól, s csak azután adták meg neki a teljes önkormányzati szabadságot, s hogy az egyik egyház a másiknak vagy az államnak nyakára ne nőjjön, a későbbi vagyonszerzést is a törvény korlátai közé szoritották. Csak, midőn a vagyoni qualificatió lehető egyöntetüvé lőn, mondották ki a teljes egyenjogusitást és belkormányzati szabadságot. Észak-Amerikában tehát az egyházi szabadság első sorban az egyházi vagyon kérdése volt; egyidejűleg szabályozták mindkettőt s a mit az állam a vagyonban az egyháztól elvont, azt bőkezüen adta vissza az önkormányzati szabadság terén. Hogy e cserével ma minden felekezet meg van elégedve, azt a legjobban bizonyitja Pourcell cincinnati-i érsek azon pár év előtt nyilvánosan tett nyilatkozata, hogy ő

az unió jelen intézményeit jobb szereti, mint az államegyház rendszerét. Európa nincs oly kedvező helyzetben, mint az unió volt, midőn az államegyházakat megszüntette, s az egyház és az állam közötti viszonyt kizárólag a szabadság elveire alapitotta. Minden európai államnak megvan a maga praeponderans egyháza, melyet vagyonától megfosztani ép oly kevéssé szabad, mint vagyonával együtt az állam szorosabb felügyelete alól egyszerűen kibocsátani. Politikai szempontból a fokonkinti, tapintatosan vezérlett felszabaditásra kell itten törekednünk. E czél mielőbbi elérését magok az egyházak is előmozdithatják, ha a vallásos közönyösséget, mely az európai társadalmat jelenleg áthatja, eloszlatni iparkodnak, mert csak a hivek elfogulatlan vallásossága s minél nagyobb részvétele az egyházi életben biztosithatja az államot az ellen, hogy az egyház egyesek visszaéléseire eszközül használtatni nem fog. De bárminő alakot ölt is egykor e viszony, az amerikai államok példája mutatja, hogy az államhatalom mindenkor bizonyos külön korlátok közé kénytelen szoritani az egyház hatalmát. Souverain egyház és souverain állam egy helyen és időben sehol sem létezhetik s az unió államaiban ép oly kevéssé található mint az európai államszervezetben.

Adler Ignácz.

III. NAPOLEON POLITIKÁJA.[1])

A második császárság elbukott oly veszedelmek között hagyva Francziaországot, melyek felülmulják az első császárság kettős bukása következményeit is. Sedan emléke még igen friss, hiszen Watterloo is vita tárgya még. De ha nehéz a Francziaországot ért katasztrófa történetét megirni, talán kevésbbé az földeriteni okait. Forditsuk el hát szemünket a második császárság végbukásától, és nézzük mily hosszu, mily rejtett uton, mily titkos lejtőn haladott Francziaország a romlás felé a nélkül, hogy azt gyanítni látszott volna.

Nagy eseményeknek, a legváratlanabbaknak is, távoli, sokféle okai vannak; a tömeg, nem látva ezeket, csodaként bámul amazokon. Francziaország szerencsétlensége nem kivétel e törvény alól. A végokokat tekintve, messze vissza kellene menni a multba, behatolni a franczia nemzeti jellem legbensőbb redőibe, a franczia politikai, vallásos, és philosophiai nevelésbe, de a másod rendü okoknak is megvan a jelentősége; ezek döntik el a válság napját, melynek órája határozatlan időre elhalasztható lett volna. Ezek egyike a császárság politikája, melyet tisztán látó fők régóta gyanus szemmel kisértek, s megjelöltek a vész órája előtt. E politikát, Francziaország szerencsétlenségei okát vagy alkalmát, óhajtjuk elemezni, a történelmi vizsgálódás szabadságával, felindulás és szemrehányások nélkül, mint a melyeket, legyenek bár a legjogosultabbak, nem tür meg a történelem szelleme.

---

[1]) I. *Rêveries politiques* par Louis Napoleon Bonaparte, 1831. — II. *Idées napoléoniennes* par le même, 1839. — III. Discours, proclamations, lettres de l'empereur Napoléon III.

De mindenek előtt volt-e a második császárságnak politikája? Meg lehet-e találni a kapcsolatot, mely mind ezen ellentétes vállalatokat, a krimi, az olasz, a mexikói háborukat, a lengyel, a dán, a német ügyben történt fellépést az 1870-iki őrült hadjáratig összefüzi? Tizennyolcz év habozásai, s ide oda kapkodásai között, ebben a szétmálló politikában, hol az expedienseknek oly nagy volt szerepe, hol az ellenmondások oly nagy erőlködéssel iparkodtak lényegöket eltakarni, határozott, előre megállapitott irányt, valamit, a mi tervhez hasonlit, keresni, első tekintetre, vakmerő vállalatnak látszik. Pedig még is annak, ki III. Napoleon jellemét tanulmányozza, ifjú korából származó iratait uralkodása kisérleteivel párhuzamba helyzi, nem nehéz e látszólagos zürzavarban néhány uralkodó gondolatot, állandó irányt, melyek politikája alapját képezék, vagy helyettesiték, felfedezni.

III. Napoleon valóban ábrándozó volt; gondolkodó, de egyszersmind regényes szellem, a ki hajlik az utópiához. Ilynemü szellemek sokáig jártatják eszüket egyes eszméken, sokáig foglalkoznak többé-kevésbbé határozott ábrándokkal, vissza-visszatérnek hozzájuk rövidebb, hosszabb kitérések után, a nélkül azonban, hogy e tulajdonnal a következetes észjárás legkevésbbé is együtt járna. Távol ettől, ez ábrándozók czélja többnyire határozatlan, elmosódott. Ábrándjaikban mindig marad ingatagság; mentül tágabb tért ölelnek fel azok, annál kevésbbé határozottak, és III. Napoleon ábrándjai, neve varázsánál s vélt missiójánál fogva sem menekülhettek a határozatlanságtól.

Korán, már mint ifju közrebocsátá politikai elmélkedéseit; mondhatnók egyidejüleg közlé azokat képzelmében történt alakulásukkal. 1831 óta, a Reichstadti herczeg halála előtt, *Politikai Ábrándoknak* nevezte első gondolatait Francziaország kormánya ügyében. Néhány évre rá, 1839-ben, a fiatal trónkövetelő *Napoleoni Eszméiben* leplezte föl bel- és külpolitikai ábrándjait, szóval a császárság elméletét egész teljességében. Összehasonlitva ez ifjukori dolgozatokat a második császárság művei- és beszédeivel, de főleg hajlama- és irányával, köztök meglepő rokonságot találunk. Nem a sorsa által meglepetett szerencsefi, ki a pillanat sugallatára vagy érdeke szerint cselekszik, áll előttünk ez emberben, hanem inkább egy gondolkozó, ki tizenöt éven keresztül benső meggyőződéstől áthatva elmélkedett a bonapartismus jövőjén, s ki midőn hatalomra jut,

felhasználja azt félig megérlelt eszméi, gyógyszerei alkalmazására. Uralma alatt Francziaország egy doctrinaire kezébe kerül, ki különböző kisérleteket tesz elmélete megvalósitására. Belés külpolitikájában egyaránt feltalálhatni bizonyos állhatatosságot, a felfogás, a hajlamok bizonyos egységét, melyeket, más szó hiányában, talán szabad tervnek neveznünk.

Ez a terv, vagy inkább ez a császári ábránd végső gyökereivel elér az első császárság hagyományaiig, s Francziaország s Európa 1815 utáni helyzetéig. Tanulmányozva eme részben a szent-ilonai fogolytól kölcsönzött eszméket, látni fogjuk, hogy ritkán tüzött maga elébe a becsvágy nagyobb pályát, és soha a történelemben politikai conceptio nem ért ily szégyenletes véget.

I.

A rend, a minden áron nyugalom szüksége, mely forradalmak után beáll, volt III. Napoleon szerencséjének ép ugy alapja, mint az elsőé. Mindketten a szenvedéseknek, a megrettent érdekeknek köszönhették felemelkedésüket; a politikai szabadság iránt közönyös nagy tömeg részére a forradalom polgári vivmányait biztositani, ez volt mindkettő feladata. Biztosságot otthonn és kifelé, hogy élni, hogy békében dolgozni vagy élvezni lehessen, a tömeg politikai materialismusa ép ugy mint a felsőbb osztályok megfélemedett skepsise mindkettőjüktől ezt követelte. Bátya és öcs, mindketten tudatában voltak e hivatásuknak: törekedtek annak megfelelni, sőt tovább mentek.

III. Napoleon jelszava: *A császárság a béke.* A tömeg naiv lelkesedése programmot látott benne. A tömeg csak lassan vette észre, hogy a jelszót félre értette s illusiókban ringatta magát. A nemzet mindenek fölött belbékét ohajtott, s a császárság megszerezte neki. A külháborukhoz ellenben könnyen hozzá szokott, sőt büszke volt reájuk. Ámbár iparos, reális irányuvá vált, megmaradt régi katonás szelleme. Valamint az egykori katona, ha polgári állásban él, örömest mutogatja előbbi mestersége szokásait. A restauratió s a juliusi monarchia jónak látták, némely az országra nem veszélyes hadjárat által, e nemzeti hajlamnak tápot adni. Ez volt Algirnak húsz éven keresztül egyedüli haszna. Az őszinte, de méltóság

nélküli mozgalomban, melylyel Franczia-ország a decemberi államcsint fogadta, megvolt e kettős érzés, ez az ellenmondás-teljes kivánság, mely aztán vesztére is vált; sóvárgás külső dicsőségért, benn meg a nyugalom utáni vágy mindenek fölött.

Napoleon tudta ezt. A Napoleon név állitá vissza dynasztiáját. Oly néptől, melyet egy név varázsa igy elbóditott, az ahhoz füződő dicsőség iránt hasonló gyöngeség várható. Békés jellemü Napoleon, bourgeois császár, kit az ország jóléte foglalkodtat egyedül, oly Lajos Fülöpféle autocrata, képtelenség lett volna; mi több, csalódás azokra nézve, a kik megválasztották. A névnek azokra, a kik viselik, uralkodó, gyakran végzetteljes befolyása van; sokszor a hivatás helyét pótolja. III. Napoleon természeténél fogva békés, ábrándozó, épen nem katonásszellemü ember volt. Mindegy, Napoleonnak hitták, császári czimet viselt; Franczia-ország, midőn őt kikiáltotta, oly kormányt adott magának, melyet emlékei nagy becsvágyakra, általok nagy kalandokra és nagy veszélyekre kárhoztattak.

Egész pályafutása alatt e napoleoni nehéz hivatás betöltésén kellett az ujonnan választottnak fáradozni. A jövendő császár már korán, császári hivatásába vetett makacs hittel következő feladatot tüzött maga elébe: hogyan lehet a XIX. század békés és iparos iránya közepett egy második, az elsőhöz méltó, azt folytató császárságot felállítani. Az 1814-ben összeomlott óriási s törékeny épület szolgai utánzásáról nem lehetett szó. Magában az országban a feladat viszonylag könnyü volt. A régi császári rendszer könnyen utánozható, mondhatni másolható volt; mint első Napoleon mondá, csak ágyát kellett ujra megvetni s bele feküdni. Kifelé a dolog egészen másképen állott. A szent szövetség által rendezett Európával szemben uj kiindulási alap s oly politika volt szükséges, mely az első császárságéhoz hasonló is, nem is. III. Napoleon e titkot a népeket átható uj eszmében, — a nemzetiségek felszabaditása- s constituálásában vélte feltalálni. Felszabaditni az elnyomottakat, méltányosan, észszerüen végleg elosztani a nemzeteket, nagyszerü, az első császárság ephemer alkotásait elhomályosító feladat. 1815 után ily látomások egy Bonaparte agyában épen nem voltak esetleges képzelődés, önkényes tervelés szülöttei; a körülmények, a dolgok természete utalt ily czél felé.

Maga a bécsi congressus uj szerepet készitett Franczia-országnak, a forradalomnak, a bonapartismusnak. Franczia-

ország és Napoleon nem voltak 1815-nek egyedüli áldozatai; a szent szövetség a szolgaságba döntött, elégületlenné tett népekben hatalmas pártot is szerzett nekik. Napoleon bukásának fel kellett volna szabadítani a népeket, s az államok helyesebb alakulásával együtt tartós békét szerezni Európának. Nem ugy lett. A győzők, a franczia birodalom romjainak osztályával, uj háboruk, uj forradalmak magvait hintették el. Bécsben nem Franczia ország győzetett le egyedül, a győzelemnek áldozata lett, a hóditás s a legitimitás javára, melyek leggyakrabban ugyis egyet jelentenek, — Európa fele részében a nemzetiség.

Napoleon fogta fel először mily váratlan szövetségeseket szerzett Franczia országnak és a forradalomnak a szent szövetség. Annál inkább átlátta ő ezt, mert nem volt ránézve uj szempont; Európa elleni harczában gyakran használta a nemzetiségi elvet fegyverül Magyar-, Lengyel- és Olaszországban egyaránt. S valóban mit nem vihetett volna keresztül e hatalommal, ha őszinte szövetségesévé valik, a helyett, hogy egyik országban kétes módon kaczérkodik vele, míg a másikban nyiltan meggyalázza. Fogsága tehetetlenségében, sok keserüség közt érezte, mily nagyot, állandót alkothatott volna, ha győzelmeit felhasználja a szárazföldi Európának a nemzeti rokonság s a természet által kijelölt irányban való szervezésére. A szt. ilona-szigeti fogoly, mintegy szégyelve tervei szertelenségét, el akarta hitetni a világgal, hogy a hatalma fénypontján létre jött szörny-alkotások, czélzatai szerint, csak átmeneti intézkedések voltak. Vég nélküli hadviselései, felbonthatlan kötései Európa nemzetiségek szerinti ujjá szervezését, a különböző népek függetlenségét, egyenlő autonomiáját czélozták volna. Elba szigete után az olasz hazafiakat biztosítá erről. Második s végleges bukása után, Szent Ilona szigetéről hirdette a háboruk e félistene, látnoki hangon, a népek szent szövetségét s az örök békét. Az 1815-iki kötések által felháborított Franczia országnak, a világban szétszórva szerepet kereső családjának véghagyományul, mint a boszu fegyverét hagyta, mely majdan a bécsi alkotásokat romba dönti.

Napoleon tanai nem hangzottak el a pusztában. Ki a császárságot visszaállitandó volt, ócsese, prophétája lett a szt. ilona szigeti ábrándoknak. Fölvette őket azon elvek legfőbbjei közé, melyeket családi büszkeségében napoleoni eszméknek nevezett. Mint nagybátyja általok kivánja a dynastia fejének

uralkodását megmagyarázni. Az első császárság e különös magyarázója már előre 1840-ben körvonalozza a másodiknak külpolitikai programmját. Az öcs szerint I. Napoleon Európát a IV. Henriknek tulajdonitott hires tervhez hasonló módon akarta rendezni. Mi természetesebb, hogy a Bourbonok legnagyobbikának a legendák világába tartozó tervét, melyet I. Napoleon is igényelt, a jövendő császár magáévá teszi s megvalósitásáról ábrándozik.

Mi sem oly alkalmas a második császárság magyarázatára, mint az első. I. Napoleon politikájának exegesisében föllelhetni III. Napoleon minden vállalatának csiráját, vagy legalább az eszmét, mely azokat sugallta. Napoleon „feltámasztva Olaszország rég elhalt szép nevét s azt az akkoráig eldarabolva levő tartományoknak visszaadva“,[1]) csak azért csatolja a félsziget néhány államát Franciaországhoz, „hogy kiölje a provincialismus eszméjét, mely a nemzetiség halála“. Nem tünik-e fel ez, mint az 1859-iki mü előhirnöke, mint az olasz egység első felidézője? Midőn a *Napoleoni Eszmék* szerzője a Varsói nagy-herczegséget az ujjá szervezett Lengyelország csirájaként tünteti fel, előérzetét támasztja fel a folytonos és sikertelen kisérleteknek, melyeket a keleti és az 1863-iki háboruban tett, hogy Európát Frigyes és Katalin bünének helyrehozására birja. Midőn Napoleonnak Spanyolország ujjáalkotására, egyedül a fajrokonság érzete által irányzott terveit feltünteti, felismerjük a latin fajok erőszakos regeneratiója iránti illusióit, agyrémeit. Az igy dicsőitett spanyol háború előpostája a mexikóinak. Spanyolországról szólva[2]), husz évvel előbb önmaga mutatja mennyire illik ez a kalandos tengerentuli vállalat, látszólag ugyan teljes ellentétben a nemzetiségi politikával, ugyanazon eszmemenetbe. Midőn eszméi I. Napoleonnak Németországra vonatkozó politikáját érintik, a *Napoleoni Eszmékben* bizonyos határozatlanságot, bizonyos félelmes homályt vehetni észre, melyek mintegy előjelei a második császárság zavarának, határozatlanságának e pontra nézve. Napoleon örököse nem tudja megmondani, mit akart hőse a nagy német államtesttel; nem mond semmit arról, minő helyet jelölt ki annak önmaga ábrándjaiban. Itt megint csak az elsőt utánozhatta a második császárság ellenmondásai-, habozásaiban.

[1]) Idées napoléoniennes, 143. l.

[2]) Idées napol. 149. l.

Az okok, melyek a szent-ilonai foglyot a nemzetiségek apostolává tevék, megnyerték a szabadelvüek, a demokraták, egész Francziaország rokonszenvét ugyanazon ügynek. Közte és a szent szövetség által feláldozott népek között, az 1815-ki kötések gyülölete az erkölcsi érdekközösség bizonyos nemét teremték. A nemzetiség joga, előbb mintsem formuláztatott, a nélkül, hogy elvei megfontolva, következményei gyanitva lettek volna, benne volt hallgatagon Francziaország minden osztályának hitvallásában, melyek a régi rendszerhez tartoztak. Francziaország visszanyerte általa a XVIII. század végén játszott szerepét, midőn a forradalom minden népek felszabaditójaként lépett fel. Nincs nagy irója, ki az elnyomott nemzetek egyike vagy másika, Görög-, Olasz-, Lengyelország, vagy mindannyi iránt egyszerre érdeket ne ébresztett volna. Irodalma, politikai elvei által Francziaország büntársa lett minden nemzeti ügynek. A történelem felötlő jelensége, hogy egy század óta mindannyi, oly gyakran változó kormánya, a nemzeti szellem ez irányának ellen nem állhatva, léte rövid idejét valamely nép teljes vagy részenként való felszabaditásával jelölte meg: XVI. Lajos alatt az északamerikai államok; a forradalom s a császárság alatt Olasz- és Lengyelország; a restaurátió alatt Görögország; a juliusi monarchia alatt Belgiom; a második császárság alatt Olaszország, nem számitva Romániát, mely ámbár porosz herczeg áll élén, Francziaország pártfogásának köszönheti egységét s nyomorúságos függetlenségét. Mindezen vállalatok, az amerikai háborútól kezdve, melybe a franczia nemesség a forradalmi szellemnek saját honában való terjesztése koczkáztatásával rohant, egész az 1859-ik hadjáratig, midőn a császársággal szemben annyira ellenséges érzelmű párisi külvárosok, lelkes éljenekkel kisérik ki az Olaszország felszabaditására elutazó császárt, — a nemzet által benső, néha az illusióig naiv lelkesedéssel, az önzetlenség oly őszinteségével üdvözöltettek, minőt semmiféle nép nem tanusitott.

Ilyen volt Francziaország midőn az ifju Napoleon Lajos számüzetésében attól távol élt. Szemben ily nagylelkü áramlattal meggyőződött, a mint harmincz évvel később Magenta felé indulva, nyilvánitotta is, hogy e felszabaditási politika Francziaországra nézve „nemzeti és hagyományos“[1]). Az

[1]) 1859. maj. 3. proclamatio.

egész ország a szent-ilonai fogoly ábrándjaiban látszott élni. Olasz- s Lengyelország mintegy jelszavai voltak a franczia hazafiaknak, kik fenyegetőleg dobták azokat oda a kormányoknak. A juliusi monarchia utolsó képviselőházában mondott beszédek bátoritásul szolgáltak az olasz nemzeti mozgalomra. A legnagyobb szónokok a franczia szószék magaslatáról izgatták az olaszokat, felhiván őket Ausztria elleni egyesülésre, Franczia-ország pártfogásával, ha nem is épen segélyével kecsegtetve őket.[1])

A franczia szabadelvűség e magatartása döntőleg folyt be Napoleon öcscsére. Oly korban volt, midőn az eszmék és hajlamok végleg megállapodnak. Számkivetéséből vagy fogságából követte a közvélemény nyilvánulását, a köztársasági párthoz s a baloldalhoz, mint természetes szövetségeihez csatlakozva. Az 1830. és 48-iki ellenzék befolyása III. Napoleon szellemére nem lön eddigelé kellőleg méltatva. Ezen kor ellenzékében vélte fiatal becsvágya Franczia-ország ohajait, szükségeit felfedezni, melyeket azonban az ellenzék, mint minden ellenzék, csak egy oldalról tárt fel. Mint rendesen a közönség nyugtalan része, azzal foglalkozott, a mi főleg hiányzani látszott, — a befolyással kifelé, s a belintézményeknek demokratikus irányban kiszélesbitésével. Gondosan tanulmányozva a Lajos Fülöp elleni panaszokat, s azt a mi bukását előidézheté, ugy találta, hogy ez kifelé félénk politikájában, befelé a bourgeoisie kizárólagos uralmában rejlik. Azt képzelte, hogy a juliusi monarchia főhibája az, hogy a nemzeti érzületet nem birja kellőleg kielégiteni. Hami fogságából Lajos Fülöp politikáját a Stuartokéhoz hasonlitotta s megjósolta annak hasonló bukását. Ez eszme végzetteljes befolyásu volt rá. Elhatározta Lajos Fülöp ellen-lábasa lenni, s mitől sem őrizkedni inkább, mint attól, hogy a nemzeti érzület elébe akadályokat gördíteni látszassék.

A politikai conceptiokat az embereknek a származás, a nevelés, de a jellem is sugalja: fejedelmeknél legtöbbnyire a hagyományok szülik azokat. III. Napoleon politikája lényegében családi jellegü volt. A napoleonidák olasz származásuak lévén, félig olaszok, félig cosmopoliták, neveltetésük, származásuk által a nemzetiségi politikára voltak praedestinálva. Számüzetésök alatti bujdosások közepett 1830-tól 1848-ig

[1]) Lásd az 1848. januári és februári képviselőházi üléseket.

tanui voltak a népek szenvedéseinek vagy aspiratióinak, kiknél menhelyet találtak; osztoztak azokban, sőt több izben megkisérték sorsukat azokhoz kötni. Murat 1815 óta összeköttetésbe lépett az északi olasz hazafiakkal, s megkisérté Nápolylyal azon szerepet játszatni, mely Piemontnak oly jól sikerült. A restauratio vége felé Hortense királynénak két férfi kort alig ért fia Görögországba szándékozott átmenni, hogy részt vegyen a függetlenségi harczban, vagy az uj latin ligáról álmadozva, a Spanyolország küzdelmeiben való részvételt tervelte. 1831-ben az olasz hazafiak óhajára a romagnai felkelésben vesznek részt, Ausztria s a pápa ellen. Lucian és Jeromos fiai hasonló eszmeirányban haladtak, mint unokatestvéreik. 1849-ben a caninoi herczeg elnököl a római köztársaság megalakulásánál s Napoleon herczeg mindig a leghatározottabb párthive, a legszenvedélyesebb védője ama nemzetiségi politikának, melyet 1815-ben családja magáévá tőn.

A Napoleonidáknak ez úgy szólva velök született eszméitől nem idegenkedtek tanácsosaik is. Már Lajos Fülöp kormánya kezdetén, a második császárságnak győzelme előtt, igen ritka hivei között megtalálhatni azokat; a leghivebb, a lelkes tanitvány a csüggetegség napjaiban a mester hitét folyvást támogatja. Fialin, a későbbi Persigny, az imperiálismusra térésének első lelkesedésében, még mielőtt viszonyba lépett volna a jövő császárral, a napoleoni eszmékhez, melyek akkor megirva még nem voltak, hasonló felfogásmódnak adott kifejezést, még mystikusabb modorban[1]).

A császárság ellenei hasonló irány felé terelték a leendő császárt. 1848-ban, a commune egyik jövendő feje, azt irja neki, hogy a nép mint a forradalom kezdeményezőjének adta hat milliónyi szavazatát; hogy felkarolja a népek ügyét, hogy visszakövetelje Olasz-, Magyar-, Lengyelország szabadságát.[2]) Az elnök nem felelhetett a demagogok izgatásaira vagy szemrehányásaira: hatalmát nem érzé még biztositottnak, de a tanitás nem volt elveszve rá nézve. A forradalmárok magok oktatták, mint kell a külföldön forradalmat előidézni. Mindenekelőtt azonban, valamint az első consul, az országban akarta

[1]) Lásd *L'Occident français*, a Bonapartismus visszaállitására Fialin által alapitott folyóirat, első és egyetlen száma. Páris 1834.

[2]) Pyat Felix Napoleon Lajoshoz.

a forradalmat elnyomni, a souverain hatalmat elkobozva maga részére. E végből leplezni kellett törekvéseit; a rend, a nyugalom szüksége által jutva hatalomhoz, ugy kellett magát viselni, mint a ki a közcsend biztositása által van kizárólag elfoglalva. Hogy az 1848-ban szerencsétlen kimenetelü forradalmat a vén Európa ellen uj eszközökkel megkezdhesse, meg kellett hajolnia a mindenütt győzedelmes reactio előtt. Az olasz egység érdekében teendő interventió helyett, az előbbi romagnai összeesküvő hadat indit a római köztársaság ellen, a pápa világi hatalma javára, mely ellen egykor önmaga küzdött. A római hadjárat a reactio szenvedélyeinek, a conservativek előitéleteinek, az egyházi követelményeknek nyujtott zálog volt. E végzetszerü occupatio által, mely husz éven keresztül oly sulyosan nehezedett politikájára, s kijátszta számitásait, lehetlenitve az olasz szövetséget, Napoleon Lajos az egyházzal, a clerikálisokkal, a félénk conservativekkel lépett szövetségre, mely császárságába került; általa ép úgy megnyugtatta, s megcsalta Európát, mint Franciaországot. Mindazáltal ifjukori rokonszenveihez nem lőn hűtlen. 1849-ben, a római expeditio ideje alatt, ki-kivillantak azok, catholikus pártfogói nagy botrányára, Ney Edgarhoz intézett hires levelében. Ezóta, ki tudná eszélyességből-e, határozatlanságból-e, oly jól tudott szinlelni, hogy midőn tiz évvel később az olasz harctérre indult, Franciaország és Európa a legnagyobb meglepetéssel nézték a háborut, melyet az egykori romagnai felkelőtől épen várni kellett volna. Nem valószinü, hogy Napoleon a trónra jutva, elfeledte volna az olaszoknak tett igéreteit s Orsini bombáinak kellett volna őt arra emlékeztetni. A párisi congressus óta a franczia meghatalmazott, Walewski váratlanul bevezette az olasz kérdést Európa képviselőinek gyülekezetébe, s e gyülekezet utolsó ülései, melynek a béke biztositása volt feladatul tüzve, gyanitni engedék, mely oldalról és mily érdekben hajlandó a császári kormány fegyvereit irányzani. A keleti háboru, bár látszólag ellenkezik Napoleon Európa ujjászervezését czélzó politikájával, annak szükségszerü bevezetése volt. Bármit akart nyugaton kezdeni, szét kellett előbb szaggatni a három északi udvar egyetértését, melyet az 1848-iki forradalom összefüzött s a kelet volt az egyedüli tér, hol érdekeiket könnyen ellentétbe lehetett hozni egymással s Angliáéival, nem számitva, hogy az Oroszország elleni háború szép kilátásokat nyujtott Lengyelországot illetőleg.

II.

Az uj császár tervei nem voltak teljesen utopiák. Európát ujjáalkotni nem pusztán igazságszeretetből akarta, mint philosoph s a népek apostola, hanem mint számító politikus Francziaország, s az ujra feléledt császárság érdekében. Napoleon valamint az 1830-i szabadelvüek a nemzetiségek felszabaditásától Francziaország hatalmának ujjászületését várták.

Európa öt nagy hatalmassága közől, ugy látszott, Francziaországnak nem kellett félni az uj elvtől. Tartományainak egyike sem törekedett politikai függetlenség- vagy külön nemzeti létre: mind büszke s boldog volt, hogy franczia lehet, de legfőkép a német nyelvüek vagy fajuak. A három nagy katonai monarchia, Oroszország, Ausztria és Poroszország, Lengyelország felosztása által egyesitve, csak erőhatalommal birták lenyügözve tartani annak foszlányait. Mind a három területét csorbitotta volna Lengyelország felkelése, mely Francziaországnak szükségképi szövetségese leendett. Ausztriának vissza kellett volna vonulni Olaszországból, hogy uj erőt meritsen Magyarországon s birodalma többi nemzetiségeiben. Nagy-Brittania, ha Irlandot nem akarta végleg elveszteni, némi függetlenséget leendett kénytelen neki engedni, s a joniai szigetekben, Maltában, Gibraltárban oly birtokai voltak, melyeket az uj elvnél fogva vagy önmagoknak, vagy természetes hazájoknak kellett volna visszaadni. A nagy hatalmak közől tehát Francziaországot egyedül hagyta volna érintetlenül egységében a nemzetiségek emancipatiója, s viszonylagos nagysága növekedett volna az által, a mit a többiek veszitettek. Akkoriban nem is sejtették a francziák, hogy a nemzetiségi eszméből az egységé fejlődik ki, s hogy ezáltal, a szomszédságban nem kevésbbé nagy és tömörült államok képződhetnek. De hogy is sejtették volna, mikor az 1848-i olasz és német egységi mozgalmak nem birták őket erről meggyőzni, a mint hogy tényleges létrejöttük után is, e két állam egységében oly sokan kétkedtek, s azt oly kihivó hegykeséggel tekintették.

Ha a nemzeti mozgalom Francziaország szomszédait bensőbb egyesülésre vezette, magának Francziaországnak a nagyobbodásra nyujtott alkalmat. Az egység, a függetlenség bel- és külharczok nélkül nem vala elérhető. Hogy egyiket vagy másikat meg lehessen szerezni, az elnyomott, eldarabolt népek-

nek Francziaország segélye- vagy elnézésére volt szüksége. S a szomszédos népek nem éreznék- e magokat szerencséseknek, hogy Francziaországnak visszaadhatják ama területek egyikét, melyet tőle a szent szövetség elrabolt? E látszólag igen egyszerű terv épen nem volt uj. Segiteni egy olasz vagy német államot, hogy az Alpokon vagy a Rajnán túl terjeszkedjék, s cserébe Francziaországnak az innen levő területek egyikét átengedje, a franczia kormányokat már sokszor foglalkodtatá. A régi monarchia, I. Napoleon többször megkisérték e politikát, de a restauratió s a juliusi kormány sem voltak attól teljesen idegenek. Napoleon e régi politikát az uj nemzetiségi elvvel hozta kapcsolatba. Azt hivé, ez által könnyebben s a legitimitás szinével lehet végrehajtani. Elfeledte, hogy a szomszéd népek nemzeti mozgalma, a helyett, hogy Francziaország növekvését előmozditaná, azt inkább akadályozhatja vagy másképen el nem türi, mint ha az uj olasz és német államoknak a Francziaországénál aránytalanul nagyobb szerzeményeket biztosit.

Napoleon Lajosnak, folyvást a császári eszmével elfoglalva, idejében meg kellett állapodni e conceptiónál, mely Európa uj rendszerét összhangba látszott hozni egy második császárság igényelte nagysággal. A Cavourral és Bismarkkal megvitatott combinátiók rég forrtak agyában, már a plombiéresi és biarritzi találkozások előtt. Alapját képezték külpolitikájának, czélját minden cselszövényeinek; okai voltak gyors elhatározásainak ép ugy mint hosszas habozásainak. Kegyelte azokat, mig a siker némi esélyét engedék remélni, s hogy hütelen legyen hozzájok, ha egyátalán valaha lemondott róluk, ama keserü csalódások kellettek, melyeket Poroszország készitett neki.

A territoriális cserének vagy compensatiónak a nemzetiség elvéhez kapcsolt politikája, hogy szabályoztassék ez uj joggal szemben, melyből leszármaztatták: eszközt, módot igényelt. III. Napoleon a suffrage universelt alkalmazta. A császári elmélet szerint a népszavazásnak kellett szentesiteni a hatalmak territorialis viszonyaiban létrejött változásokat. Ez volt az uj legitimitás, melyen államok-, dynastiáknak egyaránt nyugodni kellett. A nemzetközi jogban már-már meghonosult uj franczia közjog elve, a nép souverenitása önmaga fölött, kifejezve az összeség szavazata által. Francziaország, a mióta gyakorolja, elég szomorúan tapasztalta a suffrage universel tudatlanságát,

öntelt ségét, makacskodásait ugy mint szolgálatkészségét, mintsem tökéletes és csalhatlan eszköznek tekintse. Mi is a plebiscit, az általános szavazás e leghiányosb formája, mely törvényt alkot információ s vitatkozás nélkül? Mindazáltal, ha ily eljárás valahol, a haza elhatározásánál van helyén. A nemzetiséget illetőleg a tudatlanok ép oly biztosak, mint a legtanultabbak. A népek nem csalódnak, midőn magukat németnek vagy franczián mondják. Hazát mint hitet vall az ember, nem választ. Poroszország ép oly hiába hivatkozott volna Elsass szavazatára, mint Francziaország Kölnére.

A nemzetiség elvét egyszer elfogadva, a vitás esetekben gyakorlati eszközre van szükség az eldöntésre nézve, és mivel a nemzetiség a lelkiismeretben honol, nincs más, mint vagy közvetlen vagy képviselet általi szavazás. A kik egyik államtól elvétetnek, hogy a másikhoz csatoltassanak, nekik és senki másnak kell elhatározni, mely nemzethez akarnak tartozni. Azt követelni, mint a németek, hogy a nemzetiség az ethnologia, a nyelv- és régiségtan tekintetei által döntessék el, a népek tudtán kivül, sőt annak ellenére, annyi mint erőszakot gyakorolni, a hogy ezt Poroszország Schleswigben és Elsassban gyakorlá is.

III. Napoleon a népszavazáshoz térvén vissza a nemzetiség megállapitásánál, ettől kellett a területi igények megoldását kivánnia. S csakugyan az uralkodása alatti összes háboruk után arra törekedett, hogy a népszavazástól megnyerje az államok uj felosztásának szentesitését. A krimi háboru után Romániában alkalmazta Moldva s Oláhország egyesitésére; az olasz háboru után Savoya és Nizzára, valamint az olasz államokban Piemonttal való egyesülésökre nézve. Ily tervvel lépett fel a schleswigi ügyben, s Velenczének Olaszországhoz csatoltatása előtt a népszavazást alkalmazta.

A népszavazás Napoleonnak panacea volt, melyet minden bajban alkalmazhatni. Tán nem is kell érintenünk, mily sok tulzás volt az utolsó császár e cultusában azon hatalmi eszköz iránt, mely neki oly jó szolgálatokat tett. Vannak államok, még a nemzetiséget illetőleg is, minők Ausztria és Törökország, hol a népek oly vegyesen, oly keverve élnek, miszerint sorsuk eldöntését nehéz lenne egyszerüen a többség szavazatára bizni. Másrészt nem lehet elfogadni, hogy muló szeszély vagy a pártszellem számitása elég legyen egy homogen nemzettől annak egy lényeges részét elszakitani.

A népszavazás alkalmazása nemzetközi kérdések rendezésénél, a császári politikát rendszeres elmékre nézve felette csábitóvá tevé. A nemzetiségi elv a külföldön olynemü szerepet jelölt ki számára, mint a melyhez otthon a körülmények által jutott. Künn mint benn, a napoleoni eszme a hami fogoly becsvágyó kifejezése szerint, összefoglalható volt e két, irataiban annyit emlegetett s uralma által oly végzetszerűen megczáfolt szóban: *ujjáalkotás* és *kiengesztelés* a franczia forradalom elveinek alapján. A bonapartismus ekként egy általános synthesisben, egyetemes formulában végződött, mely azonos Franczia országra és Európára egyaránt: a népek ujjá szervezése a nemzeti akarat alapján, ugyanazon eszköz, a népszavazás segélyével; egyaránt alkalmazva a nemzetiség megjelölésére a fejedelem vagy kormány választására; a népek kibékítése egymás között, benn pedig a társadalmi osztályok összeegyeztetése, mindnyájok érdekeinek és jogainak egyenlő kielégítésével egy minden verseny fölé emelt, magával teljesen szabad s Franczországban valóban uralkodó hatalom által. A caesarismus soha sem tüzött maga elé nagyobb, magasabb feladatot, soha sem hizelgett magának annyi tisztelettel, bámulattal, melyeket művei nagysága, jótéteményei által a lelkekben ébreszt.

A nemzetiségi politika kiegyenlité a Franczia ország által az első mint a második császárságnak adott ellenmondó megbizás két czélját: a békét s a dicsőséget, a belnyugalmat s a külbefolyást. A háborunak a békét kellett megalapitani, a császári csapatoknak a világ nyugalmát meghódítani. Ez által fellépésekor hangoztatott jelszava, a császárság a béke, igaz lett magasabb értelemben. Nem bizonytalan, kisérleti fegyveres béke volt, a háboru minden csiráját magában hordva, annak árán megvásárolva; ez a IV. Henrik álmodta béke volt, feltétlen, végleges, általános, ilyet igértek a *Napoleoni eszmék* Franczia országnak, Európának. [1]) Ezen nemzetiségi politika biztositá a császárságnak a demokraták s a conservativek szavazatát, mely egyformán lön jutalmazva, s e kettős kielégités által a deczemberi dynastia consolidálódott. A demokraták örülhettek a forradalom győzelmén, a nemzetiségi elv felülkerekedésén a legitimitás fölött; a conservativek szeren-

[1]) *Oeuvres de Napoléon III.* Mélanges. La paix. k. II., l. 42.

csét kivánhatták magoknak a forradalmi népek pacificátiójáért, mint a kik között nemzetiségi vágyak kielégitése által a rend helyreállittatott. Ekként a napoleoni eszme hü maradt kezdetleges hivatásához; megoldá az összes franczia kormányok nagy problemáját, lecsendesité a forradalmat a forradalom elveinek győzelme által.

IV. Henrik tervének megvalósitása a nemzetiségi elv segélyével s Francziaország hatalmának nagyobbodására, ez ábrándot táplálta Napoleon képzelme. Szt. Ilona szigetén, az örökbéke, a történet összes nagy szellemeinek e visiója, ragadta magával az embert, ki annyira imádta a csaták játékát. A nemzetiség elvével a régi álom nem látszott többé üres agyrémnek. Ez eszme, Napoleon véghagyománya Európa s családja részére, könnyen megfogamzott öcscse ábrándos s utópiákra hajló lelkében, s megtestesült, vele épen nem összhangzó emlékekhez és becsvágyukhoz csatlakozva, a Bonaparték nagyságát humanitarius elméletekkel összefüző tervek alakjában. Hajlamaik s szükségeik szerint csoportositott népek, ellátva democraticus s egyszersmind állandó intézményekkel, teljes örömmel versenyezve a világ átalakitására hivatott industrialis polgárosodás munkáiban; a különböző nemzetiségeiben szabad Európa, a szövetséges köztársaság egy faját képezve, melynek központját Francziaország, összekötő kapcsát a szabad kereskedés képezi; világtárlatok a különböző népek találkozására; európai congressusok, hol az egyidejü lefegyverzések után a kormányok békében intézik el ügyeiket; a mesés szépségüvé vált Páris, a császári város, Európa közös fővárosává, a gazdagság, az értelem metropolisává téve, hol a napoleoni sas szárnyai alatt a világ meglelné, a mit a tudomány felfedezett, a mit a művészet vakitót, kedvest, a polgárosodás fényben, finomságban kiválót nyujt! Ilyen volt becsvágyó képzelgésében a császári ábránd, az ujkori industrialismushoz alkalmazott caesari eszmény. Polgárosodásunk minden szüksége, aspiratiója megtalálta benne helyét, kijelölt idejét, maga a szabadság is, melyet a második császár ugy mint az első, akkor akart a szinre felléptetni, midőn már csak tapsolni kell vala. [1])

---

[1]) *Idées napoléoniennes.* 9, 41, 42, 162 l. stb.

E st. simoni visionak csak egy vonása sincs, melynek nyomát fel ne lehetne találni abban, a mit a második császárság tett vagy megkisértett, sikereiben vagy felsüléseiben. Mámoros álom! kiáltott fel az ifju Napoleon Lajos a szt. ilonai jelenések előtt;[1]) csakugyan mámoros és végzetszerü álom arra nézve kit, ámbár elbájolt, képessé nem tett, hogy megtestesitse, kiben hiányzott az erő, hogy akár felhagyjon vele, akár kitartással törekedjék utána. Hogyan végződhetett e nagyszerü álom a sedani megaláztatással, a nyomorú september negyedikével? E félig keresztül vitt terv hogyan vonta maga után a franczia nemzetiség eldarabolását, melynek épen nagyobbodást kellett volna biztositania? Mi volt az oka, hogy Európa ujra alkotását, melyet a francziák a népek jogai nevében kezdeményeztek, a poroszok épen azon elv elnyomásával végezték be, mely azt előidézte s egyszersmind irányozni volt hivatva?

III.

A fényes ábrándok, melyek a fiatal számüzött képzelmét elvakitották, a souverainnél bizonyos ködös határzatlanság jellemét vették fel és tartották meg mind végig. Egyetlen pont, a franczia császárság nagyobbodása, Európának a nemzetiség alapján czélzott ujjáalakitása, volt szabatosan megállapitva. A többi, a fontosabb rész, az eszközök, a végrehajtás kérdése mind bizonytalan. A császár az apathia bizonyos nemével, a körülményekre hagyta, hogy ábrándjainak alakot adjanak, és számukra uj pályát nyissanak. Ha tudta az irányt, alig tudta az utat, melyet választania kellett, alig a határt, a meddig haladnia lehetett. Nagy, a legnagyobb hiba volt ez, már egy magában elegendő, hogy a napoleoni eszmét compromittálja. Habozás, tapogatódzás volt a szükségképi következmény, a népek, a fejedelmek tévutra vezetésének czélzatával, kiket pedig nyilt, világos terv, határozott czélra való hajthatlan törekvés megnyugtatott, lelkesitett volna. Az országban ugy mint külföldön a szándékok, a czélok, a tettek e kapcsolat nélküli voltának népszerütlenné kellett tenni oly politikát, melyben ép az hiányzott, a mi leglényegesebb volt: a következetes egymás után.

[1]) *Idées napoléoniennes* 162. l.

Határozott, világos czélok, erélyes kivitel annál elkerülhetlenebbek voltak a második császárságra nézve, mivel politikájának alapgondolata félelmes ellenmondás csiráját rejtette magában. Európa ujjáalakitásának — a napoleoni eszmék szerint — két főfeltétele, Francziaország nagyobbodása, s a nemzetiségek szervezése, nem voltak összeegyeztethetlenek, sőt egymást segithették, de csak egy bizonyos határig, egy adott pontig, melyen tul végzetszerüleg be kellett következni az összeütközésnek. Hol volt e határ? E feladat várta a császártól megfejtését. Ha a nemzetiségi mozgalom a helyett, hogy terjeszkedését ép ugy elősegiti a Rajna, mint az Alpok felé, csak jelentéktelen szerzeményekkel gazdagitja: megelégedhetett-e ezzel a második császárság? De volt még egy fontosabb körülmény. Ha a szomszédos népek, Francziaországnak csak sovány kárpótlásokat engedve, az övéhez hasonló tömött csoportokban, vagy épen területök, lakosaik száma által az övénél nagyobb nemzettestekben egyesülnek, lehet-e ezt türni? Nem rejlik-e ebben Francziaországra nézve, valódi nagyobbodás helyett, viszonylagos gyengülés? A főkérdésekre, a cselekvés megkezdése előtt, végleges, határozott válasz lett volna szükséges, mely elejét véve minden félreértésnek, elháritotta volna a keserüségeket, az ellenmondás veszélyeit.

Mindenekelőtt nem ismerte-e félre Napoleon örököse azon növekvés jelentőségét, melyet a nagysága szövetségeséül választott elv Francziaországnak engedett? A nemzetiségi jog, ha egyszer elfogadtatott, kötelezte Francziaországot, valamint a többi népeket, hogy lemondjanak minden mesterséges, vagy kényszerü nagyobbodásról? Ez uj elv alkalmazása, nemhogy Francziaországnak, vagy akármely más nemzetnek, kiválóbb fölényt biztositana, inkább a demokratikus egyenlőség egy nemét vonta maga után szükségeskép. A nemzetiségi elvvel vége van a *grande nationnak, a nation soleilnek*, melyről a *Napoleoni eszmék* szerzője néha álmodozik. Magából ez elvből, melynek profétájává lesz, nem bir egyszerü, határozott elméletet alkotni. Mint a közönséges ember, mellékes, alárendelt gondolatokkal téveszti össze, melyek azt minden létezhető ambitiok javára meghamisithatják, igy majd a természetes határok, majd meg a nagy tömörülések elméletével.

A császári eszmék e határzatlansága megvan mindenütt, elméletben ép ugy, mint a végrehajtás eszközeire nézve. E különböző, többé-kevésbbé békés hóditási ürügyek, szabad me-

zőt hagytak a becsvágynak, a szerencsének; de mennél inkább körvonalozatlan volt a czél, annál kevesebb esélye volt hogy eléressék. Hogy hasznára fordítsa a válságot, melybe a nemzetiségi mozgalom Olasz- s Németországot döntendő volt, Franczíaországnak világosan meg kell vala határozni, a mit szomszédaitól méltányosan követelhetett, hogy a pillanat elérkeztével kellő határozottsággal képes legyen azt magának megadatni. Ezzel ellenkezőleg III. Napoleon távoli kilátások ködébe veszve, a könnyebb szerzeményeket vagy igen hitványoknak vagy nagyon drágáknak, a többieket pedig vagy szerfölött merészeknek, vagy kellőleg meg nem éretteknek találva, elszalasztotta az alkalmakat, s elhanyagolta a létesíthető combinátiokat agyrémmel határos remények kedvéért. A végzetszerü irány, félig leplezve az első években, az utolsó tiz év alatt mindinkább láthatóvá lőn. A határozatlanság volt jellemének uralkodó vonása, kül- mint belpolitikájának rendes bélyege. III. Napoleon kedvét látszott találni abban, hogy egy utját sem zárja el. Szerette elhatározását a végső perczig függőben tartani, s az érveket soká mérlegelve, megtörtént rajta, mint az esélyek számításába belefáradt játékoson, hogy gyorsan s váratlan választott, elannyira, hogy az izgatott habozással teljes politika ugrásaiban vajmi nehéz előre megfontolt határozatok nyomait találni. Majd gyors elhatározással, önmaga iránt táplált bizalmatlanságában, mintha minden ujabb határozatlanság utját el akarná vágni, majd ellenkezőleg, előre látó előzékenységgel jövő habozásai iránt, czélzatosan látszik visszavonulása lehetőségét egyengetni.

E folytonos habozás, melyre rögtöni elhatározások következtek, sokáig ügyes szinlésnek tartatott. A czélok határozatlansága tudós titkolódzás, a habozás hallgatagsága mély behatolás szinében tünt fel. A hideg, hallgatag természetü császár kételyeit a fontolgató külső leplébe burkolta. Azon emberek közül való volt, kik hibáikat, melyeket megjavitani nem birnak, hasznukra fordítják; ugy látszik eszközt csinált belőle, melylyel Franczíaországot, Európát feszültségben tartotta, nyugtalanitva tervei által, melyeket kitalálni nem birtak. Végre a világ belefáradt a nagy tervek megvalósulásának várásába. A tapogatódzások szerfölött gyakoriakká, az ellenmondások feltünőbbekké váltak, hogysem a szemeket, melyek nem jószántukból csukódtak le, fel ne nyissák. Az utolsó években egy ember, ki a császárság utolsó előtti kormánya elnökévé lett, a

rendszeres ingadozás e politikáját a határozatlanság makacskodásának nevezte.[1]) Ha e homályban valamit megkülönböztetni lehetett, az egy kritikus kifejezése szerint, ki a senatusban ült, terv helyett aspirátio, czél helyett inkább czélozgatás, akarat helyett velleitás[2]) volt.

Napoleon némely jó tulajdonságai gyakori helytelen felhasználás által nevelték főhibáját s még több veszély, még több tévedés okaivá lettek.

Természeténél fogva mérsékelt szellemü volt, ki legalább egy időre beéri félsikerrel s a szerencsétől nem kiván mindent egyszerre. E tulajdonságánál fogva hajlandó volt féluton megállani, megelégedett ideiglenes elrendezésekkel, melyekben meg voltak a megoldás minden kellemetlenségei annak előnyei nélkül. Türelemhez szokva, s az időre, melynek annyit köszönhetett, számitva, mások türelmetlenségét, épen midőn fékezni akará, felizgatta. Nagyon könnyen belenyugodott ideiglenes állapotokba s örömest a sorsra, a jövőre bizta azon kérdések megoldását, melyek eldöntésétől félt. Saját vállalatait sem merte a végkövetkezményekig keresztül vinni. Mindenütt, Olasz-, Németországban, a keleten felveté a kérdéseket a nélkül, hogy megoldta volna, megelégedett kétes tartosságu foltozgatással, mint a Mincio-, a Majna-vonallal, a pápa világi hatalmának Szt.-Péter patrimoniumára szoritásával. Félt a gyökeres, a nagyon gyors megoldásoktól és átmenetet óhajtva a multból, melyet lerontani segitett, a jövőre, melytől idegenkedett, csak hosszabbá tevé, a nélkül hogy csillapitotta volna, a változás kellemetlenségét. Bizonyos engesztelő, egyeztető szellem lakott benne, gyakran szinlelő, gyakran igaz: szerette a versenyző ügyek s ügyfelek közt az arbiter pártatlanságu biró szerepét játszani, mint egy isten, ki a halandók viszálkodásait kiegyenliti. S mi volt következése? Hogy hiába pazarolta fáradságát kiegyeztethetlen ügyek kiegyeztetésére, mint az olasz egység s a pápák világi hatalmáéra s hogy a feleket egyenlőn kielégiteni óhajtván, egyformán elidegenité mindakettőt. A közvélemény nagyon elfoglalta s nagyon mutatta, hogy törődik vele. Megadta neki a befolyást, melyet a kamaráktól megtagadott; de ez irányban egy uj veszély rejlett. Majd azt köve-

[1]) E. Ollivier beszéde a törvényhozási test 1867. deczember 9. ülésében.

[2]) Sainte-Beuve. *Nouvelles causeries du Lundi* XIII. köt.

telte, hogy követi, majd, hogy vezeti a közvéleményt; ha ott hagyta azon az uton, melyet előtte megnyitott, visszarettent; izgalmas napokban nem volt ereje, hogy hevének ellentálljon. A közvélemény különböző nyilvánulásának engedve, minden árnyalatának kielégitését tette lehetetlen feladatává. Meghallgatott minden pártot; a clericalisokkal egy időben a demokratákat; Rouher-val s a *status quo* embereivel egyszerre Olliviert s az alkotmányos haladás bajnokait, a béke barátait s a háboru pártolóit. Bátoritva ezeket, iparkodott, hogy minden reményét el ne vegye amazoknak.

III. Napoleon szövevényes jellemének egy másik vonása, miután nagyságának szolgált, egyszersmind befolyhatott bukására is. Saint-Pierre abbé, Fourier, Saint-Simon által sugalt utopicus hajlamain kivül, volt e különös emberben bizonyos személyes mystikus vonás, vallásos hit saját és faja hivatásába. E dynastikus babonásságot egyszerre két oldalról is magába szivta szelleme. I. Napoleon hagyományaiban ép ugy megvolt az, mint Hortense királyné vérében, ki anyjától Jozephinetől a creolok hiszékenységét örökölte. Napoleon Lajos ifjuságától kezdve, némely emberek, némely családok gondviselésszerü missiójáról alkotott magának meggyőződést, az isteni jog egy uj nemét, a lángeszü férfiak és családjok számára.

Előtte a nagy emberek politikai messiások, társadalmi kezdeményezők, kiknek elhaltával a nemzetek nem találhatnak jobb vezéreket másutt, mint a nagy látnok hagyományait őrző családja körében. E felfogás, mely a történetet teljesen meghamisitja, benne főrugóként az egyéni elemet tüntetve fel, melynek pedig csak másod rendű szerepe van, alapjában nem más mint a köznép történet-bölcselete, mely a társadalmak gyermekéveiben a hősök cultusát sugalta, családaik királyságát szentesité. E rendszert, melyet 1839-ben a straszburgi fiatal összeesküvő *Napoleoni eszméiben* megjelölt, huszonöt évvel később a császár hirdeté a trón magaslatáról, *Caesar élete* előszavában sybillai ünnepélyességgel, bátoritva tizenöt évi nem remélt siker által. Fajába, s császári missiójába vetett e hit volt Napoleon Lajos ifjuságának főtámasza a számkivetés vagy a börtön óráiban. Hatalma napjaiban, midőn a sors igazolni látszott, kisértővé vált az ránézve, s miként a szerencsés játékost, a hallatlan szerencséhez jutott embert, vakmerő vállalatokba sodorta. S e babonás hitének veszélye ép akkor következett

be, midőn a politikája alapját képező eszmék egymással összeütköztek.

Mily nagy volt III. Napoleon zavara, midőn látta, hogy Németország reconstructiójára alapitott számitásai nem végződtek a második császárság nagyobbodásával. Be lehetett-e érni a középszerű kárpótlással, melyet az uj hatalom igérni látszott? Lehetett-e lemondani mindazon, oly rég ápolt combinátiókról, s porosz Németország ellen indulni, mielőtt művét befejezte, avagy ujra megegyezni vele s példája szerint kikerekiteni Francziaország területét a kisebb, közbenső népek rovására, melyeknek Francziaországhoz csatolását meg lehetett kisérteni? A választás nehéz volt. Bármely kormány alatt zavarba ejti Francziaországot, ha nem veszélybe; de a kormányok sokkal kevésbbé szabadok választásukban, mint sokan gondolnák; még a midőn szeszély látszik is őket vezetni, elvök befolyása alatt állanak. Egy kormány neve, hagyományai, szokásai nehezen ellensulyozható befolyást gyakorolnak rá. A jenai, a solferinoi sas nem nézhette békében, hogy a Hohenzollerneké lebegjen fölötte. III. Napoleon dynastikus mysticismusa, személyes uralma ellenére is, bizonyos részben, a mennyire azt ily uralom megengedi, modern ember, sőt tán modern souverain volt; de egyszersmind egy legendaszerű név, mérhetetlen, korunk arányain kivül eső dicsőség örököse volt. Benne a modern ember s Napoleon öcsese közt folytonos volt a harcz. A kettőt összhangzásban hozni vagy legalább ennek látszatát fenntartani volt nehéz munkája; de e feladata egyre nehezebbé vált. Politikája ez által még habozóbb, még ellenmondóbb lett.

Ámbár esze a legbiztosabb utat jelölte is meg neki, dynastikus hagyományai nem engedték azon haladni Fogva maradt a lehetséges, a valóban modern, a haladás érzete s annak varázsa között, a mi nagynak, császárinak, napoleoninak látszott.

Az első császárság gőgös hagyományai nem voltak elkopott ócska ruhák, melyeket könnyen tova lökhetni; nagy részök volt a dynastia visszaállitásában; s nem haszon nélküliek fenntartásában. A külső dicsőség a Bonaparték egyik, s pedig fő kormányzási eszköze volt. Bármily anyagi irányunak tartassék politikai szempontból a mai Francziaország, s ámbár az anyagi jóllét képezi első szükségét, de ki nem elégiti; szabadság vagy dicsőség kell még neki, fegyverek csatája külföldön, az eszmék, az ékesszólás harczai helyett idebenn. A Bonaparték alatt a külvállalatok Francziaország eleven képzelődésének

foglalkoztatására voltak irányozva. A külpolitika boszantó függésbe jutott a belpolitikától; az egyik által a másikról vonatott el a figyelem. Nem uj, nem a császárság különös hibája volt ez. A forradalom, az amerikai függetlenségi harcz óta, a külpolitikát a belső szolgájává, a háborut a franczia szellem nyugtalanságának lecsapolójává tette. Franczia országban egy kormány sem birta magát azóta a belügyek e zsarnoksága alól emancipálni; egyik sem tudott a kisértésnek ellentállni, hogy ennek zavaraiból a másik által ne iparkodjék menekülni. E baj, a forradalom e hagyománya a második császárság alatt érezhetőbbé vált. I. Napoleon emléke túlcsigázta a közvélemény igényeit; a szabadság hiánya még gyakoribb, fényesebb diversiókat követelt.

A caesarismus kénytelen volt mindig valamit tenni. A parlamentaris kormányt diadalok sulyával kellett elnyomni. Önmaga kárhoztatta magát erre, midőn a bukott kormány szerény magatartását oktalan megvetéssel ócsárolta, s a kamrák kormányának állitólagos meddőségével a krimi, a lombardiai győzelmeket állitá szembe. Innét származott a nagy hühóval fellépő, a szemkápráztató politika, innét a nehézség meghajolni bizonyos kényszer, szükség előtt, még akkor is, midőn az elkerülhetlen volt, belenyugodni az álmodottnál kevesbbé fényes szerepbe. Szükség volt, hogy a franczia császárság Európában mindig uralkodó szerepet látszassék viselni; szükség volt, egy élczelő vagy bolond kifejezése szerint, hogy a Napoleon nevet viselő souverainben mindig legyen valami az első császárból. Európa minden átalakulásának akaratával vagy engedelmével kellett történni. Semmi sem történhetett tudtán kivül vagy épen ellenére. Franciaország régi követelése volt ez, a császárság, nem elégedve meg azzal, hogy ez irányt bátorítsa, megvalósítását igérte. Róma caesarai alatt minden az uralkodó dicsőségének szolgált javára, ő győzelmeskedett egyedül az ellenségeken, kiket vezérei vertek le, esetleg képzelt hódításokat is találtak ki kedvéért. A caesarismussal, az absolut monarchiákkal mindig együtt jár a nyegleség bizonyos foka; a zajt, a fényt nem nélkülözhetik. A császárság a kápráztatás kormánya volt. Ha III. Napoleon ezt feledni, ha benne az ujkor embere feléledni látszott, ott voltak tanácsosai, kik emlékeztették caesari szerepére. Sire, tegyen nagyot! mondá neki egy bizalmas embere az utolsó években, midőn a császárság a béke, a szabadság felé hajlott. Környezete, a cae-

sarismus folyton azt sugdosák neki: Tegyen nagyot! Átkos tanács, mely megdönté mindazokat, kik megfogadták; folytonos kisértés, mely a császárságot örökös veszedelemnek tette ki.

IV.

Mellőzve a császár jellemét s a császári rendszert, III. Napoleon politikai álmainak magában Francziaországban akadályra kellett találniok. E békés és humanitarius utopia sikeréhez szükséges lett volna, hogy, mint a IV. Henriknek tulajdonított tervekben, a nemzet szerényen, önzéstelenül egyeztesse azt össze a többi czélokkal. Szükséges lett volna, hogy a császári terv különös, és önző feltétele, — a franczia terület nagyobbodása — alárendelve maradjon a főfeladatnak: Európa egyenlőn, független nemzetek szerinti ujjá alakításának. Azonban midőn hagyományai engedték volna, a császárság nem mondhatott volna le szabadon a nemzeti nagyság ez első feltételéről. Valahányszor bele nyugodni látszott szomszédai erősbödésébe anélkül, hogy maga részére kárpótlást igényeljen, a biztosságára, nagyságára féltékeny Francziaország, csalódottnak, sértettnek mutatta magát. Természetes jogot formálva a régi Gallia, a Pyrenaeusok egész területére az Alpokig, a Rajnáig, nem nézhette régi versenytársainak növekvését, a nélkül hogy maga részére analog nagyobbodást ne ohajtson.

A mult század vége óta Francziaország folyvást rokonszenvet mutatott a leigázott nemzetiségek iránt. Természetében fekvő nemeslelkűsége, s forradalmi szelleme által elragadtatva, teljesen késznek látszott, hogy a népek emancipátiójának s Európa uj megalakításának eszköze legyen. Mindazáltal a franczia rokonszenvek csak a gyönge, csak azon népek felé irányultak, melyek távolságok, csekély számuk, vagy sülyedésök következtében képteleneknek látszottak, hogy védnöküket valaha elhomályosíthatják. Ez ösztönszerü érdek nem terjedt ki azon népekre, melyek, mint Németország, ámbár kifelé függetlenek valának, belső, rejtettebb bajban szenvedtek, a belső megoszlás, a feudalis eldaraboltság bajában, melyet Francziaország még inkább érzett volna, melynek minden nyomait kebléből kiirtani nagyon is törekedett, de melyet szomszédainál rendes állapot előfeltételének tekintett. A történet hozzá szoktotta, hogy szomszédságában a Rajnán, az

Alpokon ne lásson mást, mint apró, diplomatiáját tanulékonyan követő, vagy sergeinek könnyü zsákmánynyal szolgáló, magok közt meghasonlott államokat. Nagysága, ugy szólván biztossága feltételének tekinté ez állapotot. Saját egységében büszkélkedve, azt hivé ez földjének, geniusának kiváltsága. Legnépszerübb politikusai vészes vakságukban, a földrajzot, a nyelvészetet, az ethnologiát, a történetet, a vallást hitták segélyül, annak kimutatására, hogy a természet maga nem engedi Olaszországot, Németországot egy állammá alakulni, hogy ez agyrém, s ha egyszer létesülne is, ily egység nem birna fennmaradni. Sokáig hitt Francziaország e sophismáknak. Az 1848-iki nagy mozgalmat, midőn a német nép a német egységet kikiáltotta s a császári koronát a porosz királynak felajánlta, minden mélyebb alap s következmény nélküli eseménynek tartotta Francziaország.

Tiz-tizenkét évvel később naiv meglepetéssel látta egy forradalom könnyü megtörténtét, melynek lassu készülődését nem vette komolyan. A szomszéd népek ez egységével szemben, mely oly váratlanul találta, félig kétkedve, félig megdöbbenve elégületlen volt kormányával, vádolta a történtekért, s csak abban bizott, hogy befejezését meggátolja vagy kárpótlást szerez érte. A nélkül hogy véglegesnek tartotta volna ez egységesitő forradalmat, mely két tömörült nép közé szorította, rosz szemmel nézte. A miatti zavarában, hogy aggályait előbbi nemes lelkesedésével összeegyeztesse, különböztetést kezdett tenni szomszédai függetlensége s egysége között egyiket lelkesítve, másikat kárhoztatva, mintha a politikai egység nem lenne természetes czélja a népek nemzeti fejlődésének, s első joga, legerősb biztositéka függetlenségöknek. Francziaország ez ellenmondás által szomszédainak önszeretetét sértette; naponként kihivást intézett sajtója, szószéke által forrongásban levő hazafiuságok ellen. Kevéssé ismerte a külföld szellemét, túlozta a tartományi autonomia ellenállását az Alpokon, a Rajnán túl. Megütközve az ügyes, az erőszakos eljáráson, melylyel Piemont, de főleg Poroszország Német- s Olaszország egyesitését siettették, a nápolyiak- és siciliaiakra, a hannoveraiak- s szászokra vitte át az elnyomottak iránti rokonszenvet. Örömest védte volna őket, s ha harczra kerül a dolog, meg volt győződve, hogy az annectált népek inkább szabaditó, mint ellenségként fogadták volna. Nem gyanitotta, hogy az érdeklettekre nézve, ezek inkább házi perpat-

varok voltak, melyekbe idegennek beavatkozni veszedelmes, mert a párt, melyet segíteni szinlelt, majd ugy neheztel a támogatásért, mely compromitálja, mint az ellenzék, mely győzelmének utjában áll. Hiába törekedett néhány bátrabb, a külviszonyok iránt alaposb értesültségü férfiu kimutatni, hogy Olasz- s Németország ez annyira vitatott egysége történetök logikai következménye; hiába bizonyitották, hogy késő azt megakadályozni, s hogy mint elkerülhetlen esemény, sokkal jobb, ha Francziaországgal egyetértőleg történik, mint ellenére.[1]) Ha Francziaország a háborut nem akarta is, megerősbödött szomszédai irányában oly neheztelő, oly bizalmatlankodó állást foglalt, melynek előbb-utóbb háborut kellett eredményezni. Francziaország, midőn az olasz s német egységi törekvésekre hajthatatlan *vetot* mondott, elfeledte, hogy lehetlen az ut végeig nem menniök a pontról, a meddig őket eljutni engedte. Ily magatartás, ha hosszabb ideig bir fennmaradni, végre is, és talán oly perczben, midőn Francziaország legkevésbbé várta volna a két hatalomnak, melyeket Francziaország állitott meg a Majnánál s a Tibernél, tényleges szövetségét vonta volna maga után és igy e csalékony béke végtére is még végzetszerüebbé válhatik Francziaországra, mint az 1870-iki őrült hadjárat, s Elsass Lotharingián kivül könnyen Corsica-, Nizza- s Savoyába kerülhet vala.

A közvélemény e nyilvánulásával szemben mit tett a császári kormány? Nem merve némely, saját titkos rancunejeivel megegyező érzékenykedéseknek ellentállni, de nem merve őket nyiltan helyeselni sem, mert ez által magát itélte volna el, azon volt, hogy számitásaiban való csalódásairól a figyelmet elterelje, a helyett, hogy bevallotta volna az olasz és német egység tényleges létrejöttét, melynek teljes befejezése csak idő, ugy szólva napok kérdése volt, kigondolta a három törzs theoriáját, térképeket készittetett, hol Észak-Németország a Déltől teljesen el van különözve. Nem akarva balfogásai jelentőségét bevallani, lemondott terveiről: Európa ujjáalkotásáról, a lefegyverzésről, az örök békéről, ifjusága oly csúful elszállt ábrándjairól. A humanitarius utopiákat a caesarismus ösztönei, nemzeti félté-

---

[1]) L. a Revue d. deux Mondesban 1867. Febr. 15. füz. — Laveley *L'Allemagne depuis la guerre de 1866.* — *Les droits et devoirs de la Prusse.* Saint René Taillandier 1866 oct. 15. füz. stb.

kenykedések váltották fel. A közvélemény miatt, kormányrendszere következtében első politikáját feladni kényszerülvén, nem birta mással helyettesíteni. Csak kisegitőket, expedienseket keresett. A császári kormánynak az utolsó években nem volt politikája. Három kinálkozó lehetség közt ingadozott, melyek mindegyikének megvoltak az udvarnál, a közönségben védői. Majd régi tervei felé hajolt, s Franeziaország valósithatlan terjeszkedésén törte eszét, majd egy harcz felé, mely saját politikája következményeit döntötte volna le; fegyverkezéseket kezdett, hogy a nép zúgására abba hagyja, uj hadszervezetet tervelt, melyet nem mert életbe léptetni, a leggyakrabban pedig, részint habozásból, részint elvből, belenyugodott a közvélemény zömével a precarius *statusquoba,* melyet állandósitni, melyből solid békét várni egyátalán nem lehetett.

Sok tapogatódzás, sok ellenmondás után a második császárság végre is minden pártot elégedetlenné tett. Napoleon terve tulajdonkép a restauratio s a juliusi monarchia alatti oppositio külpolitikájának fölelevenitése lévén, a császári eszmék a demokraták s liberalisokban természetes támaszukat találták ugy a német, mint az olasz kérdésre nézve. A fél szabadelvüek, a clerikálisok, a conservativek nagy tömege ellenben nagyon ellenséges állást foglaltak 1859-től egész 1867-ig a döntő pillanatban, mely Európát átalakitandó volt; a császárságot az a sajátszerű sors érte, hogy pártfelei megtámadták, belellenségei ellenben védték külpolitikáját. Félszeg helyzet, telve veszélyekkel. Romania-, Olasz-, Lengyel-, sőt Németországra vonatkozó terveihez a szabadelvüek, a köztársaságiak nem csatlakoztak, mig a conservativek, a második császárság kereszt-komái, elpártolással fenyegetődztek. Erély kellett volna a második császárságnak, erély a minő nem volt meg benne, hogy azon az uton meg ne állapodjék, a hol természetes szövetségeseinek ellenzése várta, a nélkül, hogy elleneseiben megbizható támaszt talált volna. Maga a demokratikus ellenzék, miután a császári politikát Német- és Olaszországban egy ideig támogatta, elhagyta a döntő perczben, s erősen ellene fordulva, keserüen hányta szemére a két egység következményeit, melyekre e pártnál jobban senkisem sarkalta.

Külpolitikája zavarai közt a császárság belpolitikája által akarta a figyelmet elterelni. Nem adhatott dicsőséget, rá szánta magát a szabadságra. Megpróbálta: de mint mindent, habozással, félrendszabályokkal, ellentétes követelményekkel

tette, s a nélkül, hogy a caesarismus hatalmáról, a háborus megtorlás utógondolatáról lemondott volna. A mit ifjukori álmaiból megvalósithatott, a helyett, hogy elnyomta volna, tápot adott a kritikának, az ellenzéknek. Uralkodásának két legnagyobb ténye Olaszország felszabaditása s a szabad kereskedés kezdeményezése, uj, veszélyes — mert conservativ — ellenzéket teremtett; szenvedélyest, követelőt: a lelkiismeretet s az érdeket. Az olasz háboru a szent szék világi hatalmát veszélyeztetve, elidegenité a császárságtól egyik legfőbb erkölcsi támaszát: a papságot, s az ultramontan pártot, melyek ellene időnként zajos támadást intéztek s melyeknek cselszövényei családi köréig elhatottak. A kereskedelmi szerződések, melyek a császár számitása szerint, Franczia ország vagyonosságát megkétszerezni, s a nemzeteket ezer békés kapocscsal összefüzni voltak hivatva, felzudították az anyagi érdekeket, a nagy müipart, ama főtényezők másikát, mely Napoleont trónra segitette. A császárság második nagy gazdasági szabálya, mely a munka s a tőke harczát volt lecsillapitandó, még inkább elmérgesitette a küzdelmeket, megzavarta a conservativeket, kiktől a hatalom elragadtatott, a nélkül hogy az osztályok, melyeknek érdekében létesitve lőn, mást láttak volna benne, mint fegyvert agyrémszerü követeléseik valósitására. Páris ujjáalkotása munkát, jóllétet adva a munkásoknak, a czél elérése helyett, tudniillik, hogy forradalmi vágyaikat elfojtsa, nem látszott mást eredményezni, mint nagy sergek összpontositását lázadások elnyomására. A világtárlatok nem annyira a népeket, mint forradalmi elemeiket csődité egybe, kiinduló pontjává váltak a munkások internationalis associatiójának, melyet a császárság, bár első fellépését bátoritni látszott, üldözni volt kénytelen. A sajtó szabadsága, az egyesülési jog csak a társadalom-ellenes szenvedélyeket szitották, s naiv conservativek, rövidlátó hivatalnokokkal együtt, ijedtségükben nem láttak másban üdvöt a demagogiától való félelmökben, mint egy hatalmas külpolitikai actióban, nem sejtvén, hogy egy nagy háboru előbb megnyitja, mint elzárja a forradalom kapuját.

Napoleon tervei nem kevésbbé roszul sikerültek a hadsereget illetőleg. Midőn Poroszország felé látszott hajolni, sokkal nagyobb ellenzés mutatkozott a seregben, mint a nemzetben. A háboru tábornoknak, tisztnek egyaránt élet, mesterség, carrière, a béke tengődés. Mig a császár tervei foglalkozást,

harcztért, előléptetést, kitüntetéseket igértek, nem sokat törődve az ügygyel, melyért verekedett, elégedett volt a sereg. Ha lefegyverzésről, békés, szerény politikáról volt szó, nem titkolta elégületlenségét; mást várt Napoleontól. A császári udvarban ugy mint a kaszárnyákban a rajna-menti háboru volt a közohajtás. A hadsereg őrült vakságában, saját gyöngeségének s Németország erejének gőgös ignorálásával, mérkőzni kivánt a kevély poroszokkal, mintha csak egy vivó iskolabeli verekedésről lett volna szó.

A katonai illusiókhoz járultak a még veszélyesb diplomatiai csalódások. Azt képzelték, hogy Poroszország gyors növekvését, a brandenburgi junkerek hegykélkedését, ép oly aggálylyal, ép oly ellenszenvvel nézi Európa, mint Francziaország. Nem vették figyelembe, hogy Napoleon tervei Európa minden, többé kevesbbé fenyegetett államát nyugtalaniták. Habozó politikája csak növelé a cabinetek bizalmatlanságát, egyeztető kisérletei elidegeniték tőle azon hatalmakat, melyek támogatását felhasználták. Olaszországban Mentanánál elrontá Solferinot. Németországban a Majna vonalra nézve közbevetett vetojával elveszté Poroszország barátságát, melylyel kezdetben dicsekedett. Lengyelországra vonatkozó kisérletei az 1863-i insurrectiónál Oroszországot, Poroszországgal s Ausztriával való ugy szólva egy idejü cselszövényei bizalmatlanná tevék Közép-Európa kis államait s Angliát. A helyett, hogy a külhatalmakat Francziaországgal való szövetségre hangolta volna, majd mind annyit megsérté büszkeségében, vagy érdekében; sőt soknak, Francziaország politikája miatt, egyenesen érdekében állott veresége, Oroszországnak a fekete tengeren a szerződés miatt, mely nem engedé Sebastopolt felépiteni, hajóhadát felállitani, Olaszországnak Rómában a folytonos occupatió miatt, mely fővárosától fosztotta meg. A császárság, fél rendszabályai, kerülgetései, fordulatai, habozásai miatt, Francziaország nyugtalansága által megingatva, isolálta ezt egész Európában.

V.

Mig a franczia politika kapkodásokkal tengette magát, a szomszéd népek mind inkább öntudatra ébredtek, erejük, akaratuk tudatára. Igényeik a kivivott sikerrel növekedtek. Egységük alakulására büszkén tekintve, egyre kevesebb kedvet

mutattak, érte Francziaországnak váltságdijat fizetni. Napoleon a számüzetésben nevelkedve fel, sokkal jobban ismerte a külföldet, mint az e tekintetben annyira tudatlan franczíák. Azon ritka franczia politikusok közől való volt, kik számitásaikba be birták vonni a többi népek érzelmeit; de a mint hatalomra jutott, nem birta, egymaga, az eszmék gyors haladását Olasz- s Németországban követni. Ez volt balfogásainak, halvaszületett terveinek oka. Csak távolról látta az 1848-ki nagy válságot, nem vette észre a lappangó munkát, előredolgozást, mely rá következett, nem méltányolta az egységi eszmék haladását. Bizonytalan, felfogta-e tisztán a kapcsot, mely egy nép egységét függetlenségével összeköti, meg birta-e mérni az erőt, mely egyiket a másik után vonzza. Midőn a Dunafejedelemségeket egyesülésre ösztönzé, ugy látszik nem látta előre, hogy e példát jelentékenyebb népek követhetik. Német-, Olaszországban czéljai elavultak, túlmentek politikáján. Előtte még mindig az a Németország, az az Olaszország lebegett, melyet ifjuságában ismert meg. Pedig az eszmék roppant haladásokat tettek a szent ilonai elmélkedések s a franczia szabadelvüek befolyása alatt keletkezett hami ábrándok óta. A század elején könnyü lett volna a szomszédos népek egyetértése mellett Európa ujjáalakitását Francziaország előnyére keresztülvinni. 1830-ban hasonló alakulatok az érdeklett népek beleegyezésével megvalósithatók lettek volna, s Palmerston levelei gyanitni engedék, hogy a julius kormány gondolt is reájuk. 1848-ban már késő volt, hát a második császárság alatt?

A helyett, hogy Francziaország irányában áldozatokra lettek volna hajlandók, Francziaország szomszédai épen oly jogosultaknak hitték magokat Európa reconstructióját saját növekvésük érdekében keresztülvinni, mint Francziaország. Államférfiaik ép oly számitásokat tettek, mint Napoleon. Mindeniknek meg volt a maga terve Európa megifjitására, s mindenik ugy gondolta eszközlendőnek, hogy általa mennél nagyobb hely jusson neki. A nemzetiségek e nagy forrongása tág mezőt nyitott minden becsvágyó czélzatnak; örökös nélküli hagyatéknak látszott Európa, melynek ellenében mindenkinek joga volt igényeit érvényesiteni. Az összes jogalap kérdés alá jövén, minden igény előtört. A népek mind, nagyja, apraja egyaránt, körültekintett, hogy területet találjon, melyet igényelni fog. Az új jogra vonatkozó bizonytalanságnál fogva, mely az uj államalakulás alapját volt képzendő, mindenki érdeke szerint ma-

gyarázta. Itt a földrajzra, amott a történelemre, másik helyen a nyelvre történt hivatkozás, de mindenütt a nemzetiségi elv meghamisitásával, megfeledkezve róla, hogy a régi hóditás, vagy fejedelmi legitimitás elvének helyét csak egy jog, a népek önrendelkezési joga helyettesíthette.

Az ellentétes vágyakodások közepett, Európa ujjá alakításának vezetéséhez, hogy ez a polgárosodásra üdvös, a békére kedvező legyen, nagy politikus és talán nagy hadvezér is lett volna szükséges. Francziaország a döntő pillanatban hijával volt egyiknek is, másiknak is. Francziaország, melyet multja, geniusa felhíni látszottak e nagy feladat vezetésére, elgyengülve, szomszédai által kancsalszemmel tekintve, félig idegenül a nagy nemzeti mozgalomtól, anyagilag, szellemileg kevesbbé volt oly helyzetben, hogy a continens ujjáalkotásában vezérszerepet vihessen. III. Napoleon megkisérté a kezdeményezést. De hiányzott nála a szellem a nagy forradalom vezetésére, a kar a kivitelre. Nem volt a harcz embere, s politikai jellemében sajnos hézagok valának. Találkoztak ügyes hivatalnokok s bátor katonák, de nem voltak államférfiak, hadvezérek.

Más volt szomszédainak sorsa. Németországnak Bismarkja, Olaszországnak Cavourja volt, kit a sors oly korán ragadt el talán épen úgy Francziaországtól, mint hazájától. Nem kell hinni, hogy Poroszország, Piemont szerencséje véletlen volt. Vannak bizonyos szerepekre szánt államok, melyeknek útai eleinte homályosan, sejtelemszerüen gyanítva, később olyannyira kijelölvék, hogy bizonyos időben a szükség megteremti nagy államférfiait. Piemont Olaszországban, Poroszország Németországban ily helyzetben voltak; irányuk ugy szólva ki volt vonalozva. Másként állott Francziország, mely a nemzetiségek e forrongásában nem volt közvetlenül érdekelve, s mely ennél fogva, nem érezvén azok szükségeit, nem érté, nem fogta fel sem czélzatukat, sem erejüket.

Francziaországnak inkább hiányzott a karja, mint a feje, míg Németország az egyiket Moltkeban, a másikat Bismarckban birá. De ez sem volt esetleges. Poroszország keletkezésétől fogva, mint kicsiny, roszul alakult, ki nem kerekített terület kényszerülve volt, hogy helyet csináljon magának a világban; csak egy gondja volt: kikerekedni, befejeződni, elnyelni Németországot. Minden erejét, összes értelmiségét e czélra irányzá folyvást. Francziaország ellenkezőleg, területére nézve régóta megalakulva, a politikai és nemzet gazdasági

haladás meghóditásán fáradozott. Törekvéseinek legfőbb czélja a szabadság, az egyenlőség, a gazdagság valának. A katonai szellemet az iparos, a békés irány váltotta fel. A franczia sereg, a helyett hogy az egész nemzetet felölelte volna, a polgároknak csak is korlátolt számát foglalta magában; a gazdagság és ennek következtében müveltség, értelem által kitünő osztályok, leggyakrabban kimaradtak belőle. A nemzet javától ekként megfosztva, a franczia sereg hátrább maradt a franczia nemzetnél, mig a porosz magát a nemzet legelőkelőbb, legneveltebb, legéletrevalóbb osztályaiból egészité ki. Háboruban a forradalmi Francziaország, pártokra oszolva, fegyelem hiányában, belső egység nélkül hasonlókép hátrább állt a félig feudalis Poroszországnál, melynek egy királya, egy zászlója volt. A két állam közül — s ezt nem kell feledni — az mely régebben megalakult, melynek egységesítése nemzedékek óta bevégzett tény, mutatta magát az ellenség előtt legkevésbbé egynek s ez Francziaország volt. A harcz óráiban minden Poroszország részén állott; csodálatosan fegyelmezett népe, száma, szervezete, müveltsége által kimagasló serege és mi több, az egész nagy, erejét mutatni vágyó, egységében büszkélkedő német nemzetnek lelkesedése.

Ily kimenetele lett a hami és szent-ilonai álmoknak. A *napoleoni eszmének* Francziaországot, a nemzetiségek régi védőjét, saját erejében kellett megbénitania; szétszaggatnia a forradalom által, melynek első inditója a franczia nagylelküség volt s melynek, a császár terve szerint, Francziaország nagyságát is kellett volna okoznia.

A béke és szabadság elve helyett a nemzetiségi jog lépett föl s lett az elnyomás eszköze, és ürügye a vég nélküli háboruknak és foglalásoknak. A válságból, melynek a népeket ki kellett volna békítenie, faj-gyülölség és elkeseredés támadt. Az általános lefegyverkezés és béke helyett, miről e nagy ábrándozó álmodott, Európa ismét a militarismus és a forradalom zsákmánya lett, s a háborúk rombolásait és közterhek nyomását kivánja saját hasznára fordítani. Ez lett a roszúl tervezett, roszúl folytatott álmok eredménye.

Francziaországnak leveretésében, sokféle tévedése és kormányzóinak sokféle hibája daczára, megvan az a vigasza, hogy tisztább s emelkedettebb politikai ideállal és jogi elvvel bukott el, mint a milyen a németeké, kik pedig maguknak akarják követelni az idealismust. Csak vigyázzon, hogy jogtalan bosszuállásra

ne ragadtassék azon elv ellen, melynek most látszólag áldozata lett. Meg ne tagadja e jogot, melynek martyrja lőn, sőt tartsa fenn szenvedései árán is. Már ma saját érdeke is ezt kívánja. Megcsonkitva önnön nemzetében, mégis maradjon hű a nemzetiségi elvhez s a népek szabad nyilatkozási jogához, melyet épen nála oly erőszakosan megsértett Poroszország. Ez az egyetlen joga maradt még Metzhez, és Strassburghoz, — az egyetlen, melynek nevében azokat valaha még visszakövetelheti. Ez az, mit ellenfele, miután képmutatólag felhasználta mindenütt, ahol hasznára fordíthatá, durván lábbal tapos országa mindenik határán, Lengyelországban, a dán Slezvigben s Elsass-Lotharingiában. Ez az, melylyel messzebb és mindenütt fenyeget, a Sundon és Zuiderzeénél, Csehországban és Schweizban, a Dunánál és az Adriánál. Legyőzve s megtisztulva a szerencsétlenség által, csak maradjon Francziaország hű nemes hagyományához, szabadelvü politikájához s a népek jogának hirdetéséhez; ma, midőn ezt ismét veszélylyel fenyegeti porosz Németország kapzsisága, ime ujra természetes szövetségesünk lett az, jobban mint 1815-ben volt. Bukásában is dicsőítheti magát Francziaország azért, a mit az elvért tőn. Ha szét néz maga körül, azon népeken, melyeknél válsága napján nem talált szövetségesre, büszkén számlálhatja elé, hánynak volt ő pártfogója, hánynak védte függetlenségét, hánynak szolgált, nemzetiségök fölépitésénél, tapaszúl a franczia vér. Sorozatuk hosszú, a roppant egyesült államoktól a megifjodására kevély Itáliáig, Hollandtól s Portugáltól Görögországig és Belgiumig, nem is számitva diplomatiája teremtményeit s védenczeit, Ruméniát, Szerbiát, Montenegrót s azokat, melyek iránt csak puszta rokonszenvét mutathatta ki, mint Lengyelország és Dánia. Európa apró népeinek nagy része lételét egyrészben neki köszönheti s a görög tengertől a Baltig és a Rajna forrásától torkolatáig ha sikerül függetlenségöket Német- és Oroszország kapzsiságától megmenteniök, talán még Francziaországnak köszönik ezt meg, a megifjodott Francziaországnak, mely ismét a szabad népek vezére lőn.

LEROY-BEAULIEU után C. Gy.

NEHÁNY PILLANTÁS A TERMÉSZETI TUDOMÁNYOK HALADÁSÁRA.

1871/2.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A British Association-nak két szakosztálya van, melyeknek neve: 1. mathematikai és physikai, 2. chemiai, 3. geologiai, 4. biologiai, 5. geographiai, 6. oeconomiai és statisticai, 7. mechanikai. [1])

Itt első tekintetre hiányozni látszik a „természetrajz“ és ennek bizonyos részei. De a valóság az, hogy az egész meg van osztva: t. i. a szervetlen testekre vonatkozó természetrajz a geologia czim alá van felvéve, a szerves testeket tárgyaló tanok pedig a biologia rovatába gyüjtvék és három alosztályra sorakoznak, u. m. a) az állat- és növénytan, b) az embertan, és c) a boncztan és physiologia alrovataira. Szükséges itt megjegyezni, hogy a „biologia“ más értelemben van használva, nem abban, a miben, a német tudósokat követve, mi szoktuk. Az „Associatio“ nyelvén a legszélesb értelemben vett természetrajz minden osztályát összefoglaló keresztneve; holott a német tudósok egy specialis tudományt, röviden megmondva, a physiologia elméletét, nevezik biologiának. E szerint e két tudomány olyan forma viszonyban volna egymáshoz, mint a korábbi, de ma már jó rendin annyiban hagyott megkülönböztetésnél fogva a geologia és geognosia. Ha ugy nem járnék vele, mint Madame Sévigné a kávéval, azt mondanám, hogy a biologia s physiologia természetellenes elkülönitése sem fog igen sokáig tartani. No hanem ez a jövendő dolga, nekem pedig már meglett tények kiszemelése a feladatom. Kezdjük hát

[1]) Ott a mechanika alatt mást értenek mint nálunk, t. i. csak a géptant erőműtan nélkül.

I.

mathesis és physika osztálya tárgyalásain.

Az osztály elnöke Warren de la Rue jeles csillagász, megnyitó beszédében a photographia csillagászati fontosságáról értekezett. „Adresse"-éből két pontot látok kiemelendőnek:

„Young tanár vevé számba legelsőben 1870. a Fraunhofer-féle vonalok visszáját a naphoz legközelebb álló rétegben."

Közleményeim olvasóinak szükségtelen lesz magyaráznom, hogy mik a Fraunhofer-féle vonalok. De az elnök említette tény nem annyira közhely, hogy széltiben ismeretesnek lehetne feltenni. A spektrumnak azt a jelenségét, melyben a fényes részek sötéteknek, ellenben a (Fraunhofer-féle) fekete vonalok fényeseknek látszanak, a „visszájá"-nak (reversal) nevezik.

„Ámde 1871-ben kétségbe hozatott a tény. Maclear kapitány Bekulban, Tennant ezredes Dodabettában és Tyers kapitány Jaffnában, ugy tudom, kielégitőleg figyelték meg a visszás vonalokat. De a Pringle észleletei Bekulban, a Respighiéi Paodoxottában és a Pogsonéi Avenashiban kétségesek valának: Moseley pedig Trincomaleeban épen semmit se látott abból a látók tudósitása szerint nagyon szembetünő, ámbár igen rövid ideig tartó jelenségből. Lockyer a teleskópja esetleges meghibázása miatt szalasztá el a kedvező alkalmat. Most már Pogson a f. év jun. 6-dikai gyürüs napfogyatkozáskor minden kételyt eloszlatott a vonalok visszássága s az onnan vonandó physikai következmények felől. A belérintkezés első pillanata után minden sötét vonalat visszáson és fényesnek látott, de nem egészen két másod perczig. Hanem bezzeg kitünt egész szépségében a jelenség a kimenő érintkezéskor. Tartama bámulandó volt, mintegy 5—7 másod perczig, és elenyészte nem egyszerre, hanem fokozatosan halványulva történt."

A második kiemelendő pont a következő:

„A bolygók helyzetváltoztatásai és a nap foltjai közt, valamint az utóbbiak és a földi delejesség s északifény jelenségei közt észlelhető kapcsolat a nap foltjai és kisugárzása közti kapcsolatra mutatnak. Piazzi Smyth, Stone és Cleveland abbé nyomozásai bizonyossá tették, hogy a naptól kapott meleg és a foltok szaporasága közt kapcsolat van, s ez az eredmény világ-

gosan egyezik a nap gőzköre természete vizsgálatából húzott tanuságokkal. Aztán Mr. Meldrumnak Móricz szigetéből küldött, itt majd felolvasandó értekezése is tanuskodik ama jelenségek szoros kapcsolatba mellett. Úgy látszik, hogy az ind oceáni körviharok (cyclones) időszakisága megfelel a napfoltok időszakiságának; ugy hogy, ha egy más bolygóbeli lakos szemmel tarthatná és számba vehetné a napfoltokat és a körviharokat, szoros egyezést lelne köztök. A kapcsolat kiterjed hihetőleg az egész földgömbre; de az ind oceánra nézve, a Meldrum 25 évi szemmeltartásából kivilágló *tény,* hogy az egyenlitő és a déli szélesség 20. foka, s a keleti hosszaság 40. és 110. fokai[1]) közti térfogaton a mondott időszakban a körviharok szaporasága egyenes arányban változott a napfoltok szaporaságával. Következtetéseit még szélesb alapra fektetendő, azt javasolja Meldrum, hogy a körviharok jelenségei folyamát azon terv szerint vegyék vizsgálóra, a melylyel a napbeli háboruságokat szokták térfogatuk arányában számitni, s a melynek eredményeit tiz évenkint adják közre. Ezeken kivül a Jupiter időszaki arczváltozásai s a Baxendall észleletei, melyek szerint földünk légvonat-folyamai a napfoltok szaporasága arányában változnak, mindezek a látszólag különálló, de valóban rejtélyesen egyező eredmények késkénytelenül [2]) szükségessé teszik azt, hogy az egész földön szerteszét photographiai naplókat vegyünk munkába."

Everett tanár, Thomsonnak a rézsut sugarak légközi törelméről s a vizszintes sugarak levegőbeli utjáról irt értekezését olvasá fel s megtoldá a magáéval, melyben Thomson elméletét követve, a délibábok keletkezését magyarázta. A tárgy szorosan mathesisi modorban levén fejtegetve, közlése nem idevaló, de egy ott bemutatott készülék, melylyel a délibáb tüneményeit kényelmesben érzékithetni mint a hevitett vas sinnel, említést érdemel. Egy egyközlapu üvegedényben háromféle különböző sürüségü, egymással nem vegyülő folyadékot öntenek, mely rétegekben válik el egymástól. A rétegek egyik szélihez tesznek valami tárgyat vagy képet, miután ha az edény átelleni oldaláról a folyadékon át nézzük a kitett

[1]) A greenwichi délvonaltól számitva. A ferróitól mintegy 58^0 és 118^0 közt.

[2]) Annyi mint: „akarjuk nem akarjuk." Ebből: „kéjes-kénytelen", van összehuzva. M. Ny. Szótára nem ismeri.

tárgyakat, a délibáb tüneményei fognak mutatkozni, u. m. a magasba emelt, a felforditott képek, a viztükrőt játszó hézag stb. A folyadékok ezek: a) telitett timsó-oldat, mely mint legsulyosabb az edény fenekét foglalja el; b) tisztaviz, mely legfeljül marad: c) mintegy féligre telitett czukros pálinka, mely sulyánál fogva az előbbi kettő közt foglal helyet, — sugártörő ereje pedig mindenikénél nagyobb.

Párisból Mauget és Lippman egy ott készülő ártézi kutról küldtek tudósitást. A furás 660 méternyire haladt, s a közben minden 100 m. mélységre kikutatták a hőmérsékletet. 100 méterre 14.4° C., 600-ra 24.1°, 660-ra 28.5° volt a hőség. Száz és 600 m. közt meglehetős egyenletes volt a melegség növekedése, u. m. körülbelül 0.38° fok minden 20 méterre. De az utolsó 60 méterben már 1.68°, tehát csaknem négy annyi esik 20 méterre. Ez persze nagy szeget ütött a nevezett urak fejébe, a kik az ugynevezett centráltüz-féle elméletnek hódolva, meg vannak győződve arról, hogy a hőség gyarapodásának bármily mélységre egyenletes arányban kell történni. Ők hát az ugrás okát a furás által fejtett hőségben keresik. Ez ellen azt mondhatni, hogy a furásnak a csekélyebb mélységekben is szintannyi melegséget kellett kifejteni, mint az utolsó 60 méternyiben. És még ha az utóbbiban keményebb lett volna is a talaj — mit egyébaránt nem mondanak a tudósitók — ez sem magyarázná ki a csaknem négy akkora arányt. Tegyük hozzá, hogy mindenik számbavételt azután ejtették meg, miután 5 heti hülést engedtek a munkálatok teljes megszüntetésével. A mi azt a regeszerü centráltüz-féle elméletet illeti, a mellett az a körülmény sem szól, hogy a hegyekbe vizszintesen furt alagutakban és istályokban (Stollen) hasonló gyarapodását tapasztalják a föld melegségének. Ily helyeken pedig a tulajdon értelemben vett mélységről nem lehet szó.

Az ujabb időkben az ugynevezett aneroid légsulymérők nagyon el lévén terjedve, birtokosaikra nézve fontos tudósitás az, hogy Phillips tanár hosszasan folytatott kisértményei következtében a hőmérséklet befolyásától függő igazitásokról a maga eszközére nézve egy táblát készitett, (melynek ez a képlet: $at + bt^2 + ct^3$ volt az alapja.) Ilyet természetesen mindenkinek a maga szerszámához kell hasonló módon készitteni. Azt is állitá Phillips, hogy a (hőmérsékre nézve) „kiegyenlitett“ [1]) ane-

[1]) Compensated.

roid-légsulymérőket, melyek kezénél voltak, e tekintetben csaknem tökélyeseknek találta. Glaisher azt jegyzé meg arra, hogy a Greenwichben kipróbált „compensalt“ aneroidok roszabbaknak tüntek ki a többinél.

„Ingák rokonszenve.“ E czim alatt közlé Sir W. Thomson Tait tanárnak egy furcsa kisértményét. Egyenlő szabásu s egyenlőkép delejezett két aczélrudat két-két zsinegen függesztett fel ingák gyanánt a nevezett tanár, ugy hogy ingásuk azon egy lapban történjék. Megindítván egymással szembe a két ingát annyira, hogy egymáshoz közelitve majdnem összeütközzenek, az egyikök lassudni kezdett és utoljára megszünt ingani, de ismét megelevenedve ujra erősben-erősben ingott; de ekkor már a második lassudott el. Igy váltakoztak mozgásban az ingák határozatlan ideig.

Im' itt a delejes párja a Zamboni electricus örök mozdonyának. Csak azt jegyzem meg rája, hogy inkább nevezném az ingák ellen-, mintsem „rokonszenvének“. Ezt a nevet inkább érdemli a Breguet-féle tudvalevő kisértmény.

Barrett F. W. a folyadékok ugynevezett „gömbi állapotáról“[1]) olvasott egy értekezést. Többek közt a Leidenfrost-féle ismeretes kisértménynek a visszáját ismertette egy általa tapasztalt tényben. T. i. ha egy rézgolyócskát megtüzesitnek akár vörös, akár fehér fényre, s a szappanos vizbe, vagy — még biztosabb sikerrel — Plateau-féle oldatba[2]) eresztik, hosszas ideig tüzesnek marad. A golyó hólyagot dülyeszt maga körül, mely óvja a hűléstől, még ha egy lábnyira eresztik is a viz alá. Tiszta vizben nem áll elé ez a jelenség; hanem ha olajat vegyitnek belé, vagy csak a viz szinét fedik is vele, épen az a foganata, a mi a szappannak. Azt a gyanuját is nyilvánitá a felolvasó, hogy némely kirobbanást az üstben levő olaj is okozhat.

---

[1]) Spheroidal state of liquids. — Olvasóimról felteszem, hogy ismerik a Leidenfrost-féle kisértményt.

[2]) A nevezett folyadék készitése módja: Egy tágas üvegpalaczkban vékonyra szeldelt pálmaolaj-szappanra lepárolt vizet töltenek, s gyakori rázogatással egy lehetőségig telitett oldatot készitenek. Ezt szürke itatós papiron át szűrik, s mintegy $^1/_3$ tériméjű chemiailag tiszta sűritett glycerinnel vegyitik.

II.

A chemiai osztályban Mallet tanár (Virginiából) meteorvasból készitett késeket mutatott be a gyülésnek. Megjegyzé, hogy a kovácsolásában nagy különbséget tesz az anyaggal való előleges bánás. Ha azon nyersen dolgozzák fel, a meteor-vasat könnyen kovácsolhatni. De ha elébb, légtől üres helyen meghevitik, ugy hogy a belézárt gázok kihajtassanak, azután igen nagy bajjal s különös gonddal lehet megejteni a kovácsolását. A reá keletkezett vitatkozásban, azt határozták, hogy a meteorvasbeli schreberit (nickelvasphosphit) állapotában csik változás a hevités által s ez okozza a tapasztalt különbséget.

Az elnök, Dr. Gladstone a chemiai rokonság, hő és villámosság kölcsönös segélyéről értekezett a viz felbontása tekintetében. Előbb is a különböző fémeknek a vizhez való viszonyait vette tekintetbe, s nagyjában egy sorozatot mutatott ki, hogy mikép következnek azok egymásután a viz felbontására való hatásukban. Aztán kimutatta, hogy, például, az idegen fémektől egészen megtisztitott zink legkisebb hatással sincs a vizre. De ha a sorozatban még hátrább álló rézzel hozzák érintkezésbe, már közönséges mérsékletben is legott kezdi fejleszteni a vizből a hydrogent. Melegités azonban sebesen szaporitja a fejlődést, ugy hogy egy óra alatt 500 köbhüvelyk hydrogént is előállithatni.

Weldon egy magától talált módszert ismertetett, mely szerint nagyban fejthetni magnesium-manganitból a chlor-gázat. — A közönséges manganchlorid folyadékot magnesiával semlegesiti, s aztán párologtatással süriti, mig mintegy 150° C. lesz a mérséklete. Ekkor fojtott katlanban szárazságig párologtatja. A maradványt vékony pogácsákban felhalmozva, légvonatban heviti, mi által chlor és sósav vegyülve fejlenek ki, s magnesium-manganit marad. Ezt a vegyületet sósavval kezeli, miből chlor fejlik ki egyfelől, másfelől ujra kettős chlorid alakul, melyet viszont befojtva, az előbbi eljárás ismétlődik, ugy hogy a mangan és mágnésium kezdetbeli mennyiségéből, soha sem szaporitva, határtalanul lehet előállitani sósavval a chlort.

Tribe némi észrevételeket közöl az ezüstnek réz általi lebuktatásáról. — Midőn t. i. salétromsavas oldatból rézzel buktatják le az ezüstöt, azt tapasztalhatni, hogy a buktatott ezüst bőven van rézzel vegyülve. A réz mennyisége aránya a

buktatványban különböző. Eleinte, mig bőven van ezüst a folyadékban, kevés réz bukik le; de az oldat higultával gyarapodik az aránya. A rezes ezüst vegyiték erősen szivja magába az oxygent, minek alkalmával rézéleg alakul. Annálfogva igen jól használhatni azt a vegyitéket eudiometriai állománynak s természettudományi leczkéken jeles eszköz gyanánt szolgál.

III.

A geologiai osztályban olvasott értekezések sok nevezetes dolgot hoztak ugyan szóba, de legnagyobb részök csak a szaktudóst érdekli. Kivonatom tehát csak egy pár tárgyra szoritkozik.

Lebour G. A. a „golyva geologiai beosztásáról“ olvasott, csak is Angliára vonatkozva. Az értekező saját tapasztalásából gyüjtött tényeket, nagy számmal és nem kisebb fáradsággal. Az értekezés részletesen előadta a nyavalya beosztását a kőzetek különböző nemeire, kihozván belőle, hogy leggyakrabban ledzik a krétán (helyen-helyen), a szintermő mészkövön és a Wealden alakzathoz tartozó homokkő (ugynevezett Hastings-) rétegeken. Ritkán ellenben, egészben véve, a tulajdon képi kőszenes alakzaton[1]) és az eruptiv kőzeteken. — Széltiben el volt terjedve az a hit, hogy a magnesiás mészen (Dolomitféle kőzeteken) nagyon közönséges ez a nyavalya; de értekező tapasztalása épen nem erősitette meg ezt az állitást. Mások, a minek tulajdonitják közönségesen a golyva eléidézését, a meszes vidékek rendszerint *kemény* vize. De ennek is kimutatta ért. Az alaptalanságát azzal, hogy sok, mészköves vidéken hire sincs a golyvának, holott más hasonlókon bőviben van. Lebour a viz ásványféle tisztátalanságainak tulajdonitja a golyva okoztát. Kimutatá adatokkal, hogy „a golyva ott hatalmaskodik leginkább, a hol vasas vizet isznak az emberek, kivált ha vaskovagból (pyrit) veszi eredetét a vas.“

Más szóval, gondolom, a hol vasgálicz (gáliczkő) van oldva a vizben. Erre én is birok szolgálni egy adattal. Tudva van, hogy Erdélyben a leggolyvásabb vidékek egyike a Retyezát alja, s itt különösen Klopotiva, a Sztrigy vize mellett fekvő falu. No's, egykori füvészi kirándulásom alkalmával társaimmal együtt egész délelőtt kóborolva hő nyári napon a Sztrigy

[1]) Steinkohlen-formation.

völgye meredekein, hol még egy forrásra sem akadtunk, délfelé leérkezénk a folyam mellé. Már előre örvendettünk: mily jóizüen fogunk inni a havasi patak tiszta friss vizéből. De mikor inni kezdénk, oly gáliczkő izünek találtuk, hogy az égető szomj sem birt egy kortynál többet elnyeletni belöle.

Dr. Carpenter — Association idei elnöke, kit már beköszöntőjéből ismerünk — a földközi tengerek hőmérsékéről s physikai más minőségéről értekezett, geologiai viszonyaik tekintetéből. Értekező megemlité röviden, bevezetőleg a tengerek legmélyebb részei viszonyaira vonatkozó adatokat. Azt állitá, hogy a tenger mélyebeli temperatura régi számbavételeiben[1]) nem lehet bizni, minthogy hibás vagy óvatlan hévmérőket használtak. A nyilt tengeren, elég mélyre hatolva, mindig azt tapasztaljuk, hogy a hőmérsék ° fokra száll; de a zárt — (szárazzal keritett) — tengerekbe a sarkoktól jövő mélyebb és hidegebb folyamok nem hatolhatnak be; ennélfogva a feneköken uralkodó hőmérséket a színöken uralkodó téli, legalacsonyabb hőmérsék határozza meg. A Földközi tengerbe szakadó vizek nagy mennyiségü szervies anyagot hordanak be, melyek a vizet az élenyéből annyira kifosztják, hogy a Földközi tenger fenék-vizében gyakran csak 5 századrész éleny és több mint 65 századrész szénsav leledzik, holott az Átlánti Oceánbeli rendszerint 20 századrész élenytés 40 századrész szénsavat tart. Ennek a körülménynek tulajdonitja értekező azt, hogy a földközi tenger mélyebb részeiben oly gyér az élötest. A verestenger és vidéke a leghőbb térfogat a föld kerekségén. A fenekén a viz mintegy 22°-nyi, a téli legnagyobb hidegnek megfelelően; a felszinen pedig 30—32 foknyira hág, holott kivül azon a tengeren az Arab öbölben még 1°-nyinál is kisebb — feneken — a mérséklet. Már régóta tudva van, hogy szirtépitő klárizsok nem élnek meg több, mint 18—19 ölnyi mélységben a tenger szine alatt és Dana azt tapasztalta, hogy nem élnek meg ott, a hol a temperatura 20°-nál alább sülyed. Ebből azt gyanitja Dr. Carpenter, hogy a Veres tengerben, hol a klárizs bőven terem, s a hol a feneken 22°-nál alább nem sülyed a hőmérsék: mélyebben lelhetnénk élő klárizsokat, mint akárhol a világon. Több más világositó példát is hozott fel értekező, s rá mutatott az onnan huzható tanuságra a geologiai viszonyokra nézve.

[1]) Observations.

A legutóbbi szakasz főkép bizonyos állitására vonatkozik Dr. Carpenternek. Ő t. i. számos kutatásokat tevén a tengerek mélyében, sok oly állatalakot hozott napvilágra, melyeket eddig elé őskoriaknak és kiveszetteknek tartottak. Ebből azt a következtetést vonta, hogy bizonyos alakzatok (formatiok), melyek a geologiában mint őskoriak szerepelnek, ma is léteznek a földön egész állattartalmukkal egyetemben. A különbség az őskoriak és a mostaniak közt szerinte csak az, hogy amazok már régesrégen kiemelkedtek a tengerből, melynek köszönhették alakulásokat, és ma a szárazon alkotnak rétegeket; imezek ellenben eredeti helyökön leledzenek.

A Rath G. tanár értekezésének mielőtt tárgyát megmondanám, egy kis világositást bocsátok előre. — A gránitot, tudva levőleg, azon kőzetek közé számitják, melyek nem vizből való leülepedésből származtak, hanem tüzes állapotban tolódtak és gyuródtak ki a föld gyomrából s jelen alkatukat a hűléskor s általa nyerték. Alkatának egyik lényeges része a kovasav (silica), melyet az iméntiek szerint, nem különben mint a többit, úgynevezett száraz uton keletkezettnek tartottak. Igen de az a körülmény, hogy a kvarczjegeczekben ottan-ottan vizcseppes üregek leledzenek, valamint a chemiai elemzések azt a hitet megingatják, s jelesen Rose G. határozottan állitá, hogy a tőle vizsgált gránitok kova-savanyának „nedves uton“ kellett származni. A következés nemcsak az volt, hogy a gránit tömegek egy részét a szálladék kőzetek közé sorolja a mai geologia; hanem némelyek általában tagadják, hogy a ma létező kovasavanynak bármely kis része is „száraz uton“ keletkezett volna. Ezt a tulzást mérsékli a Rath G. tanár értekezése egy a Vezuv idei kirontása alkalmával aprilisben kilökött láva-tuskóról, melynek elemzése bizonyitja, hogy kovasav és kovasavas vegyületek igen is származhatnak „száraz uton“, u. m. fellengés (sublimatio) által.

Dawkins tanár „a Földközi tenger physikai geographiájáról“ értekezett, t. i milyen lehetett amaz a negyed-korban[1]) Gaudrynak Attikában, Dr. L. Ádámsnak Maltában, Lartetnak Madridban, Brome kapitánynak, Busk tanárnak, Dr. Falconernek s másoknak Gibráltár táján, nem különben más kutatók-

[1]) Quarternaire, Pleistocene, Posttertiär, Diluvium: mind synonymák, és a geologiai őskor legutolsó időszakát jelelik, mely után következett a mostani.

nak máshol ejtett vizsgálódásaik nyomán kimutatá az értekező, hogy Európát a negyedkorban számos áfrikai-féle alaku emlős állat lakta. Sok vidéken a mostani terjedelmü szárazföld korán sem volt elégséges az élelmezésére annyi és annyiféle állatnak, a mennyinek rajtuk leljük a maradványát, miszerint az arra szükséges térfogatot messzebb délfelé, Áfrika irányában kell keresnünk. Mélység-mérésekből kiviláglik, hogy a gibráltári szoros táján, valamint Tunis, Malta, Sicilia és Olaszország közt aránylag csekély mélységek léteznek, ugy hogy 200 lábnyi emelkedés a Földközi tengert két, belföldi tengerré alakitná át. Feltehetni tehát, értekező szerint, hogy a negyedkori időszak tartama alatt a Földközi tenger feneke és környéke 2000 lábnyival magasabban állott mint most, és hogy a két tenger közti gáton jártak át az áfrikai állatok. Ugyanakkor Európa is téritett meg egyetmást Áfrikának, mert például a ló utat lelt magának a Földközi tengertől délre fekvő tartományokba. A déli Európában annálfogva feltehető magaslatok nagy szélsőséget kellett hogy okozzanak a hőmérsékletben a negyedkori időszak alatt.

IV.

A biologiai osztály állat- és növénytani alosztályában az elnök, Sir E. Lubbock, kiemelvén beköszöntőjében a természeti tudományok terjedelmes oktatásának szükséges voltát, alkalmat vőn a *Darwinismus* felől divó nézetek szemlére vételére és saját nézetei tolmácslására. Figyeltette hallgatóit nevezetesen a nagy különbségre, mely a Darwin tana és a „fejlődés elmélete“[1]) közt létez. Az utóbbit, azt mondja, Darwin bizonyosan nem vallaná magáénak. „A természetbeli mintaalakoknak (typus) *lehet* közös eredetök; de fokozatos fejlődés lánczszemeit bizonyos, hogy nem képezik. A természet válogatását[2]) *igazi oknak* tartani, meg azt hinni, hogy minden állat *egy* eredeti kútfőből származott: merőben különböző két dolog.“ A mi az elsőbb véleményt illeti, annak igazsága felől legkisebb kétsége sincs Lubbock urnak; a másodikra nézve pedig, akárhová düljön a véghatározás, minden esetre a haladásnak egy

[1]) Evolutionstheorie, vagy Lamarckismus.

[2]) Natural selection.

sarkalatos mozzanatát hozta létre a „Fajok eredete“ közzététele, „Hogy mennyiben tulajdonithatni az élő lények jelen állapotát a természeti szemelvénynek? — Hogy, másfelől, mennyiben módositották vagy akadályozták a természeti törvények, u. m. a mintaalakok változhatatlansága, az ősökre való visszaütés (atavismus) stb.? — Hány mintaalak keletkezett eredetileg? — Vajon ezek egyszerre keletkeztek-é vagy egymásután? — Ezeket a kérdéseket és sok másokat mind meg kell oldanunk, ha szinte elfogadjuk is a természet válogatása elvét.“ .... „Ha nem vitatkozunk is Darwinnak a következtetései felett, az ő adatainak megfelelő átöltözködések (travesty) oly gyakran ötlenek szemünk elé, hogy megérdemli a kutatását: vajon minő állomásokon ment át egy állatcsoport, — tegyük a rovaroké — mig azzá lett, a mi, feltéve, hogy egyszerüebb szervezetekből fejlődött ki, természeti törvények hatása alatt. Ez igen bajos egy kérdés. Alig szükséges emlitenem, hogy az állati élet minden állomásain nem mehettek át; de másrészt, a felől, hogy mi volt a fejlődés valódi sora, nem fognak mindnyájan egyetérteni a természetvizsgálók. Ámde elismerik mindnyájan azt, hogy az ébrénytan (embryologie) és a fejlődés (developpment) a legbiztosabb kalauzaink.“ (Előre kérem olvasóimat, hogy jól megjegyezzék ezt a helyet, mert lesz egy kis hozzászólóm későbbre.) A héjasok (crustacea) különböző csoportjai, például, bár mennyire különbözzenek is érett korukban, a tojásból való kibuváskor legnagyobb részint egyformák.

„Igy van a rovarokkal is a dolog. A rovarok különböző csoportjai közt valóban igen nagy különbségek vannak. Ha tekintjük a szarvasbogarat, a szitakötőt, a molylepkét, a méhet, a hangyát, a szúnyogot, a sáskát: úgy látszik, hogy ezekben s más nem oly ismeretes mintaalakokban kevés egyformaság van. Különböznek mekkoraságukban, alakjokban, szinezetökben, fogásaikban, éltök módjában. És mégis, a hires Savigny útmutatását követve, reá kell jönünk arra, hogy nemcsak a mondottak vannak azon egy terv szerint alkotva, hanem más csoportok is, u. m. a rák és pók-félék alapjában hasonló alkatuak. Ha lárváikat [1]) hasonlitjuk össze, még szembetünőbb lesz

[1]) A rovarok átváltozásában az az alak, melyet a közbeszéd hol hernyó-nak, hol „nyü“-nek nevez, a tudomány nyelvén „lárva“ nevet visel. Csakhogy a hernyón és nyüven kivül vannak még más lárva alakok is.

a tény. Brauer kimutatta, valamint magam is, hogy a lárvák két mintaalakja, melyeknek Packard „cruciformis“ és „leptiformis“ nevezeteket javaslott, áthúzódik a rovarok egész csoportján. Ez szembetünőleg nagy fontosságu tény. Ha a bogarak egyenkint egyforma alakoktól származnak, nem leend hebehurgya felvétel, azt vélnünk a bogarak csoportjáról is általában.

Ha arra szólitnának fel, hogy irjam le a rovar mintaalakját, azt mondanám, hogy az egy szájas, szemes, csápos fejből, három szeletü mellből (thorax), mindenik szeletén egy pár lábbal és sok-szeletü, alfel-végü hasból (abdomen) szerkesztett állat. Ez annyi, mintha egy sitaris nevü kis bogár lárváját irnám le; és általánosan szólva, azt mondhatni, hogy — a zsizsiket kivéve — minden téhelyröptü (coleoptera — bogár) ilyes mintaalaku lárvától veszi eredetét. Épen ezt mondhatni a reczésröpüekről (neuroptera — szitakötők sat.) egyenes röpüekről (orthoptera — sáskák) és szőrös röpüekről (trichoptera). A pikkelyröpüek (lepidoptera — lepkék) lárváit a hasuk nagyságánál fogva a legyek, méhek stb. lárváival szokták, véleményem szerint helytelenül, egy osztályba sorolni. Azok mellének három szeletét ugyanis szintugy lábak jelölik s közönségesen otrombábbnak látszó szabásuk daczára, a leirt mintaalakkal egyeznek voltaképen. A két-röpüek (diptera — légyfélék) lárvái közül pedig egy sem tartozik ahhoz a mintaalakhoz. De ezeken kivül is érett korukban nagyon különböző rovarok lárvakorukban szorosan hasonlitnak egymáshoz. Most már az a kérdés: van-e oly érett alak, mely annak nemkülönben megfeleljen? Nem lehetne csudálni, ha már régesrégen kiveszett volna is az élők sorából ez a mintaalak, melyen a rovaroknak iszonyu régi időkben kellett keresztülmenni. És ime, a campodea nem mind e mai napig viseli képét annak a mintaalaknak. Nagy jelentőségü körülménynek tartom azt is, hogy a campodea száj-részeire nézve, közép helyet foglal a szivó és rágó száju [1]) mintaalakok közt. Helyes okunk van hát úgy tekinteni a rovarokat, hogy mindnyájan a campodeához többé-kevésbbé hasonlitó ősöktől származtak.“

De itt nem áll meg szónokunk, hanem a campodea-féle hajdani mintaalakot megint egy kevésbbé fejlettől származtatja, melynek képét utoljára is a nyüben leli meg, mint a melynek mellszeleteiről hiányzanak a lábak. Érett élő állatok, melyek e fokozatnak felelnek meg, az úgynevezett tardigrada (micros-

[1]) Haustellata; Mandibulata.

copicus) csoport fajai. Innen ismét hátrább lépve, még egyszerüebb mintaalakot vesz fel, melynek élő példányait már csak az ázalékok (infusoria) csoportjában leli, s ezen sem nyugodva meg, végre a Haeckel magosphaerájáig s protamoebajáig jut, melyeken alúl már állati szervességet nyomozni még Haeckelnek sem sikerült.

Ezekből kitetszik, hogy Lubbock miután feljebb a határvonalat a Darwinismus és a fejlődési elmélet közt elvonta, azt átlépve, egészen az utóbbihoz szegődött s valószinüségét a következő elmélkedéssel törekszik megfoghatóvá tenni:

„És ha netalán hihetetlennek vélnők, hogy még a geologiai idő folyama is elég legyen a legutóbb emlitett teremtmények s a campodea avagy csak a tardigrada közti mérhetetlen hézag áthidalására, fontoljuk meg: mi történik e teremtmények akármelyike kifejlődésekor szemünk láttára egy rovar-élet közmondássá vált rövid ideje alatt. A tardigrada tojása fejlődése épen azt a folyamot tartja, a mit a magosphaera; és a tardigrada teste tojásszik váladékai folytán keletkezett sejtekből épült fel. A magosphaera fejlődése s más állatok korai állapotai közti ezen hasonlóság, megvan, mint Van Beneden kimutatta, egy kis féregben, a filaria mustelarium-ban és vele rokonos fajokban; de megvan a rotiferákban, echinidákban, puhányokban sőt a gerinczesekben is.“ (Világositásul rajzokban mutatott elé számos példákat a szónok.)

„Ellenem vethetnék, persze, hogy ezeknek a tényeknek nincs az a valódi jelentőségök, mint a mi és a hogy nekem látszik. Azt mondhatnák, hogy az isteni hatalom a rovarokat teremtvén, már ezen nevezetes fejlődési műfolyammal teremtette egyszerre. Hiszen mondták azt is, hogy az isten a kősziklákat a bennök levő ásadék lényekkel [1]) együtt teremtette. Valószinü, hogy mai nap senki sem akarna sem felállitni, sem védeni ilyes elvet, és azt hiszem eljön az az idő, midőn átlátják, hogy a tojás tartalma és fejlődési változásai épen oly igazán megtanitnak a hajdankori szervies fejlődésre mint a föld tartalma beszéli és tanusitja nekünk a föld történelme lefolyását.“

A Lubbock pártolta ügyet az iménti végötlet sem jobbá, sem erősebbé nem teszi. Nem is tudhatni jó móddal: kire legyen mérve a vágás. Mert azt, hogy „az isten a kősziklával együtt teremtette volna a benne levő kövületeket“ sem természetvizsgáló, sem szava bevehető theologus tudtomra soha sem

[1]) Fossilia, kövületek.

mondta vagy irta. De irta ám Voltaire, ki hosszú egész éltet szánt a theologusok üldözésére, hogy a hegyekben lelt fossil csigákat és kagylókat a Palaestinából hazatérő zarándokok hullatták el; holott a páczbavett theologusok egyenesen a (bibliai) özönviz maradványait látták bennök, s igy a tudományhoz közelebb állottak, mint a természettudósnak lenni akaró Voltaire.

Ámde, — csak feltéve, nem megengedve, — hogy, ha mondotta volna is akár természetvizsgáló, akár neves theologus a fennebbi állitást, az a világért sem hasonmása, hanem csupa parodiája a megelőzőnek, melyet nem hogy megczáfolni birna, de még nem is csökkentheti a hitelét.

Távoztassuk el belőle az, időnkben sokaknak nem tetsző, „teremtés“ eszméjét s legott az, hogy „fejlődő test, ha valamikor keletkezett, a fejlődő tehetséggel együtt és egyszerre keletkezett és, ha öröktől fogva megvolt, öröktől fogva együtt voltak“, önként értődő és megtámadhatatlan állitássá válik. A kettőt egymás nélkül épen úgy nem gondolhatni, mint az anyagot — akár mi legyen az — például nehézség nélkül. Szénből, vizből és ammoniákból álló keverék chemiai vegyület talán lehet, de sem „protoplasma“ sem „protomœba“ bizonyára nem, s az utóbbiak eszméi okvetetlenül magokba foglalják a fejlődés tehetségét. Ha az elménczkedés ragyogtatása el nem homályositotta volna Lubbock szeme előtt a logika világát, megfontolta volna, hogy a fejlődés fogalmában mellőzhetetlenül megvan az, hogy a mi csak *fejlődik*, annak egy vagy más alakban már meg kellett azelőtt lennie és hogy a „semmiből fejlődés“ szintoly megfoghatatlan, mint a semmiből teremtés.

Ezen eszmék bővebb és világosabb kifejtésére itt nincs hely, s azért azt más alkalomra tartván, most tovább haladok kivonataimban.

Van a cserepes puhányoknak[1]) egy csoportja, melyet nem annyira terményrajzi vonások állitnak össze, és különböztetnek meg másoktól, hanem szokásaik és életök módja. A furó kagylók ezek, melyeknek az a sajátságok, hogy a földbe, még pedig a puha porond tömegtől a legkeményebb szikláig minden fokozatú szilárdságú földbe nem csak befurják magukat, hanem benne is töltik egész éltöket, ugy hogy csak testöknek hátul,

[1]) Mollusca Testacea. Miért keresünk, a *testa* magyar kifejezésére czifra műszót, midőn Calepinusban, Molnár Albertben, s mind a többiben ott van: „*testa* — cserép.“

inkább vagy kevésbbé kiálló részével vagy függelék csövével érintkeznek a vizzel. Némelyikök ártalmatlan annyiban, hogy csak az — úgy szólva — nyers földet és sziklát liggatják; de mások országosan dulnak és pusztitnak. Nevezetesen a pholasfélék csoportja[1]) veszélyes ellensége a hajóknak, partvédő czölöpöknek, fa- és kögátaknak, és az általuk okozott kár kipótlása tömérdek öszvegeket képez a tengermelléki országok budgeteiben.

A reájok nézve felebbező, tudományos kérdés már az, hogy mi módon eszközlik a fúró kagylók a liggatást? A kérdésre két tudomány sugallott feleleteket, persze különbözőket: a chemia és a mechanika. Némely természetvizsgáló úgy vélekedék, hogy az állat bizonyos savanyneműi folyadékot izzad ki, melylyel a szikla kőzetét feloldja. A felelet nem elégitett ki, mert a követelt erős folyadéknak tapasztalatilag semmi nyomát nem lehetett, bármi gondos elemzéssel is, felfedezni. Aztán azokra az édes vizi kagylókra, melyek puha porondba furják magukat, nem kellett, nem is lehetett alkalmazni a chemiai felvételt. Az „associatio" üléseiben a mechanikai elmélet lelt szószólókat. Robertson tüzetes értekezést olvasott fel a *phola candita* fúró eszközéről. Értekező azt hiszi, hogy az állat a cserepével reszeli a kőzetet. Erre Allman tanár azt jegyzé meg, hogy tudtára Bryson edinburghi volt tanár világosan bebizonyitotta, hogy az állatnak kovagos részecskékkel rakott lába súrolja ki a kőzetet, szintugy, mint a drága kő-csiszolók smirgeles ólomkeréke koptatja a legkeményebb köveket. Nem különben Gwyn Jeffreys is azt mondá, hogy minden fúró puhány a lábával hajtja végre a munkát. Emlité, hogy Sellius ezt már 1733-ban kimutatta a teredo navalis példájában. Deshayes is — a legjelesebb testaceologusok egyike — felhagyott az egykor pártolt chemiai elmélettel.

Szóba jött a gyülésen nem egy alkalommal az állat-pusztitás ügye is.

Spence Bate, a déli Devon-megye faunájáról értekezve sajnálattal emlité, hogy a héjasok (rákfélék) megehető fajai szemlátomást apadnak a példányok számában. Ez főkép onnan van, hogy a nőstények pusztitását semmi rendelkezés nem gátolja s az ikrát roppant mennyiségben használják fel gastronomikai czélokra. — Azt javasolja, hogy a tengeri rák fogását februártól májusig meg kellene tiltani s a nőstény rákét egy-

[1]) Pholadida.

általában. — Hasonló sajnálatát jelenté ki Canon Tristram a tengeri madarak pusztulása tárgyában és Newton tanár a szárnyas vadak ügyében.

A fajok keletkezésére, akár a fejlés elméletére nézve fontos egy alak a Mitrania, melyet a lárvákhoz számitnak. Allman tanár ugy irá le, mint egy boltos kúpalaku átlátszó kocsonyaszerü testet, mely aztán az alján egy eleinte megosztatlan kerek párkányra dagad ki s ebből lesz utoljára a féreg teste. Hasonló irányu volt s érdekes vitatkozást keltett Gulich lelkipásztor előadása a „Fejlődésnek egyforma körülmények közti különbféleségéről.“ Az értekezésre alkalmat adó tény az, hogy Oahuban, a Sandwich-szigetek egyikén, egy 5 mértföldnyi hosszú s körülbelől egy mértföldnyi széles erdővidéken 175 faj szárazi puhány leledzik, mintegy 700 válfajban. Minden fajra mintegy 2000—2400 holdnyi terület esik középszámban. Értekező úgy vélekedik, hogy midőn a természet válogatása (natural selection) rideg törvénye szárazföldön akadályozni szokta a válfajok fejlődését, az emlitett, azzal ellenkező tényt abból magyarázhatni, hogy az emlitett változékok mentve maradtak a létezésért való küzdelemtől (struggle for existence).

Wallace, — kinek neve körülbelől oly formán maradt ki a Darwinismusnak nevezett tanból, mint a Columbusé Amerikából, Gulich értekezését felettébb nagy becsünek nyilvánitá. Figyelteté egyszersmind a gyülést, hogy e két fogalmat: „változékonyság“ és „változékok vagy válfajok alakulása“, széltiben összevetik; holott igazában az utóbbi a természet válogatásának az elsőbbre való hatása eredménye.

Wallace nyilatkozata egy kis világositást igényel, melyet sziveskedjenek tőlem elfogadni azok az olvasóim, kik a Darwinismust netalán csak a nálunk megjelent, itt-ott elszórt közleményekből ismerik, melyekben ama fontos megkülönböztetés tudtomra sehol tüzetesen kiemelve nincsen.

A szóba vett tan lényege az, hogy azok az alakok, melyeket a fajok fogalmai alá szoktunk felvenni, sem öröktől fogva, sem netalán teremtett voltuk óta nem állandók; hanem mindnyájan kevés számu *typusok* változékai, és az idők folytában keletkeztek és keletkeznek untalan szaporodó arányban.[1])

[1]) Hogy a szaporodásnak másfelől fogyás is felel meg, önkint érthető. De ennek a vonásnak nincs semmi befolyása a következőkre.

Se elemezés, se birálat nem czélom: én csak világositni akarok. Hanem épen azért meg kell jegyeznem, hogy a „typus“ kifejezés a két értelem közül, melyekben ez a szó a tudomány irodalmában eddig elé használtatott, egyikben sincs véve. Darwin „typus“-a, melyet helyesebben és megkülönböztetve „archetypus“-nak nevezhetett volna, egy határzatlan, mondhatni, képzelhetetlen alak, egy gondolt lény, melynek egyedüli ismertető jele az, hogy bizonyos csoport fajai mind annak a változékai. Egy ily alak volt talán vagy lehetett egykor, például, az, a melynek változékai az anthropomorph (ember és majom) csoportba tartozó fajok.

No már, ha a tudományból az ok és foganat kategoriáját kiküszöbölni — (nem gyanusitás, de több mint gyanitás) — nem akarjuk, elutasithatatlanul eléáll az a kérdés, hogy hát a változást, a változékok alakulását mi okozza?

A kérdésre kettő lehet a felelet. Az első az, hogy: külkörülmények. Ugymint a növényekre nézve, a talaj és az atmosphaera állapotai; az állatokra az utóbbiak és a táplálék.

Ez számos természettudóst kielégitő és megnyugtató felelet. De bizony mindnyája nem éri meg vele. Jelesen Nägeli egy a bajor akadémiában a hatvanas években olvasott értekezésében a növényekre nézve a külkörülmények befolyását részletesen s a lehetségig kimeritőleg tárgyalván, arra a következésre jut, hogy azok nem alkalmasok minden esetben kielégitő magyarázatát adni a növényfajok változékonyságának. Mások az állattanba vágó tények beható vizsgálataiból meritettek hasonló következményeket. Ide mutat a Gulich beszélte tapasztalat is, és igy született meg, lassankint elkészülve, a második felelet, mely szerint az alakok változását a szerves lények szerkezetével elválhatatlanul együtt járó változékosság okozza; más szókkal, hogy az alakok azért változnak, mivel változó természetüek. Meg kell vallanunk, hogy ez a vélemény hasonlit egy kissé a Molière képzelt betege magyarázatához, a ki rigorosumában e kérdésre: „*Quare opium facit dormire?*“ azt feleli: „*Quia est in eo virtus dormitiva, cuius est natura, sensus assoupire.*“ — Megjegyzem továbbá, hogy természettudósok, kik a philosophiában emlegetett „velünk született eszméket“ oly tarthatatlanoknak, nevetségeseknek nyilvánitották, most maguk a szerves lényekre nézve „velük született tehetségeket“ ismernek el. Szóval a „változékonyság“ e második nézet szerinti oka olyasmi, a mivel még a vonzalom fogalmát is sike-

resen vélték megtámadhatni Newton ellenzői, ugymint: „qualitas occulta“ (rejtett tulajdonság).

És e nehézséget épen nem háritja el Darwin az ő „csiraparányai“-val, melyek mint az alakok különbfélesége elemei szeszélyesen kóborolnak a nemzedékeken át. Ennél alap és analogia nélkül szükölködőbb hypothesist keveset mutathat fel a természeti tudományok historiája. A Lubbock véleménye pedig, melyet feljebb olvasóim figyelmébe ajánlottam vala, mely szerint a változékoknak a természet szemelése vagy válogatása volna az igazi oka, az még csak hypothesis sem, hanem kereken kimondva oly okoskodás, mint az, hogy a „sóshalevés okozza a szomjuságoltást; minthogy a sóshalevés az ivást, e megint a szomjuság oltását okozza.“ Vagy mint az volna még összevágóbb hasonlattal, hogy: „a buzaszemelés okozza a buza termesztést,“ akár, hogy az a törvény, mely szerint a vonzalom a távolság kétszeres arányában csökken, okozza a vonzalmat. A vonzalom létét felteszszük mielőtt törvényeiről szólhatnánk, s a búzaszemeknek megtermetteknek kell lenniök, hogy aztán szemelhessük.

Meg kell a változékonyságnak is, aztán a változékoknak, a változott, különbféle alakoknak lenni, hogy közülök a természet — aránylag — állandó válfajokat és fajokat szemelhessen s a létért való küzdelem az életre valókat megtarthassa.

Mindezek szerint a természeti alakok változékonysága, mint tény akár legyen oka tudva, akár ne legyen, kétségbe hozva nincs: de igen is meg kell, Wallace-szal kezet fogva, szorosan különböztetnünk tőle a fajok alakultát, a mely, mint bizonyos tekintetben állandósitás, ellentéte, s minden esetre korlátolása a változékonyságnak.

A szerves alakoknak az őslények által kiegészitett sorát tekintve, ugy látszik, mintha a nagy termet nem tartoznék a természeti szemelés kegyelte tulajdonságok, az életrevalóságok feltételei, a lét-küzdelem diadalos fegyverei közé.

A földtani rétegek a ma is meglevő állat-csoportokból a mostaniaknál nagyobb és részint óriási fajok példányait mutatják fel. Déli-Amérikában, melynek ma a tapir a legnagyobb emlőse, roppant termetü pánczélos állatok, teve nagyságu lámák honoltak. A mostaniaknál jóval nagyobb lovak, szarvasok, elefántok maradványai nálunk ismeretesek. Az uj seelandi emunak egy tojása felért nyolczczal a mostani struczéiból stb. Annál meglepőbb vala Van Beneden közleménye a mai

czetfélék minden fajánál kisebbekre mutató csontokról, melyek roppant halmazban hevernek az úgynevezett „Antwerpeni sziklák“ (Antwerp-crag) alakzatában, s a melyeknek összeroncsolt példányait Angliában is lelték görgeteg csomókba gyülve. Még egy hasonló kivételt említett előadó a máltai kistermetü, ásadék elefánt példájában.

Sir J. Lubbock egy szelid darázst mutata elé, melyet ő a Pyréneken fogott, és már három hó óta tartja egy magát. A Polistes nemből való s a társas darázsok közé tartozik. Eleinte meglehetős vad volt és széltiben eresztgette fulánkját, de annyira megszelidült, hogy most már gazdája kezéből eszi a czukrot s czirógatni is hagyja magát. Lubbock ugy mutatá be, mint az állatok változó szokásait példázoló esetet.

Peacock irásban küldött be egy értekezést „a természetrajzi muzeumok“-ról, melyben kimutatta, hogy a (londoni) új muzeumba kiszabott 6000 lábnyi folyosói tér nem szolgálhat többre, mint a czetek és delfinek most ismert fajai teljes kiállitására. Véleménye szerint egy tizenkét emeletes kerekded muzeum, melyben a fali szekrények s állványok sora hosszában 1600 ölet tenne s a melynek tervét részletesen leirja, kellene arra, hogy a kiállitandó tárgyakat becsületesen ki lehessen rakni. Az erre következett vitatásban az a vélemény látszott érvényre jutni, hogy azon egy gyüjtemény nem igen szolgálhat két czél elérésére, ugymint közkiállitásnak és tudományos kutatásnak. Tömött madarak, például az utóbbi czélra merőben haszontalanok stb.

Thiselton Dyer tanár a szőlő pusztitó uj rovarról, a *phylloxera vastatrix*-ról értekezett. Északi Amérikából hozták be Európába, és Portugaliában már oly nagy mérvben kezdte dulásait, hogy egy szőlőstelek, mely eddig évenkint egyre másra 500 akót adott, 1871-ben csak 7 akót birt teremni. Nem régiben Berkeley lelkész úr is egy a baraczk fák gyökerét romboló rejtélyes nyavalyát, hasonló rovar működésének tulajdonitott.

Végre egy keletindiai növénynek — Boehmeria tenacissima — fonás-szövésre alkalmas rostjait mutatá be Dennet. Déli Amérikában már felkapták s értekező azt véli, hogy Irlandban is lehetne termeszteni.

Brassai Sámuel.

NÉHÁNY HÉT A VÁRADI BÖRTÖNBEN.

Az ötvenes évek elején egyszer egy különös hir kezdett elterjedni a vérmesebb reményü hazafiak között. Egy amérikai polgárt az osztrák kormány elfogatott, sugdosá e hir — s ezért most az Egyesült Államok szigorú bosszúállásra készülnek és már Trieszt kikötője előtt meg is jelent az amérikai hajóhad. Voltak, kik már reménynyel várták a bombázás kezdetét s magasztalták a szabad Amérikát, mely ily hatalmasan védi az egyéni szabadság jogait.

A hirnek volt némi kis alapja; legalább annyi, hogy egy amérikai ifjú polgárt az osztrák rendőrség puszta gyanúra csakugyan elfogatott, s kiszabaditása csak a bécsi amérikai követ erélyes föllépésének volt köszönhető. Azonban az esemény részletei akkor homályban maradtak. A könyvből, melyben az amérikai ifjú, Brace L. Károly, e kalandot leirta, aligha került példány hozzánk, mert ki volt tiltva a birodalomból. De Amérikában s Angliában nagy feltünést okozott ez esemény s valószinüleg nem kevéssé növelte Kossuth ottani agitatióinak hatását is.

Brace úr azóta leginkább a társadalmi és népismei kérdésekkel foglalkozik s legutóbbi műve, melyet New-York veszélyes osztályairól mult évben közrebocsátott, az angol sajtóban is nagy elismerést nyert.

Mióta alkotmányunk helyreállitásáról értesült, mindig óhajtá hazánkat újra látni, hogy boldogabb állapotban is megfigyelje a nemzetet, melytől egykor a legmelegebb rokonszenvvel vált el. A mult nyáron meglátogatott tehát bennünket, magával hozván az akadémia és a muzeum részére egyéb művei közt Magyarországról irott könyvének egy példányát is. [1])

---

[1]) *Hungary in 1851;* with an experience of the austrian police. By Charles Loring Brace. — London 1852.

Fogsága csak egy mindennapos episod ugyan ama rút korszak történetéből, de érdeket nyer az idegen utazónak sajátságos helyzete és figyelmes észrevételei által.

Brace úr akkoriban jó-részt véletlenül került hozzánk.

Elvégezvén otthon tanulmányait, beutazta Európát s 1851 tavaszán Bécsbe érkezett. Itt többször találkozván magyar emberekkel, kedvet kapott megnézni hazánkat, melynek története, politikai intézményei s akkori erőszakos leigáztatása egész ifjúi érdekeltségét fölkeltették.

De ez az útazás nem ment olyan könnyen. A bécsi rendőrség nem akart neki Magyarországba útlevelet adni, bár a Bécsben székelő amérikai követtől is vitt magával ajánló levelet. Sürgetéseire a rendőrség főnöke sajnálattal jelentette ki, hogy útasitása van semmiféle idegent sem bocsátani be Magyarországba, kivéve ha üzleti dolgokban útazik. Mert — ugymond — az angolok és amérikaiak nagyon beleavatkoztak az ő dolgaikba s a kit az országba bocsátottak, mind botrányos híreket terjesztett rólok a világban.

Azonban végre mégis sikerült egy útlevelet kieszközölnie, oly föltétel alatt, hogy csak Bécsen át szabad visszatérnie s kimennie a birodalomból.

Ez út-levéllel, s azon ismételt figyelmeztetéssel, hogy politikai dolgokba ne avatkozzék, indult tehát april elején, a Dunán, Pest felé. S azután Szolnokon, a Kunságon, Jászságon és az alföldön át Debreczenbe, innen pedig Váradra utazott. Ajánló levelekkel bőven el volt látva s magyar családokhoz szállt mindenütt. Éber érdeklődéssel igyekezett megismerni mindennemü viszonyainkat s könyve a különböző történeti és statistikai adatoknak, jellemvonások és egyéni benyomásoknak egy meglehetősen élénk, bár rendezetlen gyüjteménye. A magyar fajról, a középnemességről épen úgy mint a népről, mindenütt a legmelegebb rokonszenvvel s gyakran valódi bámulattal nyilatkozik. Végtelenül meghatja őt az általános levertség és honfi-bú, a haza bukásának ama mély gyásza, minőre, szerinte, az angol-szász jellem sohasem volna képes.

Részint e rokonszenv következtében, részint azon természetes okból, mert utja a legmagyarabb vidékeken vitte át, legtöbbnyire oly magyar családokkal jött érintkezésbe, melyek az osztrák rendőrség szemében „compromittálva“ voltak. Hiszen többé-kevesbbé compromittálva volt majd minden magyar család. Tudta azt is igen jól, hogy a titkos kémektől

óvakodnia kell, de azt nem sejté, hogy erős gyanú alatt áll s egészen váratlanúl lepte meg őt, midőn egyszer, többek társaságában ebédnél ülve, egy apró kis úri ember, egy zsandár kíséretében megjelent előtte, bemutatta magát mint a rendőrség főnökét, s kijelenté, hogy őt magát letartóztatja, irományait pedig lefoglalja, azon vád alapján, hogy kiáltványokat terjeszt.

Váradon történt a dolog, május 22-én. Utazónk csak az előbbi napon érkezett Váradra s egy barátja házához szállott, kivel azonnal egy vendéglőbe ment ebédelni. Igy irja le az esetet:

„Az étterem tömve volt osztrák tisztekkel, kik itták a magyar bort és szidták a magyar szállásokat. Végre egy szögletben helyet találtunk egy kis asztalnál, hol már két úri ember ült s megrendeltük az ebédet. Étkezés közben barátom szóba eredt a két idegennel s talán azt kimutatni, hogy amérikai útazó ismerőse van, egy kérdést intézett hozzám Ujházy amérikai gyarmata felől. Én csak általánosságban feleltem, hogy „a föld igen jó, a klima kedvező", hogy „azoknak bizony keményen kell dolgozniok, mint minden kivándorlónak Amérikában" s hogy Ujházyt Amérikában igen tisztelik stb.

A bővebb beszélgetést kikerültem, mert ösztönszerüleg bizalmatlanságot éreztem a két másik ember iránt, bár alig tudnám megmondani, miért. S többet aztán nem is gondoltam e dologra, eljöttem barátommal a vendéglőből s a délutánt látogatásokkal, az estét pedig levélirással otthon töltöttem el.

Másnap reggel látogatásokat tettem ismét, s többek közt meglátogattam a főispánt is. Alig váltottunk egypár üdvözlő szót, mindjárt azzal újságolt, hogy gyanúban állok, mert útlevelemet nem mutattam be a rendőrségnél.

„Azt gondoltam — válaszolék én — hogy huszonnégy órai szabadságom van rá itt is, mint más magyar városokban, s minthogy a bejövetnél nem kérték tőlem, azért nem is mutattam be, most azonban rögtön indulok a térparancsnokhoz."

S röviden köszönve indultam is azonnal. A tér-parancsnok átvette útlevelemet, mondá, hogy nem lesz semmi kifogás; be fogja mutatni az inspectiós tábornoknak s délután érte küldhetek. Mind ezt a legudvariasabb és nyájasabb modorban adta elő s én megkönnyebbülve távoztam, mert jól tudám, hogy szivesen kapnának minden ürügyön, melylyel egy amérikai ellen fölléphetnek.

Annyival váratlanabb volt tehát délben az elfogatási parancs. A rendőr megengedte, hogy az ebédet bevégezzem s

aztán együtt barátom szállására mentünk kocsin. Utközben a zsandár azt mondta nekem, hogy az elfogatási rendeletet már tegnap megkapta (alig öt-hat órával megérkezésem után) s mivel magán házhoz szálltam, egész éjen át keresett a város minden vendéglőjében és szálló-helyein. Mikor barátom házához értünk, az őr már oda volt állítva s minden könyvem és irományom összekötve egy csomagban. Mosolyognom kellett arra a gondolatra, hogy az én irományaimat hűségesen át fogják kutatni, mint veszélyes politikai okiratokat. Mert vagy egyszerű baráti levelek voltak, vagy saját érzelmes és vallásos ömlengéseim, igen rosz kéz-irással s igen unalmasok bárkire nézve a szerzőn kivül. Mind a mellett kijelentém a rendőrfőnöknek, hogy a hatóságok ily eljárása az idegenek iránt, nem igen szolgálhat Ausztriának előnyére.

Barátom lakásának szorgos megvizsgálása után engem a zsandár a katonai hatóság hivatalába vitt, ott hagyta irományaimat s a barrackok felé lovagolt, azt mondván, hogy várjak egy kicsit. Szűk hivatal-szoba volt, a melyben hagyott; szerteszét pipák, kardok, német szerelmi versecskék, az asztal alatt pedig egy egész fészek vizsla-kölyök. Sokáig várakoztam, megnézegetve mindent a szobában s tünődve, hogy mi lesz már ebből. Végre visszajött a zsandár és hivott, hogy kövessem őt „ideiglenes fogságba". Én engedelmeskedtem s kocsira ülvén, kimentünk a várba.

Mikor behajtottunk a vén boltozatos kapun, s beérve a vár udvarára, körülnéztem a mogorva falakon, lehetetlen volt egy pillanatra levertséget nem éreznem. Eszembe jutott, mily távol vagyok minden baráttól és segitségtől s hány boldog ember lépett igy be az osztrák állami börtönökbe, soha többé onnan vissza nem jövendő. Mindamellett el nem tudtam gondolni, miféle ok lehetne hosszabb letartóztattatásomra s jó kedvvel mentem föl zsandárommal a lépcsőkön. Itt átadott két katonának, a kik aztán szuronyos puskákkal álltak mellettem őrt. Azután jött egy éles hangú kis tiszt, fölkisértetett a lépcsőn s kérdezte tőlem: miért vagyok befogva. „Nekem ideám sincs róla" felelém; — „talán azért, mert amérikai vagyok."

Erre azt mondta, hogy parancsa van engem megkutatni s minden czeremonia nélkül mindjárt dologhoz is látott. Zsebeimnek minden apró lyukát és szegletét kikutatták; mindent, a legutolsó krajczárt s a legkisebb papirdarabot is elvették s jegyzékbe irták, csupán órámat és fogvájómat hagyván nálam.

Én az egész kutatás közben egy szót sem szóltam, bár meg kell vallanom, hogy ha valami képes az emberben állam elleni érzelmeket kelteni, az ily eljárás bizonyára legjobban alkalmas arra. Mikor ezzel megvoltunk, bevitt egy piszkos szobán át, hol valami féltuczat ember tanyázott, egy másik még piszkosabba, melyet egy rácsos ablak csak homályosan világitott be.

— Ez lesz az ön szobája.

Én kérdezém tőle, hogy nincs-e jobb.

— Nincs, felelt ő, rendeletem van, hogy ide tegyem önt. Ez a két ember lesz a szobatársa. Mint utazó, ez által is gyarapithatja tapasztalatait. Gute Nacht!

A két „ember“ egyike egy oláh közhonvéd volt, azzal vádolva, hogy hamis utlevéllel útazik, a másik egy szabó, kit öt hónapra itéltek, mert fegyvert rejtegetett magánál. Nem voltam soká benn, mikor a másik szobából egy barátságos hang a kulcs-lyukhoz szólitott s figyelmeztetett, hogy ne valljak őszintén. Azután kérdezé: „Mi ujság a mi népünknél Európában?“

Én ily körülmények közt legjobbnak véltem a lehető legkevesebbet beszélni s azt válaszoltam, hogy nem tudom, mert én csak utazó vagyok. Erre a hang jó éjszakát kivánt franciául s vigasztalóul nagy hévvel rá gyujtott a „Marseillaise“-re.

Képzelhetni, hogy keveset aludtam akkor éjjel. A váratlan fordulat ez igen érdekes útazásból ily rettenetes börtönbe s mind ennek bizonytalansága és talányossága sokkal nagyobb volt, semhogy aludni engedtek volna. Egyszer merő érdekes kalandnak látszott az egész, mintha holnap könnyedén kiszabadulnék, mihelyt a tévedést észreveszik. Máskor az a gondolatom villant, hogy eltökélt szándékuk úgy bánni velem mint egy közönséges gonosztevővel s eszembe jutott, hogy teljesen az osztrák rendőrség hatalmában vagyok. Mégis biztam abban, hogy a legcsekélyebb szó vagy irat sem mutatható föl ellenem s ha itt a legkisebb igazság-szolgáltatás van, bizonyosan rögtön kiszabadulok. E tépelődések mellett még ágyam is ronda volt, tele bolhával és féreggel, úgy hogy másnap reggel testem olyan volt, mintha himlős volnék.

Másnap türelmetlenül vártam a kihallgatás óráját. Végre délután megnyilt a nehéz retesz, s én két szuronyos katona közt lementem azon szobába, hol a törvényszék ült. Egy jól butorozott kicsi szoba volt ez, közepén egy nagy asztallal, mely mögött négy katonatiszt ült és egy jegyző; a másik oldalon nyolcz közkatona volt, a „Beisitzer“-ek.

A tisztek udvariasan bólintottak s a porkoláb széket adott. Egy éles szemű, értelmes tekintetű ember elkezdte a vallatást, a szokásos első kérdésekkel: „Mi a neve, uram? Hogy hivják apját? Hol született ön? Mi a foglalkozása? Hol van rendes tartózkodási helye?“ Itt egy kis megbocsátható fennakadás támadt, mig a jegyző szülő hazám nevével Connecticut-tal eligazodék. Aztán következtek a szűkebb kérdések: európai utamról s itt feleleteimet pontosan összehasonlitották útlevelem láttamozásaival; majd ismeretségeimről; s végre nagy komolysággal kérdé a vizsgáló őrnagy: mi a szándékom Magyarországon?

Minthogy katonai törvényszék előtt álltam, s minthogy czéljaimat különben sem szoktam szégyenleni, nyiltan és teljesen elmondám útam czélját. „Beútazom Magyarországot — felelém — a mint beútaztam más országokat, hogy tanulmányozzam a nép jellemét és szokásait s különösen, hogy megismerjem Magyarország régi politikai intézményeit. Amérikában mindig hiányzott egy jó tudósitás e nemzet régi alkotmányáról. Ohajtottam tehát a hely szinén látni annak hatását. Nincs más czélom, mint a figyelmes vizsgálódás.“

Nem sokára beláttam, hogy nagy hibát követtem el. Egyáltalában nem álltam nyilt jellemü katonák előtt, hanem egy ravasz, hideg, szivtelen vizsgáló biró kezeiben, ki minden ürügyöt felhasznált, hogy behálózzon s valami megfejthetetlen okból elhatározta, hogy rám keni a bűnt.

— Nem hiszszük vallomását, uram, mondá hidegen; ismerjük az amérikaiak rokonszenvét az itteni forradalmárok iránt. Tudjuk mi azt, hogy amérikai utazó nem lépne túl a szokásos európai útazások körén ilyen általános czélok kedvéért. Ön a legelső, a ki egyáltalán valaha az országba jött. Jól tudjuk, mi a czélja.

Hiába bizonyoztam, hogy a mi hazánkfiai minden országban szoktak útazni s hogy egy gondolkozó emberre semmi sem lehet érdekesebb, mint egy országnak politikai intézményei. Hallani sem akart róla s én fölhagytam a vitával, azt kérdezvén tőle: mi bizonyitéka van másféle czéljaimról?

Nem felelt, hanem folytatta: „Hát miért ment ön Rofra? (egy Tiszaparti faluba). Az utazók nem szoktak ilyen félreeső helyekre járni. Ismerjük önt, uram. Bebizonyithatjuk, hogy önnek minden ismerőse vagy rokonságban vagy barátságban áll amérikai emigránsokkal. Bebizonyithatjuk, hogy ön nagy ösz-

szeesküvésben részes. Értjük az ilyen utakat s az ilyen ismeretségeket. Szövevényes complottal van dolgunk. De én megszoktam már évek óta kinyomozni az ilyen szálakat. Látom az ön szándékát. Beszéljen nyiltan és vallja meg."

Én meg voltam ütődve. Ily tönkretétele minden igazság-szolgáltatásnak!

De azért igyekeztem közönyös arczczal felelni.

— Nem hiszem, hogy ilyen bizonyitékai volnának. Meglátogattam a falukat is Magyarországon épen úgy, mint a városokat, azért, hogy lássam az országot minden oldalról.

Következtek, igen fürkésző módon azok a kérdések: mily viszonyban állok a magyar emigransokkal?

Szerencsémre kevés oly emigranssal találkoztam, kiknek neve eszembe jutott volna s ezek közt is csak Czecz tábornok volt jelentékenyebb, kivel Hamburgban jöttem össze s ki egyik pesti barátjához, egy kormányi hivatalnokhoz, igen udvariasan ajánló jegyet adott, mely még ekkor is velem volt. A jegy a lehető legegyszerűbben szólt: „Czecz urnak van szerencséje bemutatni Mr. Bracet barátjának S. urnak Pesten." De azért ezt is a legnagyobb mohósággal vizsgálta át az auditor.

— Értjük mi az önök demokrata társaságának titkos jegyeit és iratait. Nagy összeesküvéseket rejtenek kevés szavakba. Csak belépnek valahova s „jó-reggelt" kivánnak és már e szavakba is politikai jelentőséget tudnak rejteni. Ez ajánlat is valami cselszövényt takar. Fejtse meg a törvényszék előtt. Egyedüli reménye csak az igaz vallomásban lehet.

Én mosolyogtam e magyarázgatáson s azt felelém, hogy nagyon kevéssé ismerheti a világot, ha nem tudja, hogy az ily ajánlatok a legközönségesebb dolgok — most is van tárczámban vagy egy tuczat.

Hanem daczára a bátor arcznak, a mit az egész dologhoz vágtam, kezdém nagyon szorongva érezni magamat. Úgy tetszett, mintha hálóba bonyolodnám, melyből nincs menekvés. Beláttam, hogy a dolog nem tréfa, mint eleinte hivém. Arra gondoltam, hogy tanúkat bérelhetett ellenem s nem feledhetém, hogy mennyire segélytelenül állok. Mind ama rémséges történet, a mit valaha a spanyol inquisitiókról olvastam, megelevenült emlékezetemben s egy pillanatra azon álomszerü érzés fogott el, mintha nem én, hanem valaki más volna ez ismeretlen veszélyben. Az ilyes természetesen csak pillanatnyi gondolat

volt s én rászántam magamat a legroszabbra is, és férfiasan s gondosan igyekeztem megfelelni a vallatásra.

A kérdések sorában kiderült, hogy Ujházyt láttam egyszer New-York útczáin. Az auditor e tárgyra minduntalan visszatért:

— Hol beszélt ön vele?

— Soha sem beszéltem vele.

— Mily összeköttetésben állnak egymással?

— Nincs semmi összeköttetésünk.

— Mondja ki nyiltan, uram. Ne titkoljon igy mindent. Mi egyessége van Ujházyval s hol vannak tőle hozott levelei.

— Nincs semmiféle levelem tőle. Nem tudok semmit róla.

— Uram, vigyázzon, hogy mit mond. Ez nem jelentéktelen dolog. Mi jól ismerjük az ön honfitársainak rokonszenvét e rebellis vezető és az ő itteni pártja iránt. Jó bizonyitékunk van arról is, hogy ön ismeretségben áll vele. Tegyen őszinte nyilt vallomást.

— Ismétlem, felelém, hogy nem ismerem Ujházyt és sohasem beszéltem vele. Ha önnek bizonyitékai vannak, hozza elé őket. Én föl nem foghatom, hogy keletkezhetett ellenem az a gyanú, hogy összeesküvésben vagyok részes. Még ha ismerném is Ujházyt, és valamennyi magyar emigránst Amérikában, ez sem szolgálhatna bizonyitékul semmiféle összeesküvésre velök.

Azután arra fordult a kérdezés, hogy több oly személyt meglátogattam, kik részt vettek a forradalomban. En ezt elismerém, de hivatkoztam arra, hogy épen úgy meglátogattam a másik párt embereit, még kormányi hivatalnokokat is, s hogy ajánló leveleim mind a két párt fő embereihez szóltak.

— Értjük, uram. Ezzel ön gúnyolódik!

Málháim közt egy röpiratot is találtak: „Magyarország jogairól“, melyet Pulszky irt 1848-ban. Erősen védte a magyar ügyeket s az én példányom végén irónnal egy sor volt idézve Virgilből: „Graviora passi“ stb. „Oh, sokat szenvedett szerencsétlenek, az isten ennek is majd végét veti.“

Az auditornak ez idézet heves szónoklatra adott alkalmat. Világosan látta belőle átkozott forradalmári érzelmeimet. „Ily dolgokat szór tehát ön a nép közé. Nézzen ide; nézzék e sort

uraim. Isten véget vet a magyarok szenvedéseinek! Mit jelent ez? Véget vet, úgy-e, talán mások segitségével?

Én mosolyogtam e túlzásnak s mondám, hogy azt a sort soha sem vettem eddig észre. Ám nézze meg, hogy nem az én kezem irása. Azonban nem is látok benne oly igen árúló dolgot.

— És nem is bizonyit semmit, folytatám. Én gyüjtöm az okiratokat mind két párt részéről s ez is ily okirat. Bebizonyithatom Bécsből, hogy mikor ott voltam, a másik párt műveit olvasám. S aztán ha épen politikai érzelmeimet mutatná is, de azt nem mutatja, hogy forradalmi szövevényben vagyok részes. Mert régi forradalmi röpiratokat, melyek ma már a történet-buváron kivül senkit sem érdekelnek, egy forradalmi emissarius bizony nem hordozgatna magával. Ha új, izgató röpirat volna, vagy kiáltvány, az más lenne; de ez!

— A másik párt részéről kiadott műveket olvasni csak természetes egy mivelt embernél — felelt ő.

— Mi volna tehát, kérdezém, mit tehetne egy amérikai polgár, hogy gyanus ne legyen az osztrák hatóságok szemében. Meglátogatni egy magyart, az gyanús; meglátogatni egy más pártit, az csak szinlelés. Olvasni az egyik párt könyveit, az revolutionaris; olvasni a másik pártét, az mit sem bizonyit.

— Én nem vitatkozni jöttem ide — volt a felelet.

A legcsekélyebb dolgot is, a mit ellenem fordithatott az auditor, mohón ragadta meg.

Meglátogattam például Várad közelében egy úri embert, ki közel rokonságban állt a forradalom egyik nevezetes férfiával. Mikor eljöttem tőle, ide adta névjegyét, hogy ajánló levélképen mutassam föl rokonának[1]), a ki ez időben Angliában tartózkodék. Siettemben a londoni czimet irónnal ráfirkantottam a névjegyre és zsebre dugtam. A vizsgáló tiszt ezt is szorgos kutatás alá fogta.

— Ez nem csak olyan közönséges névjegy, mert akkor nem volnának plajbász-jegyzetek rajta. Nem is ajánló-jegy, mert ajánlatról szó sincs rajta. Valami titkos szövetség jelvénye. Vallja meg, uram, mi rejlik alatta. S aztán miért is látogatta ön meg e családot?

[1]) Beöthy Ödön.

Mondám, hogy ajánló levelem volt hozzájok s óhajtottam látni a falusi életet és a pusztai gazdálkodást. S a mi a jegyet illeti, azt nem lehet bűnnek tekinteni, mert hiszen ezt a magyar urat maga a kormány is kieresztette Angliába, rokona látogatására.

— Nem hiszszük okait. A falusi élet minden nemzetnél egyforma. A mi pedig a pusztát illeti, az elhagyott és érdektelen hely. Tegyen hű vallomást, uram. Ez a magyar úr összeköttetésben áll az Angliában tartózkodó legnevezetesebb rebellisekkel. Ugy-e ön is leveleket hozott rokonától? Az volt, a ki önt itt bemutatta.

— Uraim, én nem ismerem azt az angliai rokont, és nincs semmi bizonyiték rá, hogy ismerném. Engem B. úrhoz egy magyarországi barátom ajánlott. Maga B. úr nem volt compromittálva a forradalomban. S önök igen kevéssé ismerhetik Magyarországot, ha nem tudják, hogy egy olyan birtok, mint az övé, egy idegenre nézve egyike a legérdekesebb dolgoknak az országban.

Vállat vonított hitetlenül és más kérdésekre tért.

— Ön járt Párisban, Londonban, Berlinben, a demokrát mozgalmak fő fészkein. Ismerős az amérikai követségekkel. Azok összeköttetésbe hozták az emigránsokkal s most ön ezek terveit akarja foganatosítani. Ne tagadja ön: mi összeköttetésben áll a demokrata bizottságokkal s a magyar forradalmi emigratióval?

Elbámultam e gyanakodáson. Európai egyszerü körutamban ily gyanúra keresni okot.

A hosszas faggatás és kérdezkedés végre természetesen kifárasztott s válaszaimat oly rövidre szabtam, a mennyire csak en-védelmem engedte, mig utoljára, mikor egy német-nyelvbeli tévedésemet ürügyül akarta használni, hogy vádat kerekitsen ki belőle, fölálltam és szólék:

— Uram, önnek, mint nyilvános vizsgáló-birónak kötelessége pártatlanúl vizsgálni az ügyet. Jól tudja, hogy idegen vagyok s idegen nyelven kell védnem magamat. Kötelessége szavaimat úgy értelmezni, a mint én magyarázom.

Nem felelt, hanem irataimat kezdte részletesebben vizsgálni.

Azután ismerőseimet vette sorba, kiket Váradon és Debreczenben meglátogattam.

— Ez ismerősök mind a lázadók szerencsétlen pártjához tartoznak, s erősen compromittálva voltak a forradalomban. Mi dolga volt önnek velök? Nem ön-e az első amérikai, a ki valaha ide jött, csak azért, hogy megint forradalmat gerjesszen.

Mikor végre, valami hat óra multán, a kihallgatás végéhez értünk, én még egyszer fölszólaltam ügyem mentségére.

— Nem értem, mondám, hogyan kerülhettem e gyanúba? Elmondottam önöknek nyiltan és őszintén, mi czél hozott Magyarországba. Láthatják, hogy itteni minden cselekedetem egészen más, mint egy politikai emissarius tettei. Nyilvános helyeken forogtam, látogatásokat tettem mind a két párt embereinél, ajánló leveleim Magyarország legnevezetesebb férfiaihoz szólnak, kik fölülállnak azon a gyanún, hogy titkos politikai cselszövényekbe elegyednének. Minden irat, melyet nálam találtak, azt mutatja, hogy egyszerű útazó vagyok. Itt egyedül és ismeretlen ugyan, de hivatkozom valamennyi amérikai követségre Európában, Bécsben, Berlinben, Londonban, bebizonyítani, hogy előbbi életem sem olyan volt, mint egy forradalmi összeesküvőé.

— Ej, uram, vágott szavamba, annak semmi köze ezzel az ügygyel. És ünnepélyes szavakkal folytatá: „Ma én hűséges szolgája vagyok császáromnak, de csak isten tudja, mily árúló szövetkezésbe eshetem holnap. Elég tapasztalatunk van itt arra, hogy a jellem-tisztaság nem óv meg attól, hogy forradalmi törekvésekhez csalatkozzék valaki. Önöknél vallási hitté válik a forradalmat terjeszteni.“

El kellett ismernem magamban, hogy a mi Magyarországot illeti, e részben igazat mondott, bár ez nem épen vált saját pártjának dicséretére. Minthogy azonban minden további védelem hasztalan lett volna, többet nem szóltam s csendesen hallgatám az ellenem formulázott vádat, körülbelül e szavakban:

— Ön tagja a democrat-Verein-nak s a bizottság által, mint Ujházy és Czetz ágense itt Magyarországon oly czélra alkalmaztatott, hogy forradalmi mozgalmakat terjeszszen.

Mint utóbb kitűnt, e vád egyedüli oka, a már emlitetteken kivül, csak az a pár szó volt, mit a vendéglőben ejtettem. Asztalunknál a két idegen a titkos rendőrséghez tartozott s rögtön feljelenték, hogy egy amérikai van a városban, a ki azt beszéli hogy Ujházyval ismerős.

Kérem az olvasót, vegye fontolóra még egyszer ez eljárást. Egy idegent hirtelen titkos törvényszék elé idéznek. Nem

engedik megtudnia, mi a vád ellene. Nem szabad ismernie a tanúkat. Nem eresztenek hozzá se ügyvédet, se barátot; idegen nyelven kell védnie magát oly ügyben, melytől talán élethalál függ. A vizsgálatnál nem oly tanács jár el, mely a vétket bizonyító valószinüségeket keresi, hanem oly inquisitor, ki elhatározta behálozni és megbüntetni őt. S a vizsgáló tiszt egy személyben vádló is, biró is, tanú is.

Miután a vád fölolvastatott, visszakisértek börtönömbe, s mikor a börtön első szobáján áthaladtunk, hallottam, hogy a foglyok kérdezék a porkolábtól: „Be fogják-e zárni?“ — „Ganz bestimmt“ — volt a válasz. Ily vigasztalással zárták reám az ajtót a második éjszakára.

Osztrák börtönben és csaknem elitélve már! Rádőltem a szennyes ágyra s alig hittem, hogy mindez való.

Talán beteljesedett rajtam mind azon iszonyúság, a mit valaha az osztrák börtönökről s titkos inquisitiokról olvastam és hallottam. Talán egész életem, — talán mind az a mit reméltem és ohajtottam — mind az, a mi szépet igértem jövőmnek, itt fog végződni nyomorúltan és kétségbeesetten. Kész volnék meghalni nagy félelem nélkül; de igy fuladni meg egy sötét odúban!

Majd egy hosszú fogságra gondolék — itt kelljen rothadva töltenem éltem legszebb éveit. S aztán képzeletem kirajzolá, hogyan fogok hazatérni: köszvényesen, betegen, megtört testtel; — a kiket szerettem meghaltak, a kiket ismertem elfelejtettek, s életem tervei örökre romban. Úgy tetszett, hogy ezt lehetetlen volna ép elmével kiállanom s eszembe jutott a szerencsétlen magyar ifjú [1]), a ki épen e börtönökből három évi fogság után tébolyodva jött ki. Éreztem, hogy én egy év alatt is úgy járnék.

Képzeletemet annyira fölizgaták e gondolatok, hogy egy pillanatra a levegő is fojtónak tetszett. Fölugrottam és föl-alá kezdtem járni. Ekkor egy barátságos hang, ugyanaz, melyet a szomszéd szobából már az első estén hallottam, csendesen a kulcs-lyukhoz szólitott.

— Bajtárs, búslakodik?

— Nem, épen nem; felelém.

— Hogy áll az ügye?

---

[1]) Lovassy László.

— Roszúl, bár merő gyanú az egész; nincs semmi bizonyiték.

— Haj, barátom, nem tudja-e hogy az osztráknak nem kell bizonyiték. Elég a gyanú!

Érzém, hogy igaza van, bár jó kedvvel válaszoltam.

Most saját két börtöntársammal eredtem szóba, kik az ágyon heverészve pipáztak. Jóra-való emberek, de szörnyen együgyűek. A mint beszédjökből kitűnt, auditorunk hirhedett kegyetlen biró volt. E törvényszék több embert akasztatott föl, mint bármely másik az országban. Voltak parasztok, kik valami apró vád miatt hónapok óta ültek börtönben minden kihallgatás nélkül.

Majd ledőltem s aludni próbáltam. Forró agyammal s a számtalan bolha közt lehetetlen volt. Lelkem azonban némileg fölüdült első zavaráből s most a hallatlan igazságtalanság fölötti mély indignatio érzelme foglalt el.

Honfitársaim nemes rokonszenvét igy boszúlják tehát meg énrajtam! Ez az osztrákok megtorlása. Jól esett, hogy ha már szenvednem kell, ily okért szenvedek. Erős bizalmat éreztem nagy nemzetem rokonszenvében, ha valami erőszak követtetnék el rajtam. S miért ne vallanám meg, bizalmam *az* iránt, ki fölötte áll udvaroknak és népeknek s fölötte az emberek erőszakoskodásainak, ez éjszakán még erősebb és nyugodtabb lett mint valaha.

Bár egy perczet sem aludtam, a reggeli fény új reményt látszott hozni s más nap vidoran keltem föl. Első dolgom volt most megvizsgálni czellámat. A szoba egy közép-nagyságú boltozatos tér volt, minőket az ember minden régi várban talál: sötét és szennyes. Egyetlen ablakát vas rostély és drót háló rekesztette el, melyekkel azonban egy kipróbált „tömlöcz-madár“ könnyedén elbánt volna. A rostélyok lógtak, a háló meg volt szakadozva s egy vagy két jó aczél-fürészszel s egy kötéllel egyszerre kinn lehetett volna az ember minden őrizet daczára.

Azonban tudtam, hogy útlevél és pénz nélkül teljesen hiába volna a szabadulási kisérlet. Világos volt, hogy egyetlen reményem csak abban lehet, ha bécsi követünket értesitem. De az volt a kérdés: hogyan; mert se könyvet, se papirt nem adtak s igen szoros felügyelet alatt álltam. A porkoláb reggel bejött, kávét és kiflit hozott s egy csekély összeget pénzemből ebédre, a mit a szomszéd koresmából rendeltettem meg. Mindenből

az látszott, hogy hosszú fogságra rendezkedünk. Én is igyekeztem tehát elkészülni reá. Mihelyt szerét ejthettem, szóba álltam a franciával, s a kulcs-lyukon át tanácsokat kértem tőle. Két év óta lévén bezárva, jó tapasztalatokat közlött velem. Mozogjak a mennyit csak lehet, kerüljem a borús gondolatokat és éljek bőven gyümölcscsel és gyenge borral. S valóban e tiszta, gyenge, kedves és igen olcsó magyar boroknak és a gondos étkezésnek köszönhetem talán leginkább, hogy e nyomorúságos tanyán folyvást jó egészségben maradtam. A franczia aztán mutatott egy szolgát is, ki által papirt és tintát szerezhetek. Mikor egyszer valamit dolgozott a szobában, én halkan mellé mentem, markába csúsztattam a pénzt, megsúgtam neki mit akarok, mig ő egykedvűen az ajtó felé nézett. Este, mikor megint bejött, elhozta a papirt és tintát. Az oláh meg mutatott egy kimozdítható padlót, mely alá az ilyes dolgokat el szokták rejteni s én késő éjjel megírtam leveleimet. Szerencsére másik fogolytársamnak, a kis szabónak, épen lejárt a fogsága ideje. Mikor elment, átadtam neki a leveleket s ő csizmájában a kapczák közé rejtve elvitte magával, megigérvén, hogy postára fogja adni.

Én nem reméltem, hogy czélhoz érjenek. Egyik egy magyarországi barátomnak szólt, álnév alatt, s ha fölnyitják, sem találtak volna benne semmi gyanust, mert csak egy „véletlen baj"-ra czéloztam benne, melyen legjobban segithetnének bécsi barátaim, kiknek neveit szintén megirtam. A másikat Schwarcz úrhoz, bécsi consulunkhoz intéztem és segitségért folyamodtam benne, részletesen leirván elfogatásom körülményeit. Egyenest a bécsi követhez, Mac Curdy úrhoz nem mertem irni, mert az ő neve gyanút keltett volna.

De ennyivel nem is elégedtem meg. Épen akkortájt egy másik fogoly is kiszabadulandó volt: egy katholikus pap, nemes-lelkű és igen vigkedvű ember, ki az egész börtönt megélénkité. Többször láttam reggelenként a folyosón; kiállt teljes papi öltözetben szobája ajtajába; egyik kezében palaczk, a másikban pohár s egész szónokilag kiáltozá a foglyoknak: „Ide, fiaim, gyertek, igyatok. Közel van a szabadulásom napja. Most ne búsuljon senki." S egyik palaczkot a másik után kinálgatta szélylyel, bár maga sohasem ivott. Az én ügyem kezdettől fogva érdekelte őt, s megigérte, hogy mindent elkövet értem Bécsben, a mit csak lehet. Sokkal vénebb fogoly volt azonban, semhogy tőlem leveleket fogadjon el, mert természetesen ő is mint mindenki, biztosan hitte, hogy én valamibe mélyen bele

vagyok keveredve. Mondá, hogy már huszonötször motozták meg forradalmi irományokért s nincs kedve megint ilyest koczkáztatni. De Mac Curdy nevét és czimét megforditott betükkel beirta jegyzet-könyvébe. Jellemző volt az a beszélgetés, melylyel ez ügyet elintéztük. Ő föl s alá járkált a folyosón, ima-könyvét olvasva fennhangon, s valahányszor elhaladt mellettem, mindig egy-egy kérdést sugott felém:

„Hogy is hivják hát azt az urat?“ Aztán hangosabban a könyvből: „Oh, Maria beatissima:“ — „Hogy mondja: Mac Curdy?“ „Ora pro nobis“ stb.

Pár nap mulva ismét kihallgatásra idéztek. Ez uttal némileg formalisabb volt a vallatás, bár az elnök, gróf Daun, most is csak az „Österreichischer Lloyd“ fölött nézegetett reám, melyet mindig el kezdett olvasni, ha a tárgyalás jelentéktelenné vált.

Az auditor kérdései s irományaim átkutatása a képzelhető legéberebb gyanuval mentek végbe. A legkisebb papirdarabot is össze-vissza forgatta, nézegette és kérdésekett tett róla. Egy vallásos tárgyu hosszabb czikkem, melyet igen gyorsan, futtában irtam, különösen gyanus volt előtte s gyanuját az is növelte, hogy a rendetlen iratnak magam sem birtam se elejét se végét megtalálni. A szerencsétlen okiratot megjegyezték vörös tintával, mint különösen veszedelmes tárgyat.

Még zsebbeli bibliámat is lefoglalták, mert talán abban is lehet valami titkos bizonyiték ellenem. Pontos jegyzéket csináltak minden apróságomról s azt alá kellett irnom, valamint a feleleteimről fölvett jegyzőkönyvet is.

Legjobban féltem attól, hogy ajánló leveleimben lehet talán valami áruló kifejezés, mert sok ily levelem volt s a magyar ember, mikor egy amérikait másnak ajánlani akar, könnyen kisértetbe esik, leszidni az osztrákokat. Azonban ennek semmi jele sem mutatkozott. Saját irataim miatt pedig nem aggódtam.

Igy teltek a napok s lassanként ismeretséget kötöttem a többi foglyokkal. Naponként egy órát szabad volt sétálnunk az udvarban. Rövid séta volt ugyan, két sor szuronyos katona közt, de mégis nagy élvezet frisebb levegőt szivhatni s a környezetet kissé változtatni.

Sok kiváncsi szem tekintett reám a barrackokból mindenfelől mint amérikaira, a ki a messze-földön van bezárva. Közelebbről megismerkedtem a franczia bajtárssal, kit már fentebb

emliték. Müvelt férfi volt s egész élete oly kalandos és érdekes, minőt ritkán hallottam valaha. A börtönben az volt a hire, hogy részes lett volna Latour miniszter megölésében, de én ezt nem hiszem. Különben Bem seregében szolgált mint örnagy. Soha a szabadságnak ily megtestesült hivét nem láttam. Magyarországért küzdve mindenét elveszitette, de kész lett volna szivesen oda adni még egyszer, ugyanazon jó ügyért. Nemzetének minden hibája, a hiuság, fölületesség, megvoltak benne, de mint honfitársai s a börtön többi rabjai is gondolatban és érzelemben nemesen ragaszkodott a demokratia nagy elveihez.

Később, néhány nap mulva, kinyitották a két szoba közti ajtót is, és én a többi foglyokkal egyenlő jogokat nyertem. Reggel nyolczkor a porkoláb fölkeltett bennünket és szabad volt egyet sétálnunk a folyosón s a többi szobákban. Az ő reggelijöket valamelyikök megcsinálta; nekem szabad volt a szomszédból hozatnom kávét és kiflit. Sokan a foglyok közül egészen vagyontalanok lévén, kénytelenek voltak a kormány költségén élni, — nyolcz krajczáron naponként. Egy órányi séta után ismét bezártak bennünket egész a délutáni séta idejéig s azután megint reggelig.

A foglyok száma az egész börtönben mintegy százra ment. Volt köztük minden rendü ember: katholikus, protestans és zsidó papok; magyar nemesek és honvédek, lengyelek, francziák, olaszok, horvátok, tótok, oláhok — s ezeknek mintegy fele a parasztok sorából. Sokan évek óta lehettek már ott, de nem volt köztük talán egy sem, ki ügyöket kiszabadulása árán eladta volna, még talán ha Magyarország legszebb uradalmával megtoldják is.

Lassanként megértették, hogy jutottam én közéjök s nagy szivességgel bántak velem. Ugy látszott a magyar rabok szemében ez is egy uj ok volt az Ausztria elleni keserüség növelésére, hogy egy idegen vendégnek, egy utazónak, ily bánásmódot kell szenvednie épen az ő országukban.

A lomha egyhangu életet fokonként megszoktam. A nap egy részét eltöltheti saját gondolataival az ember; de később ez rendkivül fárasztóvá válik. Eleinte minden apró szolgálatot az oláhval végeztettem, adván neki néhány krajczár borravalót. De nemsokára örültem, ha volt mivel elüznöm az időt, s most már nagyon könnyen értem, hogy ily helyeken értelmes, müvelt emberek is pók-etetéssel vagy légyöléssel töltik idejöket.

Senki sem képzelheti, mily halálosan egyhangu az ily tengődés. A ma jön és megy mint a tegnap, s előre tudjuk, hogy

ilyen lesz a holnap is. A nap felét ágyban heverjük el s legboldogabb perczeink az álmok. Minden uj esemény egy-egy élvezet. Egy uj rab, egy ismeretlen zsandár megjelenése, a tábornok kocsijának begördülése az udvaron, az exercirozó katonák látása, mind a legnagyobb örömet nyujtotta nekünk. Teljesen el voltunk vágva a világtól. Tőlünk forradalomba lobbanhatott volna az egész Európa, mi e sirban talán azt sem tudtuk volna meg. Mily sováron tolultunk mindnyájan a folyosó azon egyetlen ablakához, melyből a zöld szőlőhegyekre nyilott kilátás. Én gyakran elosontam az ör mögött egy távolabbi ablakhoz, melyet csak kevesen tudtak, melyből néha megpillanthatám egy szerencsétlen fogoly-társunkat, az ifju Teleki grófnőt, Magyarország egyik legelső és legnevezetesebb családjának tagját, kit kevéssel ezelőtt azon gyanu alapján fogtak be, hogy összeköttetésben áll a magyar emigrationval és Mazzinival. Befogatása nagy zajt ütött az országban s én is hallottam már róla. Menynyire nem gondoltam akkor, hogy egy börtönbe jutok vele. Egyik barátja azt hivé, hogy mi ketten ugyanazon összeesküvésben vagyunk részesek s az figyelmeztetett amaz ablakra. Gyakran meg is kisértém szólani vele, remélvén hogy talán segélyére lehetek; de soha sem tudtam szemébe ötleni. Pedig sokszor jött ablakához, ápolni egy pár kis virágát, vagy elmerengni a távoli mezőkre. Szegény hölgy! Nekem ugy tetszett hogy naponkét halványodik. Szomoru sors; oly fiatalon, gazdagon, szépen, oly müvelt lélekkel és nemes szivvel itt tölteni ifju éveit e szív-nyomasztó helyen. Két nyomorult kis szobára szoritva, alig valami kiszolgálattal s olvasmányul egy pár ócska nyelvtannal tölté ott a hosszu napokat. Egy-egy órát sétált naponként egy kis kertben a porkolábbal s ez volt egyetlen társasága és szórakozása a huszonnégy órán át. E séta közben egész modorából és tartásából láttam, hogy igaz, a mit róla beszélnek, hogy hősi lelkü nő s a szerencsétlenség legkevésbbé sem törte meg. Egy öreg asszony kisérte néha a kertben, de látszott hogy egész méltóságában inkább ő volt segélyére az öreg szolgálónak, mint az neki. Eleinte egy fiatal leány is volt szolgálatára, egy rendkivüli tehetségü, tizenkét éves gyermek, de utóbb ezt is gyanuba vették hogy részes az összeesküvésben s igazi osztrák szivtelenséggel elválasztották tőle s a városban zárták be magánosan. Kihallgatása után az auditor fölkiáltott: „Rettenetes! Sie ist verdorben vom Grund und

Boden.“ Mert a gyermek makacs republikánusnak mutatta magát. Később megtudtam, hogy a grófnőt husz évre itélték el.

E közben én többször megpróbáltam gróf Daunhoz juthatni, hogy saját sorsomról beszéljek vele, s ez valami két hét mulva végre sikerült is.

Kérdezé, hogy mit kivánok.

— Tudni kivánom, felelém, mi szándéka velem a haditörvényszéknek? Ne feledjék el, hogy ez az ügy épen oly komoly önökre, mint reám nézve. Önök engem, amérikai szabad polgárt, ki utlevéllel az önök kormánya és saját kormányom oltalma alatt utaztam, csupa gyanura hirtelen elfogtak. Önök ugy bánnak velem mint valami gazemberrel. Együve zárnak oly emberekkel, kiket az osztrák kormány a legnagyobb bünösöknek tekint — sokat közülök halálra is itél. Bedobtak egy piszkos szobába, hol egész testemet ronda férgek marják össze (s megmutattam neki meztelen karomat a csipések nyomaival). Itt tartanak két hétnél tovább oly indokolatlan vád és oly csekély bizonyiték alapján, hogy azt kell hinnem, csak azért támadtak meg, mert amérikai vagyok. De én ismerem kormányomat és népünket — ők nem fogják türni, hogy egy szabad polgár ugy kinoztassék ily csekély okon. Felelősségre fogják vonni önöket és kormányukat ez eljárásért.

Válasza, nagy csodálkozásomra, a régebbi mogorva hang helyett, egészen szelid és nyájas volt. Kért, legyek meggyőződve, hogy börtönbeli ellátásomról nem volt tudomása. Ő maga meg lehet győződve ártatlanságomról, de kénytelen a vizsgálatot szabály-szerüleg végezni. Ő mindig őszinte tiszteletet érzett az amérikaiak iránt s reméli nem gondolom azt, hogy ő késleltetné a vizsgálatot. De irataim angolok vagy francziák s kénytelen volt azokat lefordítás végett Pestre küldeni.

A mint kiléptünk a szobából, a porkoláb figyelmeztetett, hogy ne beszéljek igy a gróffal, kivált előtte, a kisebb tiszt előtt. „Az örnagy ur itt a király.“ De én ugy gondoltam, hogy most már ismerem emberemet, bár ugy hiszem, nem is beszéltem vele nagyon élesen. Aztán ki is tehetne róla, ilyen bánás után?

Időközönként a kihallgatások ismétlődtek. Ugy látszik kikérdezték minden ismerősömet Magyarországon, Bécsben sőt Prágában is, és a bizonyitékokat, melyeket ellenem kaphattak, következőleg álliták föl:

1. Ajánló-jegy egy előkelő magyar emigránstól.

2. Ajánló-jegy egy másik kitünő magyar emigránshoz Angliában.

3. Azon tény, hogy meglátogattam több egyént, kik a forradalomban részt vettek.

4. Könyveim közt egy röpirat s egy történeti mü, melyek a magyar ügyet védték.

5. Ujházyval ismeretségemre vonatkozó szavak.

Többet a legszorgosabb kutatás, vallatási cselek, fogós kérdések által sem valának képesek ellenem fölhozni. Pedig annyival inkább igyekeztek volna megfogni, mert Bécsből jövő intézkedések (gondolom Mac Curdy ur föllépése) nyugtalanitani kezdék őket. A városban is mind általánosabb rokonszenv ébredt irántam. Hallám, hogy több helyről bort, gyümölcsöt s egyéb ilyeseket küldtek számomra, de ezeket a parancsnok visszautasitá, mert kevéssel azelőtt kalácsokban és süteményekben csenték be a leveleket a foglyok számára. Nem lévén elég bizonyiték ellenem, az a hir kezdett terjedni a foglyok közt, hogy biráim erőszakot fognak használni s igy szabadulni meg tőlem és utólagos tanuskodásaimtól. De ezt én soha sem hittem el. Jól tudtam, hogy egy amérikai polgár megöletése ily körülmények közt, oly viharnak lehetne jele, mely az elnyomatásnak e podvás régi birodalmát szélbe szórhatná. S ezt ők maguk is beláthatták.

Ez idő tájban volt az utolsó kihallgatás s annak végeztével kérdezték tőlem, van-e még valami mondani valóm. A mit ekkor mondtam, kétségkivül többet ártott ügyemnek, mint valamennyi többi vallatás. De nem meggondolatlanul tettem. Vádjaikra eddig pontról pontra felelék, nem beszélve semmi egyébről s gondosan kerülve minden személyeskedést, úgy hogy eljárásuk a legrosszabb szinben állt a világ előtt. De az egésznek folyamában, a nélkül, hogy egyenesen említették volna, mindig ott lappangott az a vád is, hogy republikánus vagyok. S ezt nem hagyhattam megjegyzés nélkül.

— Uraim, mondám, a kérdés e kihallgatásokon nem az volt, hogy minők az én politikai érzelmeim, hanem csak az: minő bizonyitékok vannak ellenem. Ily alapon feleltem, ily alapon védtem magamat. De nem engedhetem, hogy e kihallgatás befejeztessék, mielőtt nyiltan kijelentem, hogy én szivből lélekből republikánus vagyok. Amérikai, a ki mindenütt büszke e névre. Mi csudás eredményét láttuk hazánkban az önkormányzatnak s én itt és akárhol teljes szivemből azon elv

hivének vallom magamat. De egyszersmind figyelmeztetem önöket, hogy mi nem szoktunk a forradalomhoz esküdni, csak azért, mert forradalom. Bár republikánus vagyok, Ausztriában erről sohasem szóltam nyilvánosan és magán körben is ritkán. Czélom tanulmányozás volt, nem agitalás. Ohajtottam Ausztriát és Magyarországot ismerni. Nem tagadom, hogy érdekelt a magyar ügy, mert mi Amérikában rokonszenvvel nézzük a népek mozgalmait. De nehéz volt jó tudósitásokat kapni. Sok különféle hirt hallottunk, s mondhatom, hogy mikor Magyarországba léptem, meglehetősen pártatlanul néztem az ügyeket. Erről bővebb tudomást nyerni s az ország régi politikai intézményét tanulni volt legfőbb czélom. S ezt nyiltan és nyilvánosan tettem, legkevésbbé sem emissarius vagy conspirator-módon. És mégis egyszerre váratlanul elfogattam és —

— Elég, uram; vágott szavamba az auditor. Mindez nem tartozik a dologhoz. És indignatióval fölkelve helyéből, folytatá: „Épen eleget mondott. Látjuk hogy ki és mi ön.“ (Az elnök felé fordulva) „Furcsa, hogy egyáltalán beeresztették az országba.“

— Nagyon furcsa; dörmögé az elnök haraggal.

Aztán következett még néhány kétélü kérdés republikánusságomat és magyar rekonszenveimet illetőleg. Nem sikerült roszabbra csürniök szavaim értelmét. S ezzel végződött a kihallgatás.

A börtönbeli négy bajtárs, mikor szokás szerint elmondtam a történteket, egyszerre gratuláltak, hogy igy már egy pár hónappal tovább élvezhetem társaságukat s magam is hivém, hogy valószinüleg meghosszabbitottam fogságom idejét. De nem volt mit bánnom a dolgon s készen voltam bármi roszra.

Ismét eltelt vagy három hét, mikor ujra fölidéztek s az auditor legnyájasabb hangján fogadván: „Jó ujságom van ön számára“ — átadott egy levelet Mac Curdy urtól. Pecsétjét a törvényszék előtt kellett feltörnöm, s engednem, hogy ők olvassák elöször. De a levél angolul volt s átadták nekem, hogy olvassam el fenn-szóval németül, a mit én aztán nagy kedvvel meg is tettem.

Ha olvasóm bele képzeli magát egy félreeső idegen börtönbe, hetekig bezárva, nem tudva, vajon élethosszig nem tartják-e ott s a leghitványabb bünöshöz illő bánásmódban részesitve; aztán elgondolja, hogy egyszerre levelet kap egy hatalmas nemzet képviselőjétől az egyetlen embertől, a ki rajta segithet — levelet, mely

barátságos is, bátor is, férfias is — akkor lehet némi fogalma az érzelemről, a mivel én Mac Curdy úr levelét a törvényszék előtt felolvastam. Biztosan éreztem magamat megint. Éreztem, hogy huszonöt millió ember képviselője szól érettem s oly hangon, a mit meg kell hallgatni.

A levélben, (melynek átadását vagy tiz napig húzták halasztották) le volt irva, hogy Schwarzenberg herczegnél levél által is, személyesen is sürgeté rögtöni elbocsáttatásomat; hogy kedvező biztatásokat nyert, és szorgalmazásait egy pillanatig sem fogja felejteni. Azután jött a következő pár sor, a mit nagy elégtétel volt olvasnom ily emberek előtt, kik úgy bántak velem, mint gonosztevővel: „Miután teljesen meg vagyok győződve, hogy ön semmiben nem bünös, és mivel az osztrák kormánynak se szándéka se oka nem lehet részünkről ellenséges indulatokat ébreszteni, kivánni fogom rögtöni szabadon-bocsáttatását. Minden indok — az ön iránti barátság, családja iránti tisztelet, hazánk jogai és becsülete iránti tekintet egyaránt ösztönöz, hogy ne kiméljek semmi fáradságot mig önön nem segítettem.“

Az auditor igen kényelmetlenül érezte magát, mikor ez utolsó szavakat kellő emphasissal fölolvastam. Kezdett fejébe menni, hogy egy amérikai polgárt hetekig osztrák tömlöczbe rekeszteni, csupa gyanúra, nem olyan dolog, a mit az amérikai nép tréfára venne.

Börtönömbe visszatérvén, a levelet ott is fölolvastam. Társaim nagy kedvvel hallgaták s a végső szavakra oly hangosan kitörtek: „Éljen Mac Curdy!“ hogy a vén falak visszhangzottak bele.

Ettől kezdve jobban bántak velem. Az auditor feljött hogy-létemről kérdezősködni s felküldött egy fürge kis doktort, megvizsgálni a börtön állapotát a rabok egészségére való tekintetből, a mi aztán pompás alkalmat adott a francziának rég fojtogatott kitörésére az egész vár piszkossága ellen, s a többi magyar állam-fogházak nagyobb kényelméhez hasonlítva, melyeket ő bőségesen ismert. A tábornok, egy igen udvarias közel-látó öreg ur, szintén meglátogatott, angolúl beszélt velem, „my dear“-nak czimezett s könyveket igért, melyeket azonban sohasem küldött el.

Harmincz nap telt el börtöni életemből mikor egy délután a porkoláb ismét a törvényszék elé hivott — ez úttal

azonban katonai kisérő nélkül. A porkoláb mosolygása mintha mondta volna: „Ez a legutolsó sétánk itt.“

A gróf és az auditor beléptemkor fölkeltek s meghajtották magukat. Én is meghajoltam viszont.

— Van szerencsénk végre szabadságát jelenteni önnek!

Pénzemet, holmimat visszaadták; irataim és könyveim Pestre küldettek s tudaták velem, hogy „e szerencsétlen tévedés végre helyre fog hozatni,“ menjek azonnal magam is Pestre. De minthogy útlevelem nincs (Pestre küldték azt is) jó lenne, hogy utazzam társaságban egy úrral, kit ők ajánlanak. Az minden szükségest eligazít s a hosszú úton nem lesz semmi gondom. Már szokva voltam udvarias hangba öltöztetett ravaszságukhoz s most nyiltan akartam tudni helyzetemet: „Szabad vagyok-e, uraim, vagy őrizet alatt utazom?“ „Oh, kérem, nem őrizet alatt. Csak utazzék ezzel az urral, a ki önt Pesten egyenest a rendőrséghez fogja vezetni, a hol meg fogja tudni ügye fejleményeit.“

Fölmentem még egyszer szobámba, elbúcsúzni társaimtól. Együtt kávéztunk utoljára. Elkérték amérikai czimemet s én is az ő neveiket, mit kalapom bélésébe rejtettem. Biztattuk egymást, hogy találkozni fogunk szabadabb országban. „Mondja meg honfitársainknak — szólt egyikök — akárhol leli őket Európában vagy hazájában, hogy várunk reájok. Ők a boldogok. Ők szabadok. Mi akár a börtönben, akár bárhol az országban, rabok vagyunk. De mondja nekik, ne felejtsék el hazájokat.“ S ekkor oly megindulással, minőt sohasem hittem, hogy egy osztrák börtön odahagyásával érezhetek, mindnyájan megöleltük egymást. A pap,[1]) bár nem igen érzékenykedő ember, nyakam körül fonta karját, és szigorú arcza korlátolhatlan fölindulással küzdött. Szegény ember! Tudtam mit érez. Olyan voltam neki mint egy sugár azon szabad földről, melyet ő hazájának és magának álmodott. S most ennek eltüntével minden ismét elsötétül.

Visszatértemkor a gróf és az auditor ismét a legnyájasabb udvariassággal bántak velem. Levezettek a kertbe, elmondták a vár régi történetét, tréfálkoztak és mulattatni igyekeztek. Én sem voltam durva, de nem tudtam nevetni velök, kik paczkáztak rajtam, mig segély nélkül valék s most nyájaskodnak, midőn védőkre találtam. A gróf borral kinált az útra, de én

[1]) Nagy István, mostani váradi lelkész.

nem fogadtam el. Azután bemutatták leendő utitársamat, kit, bár polgári ruhában volt öltözve, fején barna nyári kalappal, mindjárt megismertem, hogy katonatiszt. Azonban nem szóltam semmit.

A tábornok kezet rázott velem s kért, hogy irjak neki mihelyt Bécsbe érek. A többieknek kalapot emeltem s könynyü szekerünkön kigördültünk a vén vár udvaráról.

Gyönyörü nyári este volt. Soha életemben el nem felejtem, ha száz évig élnék is, a gyönyörködésnek azt a kiömlését, melyet éreztem, midőn e szép juniusi éjjel szelid, langya, tiszta levegőjében kocsink gyorsan előre haladt.

Sokáig szótlanul merengtem, majd beszédbe elegyedtem utitársammal. Vén magyar huszártiszt volt, ki folyvást megmaradt az osztrák szolgálatban. Csakhamar a forradalomra vittem a szót. Nem volt barátja. Képzelgős, túlfeszitett dolog volt az. Nem sikerülhetett — ő megmondta azt előre. Volt elég szabadság azelőtt is. „Aztán egészen megsemmisitette a mi szép huszár-ezredünket; mind átmentek a magyarokhoz.“ De honfitársai vitézségéről elragadtatással beszélt. Bár ő maga császári tiszt volt, egész kedvvel beszélte el, hogy verték szét a magyarok őfelsége katonáit, mig nyomuk se maradt a felső Duna táján; s egész gyönyörüség volt elmondania, hogy tartotta fenn a nyolczezernyi fegyelmezetlen honvéd a nyolczvan ezer orosz ellenséget Debreczennél egy egész napig. Meg az ő huszárai. Mily rettenes legények voltak azok! Hogy ostromolták meg Budát gyalog, mikor lovuknak nem vehették hasznát. Hogy szerették a harczot, s hogy törtdelték szét kardjukat s lőtték le lovaikat, mikor Világosnál le kellett tenni a fegyvert.

Kivánatomra elhatároztuk, hogy egész éjen át utazunk. Ő nem sokára szundikálni kezdett. En nem tudtam aludni. Igy telt az éj s úton a más nap is. Minden faluban uj előfogatot kapva, e finom lábú, keveset-mutató, de fürge apró magyar lovakkal gyorsan haladtunk a nagy pusztákon át a Tisza felé. Meglepő volt hallanom, hogy befogatásom hire mennyire elterjedt. Minden korcsmáros tudta egész körülményesen még azt is, hogy kikkel álltam ismeretségben; bár a körülményeket túlozták s azt beszélték, hogy vasra voltam verve.

A törzsökös magyarok, kik közt útunk vezetett, nem sok készséget tanusitottak a császári tiszt iránt. Nyilt rendelete volt ugyan a kormánytól, hogy minden falu köteles neki azonnal négy lovas előfogatot adni, s hogy „senki“ őt uton és or-

száguton feltartóztatni ne merje“ — a mellett joga volt a makacskodót tizenkét hónapra bezáratni: de mégis igen kevésre mehetett. A magyar paraszt komoran s mogorván fogadta vagy megállt az út mellett, élesen nézve rá fekete szemöldöke alól. A tiszt hol önkényt pénzt ajánlt nekik, hol káromkodott, de sok idő telt bele, mig lovakat vagy a korcsmában ellátást kaphatott. Fenyegetéseire nem válaszoltak s parancsát vontatva teljesiték, de félelemnek vagy alázatosságnak nyoma sem volt bennök. Lehetetlen volt arra nem emlékeznem, mily másképen bánt én velem ez a nép, mikor pár héttel azelőtt mint amérikai utas jártam köztük. Akkor nem tudták mivel szolgáljanak gyorsabban. Lovat kináltak, többet mint kellett, s nem akartak érte pénzt elvenni. Minden hajlék nyitva állt előttem s vendégszeretettel árasztottak el, bővebben, semhogy elbirtam volna mindezt fogadni. Erős férfiaknak köny tolult. szemökbe, mikor az amérikaiak rokonszenvéről szóltak, melylyel a szegény magyar számüzötteket fogadták. Nem lehet egy amérikait elég jól fogadniok.

Harmadnap délben Szolnok vidékére értünk, hol jó szerencsére véletlenül két barátommal találkoztam, kiket magyarországi ismerőseim közt legjobban óhajtottam látni. Tudtam, hogy kihallgatták őket ügyemben s mivel igen nagy befolyású, tekintélyes férfiak voltak, óhajtottam nekik hiven elmondani esetemet, mert féltem, hogy a rendőrség kiküld az országból, mielőtt alkalmam volna a dolgok igazi állását ismerőseimmel közölni.

E találkozás mindnyájunkat igen meglepett, de mielőtt a huszár tudta volna, hogy mit tegyen, én már kint voltam a kocsiból s félig el is beszéltem eseményeimet. Hangosan beszéltem, s a huszár mellettem állt, de nem szakitott félbe. Nagy érdekkel hallgattak végig barátaim s viszont elmondák, hogy ők meg a váradi törvényszéktől, magának Braunhof tábornoknak aláirásával kaptak levelet, mely szerint én *bevallottam*, hogy Ujházy ügynöke vagyok s ennélfogva felhivatnak, hogy ha kegyelmet várnak, vallják meg nyiltan a mit tudnak rólam. Ne feledjük, hogy e levél kitünő emberekhez volt czimezve s egy tábornok által aláirva, a ki második parancsnok az országban. Ha ez nem mutatja az osztrák törvényszékek eljárásának aljasságát, nehéz megmondani, hogy mi mutathatná jobban.

Este beértünk Szolnokba az indóházhoz. Kevés oly kellemes látványra emlékezem az életben, mint ez volt, mikor meg-

pillantottam egy valóságos puffogó és dübörgő fekete gőzmozdonyt. Mintha ismét a világba jutottam volna vissza, a sürgő, eleven, nyilvános életbe, mely megment a titkos törvényszékek rejtett inquisitióitól. S aztán a fáradhatatlan, szabad Amérikára, hazámra emlékeztetett.

Igazán különös volt, hogy hány ismerősöm utazott e napon. Csaknem minden kocsiból üdvözölt valaki s én mindenfelé terjesztém, hogy kiszabadulok nem sokára. A huszárnak, úgy látszik, igen határozatlan utasitása lehetett. Láthatólag zavarban volt, hogy mit engedjen meg nekem és mit ne. Az egyik vasuti kocsiban egész ismerős családot találtam s vén huszáromat bemutatván egypár csinos fiatal hölgynek, velök útaztunk és társalogtam Pestig. Itt ismét sikerült úgy intéznem a dolgot, hogy oly szállodába menjünk, hol ismerősöket reméltem találni. S valóban alig léptünk be, már egy barátom állott mellettem. „Damn them" mondá üdvözletül igen jó kedvvel, bár nem hangosan. Velem jött szobámba s elbeszélte, mennyire megzavarta a törvényszéket Mac Curdy föllépte, kivált miután hire terjedt, hogy két amérikai hadi hajó jelent meg Triest előtt; hogyan küldték mindjárt a távirati rendeleteket, csakhogy minél előbb megszabaduljanak tőlem.

„Meine Herren, sprechen Sie deutsch" szakitá meg beszédünket a huszár s mi németre forditottuk a szót. Barátom azonban rögtön igen óvatos és tartózkodó lett heves kifejezéseiben, mihelyt tudta, hogy az osztrák tiszt is érti. Kevés idő mulva el is távozott. Ekkor levelet akartam irni, de a tiszt kijelenté, hogy ezt megengedni utasitása tiltja. Legjobbnak gondoltam tehát a rendőrséghez menni.

Itt megint egy ravaszon udvarias hivatalnok fogadott, kinek szavaiból tisztába nem jöhettem vajon szabad vagyok-e tehát vagy fogoly. A főnök, ki előtt e hosszas hurczolás ellen kikeltem, szokott homályos kifejezéseikkel menté a dolgot: „Die Verhältnisse — die Umstände" stb., s hogy a törvénykezés formái azt megkivánják.

— Furcsa az, jegyzém meg, hogy a váradi törvényszéknek joga lett volna engem felakasztatni, de szabadon bocsátani nincs joga. E miatt Pestre kellett küldetnem. Hogy alaptalan gyanúra befogjanak, arra elég hat óra, de hogy elbocsássanak, arra hat hét szükséges.

Ő vállat vonított erre. Azonban becsületszóra szabadon bocsátottak a városban. Meglátogattam barátaimat s azt tapasz-

talám, mindnyájan azon hitben vannak, hogy a magyarországi rendőrség csak felsőbb utasitásokat követett irányomban, de a gyanu nem nálok vette eredetét.

Úgy látszik, hogy az elfogatási rendelet Bécsből érkezett Lederer tábornagyhoz Budára s általa küldetett Váradra Braunhof tábornokhoz, ki aztán foganatositá. Igy értesültem egy előkelő úri embertől, Lederer vejétől. Senki sem tudta azonban okát másban keresni, mint az amérikaiak elleni megtorlásban a magyarok iránti rokonszenv miatt, vagy általán az osztrák hatóságoknak az amérikaiak elleni szokásos gyanújában.

Senki sem gondolá, hogy a gyanúra az én saját tettem adott volna okot. Annyival kevésbbé, mert félreeső falukban tett több látogatásomról, melyek talán gyanusoknak látszhattak volna, a törvényszék épen semmi tudomással sem birt s azokról egy szóval sem emlékezett meg.

Bezáratásomról a legelső hirt egy angol utazó vitte Bécsbe. Szándéka volt pár hetet Magyarországon tölteni, de mihelyt bajomról értesült, Bécsbe sietett az angol és amérikai követségekhez. E dolog őt épen úgy érdekli, mint engemet — mondá barátaimnak — hiszen ily merényletek közt egy angol vagy amérikai sem lehet bizton az országban. S valódi angol szivességgel nem távozott Bécsből, mig Mac Curdy úr teljes tudomást nem szerzett ügyem állásáról. Pedig én soha sem ismertem a derék utazót, sőt, sajnálatomra, azóta sem nyilt alkalmam megismerkedni vele.

Pesten még egyszer idéztek a Neugebäudeba s itt az auditor szokott sajnálkozások közt kijelenté, hogy semmi sem bizonyult ellenem és most már saját utlevelemmel utazhatom Bécsbe. Lefoglalt könyveim — mondá — postán küldettek el, s a fővárosban hihetőleg visszakapom, mivel ott valószinüleg nem tekintik azokat tiltottaknak.

Bécsbe érkezve, mihelyt lehetett, természetesen azonnal siettem Mac Curdy úrhoz.

Itt láttam meg, hogy követünknek lelkes, erélyes, határozott hangú leveleire mily tekervényes, bizonytalan válaszokat küldtek az osztrák hatóságok. Mac Curdy úr rögtöni kibocsáttatásomat, vagy legalább Bécsbe hozatalomat sürgeté, a válaszok pedig leginkább arra támaszkodtak, hogy a magyarországi hadi törvényszékek függetlenek a ministeriumtól s bár ők meg vannak győződve ártatlanságomról, de meg kell várni a törvény rendes folyamát. Egészen képtelen érv olyországban, melyet

hadi törvényekkel önkényesen kormányoznak s melynek törvényszékeihez a katonákat a ministerium saját tetszése szerint osztja be.

Mindamellett meglehet, hogy a megszabaditásomért tett föllépés eredménytelen maradt volna, ha véletlenül két amérikai hadi hajó meg nem jelenik Triestben épen e levelezés napjaiban; a mi puszta véletlen volt ugyan, de Mac Curdy szavainak különös nyomatékot adott. Leveleim, melyeket a kibocsátott rabtól küldöttem ki, mind czélhoz értek, bár nagy késedelem után.

Alig tértem szállásomra vissza, egy idézést kaptam a rendőrséghez. A kijelölt órában megjelenvén, az igazgató — ki soha sem mert az ember szemébe nézni — alattomos modorában kijelenté, hogy három nap alatt el kell hagynom az osztrák területet.

— Miért? kérdezém. Mire véljem ezt? Hiszen fölmentettek minden vád alól.

— Ej, kérem, önt Váradon nem zárták volna be négy hétre, ha semmiben sem volna vétkes, — felelé.

— Uram, mondám, engem mind a váradi mind a pesti törvényszék ártatlannak itélt. Ha vétkes lettem volna, bizonyosan megfelelően megbüntettek volna; és ha nem, akkor más bánást kivánok, mint ez.

Ő erre holmi visszaélésekről beszélt; hogy én politikába avatkoztam, hogy az amérikaiak saját érzelmeiket terjesztik stb. Én azonban nem türve a kiutasitást, ismét követünkhöz siettem. Mac Curdy ur megint irt egy erélyes levelet a miniszteriumhoz, kiemelvén, hogy miután a vád alól föl vagyok mentve, ilyen bánás után legalább udvariasságot követelhetek tőlök. Kérdezé, hogy valami uj dolog fordult-e elő, mely e rendeletre okot adott, vagy ez még mindig az előbbi eljáráshoz tartozik? E kérdés nem kis dilemma volt nekik, abbahagyták a dolgot s én Bécsben maradtam.

De időzésem épen nem volt kellemes. Észrevettem, hogy minden léptemre vigyáznak s bár érzém fölöttem az Egyesült Államok erős védő karját, nem birtam szabadulni egy bizonytalan félelemtől, hogy a dolognak még nincs vége s hogy teljes szabadságom még veszélyben van. Mac Curdy ur, mikor reggelenként találkoztunk, gratulálni szokott, „hogy fejemet még a maga helyén látja.“

Látogatásokat sem tehettem. Bécsi ismerőseim többnyire a kormány barátai voltak s a ki talán legtöbbet tett kiszabaditásomért, gróf Thun, épen testvére volt a hirneves közoktatásügyi miniszternek. Őket valószinüleg kompromittáltam volna látogatásaimmal. Kevés számu liberalis ismerősömet pedig féltem meglátogatni s csak egyhez mentem el, egy késő estén. Ugy fogadott, mintha sirból jönnék; elsápadt, ijedve vezetett vagy féltuczat szobán át egy kis háló-kamrába, bezárta az ajtót s akkor megölelt és elfogatásom okát csak akkor kezdte kérdezni.

Egy hét elég volt az ilyen életből s akkor elhatározám, hogy búcsut mondok Ausztriának. Elmentem a rendőrséghez útlevelemért, mit Münchenre kivántam vidimáltatni, miután a rendőr-igazgató már előbb megmondá, hogy Olaszországba semmi esetre sem bocsátanak. Az igazgató nagy nyájaskodás közt igért egy „scheint“ Linzig, hol majd meg fogom kapni saját útlevelemet s a tiltott könyveket is, melyeket mindeddig még vissza nem adtak. Én egyszerre beláttam szándékát, hogy a Dunán ismét rendőri felügyelet alatt akarnak tartani, s talán ujabb erőszakoknak tenni ki, ha ott távolabb leszek követségem közvetlen segélyétől.

— Mire való az uram? kérdezém. Még sem vagyok-e rendes utazó? Miért nem kaphatom meg saját utlevelemet?

Mentegetőzött, hogy ily scheinokat ők gyakran adnak az utazóknak. Hogy ez szokás stb. Én megkérdeztem, nem leszek-e ezáltal Linzben egyéb bajnak és késedelemnek kitéve s ő barátságosan biztositott, hogy semmiféle nehézségtől ne tartsak; ők mindnyájan sajnálják a mi történt; ott megkaphatom saját utlevelemet és utazhatom a merre tetszik.

Nekem a legkisebb bizalmam sem volt szavaiban, de nem volt mit tennem, elfogadtam a scheint s eljöttem. Kikisért több szobán át és a legnyájasabb modorban bocsátott el.

Másnap utra keltem a Dunán. Linzben ismét egy napig kellett várnom s háromszor mennem a rendőrségre, mig végre utlevelemet s a „veszedelmes“ könyveket megkaptam. A rendőrfőnök kérdezte, mily uton akarok menni Münchenbe. Én mondám, hogy Salzburgon és a Salzkammerguton át, mely igen szép ut és a merre minden kéjutazó járni szokott. Ő azonban biztositott, hogy Ratisbon felé sokkal kellemesebbnek fogom találni az utat s ez rövidebb is amannál. Tehát Ratisbon felé fogja vidimálni utlevelemet s másnap reggel indulhatok.

— Hogy érti ezt uram? kérdezém. Beszéljen nyiltan. Rendelete van-e Bécsből, hogy engem Salzburg felé ne hagyjon menni?

Ő csak ugy gondolná, hogy az én terveim szerint a másik ut kétségtelenül sokkal kellemesebb és alkalmasabb volna.

— Elég a jó tanácsból, uram; mondám boszankodva. Én legjobb birája vagyok a saját utaimnak. Kiutasitnak-e az osztrák területről, vagy nem: ez a kérdés.

Igen sajnálta, hogy ő nem tud semmit az ügyről, de utasitása van, hogy engem a legrövidebb uton odábbitson a határ felé. Tehát csak Ratisbon felé adhat engedélyt. Ismét egy scheint kaptam tehát, utlevelemet pedig egy katonatisztnek adta át, azon meghagyással, hogy nekem majd kézbesitse, ha a Ratisbonba induló hajón leszek.

— De mire való ez aprólékos boszantás? kérdezém kifakadva. Nem bizhatik-e becsületemben, hogy Ratisbon felé fogok menni, ha ugy rendelik? — Ő neki „a legbelsőbb bizalma van becsületemben" de hát ez a szokásos eljárásuk. Majd adjam át a scheint a tisztnek, attól megkapom utlevelemet s minden rendén lesz baj nélkül. Köszöntem és otthagytam. Eszembe jutott a bécsi rendőrigazgató jezsuitás igérete s hálát adtam istennek, hogy valahára talán mégis megszabadulok ez aljas és hazug administratio kezeiből.

Másnap hajóra szálltam, megkaptam utlevelemet, s reméltem, hogy a boszantásoknak most már végét érem. A kabinban foglalék helyet, mert erősen esett az eső, s azzal mulatám magam, hogy figyeltem a sok különféle utazó jellemvonásaira, kik e dunai hajón tarkán összegyülnek. Lassanként észrevettem, hogy a szemközti oldalon egy ember szorosan figyel reám. Be volt huzódva egy szögletbe, de szeme mindig utat talált felém, bár, mikor én reá tekintek, látszólag mással foglalkozott. Félkatonás zöld ruhába volt öltözve s biztosan hivém, hogy rendőrügynök.

Mikor a határ-állomást elértük, partra ugrottam, hogy valamit egyem, de alig haladtam tiz lépést, valaki vállon fogott. Visszafordulván, a mire biztosan el is voltam készülve, a zöld ruhás embert láttam mellettem. De már szokva lévén e néphez, röviden kérdezém, mi baja velem.

— Tessék jönni a rendőrséghez.

— Miért? Kicsoda ön?

A hajó kapitánya e perczben szintén odaérkezett, s vele együtt mind a hárman a rendőrséghez mentünk. A rendőrbiztos a

szokásos kérdéssel fogadott: miért vagyok itt? „Mert amérikai vagyok és republikánus“ — felelém. „Ez elég ok reá. Gyanu és gyanu; ez a szabály Ausztriában.“ Ő vállat vont, részletes személyes-leirást vett rólam, aztán vidimálta utlevelemet s át „kézbesitettek“ Bajorországba.

A biztosságnak és nyugodtságnak oly érzetével, mit már hetek óta nem érezhettem, láttam most mögöttünk lassan eltünni az ismeretes oszlopot, mely Ausztria határait jelöli.

A. L.

EGY NAP A JAPÁNI SZINHÁZBAN.

A ki helyes fogalmat akar szerezni a japáni szinház különféle tulajdonairól, — szembeszökő érdemeiről és kirivó hibáiról; a durva egyszerűség és pazar fény közötti ellentéteiről; az ügyes érzéki csalódás és az otromba kiábrándulás gyors egymásutánjáról; és a minden következetesség nélkül történő váltakozásáról, a valódi drámai izlés- és ügyességnek a szépészeti és emberi illem gondatlan megvetésével — annak legalább egy megszakitatlan napot kell mindezek tanulmányozására szentelnie, korán kell érkeznie és csak akkor távoznia, midőn már mindennek vége van. Ismételt, de rövidebb tartamú látogatások alig fognak czélhoz vezetni, mert majdnem bizonyos, hogy elvész valamely elem nem csak a mulatságból, hanem azon jellegből is, mely szerint meg lehet itélni a japániak szinházainak általános értékét. Egy egész nap előadásaiban azonban, valószinüleg föl lehet találni jellemző példáját mind annak, mit létrehozni törekednek. Nem úgy mint a sinaiak, kik megelégszenek azzal, ha egy tekervényes szomorujáték vagy bonyodalmas vigjáték tömkeleges fejleményeit napokon, sőt heteken át követhetik, a japániak, szini mulatságaikban változatosságot és bőséget kivánnak. Az ő tevékenyebb természetük az ujdonságok egymásra következésének izgató hatását igényli, ugy hogy egyszeri látogatás kétségkivül képessé fogja tenni az idegen nézőt arra, hogy a japáni dráma művészi értékét megbecsülhesse és meghatározhassa azon rangot, melyet az más országokbeli ilyféle előadásokhoz képest elfoglalhat. Ha gyengéd érzelmeire kellemes hatást gyakorolt, semmi sem áll utjában, hogy a kisérletet annyiszor ne ismételje a hányszor neki tetszik; ha unta magát, csak oly háboritatlanul maradhat távol tőle, mint bármely más országban, hol a kormányt szabadelvűbbnek tartják, mint a nap eredetének e szigeteiben.

A ki látni ohajtja a japáni szinházat, menjen el Asakusába — Yedónak legvígabb és egyszersmind legmunkásabb részébe. Itt a kereskedés folytonos sürgése közt találhatók föl a legjobb nyilvános mulatságok, melyekkel e nagy város rendelkezik; leginkább a fölséges *Kuan-non* templom árnyában, mely, nem úgy mint a templomok legnagyobb része, folytonosan nyitva áll és működésben van tartva, talán mintegy ellenszerül az összpontosított kereskedés mérgező hatása ellen. Itt vannak a kertek, melyek mesterséges czimtábláikkal, melyeken törpe hegyek, folyók és erdők láthatók, igyekeznek kisértetbe hozni a kiváncsiakat. Itt vannak a nyil-lövöldék, melyekben keleti Dianák illesztik a nyugtalan nyilvesszőt a feszes húrhoz. Itt vannak állatseregletek, melyeknek lomha kígyók és alattomos majmok a legvadabb lakói. Itt vannak valóban bámulatos hűségü viaszművek, melyekhez hasonlitva madame Tussaud hires londoni gyüjteményének alakjai közönséges torzképek. Itt vannak végre a szinházak is, melyek közül három, egymás közeli szomszédságában áll, mint ama hires sor, mely egykor a boulevard de Temple-on létezett. Ezek közül választhatunk. Külsőleg egészen egyenlők, és kiálló czifra zászlóikkal és erkélyeikről lefüggő roppant lámpásaikkal elég vonzóknak tünnek föl; falaik tele vannak aggatva, mint sok európai szinházé, áttetsző ábrákkal, melyek a kor kedvencz drámáinak legmeghatóbb jeleneteit ábrázolják. A különbség kevés, akármelyikbe megyünk is be. Az elsőt elhagyjuk, mert megtudtuk, hogy már zsúfolásig megtelt; a másodikba sem megyünk, mert benne, ámbár még csak nagyon kevéssel múlt el a nyolcz óra, az előadást már megkezdték. A harmadik szinház kapujánál a tulajdonos vagy segédje áll; hajlongva és mosolyogva fogad bennünket, és megértve, hogy a szinház melyik részében ohajtunk helyet foglalni, elvezet rendeltetésünk helyére, utat nyit számunkra a tömeg között és minden akadályt elhárit előlünk, mint ezt egy jól berendezett angol háznál a vendégeket bevezető szolga szokta tenni. De a mi a fizetést illeti, arról ily korán még szó sincs: e kellemetlen formaság későbbre marad. Jelenleg kisérőnk gondolatai csupán azzal vannak elfoglalva, hogy bennünket páholyunkban kényelmesen elhelyezzen, hogy különféle párnák segélyével a durva és darabos deszkák nyomása ellen megóvjon és hogy illatos theával telt csészékkel ellásson, melyeknek az a rendeltetésük, hogy enyhitsék azon idő unalmasságát, mely a napi drámai

előadás megnyiltáig még lefolyandó lesz. Kaphatnánk székeket, európai székeket, ha kivánnók; de természetesen, mi visszautasítjuk az ajánlatot, mint visszautasítanánk ily alkalomkor mindent, mi idegenszerü és szükségtelen; e helyett lekuporodunk a pokróczokkal beterített padlózatra, és személyes működésünket azzal kezdjük el, hogy vizsgálat alá veszszük a házat és a közönséget.

Az épület egyszerü és kezdetleges; ámbár szilárd és elég csinos, hiányzik benne minden, mi csak meg is közeliti a fényüzést; körülbelül annyi tért foglal el mint egy európai középszerü drámai szinház, csak hogy nem oly magas; négy tömör falból áll az egész, melyek fölül vastag gerendákkal vannak összekötve, és tető által befedve, mely tetőnek számos nyilása úgy van ellátva zárótáblákkal, hogy szinpadi világitást és árnyék-változatokat hozhatni létre általuk. Plafond nincs és a famüveken sehol sincs sem vakolat sem festés. A földszint közepén rekesztékek állanak, négyszög térek, melyek egymástól mintegy tiz hüvelyknyi magasságú válaszfalak által vannak elkülönítve, és oly nagyságra vannak kimérve, hogy négy, esetlegesen hat személy számára kényelmes helyet adnak. Két szárnyfolyosó vezet a ház hátsó részétől a szinpadig, mely utóbbi semmi által sincs elválasztva a földszintől, mindkettő ugyanegy sikon lévén. A szárnyfolyosók, úgy látszik, inkább a szinészek esetleges belépésére és eltávozására vannak szánva, mint a közönség elhelyezésére vagy közlekedésére, mert a rekesztékek válaszfalai elég erősek arra, hogy a biztos lábú japániaknak könnyü átjárásul szolgáljanak. A szárnyfolyosók mindegyikének külső része hosszában van egy-egy sor olyan páholy, mint a franczia szinházakban szokott lenni, melyek úgy vannak készitve, hogy négy személyt befogadhatnak. A karzat — csak egy van — főleg szintén ilyféle páholyokból áll, és a legkülső tér megfelel a mi szinházaink legkevésbbé válogatott helyeinek. Általában ezer kétszáz személy kényelmesen elfér, és egy kis nyomással, milyent európai és amerikai ajtónállók is szoktak gyakorolni, két ezer egyént minden komolyabb nehézség nélkül be lehet szorítani. Szőnyegekről és párnákról bőven van gondoskodva, de egyéb kényelem nincs, s nem is kivántatik. Az egyedüli diszletek néhány szines függönyből állanak, melyek, mint a mi szinpadainkon, keresztben lógnak az egyik oldaltól a másikig; papir lampások oly formán függenek a karzatok széleiről, mint minálunk a gázcsövek vannak

alkalmazva; az elsőbb rangú alsó és felső páholyok külső részei hosszú posztódarabokkal vannak bevonva, s ezeken kihímezve a népszerü szinészek nevei, a védőistenek jelvényei és bizonyos szindarabok czimei, melyek különös vonzerejüeknek bizonyúltak. A függöny ugyan úgy van elhelyezve mint mínálunk, csakhogy proscenium nincs és egyátalán saját illemérzetén kivül semmi olyas, mi gátolhatná a kiváncsi látogatót abban, hogy tetszése szerint a szinpadra mehessen. Annak nehéz nyomára jönni, hogy e tekintetben tulajdonkép miféle korlátozó szabályok léteznek, mert még most is, midőn az előkészületek titokteljes moraja már hallatszik, az első sorbeli földszinti páholyokban ülők olykor-olykor fölemelik az előttük levő függönyt, alábujnak és megjelennek ismét az oldalsó részeken, valószinüleg ezen, a válaszfalaknál kényelmesebb utat választván arra, hogy egy sétára kijussanak helyeikről; és kis gyermekek, a még eddig föl nem tárt titkok közeli megvizsgálására vágyván, végig futnak a szárnyfolyosókon, kiváncsian bekandikálnak a homályos szinpadra a nélkül, hogy ebben valaki őket akadályozná.

Már fél kilenczre, szokatlanul késő idő, a szinház is már két harmadrésznyire megtelt, de az előadás még sem kezdődik. Még van időnk a közönséget szemügyre venni, mely vígan csevegve igen keveset látszik gondolni a késedelemmel. A jelenlevők közül a legtöbben azon szándékkal jöttek ide, hogy az egész napot itt töltsék, — egy fél órával több vagy kevesebb kevés fontosságu reájuk nézve. Az *élite*, úgy látszik, a szinpadhoz legközelebb eső felső páholyokban foglal helyet, ámbár sok szép öltözéket és főuri viseletet lehet látni az alsó páholyokban és a központi helyeken is. E napon, az egyik oldalon, meglehetős elől, történetesen mintegy száz gyermek ül, többnyire leányok, kimondhatatlan bájosak ártatlan örömükben. Midőn igy itt ülnek, épen alattunk, fényes ünnepi öltönyeikben, oly képet tüntetnek fel, melynek látásáért sok festő oda adná valamennyi régi vázlatát, és még sem tudja ráhatározni magát arra, hogy egy rövid havi utazást tegyen érette. Az ellentét kedvcért forduljunk már most a hátsó felső páholyokhoz, melyek egy csoport mulatságot kereső katona birtokában vannak, kiknek külseje épen nem festői. A japáni *samurai*, egy nemes úr jobbágyából nemzetőrré való átváltozási korszakában, a lehető legtávolabb áll a szépség fogalmától. Új katonai pályájának kezdetekor azt kivánják tőle, hogy vesse le

előbbi kecses, de alkalmatlan ruháit és öltse fel az európai seregek öltönyét; és ő ezt szivesen meg is teszi csakhogy ügyetlenül és fokozatosan. A helyett, hogy bátran keresztül gázolna az öltönyreform Rubiconján, a parton tétováz, vagy félénken lubiczkol, mintha nem merne egyszerre a mély vízbe ereszkedni. Az eredmény aztán az elképzelhető legkülönösebb összetételek sorozata; csodás hajék, mely sehogy sem fér meg a katona sipkával; csíkos nadrág, mely czombig van feltürve, hogy a szokatlan meleg ne essék terhére; — látjuk továbbá egy megférhetetlen társasítását a hosszú ujjú, bő japáni zsákruhának a szük nadrággal — néha semmi egyébbel, mint pamut lábravalóval, — és vice versa, a bő szárú *hakami*-nak a testhez álló dolmánynyal; és sok esetben, midőn már minden egyéb akadály szerencsésen legyőzetett, a japáni sarukhoz és magas fapapucsokhoz vonzódó határozott ragaszkodásuk maga elég arra, hogy a mi fogalmaink szerint megsemmisítse a katonai magatartást. Azonban a vitézség nem függ az öltözék esetlegeitől, és ha van sajátság, mivel a *samurai* minden egyéb tulajdonok fölött bir, ez nem más, mint a megrendíthetlen anyagi bátorság. A katonák csoportja mögött egy csapat csinos kinézésü szolga ül, kik észrevehetőleg ama méltóságteljes *yakonin*-okhoz tartoznak, kik a szinház néhány legjobb helyét foglalják el és kik kiséretét képezik egy igen magas rangú tisztnek, ki egy kis társasággal egy félig elrejtett mélyedésben foglal helyet, mi igen hasonlit azon páholyokhoz, minők a régi divatú franczia szinházakban vannak a függöny mögött. Minden esetre megnyugtató tudat, hogy a japáni méltóságnak és titokteljességnek egy elismert képviselője van közelünkben, de a jelenet valódi érdeke most a szinházban levő tömeg, a zártszékek körül központosul, mert ezeknek közönsége tarkább vegyületet mutat. Mily udvariasak, kedélyesek, társulékonyak ezek a japániak! Észrevehető rangkülönbségek vannak köztük a ruhára nézve, de a beszélgetést megnyitó üdvözletek után, a társalgásban többé különbség köztük nincs. Ámbár valószinüleg egészen idegenek egymáshoz, mosolyognak és tréfálnak egymás közt, burnótot szippantanak egymás egészségére, és kicserélik édességeiket és gyümölcseiket, mint gyermekkori barátok. Édesség és gyümölcs! Ezekben nagy a bőség, mert soha európai földszint gyakrabban nem hangzott vissza mindennemü frissitő árulójának hangjától, mint e japáni szinházé, és a kereskedés, mit ezekkel üznek, szünet

nélküli. Különösen az ifjuság között nagy keletnek örvendenek, kik hajlandóknak látszanak minden tápláló eledel nélkülözésére legalább e napon, úgy túltömik magukat édességekkel. Mig azon az ünnepélyes komolyságon mulatunk, melylyel e gyermekies adás-vevést végzik, hozzánk jön a mi barátságos társtulajdonosunk, vagy rendező segédünk, vagy valami más efféle lény s tudtunkra adja, hogy a valódi mulatság mindjárt kezdődik, és átnyujt egy csomag programmot, hogy ezek segélyével illően előkészülhessünk azon élvezetekre, melyek be fognak következni. Ah! Ezek aztán a valódi programmok! A leirás bőségét és a magyarázat gazdagságát tekintve, az európai és amerikai új világrészekben semmit sem lehet hozzájuk hasonlítani. Nem papirlapok vagy levelek ezek, hanem szépen bekötött kis könyvek, és érdemesek arra, hogy mint díszműveket megőrizzük közvetlen hasznuk vétele után is. E programmok a nap bekövetkezendő időtöltéseinek jegyzékét tüntetik elő, a színészek neveivel és a közülök legkitünőbbeknek arczképeivel, miket a különféle bonyolódások tüzetes elemezése és a fő jelenetek színes ábrái követnek. Leszámítva szinházbeli hasznosságukat, egyébként is mulatságos kis munkáknak tartatnak. Igaz hogy áruk oda van téve, de az is igaz, hogy ez igen csekély, csak pár krajczár darabja. Midőn fizetünk értök, megtudjuk egyszersmind a belépti díjat is. Ez azon idő szerint különbözik, melyben a látogató érkezik, és mivel mi a legkorábban jöttünk, magasabb belépti díj a mienknél nem létezik. Kevéssel kevesebb az mint két „*bú*“, vagyis egy mexikói tallér; és ha valaki meg tudja mondani, hogy mehet az ember ennyi mindenen keresztül ily kevés pénzért, jól tenné ha erről tudósitaná a világot.

Egyszerre a közönség figyelmét a függöny háta mögül jövő tompa hangok kötik le, melyek két tömör fatuskó egymáshoz veréséből erednek, — ez Japánban igen közönséges módja a jeladásnak; mi egyszersmind ismét eszünkbe hozza a felvonások elkezdésének jelzését a franczia színpadokon. Tiz vagy több ily kelepelő hang után, három dobütés hallatszik, és a függöny, a színpad bal oldala felől jobb oldala felé, gyorsan félre vonul, és föltár a középen egy csinos és izléssel elrendezett kerti díszletet, melynél tökéletesebbet és helyesebben rajzoltat kivánni sem lehet. Sok new-yorki és londoni, hogy ne mondjuk párisi rátartó szinházban látunk kevésbbé hatásos távlatokat és kevésbbé jól kivitt részleteket. A hely, mit a

diszlet elfoglal, kicsiny — csak mintegy két harmada azon tér szélességének, melyet a függöny félre vonása leplezett le, és körülbelül a közönséges nagyságú európai szinházak harmadik szinfaláig mélyed, — de ez a tér jól van betöltve. Ha a szoros élethűségnek sok fogyatkozását veszszük is észre, ezek közül bizonyára egyik sem hasonlítható a sinai szinházak azon barbár közönyéhöz, melylyel eltürik azt, hogy a zenekar zajos működése láthatólag a szinészek *mögött* történjék, és hogy nem kivánnak egyebet a szinpadi illusio fejében, mint egy kézben tartható bokrot az erdő, vagy egy papir-kaput egy fallal körülkerített város ábrázolására. A japániak szinpadi elrendezései egészen jók, a maguk nemében; — tökéletlenek ugyan a mi szemünkkel tekintve, de kitünőek magukban véve, mint művek. Zenészeik elhelyzése azonban már szigorúbb birálat alá esik, mit ugyan maguk is elismernek, de, úgy látszik, nem tudják rávenni magukat, hogy eltöröljék a régi hagyományt, ámbár átlátják annak fonákságát. Attól kezdve, a mi prosceniumjok volna, ha volna proscenium, egész addig, a hol az első szinfal volna, ha volnának szinfalak, két kis karzat nyulik el kétfelől, mintegy öt lábbal magasabban a szinpadnál, melyekben a zenészek és ének-karok vannak elhelyezve. Rendesen három „*samisen*“ vagyis guitar játszó és három énekes van mindenik oldalon. És itt meg kell emliteni még azt, hogy e szembeötlő elhelyzésüknek igazolásául azt szokták fölhozni, hogy a karok segélyére sokszor van szükség a dráma menetének megmagyarázása végett. És valóban e dallamos commentárok sok olyat világositanak fel, mi e nélkül homályos lenne, és fölöslegessé tesznek sok hosszú magán és párbeszédet, mi e nélkül elkerülhetlen volna. Könnyü azt mondani, hogy az egész rendszer nevetséges, de ki fogja azt meghatározni, hogy hol vonassék határa a zenei illustrationak? Számtalan melodramánkban, a történetnek legalább felét támogatja zenekari kiséret, és senki sem vonta még eddig kétségbe az ily hatás értékét; és ha a logikai próbát kisértjük meg, melyik lesz észszerűtlenebb, — az-e, ha egy kar mondja el, hogy mi megy titkosan végbe egy bizonyos jellem bensejében, vagy az, ha azon jellem maga födözi azt föl egy fenszóval mondott magánbeszédben? És vajon micsoda különbség van a közt, ha három, vagy négy hajlott korú úri ember adja tudtunkra dallamos összhangban azt: hogy három hónap múlt el azóta stb. és a közt, ha mi ezt a színlapon olvassuk?

Igaz csak az marad, hogy nincs igazi védelem sem a karének sem a magánbeszéd számára, és hogy nem sokat lehet felhozni a szinlapok fölösleges és hiábavaló föltevései érdekében sem, igy hát bátran válasz nélkül hagyhatjuk e kérdést. Nincs is szükség rá, hogy szóba jöjjön a yedoi színház e megnyitó jelenete alkalmával, mert csakhamar észreveszszük, hogy a drámai ünnepély előtt egy nemét a némajátéknak fogják bemutatni, a mi talán a természetfölötti hatalmakhoz intézett fölajánlási szertartást akarja ábrázolni, vagy talán csak azért van, hogy a napnak váltakozóbb müveleteit a közönségnek formaszerü üdvözlésével akarják bevezetni. Miután a gazdag, de egyszerü szinezetü díszruhákba öltözött rendes zenészek elfoglalták szokott helyeiket, a színpadi kert pavillonjának ajtaja kinyilik, és onnét tizenkét, emezeknél még tekintélyesebb alak jön ki, oly zeneszereket hozva magukkal, melyek közönségesen nem használtatnak a zenekarban, ámbár másként eléggé ismeretesek a japániak előtt, — nevezetesen fuvolák, *kotók* [1]) és különös alaku s különféle hangú apró dobok, — egyik széles és lapos mint a csörgő dob (tamburin), a másik hosszú és vékony, és ismét másik olyan, mint a zsebóra üvegje. Az ujonnan érkezett zenészek komolyan leülnek a padlatra egy sorba, mint egy csoport széktelen néger énekes tenné, és hosszasabb késedelem nélkül élénk kakophon küzdelmet kezdenek el fejök felett ülő vetélytársaikkal. A küzdésbe avatkozás azonban csak igen fokozatosan következik be, és elmúlik vagy öt percz, míg az egész, huszonnégyből álló erő egyszerre működni kezd. Egy zsebóra-üveg alakú dob, mely hosszában a zenész jobb vállán nyugszik és melyet a balkéz újjai gyorsan kopogtatnak, legelőször szólal meg, és zörgését a művész hangja kiséri egyhangú recitativban. Ezután a karzatokon a samisenek szakitják meg a csendet, eleinte halkan és félénken, mintha megszólalásukat tolakodásnak tartanák, de nem sokára, összeszedvén bátorságukat, emelkedő erélylyel emelik fel hangjukat, s elfojtással fenyegetik a magános dobot, annyira, hogy ennek segélyre van

---

[1]) A kotó hasonlit egy nagyított alakú Aeolus hárfához, húrjai néha egy üres doboz, de közönségesen egy hosszú, tömör fa fölé vannak feszítve. Hangja sokkal gyengédebb és dallamosabb mint a „samisen-é“, mely utóbbi keveset különbözik a banjóétól.

szüksége, mi alulról csakhamar meg is érkezik a görbe nyakú sip alakjában. Egy érezes hangú karénekes keveredik ezután a verseny harczba és kihívja a padlón ülő énekesek erőteljes közreműködését. A fent ülő tizenkettő folyékony futammal felel. A lent ülő tizenkettő rikitó nótával adja vissza a feleletet. Azután valami dob dicséretes veszettséggel pereg, a samisenek csicseregnek, a kotók czinczognak, és huszonkét pár tüdő lehető legnagyobb képességét árasztja ki. Csak két fuvola fuvó kénytelen lemondani arról, hogy nevelje a karének hatalmát, mert szájok ép úgy el van foglalva mint kezök, és nem jártasak azon amérikai művészetben, hogy az orrukon tudnának énekelni. De a zaj elég nagy csupán részletes közreműködésükkel is, és a hallásszerv eme gyötrelme félbeszakitás nélkül tart vagy hatvan másodperczig vígan és hatalmasan.

Egyszerre, minden előleges figyelmeztetés, és, tapasztalatlan szemekre nézve minden látszólagos ok nélkül, a zaj megsokszorosúl a közönség hangos kiáltásai folytán. Semmi sem történt a színpadon, mi ilyen kitörést igazolhatna, de a sokaság tekintetét követve, észreveszszük, hogy két alak jelent meg a földszint hátsó részén és lassan halad befelé a szárnyfolyosók hosszán. Látszik, hogy a színészek ismert kegyenczek, mert a szokásos taps és üdvözlő hangokon kivül, hevesebb tisztelőik neveiket is kiabálják, — mi rendkivüli népszerűségnek a jele. A népség lármája egyszerű üdvözlő tüntetés. Ezek, a taps által meg nem hatva, tekintélyes komolysággal haladnak a szárnyfolyosók közepéig, a hol megállnak, üdvözlik egymást és a közönséget, és azután, a könnyed, hullámzó mozdulatok egy sorozatával, miközben úgy látszik, mintha lábaik soha sem távolodnának el a földtől, tovább vonúlnak a színpad felé, melynek közepét midőn végre elérték, nehány másodperczig különösen könnyed és kecses magatartással mozdulatlanul maradnak egymással szemközt. Ez alatt az általános izgatottság megszünt, és ismét nyugalom uralkodik. A következő tiz perczben egyéb hang nem hallatszik, mint a samisenek és kotók leggyengédebb érintései, közben pedig egy-egy: „*Kimi tayu*“ vagy: „*Juahachi*“ kiáltás, mit, mint a művészek neveit, némely túllelkesült néző nem tud visszatartani. A részletes vizsgálatra itt az alkalom. A bemutatott személyek nőket ábrázolnak, de az ábrázolók férfiak; ez mindig igy van Japánban. A mi az arczot illeti, az átalakitás nem jár nehézséggel, mert minden, némileg tekintélyes állású nő, oly nagy mértékben szokta arczát és nyakát be-

porozni, hogy e mesterséges arczszint rendkivül könnyű utánozni. Bizonyos, általánosan alkalmazott piros foltok, még inkább megkönnyitik az arcz átváltoztatását, a haj pedig, természetesen, minden baj nélkül utánozható. A művész ügyessége a test mozdulataiban és a ruhával bánni tudásban nyilvánul; s e részben az előttünk levő pár kétségkivül tökéletes szakértő. Kivéve termetük magasságát — és még ez sem túlságos — semmi sem tünik föl rajtuk, a mi a legbehatóbb szemlélőnek is elárulhatná valódi nemüket. A férfias szegletesség és feszességnek minden nyoma száműzve van alakjaikból. De e jellemző tulajdonok, melyeket később nagyobb érdekkel észlelünk, eleinte nem tűnnek annyira szemünkbe mint öltönyeik fénye. A nyugati színházakban talán láthatók több pénzbe kerülő jelmezek, de egy sincs a melynek oly gazdag lenne anyaga, oly élénk a színe és oly tökéletesen izléses és összhangzó rendkivüli pompája, mint ezeké. Fő alkatrészei a legszebb fajú japáni selyem és bársony, — a mi annyit tesz, hogy a legszebb a világon — mely csodásan ki van himezve és melyen csillogó jegeczek és érczlapok ragyognak. A két jelmez eleinte egészen egyenlő külalakra nézve, de színeik úgy vannak összeillesztve, hogy az egyik aranylángnak a másik ezüst fénynek látszik. Mindkét művész fejét magas, fényes kalap fedi, melyről érczrojtozat függ alá, mi a hajat egészen eltakarja. A nyak és vállak ragyogó kendőkbe vannak burkolva. A rendkivüli hosszú újjakkal ellátott hosszú ruha, könnyeden van a derékhoz szorítva, megszűkül a boka körül, és azután rögtön kiszélesedik, mint a fölforditott lotos levél. A derekat a széles japáni öv, az *obi*, gyűrűzi körül, mely hátul súlyos csomóba van kötve és melybe ártalmatlan fegyverek és különböző czélokra szolgáló díszletek vannak elhelyezve. A színek vegyületét, és a hatást, mit az előidéz, hasztalan kisértenők meg leirni; nem létezik megközelíthető iránypont, melyhez hozzá mérni lehetne. Ehez járul, hogy egy jelmezt nem tartanak elégnek az ily alkalomra. Néhány ünnepélyes mozdulat után, a kalap és felső öltönyök lehullnak, és feltárnak egy második, nem kevésbbé meglepő ruhát. Csakhamar, a színpad körüli nehány büszke lejtés után, a harmadik, valamennyi között a legpompásabb öltöny lepleztetik le. A művészek most már kellőleg előkészültek a működésre, és elkezdődik a méltóságteljes tánez. Mondom hogy táncz, ámbár igen kevés olyan tevékenységet mutat föl, milyent minálunk jelent e fogalom. A japáni női choreo-

graphiában ugró mozgás nem létezik. A férfiak csodái a mozgékonyságnak, de a nők nyugodtak és komolyak. Úgy látszik, mintha lábaik nem szünnének meg érintkezésben lenni a talajjal. Helyről helyre lengenek, testeik rythmikusan rezegnek és karjaik csábitólag inognak, néha megállnak a keleten szokásos kaczérsággal és intenek legyezőikkel, vagy csalogatnak mosolyukkal. De élénk mozdulat igen kevés fordul elő, különösen itt, ma reggel még kevésbbé mint közönségesen, miután az előadás iránya inkább komoly és szigorú, mint jó kedvet gerjesztő. Mind e mellett azonban a táncz kecsteljes, és azon kiszámitott pontosság által tűnik föl, melylyel a tánczosok mozdulatai egybe vágnak; és mi is szívesen járulunk a tetszésnyilvánitáshoz, mely végig hangzik a házon, midőn egy végső bámulatos lejtés és fordulat után, a pavillonok függönyei mögé vonulnak és eltűnnek a tánczosok a közönség szemei elől.

A most bekövetkező mozgalom alatt, mely a beszélgetés morajának, a frissitő árusok kiabálásának és a színpadi gépezet zörgésének eredménye, megnézzük szinkönyvünkben, hogy ezután mi fog következni. *Bumbuku Chagama* van hirdetve. Bumbuku Chagama egy typikus drámai tárgy Japánban, meg kell tehát magyarázni. A japáni irodalom tele van csodás legendákkal és mesékkel, melyek közül sok észrevehetőleg idegen forrásból ered, és önkényesen van a japáni hagyományokhoz alkalmaztatva, sok azonban valódi nemzeti eredetű és a japániak kezdetleges mythologiájának színpadi illustratiója. Az utóbbiakban a róka, a borz vagy más titokteljes tulajdonokkal biró állat torz eszménye gyakran szerepel. E mesék igen régiek, többnyire igen rövidek, és mindig rendkivül népszerűek. Minden gyermek százával ismeri, miután mindenütt el vannak terjedve apró kötetkékben, furcsa képekkel ellátva és igen olcsó árért kaphatók — tuczatja két-három krajczárért. E mesék színpadi átdolgozásai képezik a yedói színházak játékrendének felét. A mint nem sokára meglátjuk, a drámai átdolgozat nem követi mindig szigorúan az eredeti mese folyamát; de az ily eltérések mindig szabadalmát képezték a szinművek szerzőinek, Shakspeare-től kezdve az utólsóig. A *Bumbuku Chagama* egyike a legismertebb, és leggyakrabban előadott ilyféle szinműveknek, valamennyi között. Hogy miért, azt senki sem képes kielégitőleg megmagyarázni, mert csak középszerű értékű és mint elbeszélés kevés regényes vagy emberi érdeket költ. De miután van bizonyos föl-

tünősége, mind dajka meseként, mind szinpadi themaképen, két czélt fogunk elérni akkor, ha elébb szószerinti fordítását adjuk, azután pedig azt mutatjuk meg, hogy miként alakitották át drámai szöveggé.

BUMBUKU CHAGAMA; VAGY: A BUGYOGÓ THEÁS FAZÉK.[1])

„Élt egy időben, igy mondják, egy nagyon öreg borz, a Morinji néven nevezett templomban, a hol volt egy vas theás fazék is, melyet Bumbuku Chagamának neveztek, és mely értékes tulajdonát képezi e szent helynek. Egyszer a főpap, ki kedvelője volt a theának, és a theásfazekat mindig nappali szobájában tartotta fölakasztva, mikor levette helyéről és theát akart benne főzni, egy fark bujt ki belőle. A főpap megijedt, és összehivta valamennyi kis tanitványát, hogy lássák ők is a csodát. Gondolták, hogy az egész dolog nem egyéb, mint valami róka vagy borz gonoszsága, s el levén határozva, hogy végére járnak a valódi tényállásnak, ehhez képest megtették előkészületeiket. Némelyik kendőt kötött a fejére, a másik levette felső öltönyét s fölfegyverkeztek botokkal és fahasábokkal. De mikor épen szét akarták verni az edényt, szárnyak bujtak ki belőle, s ide s tova repkedni kezdvén, mint a bögöly, hiába kergették, mert se megütni, se megfogni nem tudták. Végre azonban bezártak minden ablakot és ajtót, s addig kergették egyik sarokból a másikba, mig sikerült a fazekat közre szoritani és el is fogni. Mig azon tanakodtak, hogy mi tevők legyenek vele, szerencsére jött egy házaló,

---

[1]) Igen mulatságos tudni azt, hogy a japáni irók nagy harczot vivnak ezen czim szószármaztatása fölött, és hogy kutatásaik eredménye egyiket sem nyugtatja meg. A tudósok azt erősitik, hogy e szó: Bumbuku összetétel, és pedig ebből, hogy: Bun (itt Bum-ra lágyitva), mi azt teszi, hogy: Tudomány és ebből, hogy: Tuku (itt Buku) mi gazdagságot jelent. Chagama fölött nincs vita, ez theás fazekat jelent. A régiségbúvárok azt mondják, hogy e név ily formán hangzanék: „A tudós és gazdagságot nyujtó theás fazék," és a sinai betűknek, melyekkel kiirják, csakugyan ez a jelentésük van. De úgy látszik, hogy *Sendai* tartományban, hol *Morin-ji* és a csodás theás fazék még mindig létezik, ez a szó: Bumbuku buzgó, vagy bugyogó hang utánzásaként használtatik és ennél fogva forró vizre, folyó patakra vagy a túlképzelődő nyelvbúvárok elfuttatására tetszés szerint alkalmazható.

ki rongyos papirossal kereskedett. Ennek megmutatták a fazekat, azon szándékkal, hogy rá tukmálják ha lehet. A házaló észrevette, hogy meg vannak szorulva, s csak potom árt igért érte, de minthogy a gonosz fazekat most már szörnyűség lett volna a templomban tovább is tartani, oda adták neki úgy is. Nagyon megörült ennek a házaló, és vételével módnélkül elégedetten tért haza, számitva a másnapi szép nyereségre, mert remélte, hogy eladhatja a fazekat valakinek, a ki szereti a theát. Jött az éjszaka, s ő lefeküdt párnáira, hogy nyugodjék, és betakarózván pokróczokkal, jó izűn elaludt.

De jó későn, az éj közepe felé, a theás fazék ismét borzzá változott, és kibujt a papirkosárból, a hová téve volt. A kereskedő fölébredt a zajra, megfogta a fazekat röptében, megczirógatta, jól bánt vele, és ezzel megnyerte bizalmát és ragaszkodását. Nem sokára annyira tanulékony lett a fazék, hogy megtanithatta kötelen tánczolni, és egyéb különféle mesterségre.

Csakhamar hire futott, hogy Bumbuku Chagama megtanult tánczolni, és a kereskedőt meghivták sok kis és nagy tartományba, hogy mutogassa a csodát a daimioknak, kik ezért tömérdek aranyat és ezüstöt adtak neki. Időjártával meggondolta a kereskedő, hogy ő egyedül az olcsó theás fazék segélyével gazdagodott meg, és kötelességének ismerte, hogy némi jutalom kiséretében, visszaadja azt ismét a templomnak. Oda vitte tehát a fazekat, és a főpapnak elmondva jó szerencséje egész történetét, fölajánlotta azt, a pénz felével együtt, mit vele szerzett.

A főpapnak megtetszett ez a háladatosság és bőkezűség, s beleegyezett az adományok elfogadásába. A borzot ezután megtették a templom védszellemének, és a Bumbuku Chagama név hires maradt Morin-ji-ban a mai napig, és meg fog az emlékben maradni a legkésőbb korig, mint a régi kor egyik legendája.“

Ez az egész történet úgy, a mint a népszerű irodalomban áll. Mikép bővitették és ékesitették föl a szinpad számára, rögtön meglátjuk. A mint a függöny félre vonul, homályosan egy szobát különböztetünk meg, mely egy papé, a templomban. Egy külső, a nézők felé eső falnak létezése, természetesen a képzelet körébe tartozik, és ez oldalon csak egy ajtóval van megjelölve, melyen át a szoba a kerttel közlekedik; a kert bokrai vastagon be vannak boritva hóval. Viharos éj van, és a komor hatást emeli az, hogy a szinház tetején levő nagy ablaktáblák legnagyobb része be van zárva. A szél zúg, és a fonnyadt fák galyai szomorúan zörögnek. Belől fonott szőnyegeken ül, vagy térdel a főpap *hibachi*-ja (tűz katlan) mellett,

és egy nagy papir lámpás csekély világa mellett olvas. A vas theás fazék a belső falon lóg. A belső melegsége és nyugalma éles ellentétben áll a külső izgalmas nyugtalanságával.

A szárnyfolyosók egyikén belépve egy bundába öltözött vadász közelit, ki vállán hozza puskáját és oldalán lógva vadásztarisznyáját. Néma játékkal búsul a nap kevés szerencséjén. A hó eloltotta gyutacsát, midőn legnagyobb szüksége lett volna reá. Ujjai, a hidegtől görcsösen megdermedve, megtagadták a szolgálatot akkor, midőn lőnie kellett volna. Elvesztette az egyensúlyt a sikamlós talajon és ismételten elhibázta a czélt. Fáradt, fázik és éhes. Mindez bámulatosan van elmondva a némajátékban. Egyszerre fölfödözi a templomban égő világot. Fut és bebocsáttatást kér. Az öreg pap vendégszeretőleg fogadja, érdekkel hallgatja baleseteinek meséjét, párnákat hoz számára a válaszfal mögül és kimegy, hogy ennivalót keressen, meghagyva a vadásznak, hogy az alatt készitsen forró vizet a theás fazékba.

A hálás véndég leveszi a termetes edényt a horogról és a *hibachi* fölé akasztja. De egy borzasztó csapás várakozik reá. Alig válik érezhetővé a melegség a fazékon, mindjárt felnyilik és egy vigyorgó borzfő jelenik meg a nyiláson. Erre ijedten és borzalommal eltelve visszahökken, s az alatt, mig a tüneményre bámul, ez egy emberi fővé változik, fiatal, csinos nő fejévé. A vadász feléje ugrik, de e perczben a pap visszatér és a theásfazék visszanyeri közönséges alakját.

Felindulástól reszketve, a vadász hirtelen elmondja a csodás történetet. A pap igyekszik őt megnyugtatni, azt adván értésére, hogy esze, az éhség és kimerültség miatt meg van zavarodva. A vadász óvást tesz ez ellen, de a papot meg nem győzi. Hitetlensége azonban halomra dől. Közeledik a theásfazékhoz, hogy az illatos füvet bele dobja, midőn ime az eltünik, és helyette ott áll egy viruló szűz, izgatottan és félénken, ki reszket az érzékenység miatt és zavartan takarja el arczát. A papot és a vadászt bájai elragadják, és ámbár nagyon meg vannak lepetve, igyekeznek őt megnyugtatni, mi végre sikerül is nekik, ámbár a leány eleinte szemérmes és tartózkodó. Megjegyzendő, hogy ő arczát határozottan a vele társalgók felé irányozza: de midőn hátát felénk forditja, mi, a közönség, észreveszszük, hogy a szép fiatal nőnek bozontos farka van. E titok felfedése arra van számitva, hogy megmagyarázza nekünk, hogy aszéplátogató, a csábitó látszat daczára, valóságban

egy roszakaratú manó, és végre is nem egyéb egy borznál. De a két áldozat tökéletes álhitben él.[1]) A pap ismét eltávozik, hogy egyéb frissitőt hozzon, a mi jobban kielégítse az új vendég gyöngéd izlését. Egyedül maradván a vadász és a szép nő, megkezdődik az udvarlás. Az udvarlásból az átmenet egyéb következményekre igen gyors, és a jelenetek oly sorozata adatik elő, melyek majdnem oly leirhatlanok, mint Offenbach *Gerolstein*-ja vagy *Géneviève*-je némely jelenetei. A pap, visszatérvén, reszket, dühöng, vonaglik a féltékenység miatt. Oly alacsonyságot követ el, mely sehogy sem illik jelleméhez, akár úgy, tekintsük mint házi gazdát, akár mint Buddha tanitványát. Átnéz a válaszfal egy repedésén. Mit fedez föl, vagy mit képzel, hogy felfedezett, azon tényből lehet következtetni, hogy, megjelenvén a titokteljes idegen, azon katonai műveletet kisérti meg, mely szerint oldalt támad és a visszavonulást igyekszik elvágni. A leány ügyes és fürge, de a papot, bár koros, háromszoros erély lelkesiti. Emészti őt a kiváncsiság, moralis érzéke megrendül, és a féltékenység ördöge üzi. E közben a vadász oly hirtelen kerül a nő elébe, hogy annak nem marad ideje a hátrafelé gondolásra. A pap végre talál egy alkalmat és azt meg is ragadja; megragadja egyszersmind az áruló tagot, — a farkat is. Ekkor szemei egyszerre felnyilnak. Az álruha lehull, és mi nem nőt látunk többé magunk előtt, hanem egy disztelen borzot, egy *ursus meles*-t egész természetességében. De a vadász csalódása folyton tart. Ő még mindig hisz az álnőben; és mig a pap egy nagy lábú, bozontos farkú valóságot kerget, ő saját fajabeli csintalan, ragyogó szemü, puha ajkú és gyengéd, mesterséges arczszinü phantomot üldöz. Végre a pap heve czélt ér. A borz, nem levén képes tovább föntartani kettős ugyanazonosságát, még egyszer beleugrik a theásfazékba, melyet a pap megragad és kidob az ablakon. A vadász kétségbeesett sikoltással utána veti magát, és a jó indulatú buddhista, el levén határozva, hogy jótékony cselekedetét végig viszi, szintén elbotorkál, útjában figyelmeztető kiáltásokat hallatva.

A diszlet lassanként temetővé változik. A komor sirkövek zúzzal vannak szegélyezve és *lidércz-lángok* röpdösnek

[1]) E fogás, hogy rókák és borzok azért vesznek fel női alakot, hogy a gyenge halandókat tévútra vezessék, igen gyakori a japáni mesékben.

halomról halomra. A theás fazék a földön fekszik, oly üresen és elhagyottan, mint a kép többi része. Világos, hogy a borz megszabadult. A vadász berohan, néz minden oldalra, a siremlékek mögött fürkész és figyelmesen hallgatódzik elvesztett kincse után. Most meglátja. Ott van, félig elfedve egy bokor mögött. A mint gyorsan odább vonul, ő követi. A pap megjelenik, meglátja a távolodó alakokat és ismét hozzá fog az üldözéshez. Meggyőződhetünk róla, hogy elfogta a menekvőket, mert nemsokára visszatér, maga előtt hajtva a borzot, és döngetve azt botjával. Az üldözés fáradságos, mert a szellem mindig emberi alakban mutatkozik, ha a vadász közelébe jut, és természetes minőségét veszi fel, ha a pap közelit hozzá. E közben más borzok is keverednek a harczba és egy ideig *Freischütz* fajta ördöngös vadászatnak, egy keleti *Walpurgis*-féle boszorkánytáncznak vagyunk tanúi. Szorongattatva és kimerülve, az eredeti borz még egyszer a theásfazékban keres menedéket. A pap egy sirkő darabjával porrá zúzza az edényt. Midőn az összetörik, úgy látszik mintha valami titokteljes igézet szűnt volna meg ez által. A gonosz állatok vonyitva távoznak el. A sirkövek lehullanak, és virágokat és kellemes épitészeti képeket lepleznek le. A temető mosolygó kertté változik át, melynek közepén áll a bájos nő, most az egyszer fark nélkül, miről van alkalmunk meggyőződni; föl van mentve elbüvöltetése alól és kész megjutalmazni imádóját. A vadász nem tud hová lenni örömében, a pap kenetteljesen mosolyog reájuk, és úgy végződik minden a hogy kell: — hirtelen, de boldogan.

Ez a közönséges értékü japáni dráma pártatlan leirásaul szolgálhat. A természet fölötti elem nem mindenikben fordul ugyan elő, de igen gyakran jön alkalmazásba és mindig szivesen fogadtatik. A délelőtt folytán azt tapasztaljuk, hogy gyakoriak az eleven vigjátékok, és az oly szinmüvek, melyeket mi „társadalmiaknak“ nevezünk; és hogy a politikai cselszövények és hadi tettekből meritett episodok különös kedvezésben részesülnek, — majdnem oly nagyban mint a mesék. Valamennyi szinmüben sok olyan van, a mi élvezetes, némi olyan, a mi bámulatra méltó és egy kevés olyan is, a mi nevetséges. A játéknak több az érdeme és kevesebbek hibái, mint azt egyelőre vártuk volna. A kevélység, borzalom, düh, egyszóval az erőszakos szenvedélyek ábrázolásában ezen szinészeket sehol sem múlják fölül. Természethüségük soha

sem tétováz, minek csekély bizonyitékául megemlithető, hogy egy bizonyos szellem-jelenet alkalmával, a közönség közt levő gyermekek egy részét annyira meghatotta az egyik szinész szinlelt ijedelme, hogy fölugrottak ülőhelyeikről és borzalomtól dermedten botorkáltak ki a házból. Sőt a mi több, az ezen jelenetben játszó szinész, az iszonyat kinjai között leesvén a földre, és kénytelen levén azon pillanatban visszavonúlni a szinpadról, szó szerinti értelemben végig vonaglik az oldal szárnyfolyosón át, ki, a nélkül, hogy csak egyszer megzavarta volna az illusiót. Ő az egész úton a nevetségesség veszélyes határvonalán állott, de egyszer sem lépte azt át. A gyengédebb szenvedélyek felmutatása azonban, kevésbbé sikerül nekik, és minket, természetesen, bármily komoly szerelmeskedés sem képes megcsalni, mert tudjuk azt, hogy mindkét fél az erősebb nemből való. Mi kinevetjük az érzelgést ott, hol szakállat tudunk a fátyol alatt. De a könnyebb vigjátékban, vagy a bohózatban ez kevesebb nyomatékkal bir. És valóban ezek az emberek bámulatos ügyesek női mozdulataikban és kecseikben. Mint már előbb láttuk, a személyes megjelenés utánzása elég tökéletes; de a legyőzhetlen akadály reájuk nézve a hangban rejlik. A japáni szinészek nem igyekeznek, mint a sinaiak, erőltetett torok hanggal beszélni, hanem természetes hangjukat használják; és ebben igazuk van, mert, ámbár nem hozzák is létre a női hangejtés valódi lágyságát, legalább kikerülik az absurditást, mi a sinaiaknak soha sem sikerül. Egészben véve elmondhatjuk, hogy a japáni szinészek, mint honfiaik szokásainak és érzelmeinek fölmutatói, egy rangban állanak bármely nyugati nép szinészeivel. Mutatványaikon meglátszik a szorgalmas tanulmány és rajtuk a valódi müvelés bélyege látható, s legkirivóbb tévedéseik nem anynyira a müvészet hiányában, mint inkább a természet tekintetbe nem vételében rejlenek.

Miután a függöny egy különösen megható vérontás nélküli öldöklés után összevonódott, jó indulatú segédrendezőnk, vagy mi volt, ki egész nap pártfogólag sürgött, forgott körülöttünk, ismét megjelen páholyunk ajtajánál, megsúgja, hogy a jövő szünet hosszú lesz és ha akarjuk, elkisérhetjük őt a szinfalak mögé egy rövid látogatásra. Ez valóban nagy előjog. Sietve követjük őt, és csak hamar azon ismeretes zavar és rendetlenség közepébe jutunk, mely, úgyhiszem, mindenütt ugyanaz, a hol csak szinházak tenyésznek. Nehéz „háttereket“

czipelő ácsok futkosnak ide s tova, raktárfelügyelők osztják szét és szedik ismét össze szereiket, és a rendező pokoli tánczot jár, káromol mindeneket, és általában ama veszettséggel és vadsággal viseli magát, a mely, mint azt jól tudjuk, szükséges arra, hogy a dráma pocsékká ne legyen. Valóban Japánban vagyunk-e itt? Hisz ez lehetne nyugat bármely fővárosában előforduló fölvonásköz. Itt uralkodik ugyan, a legnagyobb sietség közepette is, olyan foka az udvariasságnak, melyet máshol nem tartanának összeférhetőnek a magas művészettel, de azok, kik más égaljak alatt is behatottak ezen titkokba, minden egyéb tekintetben egészen otthon érezhetik magukat. Kisérőnk vezet minket lépcsőkön fel, lépcsőkön le, és a szinészek öltözőibe, biztositva bennünket, hogy ez nem fog tolakodásnak vétetni, sőt mint idegeneket mindenütt szivesen látnak. Megmutatja a gépezetet, melylyel a szinpad állását meg lehet változtatni, a szélfütyülésre és esőcsepergésre szolgáló szerkezeteket, a festő és raktár szobákat, és végre bevezet az első rangú szinészekhez, kik mindnyájan, öltöztetőik segélyével készülnek a következő darabra. Szivesen fogadnak bennünket, de sokkal jobban el vannak foglalva, semhogy társaloghatnának, a mit mi készséggel belátunk, és igy, ünnepélyes üdvözletváltás után, csakhamar magukra hagyjuk őket. Egy úr azonban, ki fényesen van semmi egyébbe, mint festékbe öltözve, társul szegődik hozzánk és figyelmeztet számos érdekes részletre. Megjegyezzük, hogy még eddig nem láttuk őt játszani, de reméljük, hogy kárpótlásul sokat lesz a szinpadon, ha majd föllép; e közben gyengéden utalunk meztelenségére. Ő tetszéssel fogja föl tréfánk finom élét, és megmagyarázza, hogy egy „*beto*-t“ vagyis lovászt fog személyesiteni — azon néposztályból egyet, mely egész Japánban hires a testeikbe edzett gazdag és mesterséges festésekről; és hogy ő egész nap egy festő kezei közt volt, ki a mint látjuk, ügyesen utánozta a lovász fajzat maradandó diszitéseit; azért, hogy helyesen mutathasson be egy „*beto*-t“, legjobb szerepeit átengedte más szinészeknek. Nem valódi önfeláldozás-e ez? Vihető-e messzebb azon szinész lelkesedése, ki Othello szerepében egész testét befestette feketére?

A samisenek hangja távozásra int, mi tehát visszatérünk páholyunkba és látjuk, hogy a szinpad tánczra van előkészitve. Sok táncz követi egymást, többé vagy kevésbbé vig, de egyik sem oly szigorúan komoly, mint az volt, mely a nap

eseményeit megnyitotta. A néma játéknak bő része jut ezen mutatványokban. Mutatnak egy tollas lapta (volant) tánczot, melynek eszközei, mint Macbeth tőre, csak a képzeletben léteznek ugyan, de gyönyörüen vannak helyettesitve jelző taglejtések által. Egy ruganyos laptával történő kedvencz játék tánczczá van alakitva, és öröm látni, mily szinlelt erélylyel vetélkednek az álhölgyek a játékszer birtokáért — mely nem létezik — és midőn elkapják a légszerü semmit, miként kergetik guggoló állásban köröskörül, visszatartván azt a lehető legtovább a többi követelőktől. Sok olyan táncz is van, melyet férfiak lejtenek, és ezek bőven pótolják azt a mozgékonyságot, mely a nőknél hiányzik. Nekik is megvan saját tollas játékuk, és a heves küzdelmek, melyeket festenek, az összeütközések és elbukások, a levertség, mely a hibás csapást követi és az öröm, mely egy különösen sikerült csapást kisér, ellentállhatlanul nevetségesek, főkép mivel a lapta és ütőfa nem is létezik. Ezenkivül utánozzák a lepke röpülését, mutatnak egy hurkos kendővel mesterfogást és tornászgyakorlatokat. A jelenet vége felé egy „napernyő táncz“ kerül szinre, mely telve van ügyes fordulatokkal és csodás meglepetésekkel. A napernyő tánczok, melyeket otthon láttunk, ügyetlen unalmasságok ehhez képest. Itt ezen eszköz úgy van készitve, hogy bár összevonva semmi különbség sincs közte és más napernyő között, de ha ki van feszitve, sok különféle szint, alakot és termét képes változtatni, tartója akaratához képest. A napernyők különféle összeillesztése fényes tüzijátékot utánoz. Hát még a használat mily sokféle! Félig zárva úgy hordják mint magas tetejü kalapot. Fogantyúikat lefelé forditva, úgy rendezik el őket a szinpadon, hogy virágos kertet ábrázolnak, melyben a tánczosok sétálnak. Ha szegleteikkel a földön görgetik, egy kocsi kerekeivé válnak, melyben a ballett királynője látszik kocsikázni. Ehhez hasonlót alig lehet látni a többi világrészekben. A legvégső táncz azonban nem oly egészen idegen jellegü. A nők ugyan itt is megtartják szelid méltóságukat, de a férfiak egy nemét járják a dühöngő cancannak, mely méltó a Mabille törzsvendégeihez, sőt még durvább torz utánzóikhoz is, a szinpad ama beduinjaihoz, kik tetőtől talpig elnemtelenülve, a new-yorki bohózatokban szerepelnek.

A délutáni szinlap igen kevés ujat mutat fel. Van egy másik történeti vázlat, egy kisértetes mese, melyben egy rémületes macska először mint büvész megsemmisit, később

mint állat fölfal egy egész családot; továbbá egy vigjáték, nem hosszú, de végtelen sikamlós és végre még egy ballet. Midőn már kezd alkonyodni, és távozni készülünk, figyelmeztetnek bennünket, hogy várjunk még egy kissé, és legyünk tanúi a mit a francziák *solennité*-nek neveznek — egy első előadásnak, és pedig gyertyavilágnál, a mely körülmény igen szokatlan. Természetesen hogy maradunk. A ballet vége felé az angol szinházakban is ismeretes fogást léptetik életbe. Egy szinész, egyszerüen, polgári ruhába öltözve, fölkel a közönség között és, a figyelmet kiabálás és furcsa taglejtés által magára vonva, fölmegy a szinpadra, melyet midőn elért, a rendesre változtatja hangját és kijelenti, hogy szándéka csak az volt, miszerint a közönség által meghallgattassék és bejelenthesse az uj darabot, mely a szinlapokon nincs kitéve. Már mindenki felkelt és távozásra készült, de most mindenki ismét visszaül helyére, és nemsokára ezután, a növekvő setétségen keresztül, roppant sokaságot látunk berohanni az utczáról, mely hirtelen megtölti a ház minden szegletét. Ugy látszik, hogy első előadás alkalmával, mi mindig a nap végződtével megy végbe, a szinház megnyittatik és mindenki ingyen jöhet be. Ez kétségkivül arra van szánva, hogy azt teljesitse, a mit minálunk a hirlapok tesznek. Ha a darabot jól fogadják ezer egyén kedvező tudósitása jó hirdetés, és ezenfelül egyedüli módja a nyilvános hirdetésnek ez országban. Mielőtt a szinpad elrendezése be lenne fejezve, az alkony homálylyá változott, és hogy a növekvő setétség felől minden kétség el legyen oszlatva, az által teszi azt két szolga láthatóvá, hogy hat pislogó gyertyát helyez oda, hol minálunk a szinpad padlólámpái vannak. Midőn a függöny szétvonul, teljes lehetetlenség megkülönböztetni a tárgyakat, és az a kérdés támad, vajon nem leszünk-e kénytelenek csupán hallani a beszédet és hozzá képzelni a játékot? De még nem ismerjük az intézet segédforrásait. Midőn a két szinész, ki megkezdi a darabot, közeledik a szárnyfolyosók felől, látunk előttük egy pár világló pontot röpkedni, mi nem egyéb hosszú vesszőkre tüzött gyertyánál, mit két szolga visz előttük. Valahányszor egy új szinész jön a szinpadra, ilyen apró gyertyákkal kisérik, melyek részletesen láthatóvá teszik őt, és ha többen vannak együtt a kép leirhatlanul furcsa és természetellenessé válik. Ez annyira kivül esik minden illusio lehetőségén, hogy az egészet nem tekinthetjük egyébnek, mint egy különös kisérletnek, és

mint ilyen is nemsokára megszünik mulatságos lenni. Azonban a közönség bámulatosan élvezi, és egészen közönyös a világitás rendellenes és tökéletlen módja iránt. A szindarabot, mely egy rövid bohózat, feszült figyelemmel kisérik, megreszkettetik az épületet hahotájukkal a nevetséges helyeknél és őrült tapsban törnek ki a végén, mi a szinészeknek biztositja az ujabbi sikert. A hosszú szinházi napnak ezzel vége van. A gyertyákat eloltják, és mi kétezred magunkkal vakon tapogatódzunk szövevényes tornáczokon végig, meredek lépcsőkön le, és megkönnyült érzéssel érünk ki az élénk, jól megvilágitott utczára. Az utolsó félóra kissé nyomasztó volt az igaz; a mi a többit illeti — azt itéljék meg önök.

E. H. HOUSE után angolból.

Sz. A.

A JÓ SZÍV CSUDÁT TESZ.

Elbeszélés.

Egy bakancsos itlan, ételen
Kutyagola rosz kedvében,
S lópatkószöget lele,
Mit tevő legyen vele!
Pénzzé tenni? az nem járja,
Elhajítni? majd elvárja,
Mert patkószöget bakának
Lelnie:
Ebben titkos intésnek kell
Lennie.

Szálláson már a bakancsos,
Fele rongyos, fele loncsos;
Ám az egész ehetnék,
Mint a hét évi szükség.
Gazdasszonya fürge volna,
Csak már ugy ne dulna-fulna,
Mert ha itt van a katona,
Legalább
Jött volna egy-két órával
Hamarább.

„Ugyan édes gazdasszonykám,
Jó lélek, ne nézzen ugy rám!“
S néz a fejkötő alá,
Jó helyen jár, gondolá.

„Magyar vagyok, látja lelkem,
Háborúba küldnek engem.
Isten tudja, hol eszem én
Galuskát.“
És egy szöget az asszonynak
Oda ád.

„Isten adta katonája,
Még mi minden nem ér' rája!
A szögből galuska! majd
Ha a kapufél kihajt.“
Hajtson ki hát a kapufél,
És a katona így beszél:
„Vegyen, lelkem, egy kis lisztet
Iziben,
Friss tojással gyurja meg csak
Sebtiben.“

„Én meg addig rakok tüzet,
Teszek mellé forrni vizet;
A szöget belé vetem,
Gondosan kevergetem.“
A bakancsos rak is tüzet
Tesz is mellé forrni vizet.
Főnek együtt már a tészta
És a szög.
„Menjen maga! hogy vágja le
A török.“

A menyecske fut kamrába,
Könyökig nyul a vannába;
Hoz vajat és hoz turót,
Ezt a két világi jót.
„Az én katona öcsémnek
Ha szinte így kedveznének. . . . .!“
Jobbra balra mint az orsó
Ugy forog;
A bakancsos mint vad alma
Mosolyog.

Kész az öröm, áll az ebéd,
Elcsendesül minden beszéd.
Angyali a lakoma!
Egyél, szegény katona.
A menyecske is szemével
Együtt eszik vendégével;
Gondolatja eltétováz
Messzire,
Oda oda, Magyarország
Szélire.

A bakának van világa,
Szinte szakad izzadsága.
„Isten áldja, asszonyom,
Kezét, lábát csókolom!“
‚Hát a szög?‘ — „Az hadd maradjon,
A kapufél hadd fakadjon,
És virítson, mig a világ
Világ lesz.“
Lám a jó szív, jó akarat
Csudát tesz.

ERDÉLYI JÁNOS.

A BÁJVIRÁG.

(A FOGOLY GRÓF DALA.)

Gőthe balladája.

A gróf.

Egy bájvirágot ismerek,
Azt fölkeresni vágynám.
Mennék is, oh de nem lehet,
Lekötve, börtön ágyán.
Annál nagyobb búbánatom:
Mikor künn jártam, szabadon,
Mert közel értem volna!

Meredek bércz körös-körűl;
De messze h'jába látok,
Nem látom vártetőirűl
A csodaszép virágot.
Ki ide hozná azt nekem,
Legyen lovag, csatlós legyen,
Barátomúl fogadnám!

A rózsa.

Itt nyílok én, itt hallgatom
Rostélyos ablakodnál!
Szegény fogoly, rab bajnokom,
Tudom, reám gondoltál.
Szíved nemes, magasra van,
Én élek úgy-e vágyiban,
A szép virágkirályné!

A gróf.

Biborod igaz gyönyörű,
Szép vagy zöld zubbonyodban.
Neked a lány azért örül,
Ékszer s aranynál jobban.
A legszebb arcz szebb általad;
S a bájvirág még sem te vagy,
A melyet szívem áhít.

A líliom.

A rózsaszál nagyon kevély,
Szivében büszke vágy van.
De véle liljom nem cserél,
Szépségben, szende bájban.
Kinek szivét nem lakja bűn,
És tud szeretni tiszta hűn:
Engem becsül legtöbbre.

A gróf.

Tisztának érzem bár magam',
És nem nyom semmi vétek,
De kezem-lábam lánczba van,
S csak így magamban égek.
Szűz arczodnak varázsa nagy,
Szép szende lányka mása vagy;
De van egy, nálad is szebb!

A szekfű.

Az én leszek hát, senki más,
A porkoláb kertjében;
Máskép e gondos ápolás
Miért *körülem* épen?
Nézd e teljes kehely diszét,
Nézd tarkaságomat, mi szép,
És illatom mi tartós!

A gróf.

Te is szép vagy, kedves virág,
Virulsz kertésznek ékül,
Majd verőfényt hagy esni rád,
Majd véd a nap hevétül.
De a mit esdve kér szivem:
Nem tarka szín pompái, — nem
Szerényke kis virág az.

Az ibolya.

Szerényen, rejtve élek én,
Hivalgni nem szokásom.
S ha illik bokrom rejtekén
Megtörni hallgatásom',
Nemes vitéz, azt mondhatom:
Sajnálom, hogy jó illatom'
Hozzád nem küldhetem föl.

A gróf.

Becsülöm a kis ibolyát,
Oly ártatlan kedvesség!
Illatja oly édes! — de ládd,
Szivem mást, többet esd még.
Megvallom nektek, már ha kell:
E bércztetőn nem lelni fel
A csodaszép virágot!

Ott lenn a völgyben járdal a
Leghívebb nő a földön,
Utánam száll halk sóhaja,
Valamig itt gyötrődöm.
Egy kis virágra könyet ejt,
S azt súgja folyvást: nefelejts!
— S én messziről megérzem.

Igen; megérzik messziröl
Hol hü szivek dobognak!
A börtönéj hogy meg nem öl:
Ennek köszönhetem csak!
Ha szivem már majd megszakad:
Oh nefelejts! — suttogja csak,
S magamhoz térek újra!

Szász Károly.

FAUST ÚJ FORDITÁSA.[1])

Nem közönséges várakozással vettük kezünkbe e művet. A fordító, kit nagyon tehetséges fiatal irónak ismerünk, bár tehetsége még csak fejlőben van, s ért gyümölcsöket nem teremhetett; egy pár aesthetikai tanulmánya, melyek gondolkodó főre és sok olvasottságon képezett ízlésre mutatnak; kevés lyrai s egy pár drámai költeménye, melyek költői kedélyről s élénk képzeletről tanuskodnak; maga az a töredék, melyet e fordításból a Kisfaludy-társaság egyik havi ülésén tölolvastatni hallottunk, bár egy futólagos hallás, biztos itéletre nem elegendő; a szerző jóakaró barátai kik úton-utfélen hirdették, hogy emberileg szólván tökéletes Faust-fordítást fogunk kapni, minden esetre jobbat nemcsak az első magyar Faustnál, hanem minden más irodalmak Faust-fordításainál is; s végre — mert a mit az ember erősen ohajt, könnyen el is hiszi — saját forró óhajtásunk: a német irodalom — s általában az emberi szellem ez egyik legnagyobb remekét, hozzá méltó fordításban látni irodalmunkba átültetve: mind ez együtt, magasra csigázta várakozásunkat.

Lehet hogy e túlcsigázott várakozás okozta, de részünkről Dóczi fordítását sokkal kisebb megelégedéssel tettük le, mint a mennyi reménynyel kezünkbe vettük volt. Nem láttuk benne igazolva különösen a fordító jó barátainak tulzó dicséreteit. A fordító is elmondhatja: uram, őrizz meg barátaimtól! Egyik azzal dicséri, hogy a magyar nyelv, jelesen a költői

---

[1]) *Faust.* Gőthe tragédiája. Magyarra fordította Dóczi Lajos. Pest, 1873. Kiadja Ráth Mór.

nyelv, eddig hallatlan diadalt ül Dóczi fordításában. Nekünk pedig úgy tetszik, hogy nem is szólva Vörösmarty hangzatos, Petőfi egyszerü és erőteljes, Arany művészi tökélyü s plastikus nyelvéről általában, csak egy pár hasonló hangulatokat keltő mü, *Csongor és Tünde* s Arany *Szentiványéji álom* fordítása nyelvével hasonlitva össze: a Dóczi magyarra forditott Faustjának nyelve ezek mellett igen igen messze hátra marad. Pedig például *Csongor és Tünde* ezelőtt több mint negyven évvel iratott. Egy másik jó barát azt mondja, hogy most már, ha a magyar olvasó *Faustot* akarja élvezni, nem szükség az eredetihez folyamodnia, mert Dóczi fordítását tökéletesen úgy élvezhetni mint az eredetit, melyből abban semmi sem veszett el, sem az értelemből, sem az alakból. Nagy mondás, melyet sokkal remekebb fordításról sem mernénk koczkáztatni. Ellenkezőleg Dóczi fordításában, nagyon is sok veszett el Göthe eredetijéből; néhol nem érthető s magyar olvasó létünkre sokszor kellett az eredetit vennünk elő, csakhogy megérthessük mit akar; még sokkal több helyt hiába keressük az eredeti formai tökélyét, a rhythmus és nyelv bübájos erejét e fordításban. A mi pedig Dóczi fordításának eredeti gyanánt való élvezését megrontja s teljesen lehetetlenné teszi, az a nyelv magyartalansága s a vétkes erőszak, melyet a magyar nyelven majd minden lapon elkövet, oly mértékben, minőt a nyelvujitó Kazinczynál soha, s némely túlbuzgó tanitványánál is csak elvétve találunk, holott akkor sokkal megbocsáthatóbb lett volna, mint ma, mikor kiképzett költői nyelvünk van, mely minden finomságaival s fordulatosságával áll a mai fordító rendelkezésére. S végre, egyik jó barát, e Faust-fordításnak még azt az érdemet is követeli, hogy ez ismerteti meg jó formán először a magyar közönséggel Göthét, kinek, ugymond, eddigelé csak néhány kisebb lyrai költeményét ismertük magyarúl, Arany János forditásában. Megjegyezve, hogy Arany, tudtunkra nem néhány, hanem csak *egy* darabot forditott Götheből, a nagy szépségü (s nagy nehézségü) *Balladát az elűzött és visszatért grófról,* — azt az egyet, igaz, oly remekül, hogy annak tizenegy strófája bizonyára fölér a Dóczi *egész* Faustjával, — helyre kell igazítanunk az állítás többi részét. Mert Dóczi előtt már régen megkezdték íróink Göthe fordítását. Kazinczy Ferencz, Kis János és Kazinczy Gábor drámáit fordították, Bajza József lyrai költeményeiből négyet, Szemere Miklós is nehányat, köztük *Mignont* s a *Halászt,* Bajza Jenő ugyaneze-

ket s a *Dalnokot*, Szász Károly nyolczat, köztük az *Isten és Bayadért*, *A boldog házaspárt*, egy részletet *Faust* mennyei prologjából; Greguss Ágost a *Korinthusi arát*, s még mások többeket adtak magyarúl, többé kevésbbé sikerült, deáltalában irodalmi szinvonalon álló fordításokban; s ha mind ezt a Dóczi érdeme fényénél nem látta is meg az illető, nem lett volna szabad mellőznie, hogy az egész Faust (t. i. a Dóczi által is adott első rész), már előbb megjelent Nagy István fordításában, mely ugyan egészben véve sokkal gyöngébb a Dócziénál, de mint első kezdet még is figyelemre méltó s egyes részletei, melyekre rá fogunk mutatni, jobbak is a Dócziénál, kitől e szerint a kezdemény érdemét meg kell tagadnunk; ámbár ez semmit sem vonna le a fordítás érdeméből, ha az úgy sikerült volna, mint ohajtanók.

Fájdalom, ez nem történt; s ha áll, mit a Nagy István fordításáról egyik ismertető mond, hogy bár megjelentekor némi figyelmet költött, de később az érdemlett feledségbe merült, félünk hogy Dóczi fordításának sem lesz más sorsa. Mert nem élvezhető mint magyar költői nyelvü mű, s minden egyéb jelessége mellett is, ez sem menekszik meg a feledtetéstől. Csak vajha egy tökéletesebb fordítás, akár Dóczitól, akár mástól, feledtetné el, nem mint a Nagy Istvánét, mely mielőtt a jobb jött volna, már el volt feledve.

Részletekkel és pedig számos részletekkel kell igazolnunk itéletünket, különösen a Dóczi nyelvének magyartalanságára, s a nyelven elkövetett hallatlan erőszakoskodásra vonatkozó vádunkat. Azután igazolni fogjuk a kisebb vádakat is, egy csomó idézettel.

Minden nyelvnek, a magyarnak is vannak saját idiotismusai, sajátlagos szólamai, melyekben *bizonyos* szókat *bizonyos* ragokkal köt össze, de másokat, bár hason árnyalatúak s értelmüek, soha sem ugyanazokkal. A magyar például mondja: valakinek nyel*vén* érteni; de már azt nem mondja: valakinek beszéd*én* érteni. Dóczi a bevezető költemény negyedik sorában mindjárt ily erőszaktétellel boszantja nyelvérzékünket: „Ért-e szívem a letünt *regéken*?“ Előbb egy sorral: „Elszánjam-e, hogy most lekösselek?“ e helyett „Elszánjam-e *magam*'“ mert elszánni csak magunkat vagy valaminket lehet, „elszánni“ határozatlan alakban — ennek nincs értelme magyarúl. Ugyanott a 15. sorban: „Kik boldog órákban megrövidültek.“ Valakit megrövi*dít*hetünk, azaz megcsalhatjuk, megkárosithatjuk

valamiben; magunk rövidséget szenvedhetünk, de ez az ige, közép értelemben soha sem használtatik, s az ember nem *rövidül* meg boldog órákban. Ezt a sort, az eredeti nélkül, egyetlen egy magyar ember sem fogja megérteni. Sem ezt: „Ki mohó kézzel kincs után *kotor* s boldog ha *kukaczot* talál," e helyett: kincset *ás* és *gilisztát* talál. Hogy valakinek az *esze* haszontalanságra áll, azt hallottuk; de hogy a „*feje* limlomra áll"-ana, azt csak Dóczitól (29. l.) Hogy a víz, folyam vagy tenger *kiönt,* (kiömlik értelemben, középigeül) azt tudjuk; hogy ember magáról azt mondhassa, „én a természet ereibe kiöntök" (s plane: lüktetőn!) azt a Dóczi magyar Faustja mondja először (30. l.) Valami valakinek jót *fesz*; valami valakinek jóttevője; de hogy „mesteredn*ek* légy jóttevő", ez nincs magyarúl (33. l.) — Jóllakunk, betelünk valami*vel,* valaminek a látásával; de ezt: „Man sieht sich leicht an Wald und Feldern satt", így fordítni: „Csak jól lakunk elvégre ber*ken,* rónán" (53. l.) ehez oly merészség kell, mely szükség esetében attól a magyarázattól sem riad vissza, hogy: ha kenyerünk és pecsenyénk nincs, elvégre füvel és gyökérrel is jól lakunk; mert hús*on,* kenyér*en* meglehet élni, igaz; de ber*ken* rón*án* jól lakni, fűnél egyébbel nem lehet. — „Tős gyökeres" ez is tősgyökeres magyar szó s minden magyar ember érti mit tesz; de oly értelemben használva, mint Dóczinál (53. l.) „Tős gyökeres szerelme szálait beásta mélyen a világba" (hält, in derber Liebeslust sich an die Welt, mit klammernden Organen) még sem hiszszük, hogy magyar ember elfogadná annak, a mi. — A kutya is csóválja farkát, vagy ha úgy tetszik csóvál farkat; de hogy csak úgy „csóvál"-na, nem mondva mit? — azt mostanig (56. l.) soha sem hallotta magyar ember, bár ugyanott azt is olvassuk, hogy „kutyák ezt rendesen cselekszik." — A 60. lapon Faust azt mondja az uszkárnak, ha roszul viseli magát: „Egyikünk okvetlenül a tany*ától* elkerül." (Einer von uns Beiden muss die Zelle meiden). Magyarul ezt így mondanák: így nem férünk meg egy tanyán; vagy: egyikünknek vagy másikunknak távoznia kell; vagy akárhogy, csak nem úgy a mint Dóczi mondja, mert annak magyarúl értelme sincs. — „Mely mindig roszra tör és mindig jót idéz" — t. i. elő; mert e nélkül az idéz-nek nincs: *okoz, szül, eredményez,* értelme. — Maga jóvoltáért sokat megtesz az ember; s jó ember isten nevében is egyetmást; de „isten jóvoltáért", ezt magyar ember még nem hallotta. — Kurszust *járni,* vizsgálatot *tenni*

hallottunk diákot; de kurszust *tenni*, azt a Dóczi doktor Faustja próbálta először (135. l.) — Érvényes bizonyságot vagy vallomást tesznek tanuk a törvényszék előtt; Dóczinak ez annyi, mint: „érő hitet vallani“ (164. l.) — „Szó sem lehet róla“, t. i. lehetetlen; „szó sem férhet hozzá“ t. i. bizonyos, kétségbe vonhatatlan; nem csak különböző két szólam; hanem épen ellenkező értelmü; Dóczy mégis fölcseréli. (170. l.) — Úgy látszik a gyermek-nyelvet sem érti jobban mint a magyar nyelvet; mert ezt: „wenn's nicht schwieg“ így fordítja: „ha nem csücsült“ (171. l.) — csücsülni pedig, gyermek-nyelven annyit tesz mint „ülni“. Összezavarta a hasonló hangzású csucsulni, csicsíjni szóval. — Magát felfújni, elég jó kifejezése a nagyravágyó gőgnek; s az is igaz, hogy a béka mikor magát ökörré akarta felfújni, széjjel repedt; de következik-e mindebből, hogy ily beszédet: „Magát istenné fújni széjjel“ (182. l.) magyarosnak vagy akár értelmesnek is kelljen elismernünk? — Nem gondol másra, csak reád! ez magyarúl volna; de Dóczi ezt így mondja: „Nem gondol mást csak tégedet.“ (183. l.) nem tudván, hogy valakit gondolni és valakire gondolni egészen különböző; a mit ő mond, azt tenné magyarul: Margit valakit (setétben vagy távolról, föl nem ismerhetőleg) lát s abban nem gondol mást, téged gondol, hogy t. i. az te vagy. Ily féléről pedig itt szó sincs. — Valamibe bele-törődni, ezt értjük; de: „betörődni“ (186. l.) nem hallottuk még. — *A* háztól szokás *ki*járni; de a Dóczi Margitja azt mondja (197. l.) „Nem igen járok háztól;“ no, volt-e ki a háztól vagy hazúlról? nem tudjuk, de hogy Magyarországon nem járt, az csakugyan meglátszik rajta. — Nagyra volt a szépségével; ez magyarúl volna; de „Fönn volt szépséginek miatta“ (198. l.) csakugyan nincs magyarúl. — Valami*ért* vagy *után* epedni, mondják; valam*it* epedni, csak Dóczi mondja (200. l.) — *Edény* sokféle van; de a virág-cserepet, egyszerüen csak *edény*-nek, minden jelző nélkül, ismét csak Dóczi mondja (201. l.); valamint hogy ezt az edényt Margit *önti*, a helyett hogy *öntözi* könnyel, az is megolvasható ugyanazon a lapon. — Bor mellett elüldögélt már sok vitéz baka, talán el is ült benne, mint a hajó; de hogy „bor között elült“ az előbbi ártatlan értelemben, azt tudtunkra, először a Dóczi Margitjának a bátyja mondta magáról. (202. l.) Ugyan ő, s ugyan ott, tette azt is, hogy a pajtásai dicsekedését „csak *leitta* és lenyelte“ a helyett, hogy le *öntötte* volna (tudniillik a torkába, egy korty borral) mint ezt a Göthe Valentinja

meglehetős világosan mondja. — Hogy *egymást* és *egyet-mást* különböző dolog, azt Dóczi, úgy látszik, (205. l.) nem tudja. — Valakinek lelk*éért* imádkoznak a hivők; de az anyja lel*két* imádkozni, — ezt a Dóczi Margitjának sugdosó gonosz lélekig senkitől sem hallottuk (212. l.) Hát az mindegy-e „ellenemre" és „akaratom ellen?" Dóczinak úgy látszik mindegy. (212. l.) — „Egy a másnak k*ezet* csókol" mondják; de „egy a másnak *hátat* csókol" (217. l.) soha sem hallottuk; és pedig nemcsak azért, mert hátat csókolni egyáltalában nem szokás (s ezt az eredetitől épen nem kényszerítve, minden igaz ok nélkül találta ki Dóczi); hanem azért sem, mert a határozatlan „csókol" alak *csak a kezet-tel* járja a magyarban. „Egymásnak ajkat, homlokot, arczot" nem csókol a magyar, hanem aj*kát*, homlo*kát*, arcz*át* stb. — „Igaz ember" sajátlagos szólam, mely nem annyit teszen mint „igazán, valóban ember, igazi ember", Dóczi mégis ez értelemben használja (232. l.) „Tétlen" sem azt jelenti hogy „meg nem téve", meg nem történt; Dóczi (ugyanott) még is ily értelemben veszi. — A német mondja: „Die Augen *im Kopfe* herumdrehen", vagy „wälzen"; de magyar ember nem „forgatja *fejében* a szemét", hanem csak forgatja a szemét; úgy is tudni való, hogy nem forgathatja a fején kivül; hanem Dóczi azért csak a fejében forgatja bíz azt. (237. l.) — A borzadály nem *leli*, hanem *fogja* vagy *elfogja* az embert; Dóczi mégis: „Rég elfelejtett" (tulajdonkép: már rég nem érzett, ein längst entwohnter) borzadály lel engem. (242. l.) — „Kijelölöm a sírokat. Gondolj te róla." (248—49. l.) Sírokat — és róla? Aztán: lehet valami*re* gondolni; vagy valami*ről* gondolkozni; de valamiről gondolni (ily értelemben) nem lehet. — Valakinek biczeg a feje, vagy bicczent a fejével; ez mind a kettő magyarúl van; de *biczeg a fejével* (251. l.) ez nincs magyarúl. — „Oh bár születlen lehetnék!" (253. l.)

Azt hiszszük elég hosszú bünlajstrom s mind csak egyféle nyelvvétségekből, a magyartalan szólamokból. Pedig ezeken kivül is van még a könyvben elég, igen is sok magyartalanság, mert Dóczi a szóképzéssel s a szórenddel, minden nyelvérzék nélkül, ép oly vakmerő erőszakosan bánik, mint azt a szólamok alkotásában kimutattuk. De bár példányunk tele van ilyesek jegyzékével, nem akarjuk az olvasót valamennyinek előszámlálásával untatni. Állításunk igazolására elég lesz egy néhányat bemutatni.

Nyelvünk mai állásában új szók alkotására csak ritkán van még szükség, nem úgy mint ezelőtt fél, vagy csak egy negyed századdal is. Nem mondjuk, hogy épen nincs. S Göthe Faustja eszmei tartalom tekintetében oly gazdag, oly sokoldalú, hogy ha valahol, itt lehet szükség olykor egy-egy új szóra, mely még költői és bölcseleti nyelvünkben egyaránt hiányzik. Hogy fordítója szókat próbált csinálni, nem veszszük rosz néven; de hogy abban minden nyelvérzék nélkül, sőt a nyelvnek nyilvános és közkeletü törvényei ellen járt el, azt meg kell rónunk. Lássuk csak milyen szókat készit és meglevőket mily új értelemben használ. *Tépely* (18. l.) ad normam: kétely, mintha csak Jósika Miklós, vagyis inkább az Eszter szerzője gyártotta volna, kinek a tépelődés nem jó. *Magzatju* (62. l.), hogy rim legyen a fattyura, különben minden egyéb ok és szükség nélkül; nem új szó ugyan, de oly botrányos ragozás, hogy egy-egy rosz új szóalkotás bünével bátran fölér. *Megbírás* (88. l.) Dauerbarkeit értelemben, tehát kitartás, szivósság helyett. *Gúzs* (88. l.) hajfürt értelemben. Rabvallasztó (89. l.) rabvallató helyett. *Széled* (99. l.) „Hiába széled tudományosan“ *csapong* helyett. *Nehezék* (a mi egy köntinget, a font egyik hányadát, jelenti) általában: nehézség, súly helyett: „Lábamon ólom nehezék (121. l.) „Keményitsd fel a koronát“ (128. l.) ragaszd vagy enyvezd össze helyett, talán mivel keményitővel is lehet s szoktak ragasztani. *Kinság* (140. l.) kín helyett egy gyenge rím kedvéért, mintha a *ság* rag főnevekből is képezhetne új főneveket akkor is ha amazok nem melléknévi s jelzői értelemben állnak, pl. emberség, királyság. *Foglalkozat* (167. l.) foglalkozás helyett. *Szüzes* (182. l.) szüz vagy szüzies helyett. *Elevendül* (218. l.) ad normam: zsendül, merőben felesleges a megelevenül vagy elevenül helyett.

Még számosabbak és mondhatjuk súlyosabbak Dóczi vétségei a magyaros szórend ellen. Erre is nehány példát. „Ide csak látogass te bátran“ (16. l.) csak látogass stb. helyett. „Tudok megférni az öreggel is“ (16. l.) Meg tudok férni stb. helyett. „Ily értelemmel állhatsz rá“ (81. l.) rá állhatsz helyett. „Ti föl is éritek a röptöt“ (81. l.) Föl is éritek ti“ vagy „Éritek is ti föl“ helyett. „Jönek oly idők is, mikor a jót békén elköltenők is“ (82. l.) el is költenők helyett. „Ember különb van a világon“ (91. l.) Van különb ember *is* a világon — helyett. „Ez hamar érti el a tréfát“ (150. l.) „Hamar elérti ez“ — vagy „Elérti ez mindjárt a tréfát“ helyett. *Kasúl-keresztül* (212. l.)

„Keresztül-kasúl“ helyett. „Valóban, rémlik olyanképˮ (235. l.) Valóban *olyankép rémlik,* vagy még jobban *ugy rémlik* helyett.

Ide jegyzünk még egy sereg kiáltó magyartalanságot, miket az előbbi csoportokba nem soroztunk be.

A *bevezető költemény* (Zueignung) miért Fölavatás? Ajánlás, vagy Előhang helyett? Első sorában a „schwankende Gestaltenˮ szerencsétlenül van ingó *képzetek*nek fordítva; Gestalt nem lehet képzet; hanem alak vagy árny. Ez egész sor (Leszálltok újra, ingó képzetek) Nagy Istvánnál (Közelgtek újra, oh tünékeny árnyak) jobb; bár a tünékeny itt sem egészen jó. Ugyanabban: Kiszáll dalom az ismeretlen népnek; a „kiszáll a népnekˮ kifejezés minden lehet, csak magyar nem. Végsorában: „S a mim letünt az lett valódiságomˮ, alig érthető s az eredetit sem fejezi ki, nem is magyaros. — „Zord szívem kérge olvadˮ erről szó sincs az eredetiben. — Általában e szép költemény igen gyöngén sikerült; s Nagy István fordítása, egyes nehézkes és költőietlen sorok mellett is, egészben véve jobb.

A *színházi prologban* (miért beköszöntő?) e sor: Ily vádból nem csinálok bajt magamnak, Nagy Istvánnál: E szemrehányás nem bánt engemet, magyarosabb is, hivebb is. A bohócz tréfája: „Utók! Nekem csak ezt ne emlegetnék! stb.ˮ nehéz erőltetés. — „*Bujón* idézdˮ egészen a fordító önkénye, az eredetiben szó sincs róla (3. l.) — „Egyetmást soknak adˮ (4. l.) (wird manchem Etwas bringen) nagyon is magyaros akar lenni, de nem azt teszi, a mit akar. — „Fél szívvelˮ (zerstreut) ily értelemben szokatlan is, hütlen is. — „Bolygadozvaˮ új szó csak azért, hogy rím legyen a „kobozbaˮ szóra. (9. l.) — „Ha akarsz házat, telve, fulva?ˮ bántólag idegen. „Embervaló, ha költőből beszélˮ (Des Menschen Kraft im Dichter offenbart) miért — *való?* nem értjük. A nyolcz lapról a költő egész beszédét ki kellene irnunk, mint szörny magyarságot; elég legyen belőle mutatványúl ennyi: „Midőn fejlőben én valékˮ e helyett Midőn magam is fejlőben valék, vagy ha igy a sor igen hosszú: Midőn még fejlőben valék; mert inkább veszszen el az eredetiből egy nem lényeges árnyalat, mint a kifejezés oly magyartalan legyen s még se az eredetit fejezze ki. „Add ama vágy ős áradatjátˮ „A .... üdvöt addˮ — „Gyülölnöm úgy s szeretnem adj hátˮ — megannyi barbarismus a magyarban.

A *mennyei prologban* (itt már prologus) az angyalok hymnuszai csak féligmeddig sikerültek. Az ily sorok: „Sebten forog a föld körül“ (gondolnók: a föld körül valami forog, pedig a föld forog valami körül) — „riadó vak éjbe *ül*“, — „Hogy tit*ka* meg nem fejthető“ (az eredeti tit*kod*, t. i. isten lényének mélysége) gyöngitik e gyönyörű strófákat. Ugyanebben (13 l.) a *háznép* gyönge is, más értelmű is a „Gesinde“ helyett; „én nagy szóra nem találok“ (nem értek nagy szavakhoz) — „Ha még úgy csúfol (kimaradt: *is*, mit a „ha még úgy“ követel) itt a közönség“ különben is nehéz, rythmustalan sor, minő egyébaránt százával van a fordításban s ilyen pl. még a fentebbi után következő hat sor. „Haszna benne“ egészen más, mint: „arra használja“ mit az eredeti akar. „S mi lenge tüneménykép elhalad, azt tüzze helyre osztó gondolat“ az *osztó gondolat*-nak értelme sincs, jogosultsága sincs az eredeti „dauernder Gedanke“ mellett.

Az első jelenet *(Éjjel, Faust dolgozó szobájában)* általán véve elég sikerült, de egyes lapsusok éktelenitik. „Ne kereskedjem szóban“ nem is sejteti az eredeti „in Worten kramen“ kifejezést. „Nyüvös bútor“ — csúf s valótlan is; a bútor nem nyüvös, hanem szúette szokott lenni. A „holdfénytől *párolgó* mezőt“ Göthe nem emliti, de Dóczi is aligha látott valaha. — „*Lefürdve* a *füledt* tudást“ képtelenség (Von allem Wissensqualm entladen). — „*Romha* pára“; mi ez? sajtó-hiba-e? — „Érzem vajudón fölkavarodni valóm!“ és alább (23 l.): lelked vajudása“; úgy látszik hogy fordító a *vajudást* széltére használja *fájdalom* helyett. — „Te fürge szellem, a világba omló“ (Der du die weite Welt umschweifst, Geschäftiger Geist!) — „Parázsbuczka“ (Aschenhäufchen) hütlen is, szokatlan összetétel is, érthetetlenné is teszi az illető helyet. „Áldást *csurgó* szárny“ a „segenduftend“ helyett, ép azon birálat alá esik. „Csak nem is hozzád?“ erőtlen is, magyartalan is „Még csak hozzád sem“ helyett. „S örülni hogy vittük fel még csak aztán“; nem tudjuk az „aztán“ az örülni-hez vagy a felvittük-hez tartozik-e? egyiknél sincs helyén, csak rosz rimül szolgál a „gondolatján“-hoz; magyartalan is e helyett: mennyire vittük. „Ezeket mindenki még is megismerné“, az az „szeretné megismerni“ az eredetiben, de ezt abból senki sem értheti ki. E két sor: „A legdicsőbb, mit szellemünk megérthet, Röghöz tapad s rideg anyagba vesz“ — egészen elejti az eredeti értelmét. Az eredeti így szól: „Dem Herrlichsten, was auch der Geist empfan-

gen, drängt immer fremd und fremder Stoff sich an", minek lényege a „der Geist *empfangen*"-ben és a „*fremder* Stoff"-ban van; az elsőt Dóczi ellapitotta, a másodikat a „rideg" szóval egészen kivetkőztette értelméből. *Koczkázva*, koczkáztatva helyett, nem jó. „*Eredő* bün" nem mondják, hanem „eredeti" vagy bibliai stylben „eredendő." — „Kint a ki türve el" rosz szórend. A tanitványok karában a négy első sor: „Mig nyílik a sziklabolt, Hogy kirepüljön S mi isteni szikra volt, Megdicsőüljön" toto coelo egyéb mint az eredeti s úgy látszik csak az első és harmadik sor szép rimeért van csinálva, mert Göthenél sem „sziklabolt"-ról sem „szikra volt"-ról szó sincs. Az ilyen sorok pedig egymásra: „Kik cselekedtek — Osztva (!) szerettek, — Koldust etettek — Utnak eredtek — Üdvöt hirdettek" csak olyan angyali ének, melyre igazán elmondhatja Faust (35. l.): „Mi zsongó *kongás* ez" a mi különben igen kongó csengés volna. Hát azt hogy „nektek itél", a mellett hogy magyartalan is, honnan vette a fordító?

A *város kapuja előtti* jelenetből csak egy pár dolgot jegyzünk meg. „No semmi *harag*", „Nur nicht so *stolz*" helyett. „Árthatatlan jégszem" (ohnmächtig) legalább is szokatlan. „Te*heret*" rosz ragozás. „És ily tudós nagy ember*ül*" „létére" helyett, nem járja. „Nekem kristályban hagyta látnom" egészen németül forditja magyarra az eredeti, magyarabb egyszerű versét: Mir zeigte sie ihn im Krystall. E részben a parasztok dala sikerült legjobban, melynek hangja kitünően el van találva bár nem német dal s még egyenetlen is s az ilyen kifejezés: „De a táncz csak elrobog" nem is népi, nem is találó.

A *dolgozó szobai* jeleneten is átszaladunk. (Jegyzeteink nagy részét mellőzzük, csak a mi a második átnézéskor szemünkbe akad.) „Szülötte szómba tenni át" (a bibliát) „anyanyelvemre forditani" helyett. „Csak nem lehet hogy annyit ige nyom" — borzasztó! Az eredetiben: Csak nem fektethetek ily nagy súlyt az Igére; Dóczi szavaival pedig, de magyar szórendben: Csak nem lehet hogy az ige annyit nyomjon. „Ez hát a bodros veleje." Ki ismer ebben a közmondásossá vált „Des Pudels Kern"-re? Mephistó önjellemzéséből e sorok: „Én rész vagyok részből, mely egykor az egész volt, A sötétségből rész, melyből a fényesség folyt" s tovább végig, a leglaposabb prózától csak abban különbözik, hogy a próza nem volna oly homályos, sem oly nehézkes; az ily sor: „Test adja, testem szép is egyedül" érthetetlen is, magyartalan is, még sem hű az

eredetihez. „S ha nem kötöm ki, a láng nékem jusson“ e helyett: „S ha nem kötöm ki, *hogy* a láng stb.“ csak bajjal érthető, pedig a helyzet könnyed beszédet kivánna.

Ismét a *dolgozóban* (másik jelenet): „Lány kebelen csüggeni talál“ egészen egyebet jelent mint: „csüggve talál“ (kit, t. i.) „Arról nincs szó“ vagy „szó sincs“ helyett két helyt is (86 és 97 l.) ez áll: „nincs *a* szó.“ „Hidd nékem“ vagy igy kellene „Hidd *el* (vagy *meg*) nékem“, vagy határzatlanúl: „hígyj nékem.“ „Nekünk hihetd (ismét kimaradt az *el* vagy *meg*): e nagy világ itt csak egy istent szolgálni jó“ — az isten előtt a magyartalan *egy* zavarba hoz; az eredeti megtekintése nélkül különben sem vehető ki az értelem, mely az volna: ez a világ nem nekünk (kisebb szellemeknek) hanem csak arra való, hogy istennek szolgáljon; az az: isten azt nem teremtései, hanem a maga kedveért teremtette. Mephistóhoz illő bölcseség és világnézlet. S általában megjegyezzük itt, hogy Dóczinak a Gőthe sok szinű s mindenik beszélő személyével változó mesteri hangulatai közül legritkábban sikerült a Mephistó sima, maró, elmés, mély s mi minden ördögi hangját eltalálni. E jelenetből még csak egyet emlitünk: „tudjon kissé szentet tenni“ — a mihez nem is kell kommentár.

Az *Auerbach pinczéje* egészben véve a sikerültebb jelenetek közé tartozik; s például a bolha románcza pompás, csak hogy ebben is a „bolha szúr“, holott *csípni* szokott, s a bolha által a dámák és urak bajosan „marczangoltatának.“ De e jelenetben is vannak effélék: „egy üveg töltiben“ egyszerűen „egy teli pohár mellett“ helyett; „tartok tőle, hogy a gazdát sértse“ vagy „hogy sérti“ vagy „*nehogy* sértse“ helyett. „A haza szokta a legjobbat nyujtani“ borzasztó lapos, rythmustalan sor, magyartalan is e helyett „csak legjobb a honi termés!“ Olasz dugókkal a lyukakat *el* dugják, a helyett hogy *be*dugnák. „Várj kicsit“ — e helyett „Várj *egy* kissé“, vagy „egy kicsit.“ „Mintha *bujná* szerelem“ (als hätte sie Lieb' im Leibe) alig érthető.

A *boszorkány konyhában* is sok a sikerült részlet, de sok a szabadosság is. „Van más ifjító és természetes“ mi? t. i. *szer*, a mi kimaradhat az ifjító mellől, de nem a természetes mellől. „Ki birná csak elsorolni“ — el *is* sorolni helyett. „Saját trágyádból venni életed“ épen nem az, a mi: „Den Acker, den du erntest, selbst zu düngen.“ — „Végezni fölös éveiddel“ szintén távol áll ettől: Auf achtzig Jahr dich zu verjüngen. —

„A mig körmünk *sütkérezik*“ nem magyar. — Das ist die Welt, ez egy szóval: „A föld!“ érthetetlenül van visszaadva. — „Jó idő mult már *azon*“ nem járja *azóta* helyett „A mint (a világ alkotásán) egy isten hat napig *sajog*“ — hogy *sajoghat* az isten? Sőt még az *ember* sem sajog, hanem csak egyik vagy másik tagja. „Szemmel teljbe *rajta*“ *véle* helyett, de még igy se jó. „Vagyok gavallér én is, akármelyik“ kimaradt a *mint*. „Nem kétkedel csak úri czimemen?“ E helyett: „csak nem kétkedel — stb.“ A boszorkány-egyszeregyet németül sem igen értjük; nem csoda, ha magyarul sem sokkal jobban.

A tragédia forduló pontjához értünk: a Grethchen-trágédiához. S örömmel mondhatjuk, hogy a forditás e része hasonlithatlanul szebb az elsőnél. A forditó, ugy látszik, egészen belemelegedett munkájába, érzés és lelkesülés ragadta s itt-ott meglepő sikert mutat fel. Meg fogjuk jelölni azokat a helyeket is, a hibák kijelölése mellett; mert hibák itt sem hiányoznak.

Az utczai találkozásban nehány apróbbat mellőzve, legszembetünőbbek a következők. „Ki gyónni épen nem szorúlt“ — a *szorúl* ige mindig *ra* ragot kiván, infinitivussal nem tehető össze; tehát gyónásra nem szorult; még ha igealak áll is mellette, „hogy gyónják nem szorúlt *rá*“; „Nincs kegy olyan ritka, hogy leszakitni nem lehet“ — előbb rózsáról volt szó, azt le lehet szakitni, de a *kegyet* nem; a sor nyelvtanilag is hibás e helyett: hogy leszakitni ne lehetne. — „Éjfélkor voltam a komád“ ki érti ebből azt: éjfélkor megszűntem komád lenni, *már csak voltam* t. i. „Két óra nyugtom lenne nékem“ azt akarja mondani: „Volna csak két óra stb.“ Mephistó következő beszéde: „No nézd stb.“ ismét olyan, hogy az eredeti szöveg nélkül meg sem érthető vagy egészen félreérthető. „Akár egy francz *Muszjé*“ izléstelen szóferditás; Gőthe csak ennyit mond: wie ein Franzos. „Lábfogó“ harisnyakötő értelemben újság; s az utána következő sor: „Kiköltni e szerelmi vágyat“ — az, a mit „sütés“-nek neveznek a kritika gaunersprachejában, t. i. a rim kedveért oda csúsztatott egész sor, melynek az eredetiben nyoma sincs.

A *Margit szobájabeli* jelenet sok szépséggel és sok szeplővel ékeskedik rövidsége daczára. Mindjárt Margit monologjában egy csekély hiba bánt, min egy tollvonással lehet segiteni: „Szeméből is kinéztem *ott*“ legott helyett, az *is* elhagyásával. Nagyobb az, a hogy mindjárt Faust és Mephistó vágják egy-

másra a három jó rimet: „ovatost, most, csinost;“ az első szót igehatározó értelemben, ovato*san* helyett nem ismerjük, új csinálmány a *bizvást, folyvást, futvást* mintájára, holott ezek mind igéből vannak képezve s az *egyenest* igehatározó csaknem egyedüli eset. Az utolsó sor pedig „Nem minden lány tart ily csinost“ mikor *szobáról* még egy szó sem volt az egész jelenetben, bántó germanismus. S miért mindez? az egy *most* kedveért? az meg nincs benne az eredetiben. Faust monologja igen szépen van forditva; de abban is az alkonyat „andalog a hűs szentélyen *által*“, a természet a „*benszült*“ angyalt „fátylas álmakon *keresztül* fejti“ a minél már erőltetettebb kifejezést még képzelni sem lehet. — „Én töröm magam, futni, lótani“ (lótni-futni helyett.) — „Hogy a mit szád szemed akar (kiván helyett): az édes lány kedv*ed*re légyen, s *ő* néz olyan szépen“ — Ki? tán a kedves lány? nem, hanem Faust, ki ugyan e mondatban még második személyben volt. Kicsinység; de érthetetlenné teszi a mondatot.

— Venio nunc — A *Thuléi király* románcza, a legnehezebben fordítható költemények egyike; rövid sorai, kifejezéseinek egyszerűsége, bája, ereje; formájának tisztasága, dallama, mind igen nehezen adható vissza. Tudtunkra e kis románczczal még senki se' próbálkozott nálunk (legalább közre nem adta) csak a két Faust fordító, a ki nem kerülhette ki. Nagy István fordításának hangja elég jó, a fordítás értelmes, de rajta semmi báj, semmi költőiség. A forma sem szabatos; két strófában még a keresztrimek is elvesztek. Daczára a rálhalmozott dicséreteknek, (egyik ismertető ezt közli bizonyságául az egész fordítás remekségének) Dóczi fordítását sem tarthatjuk sikerültebbnek. Hiba mindjárt, hogy az eredeti német dallamát magyar népdalrythmusba tette át. Nem állitjuk, hogy német népdalt ne lehetne magyar népdalrhytmusban forditni. Pl. Gőthe Heidenrösleinját szivesen vennők úgy. Ha a népdal magában különálló költemény, akkor nincs szavunk ellene. De gondoljuk meg a *Thuléi király* esetét. A tősgyökeres német szellemű, német talajon álló egész Faustban, a német leány, szive magányában énekel egy magyar népdalt. A környezet megmaradt németnek mindenestől, a románcz magyarrá lett vagy legalább akarna lenni. Kirí s nem engedi úgy élveznünk mint Margit szive ömledezését, pedig annak kellene lennie. A hibát neveli még a választott dallam, mely tréfás, pajzán tartalomhoz való, játszi lebegésével, de melyet bús és érzelmes han-

gon énekelni sem lehet. Pedig a Gretchen hangulatához is, a románcz tartalmához is *csak* érzelmes hang talál. A Dóczi *Thulei királya* tehát alapjában el van hibázva. Lássuk kivitelét. Hogy Gőthe keresztrimei helyett páros rimek vannak, zavarja a költeményt, de már elmaradhatlan következménye a szerencsétlenül választott formának. „Volt egy király Thulon túl"; Göthe azt mondja „Thulében" (vagy — „ban", nem tudom). Nem is mondhat mást; mert mi az a Thule? a rómaiak „ultima Thuléja" a mondai felfogás szerint a világ vége; a világ végén *túl* pedig nem élnek királyok; ez tehát túlon-túl vitt szabadság. „Hű volt még a siron túl." Gőthe azt mondja: „a sirig" — Dóczi valószinüleg azt akarja mondani: „a siron túl *is*" de az *is* elmaradhatlan; mert igy azt teszi, a mit Vörösmarty (gúnyosan) mond egy versében, hogy „hű az asszony és igaz — mikor már halva van." „Mikor meghalt szeretője, aranypohárt kapott tőle" ebből senki sem érti meg: melyik kapott aranypohárt a másiktól; szoros nyelvtanilag inkább hajlik az értelem a felé, hogy a szeretője kapott tőle s nem ő a szeretőjétől; pedig ellenkezőleg van; nem is: mikor meghalt, hanem mikor haldokolt. „Azt becsülte minden túl" azt teszi hogy azt (a poharat) minden (mindenki) túlbecsülte; Dóczi (Gőthével) azt akarná mondani, hogy azt minden egyéb fölött (ám legyen: mindenen túl) becsülte; de megbocsáthatlan szabadsága a ragozásban elrontja, vagy is megsemmisíti az értelmet. „S hogy hal*nia közelít*": mi kényszerítette rá Dóczit, hogy a keze ügyében levő „S hogy halála közelít" egyszerű és természetes sor helyébe ezt a hibásat tegye? „Felköszönté a halált" szó sincs róla az eredetiben. „Trank letzte Lebensgluth": még egyszer, utoljára, életkedvet, életerőt ivott belőle. De Dóczi, hogy saját szerzeményét annál jobban megerősítse, a másik sorban ismétli, hogy „Felköszönté —" „Látta telni, látta tűnni, látta nyelni, elmerülni" szép és sikerült két sor, kivált hogy közepén is rimei vannak, (mi a német trinken és sinken-nek felel meg) csakhogy baj: a *nyelni*-vel nem tudunk megbarátkozni; *mit* nyelni? nincs mondva s pedig az igy, pohárról mondva, nagyon szokatlan. A fokozatosság (az eredetiben: stürzen, trinken, sinken) sincs helyesen megtartva a négy infinitivusban. Telni, az első, ugyan az a mi a harmadik: nyelni; s ha a második már tűnni, *azután* nem láthatja nyelni. „Megcsordúlt a szeme ott" — nem *megcsordúlt*, hanem megtört, lehúnyt, az eredetiben. S kérdjük már: mi marad még igy szétszedve, az egész thuléi király románczán

ép? A jelenetből kevés van még hátra. *Pompafényes* ismeretlen összetételű szó. „E lánczczal vaj' hogy nézek én?" utálatos germanismus, még annak is rosz, a *ki* nélkül; értelem nélküli szók. „Kié lehet e ragyogás?" — a ragyogás: az ékszeré, vagy mint Dóczi nevezi, ékszerszámé.

A *séta* jelenetet sem hagyjuk minden megjegyzés nélkül. „A tűzre a pokolban" nem járja meg káromkodásnak e helyett: A pokol tüzére! — „Ne húzódj', ördög, mint a kása" — nem tudjuk hogy' szokott huzódni a kása? ily kifejezések csak akkor jogosultak ha példabeszédek. „*Puffogjon el* hold, csillag, napvilág," bizony nem oly szép, hogy a harmadik sorban ismételni kelljen! „Puffogjon el!" Az eredetiben cselekvő értelemben van, hogy az ily bolond szerelmes elpuffogatna napot, holdat, — s látni való, hogy igy sokkal jobb.

A *szomszédasszony házában:* „Mennyi kincs! a másik félig annyi sincs!" e helyett: nem volt, (mert az már oda van; weit reicher als das erste *war*). „Boldog teremtés vagy te *csak*," e helyett: Csak (mily) boldog teremtés vagy te! „Bizony nem rendes módra történt," magyarosan: nem tiszta munka. „Örömtől a bú sohse válik," t. i. *el.* S „beszélje életét halálig!" az eredetiben: beszélje el végperczeit; mert nem is az *életét* kivánja Márta hallani, hanem a halála módját s körülményeit. „Beletalálunk": „bele találjuk magunkat" helyett. „Bár élet*em*be megengedne nékem" (csupa *e!*) az eredeti szerint, s a dolog természete szerint is: bár élet*é*be megbocsátna nékem! — „Ha félig értem *magamat*" — magyarúl: „Ha valamicskét értek hozzá." — „De úgy ám, hogy száján kifusson!" sehogy sem fejezi ki a „Brot im allerweit'sten Sinn" értelmét. „Szaván fogná ez még az ördögöt!" Vagy: még az ördögöt is, vagy: magát az ördögöt! — „s az ön szive hányat ütött?" magyartalan.

Az *utczán:* „Margit *kevés*re a tied", kiállhatatlan magyartalanság e helyett: nem sokára.

A *kertben.* E bájos jelenet Dóczinak is elég jól sikerült, a váltva fel- s eltünő párok beszélgetései simán s csinnal folynak le. Néhány kisebb hibát itt is meg kell jelölnünk. „Magát hozzám csak ugy alázza le" — kimaradt az eredetiből a lényeges: mich zu beschämen s a mellett az igekötő is elől teendő t. i. „magát hozzám csak ugy lealázza." Szintén ily hiba a „kevéssel *éri be*" kevéssel beéri helyett. Aztán Margit kezének: „sok a foglalkozatja" természetesen a rimnek okáért.

„Azt nem kivánja jó barátod“ az eredetiben egészen egyéb van. „Én untig érek rá gondolni önre,“ e helyett: Ráérek untig én, gondolni önre. „Akkurátos *mindenek után*“ nem magyar. — „Ficzkándozott és *lányka lett*“ hát azelőtt fiu volt? Az eredetiben: ward gross. Aztán Margitnak sok a dolga: „Piaczra *lobbal* főzni *sebbel*“ — mondja maga minden, csak nem magyar nyelven.

A kerti hajlékban. Rejtekedből, szivemből: gyönyörű rimek! „Kiadna az anyám!“ Talán: *majd adna* az anyám!

Erdő s barlang. Faust magánbeszéde nehézkes. Mephisto köszöntő szava: „Hát mind csak hurczolod ez életet?“ egyéb, mint az eredeti. Mephisto itt azt akarja kérdeni: Hát mégis csak *ily* életet folytatsz, mint eddig, nem elégelted még meg? Az eredetiben: Habt Ihr nun bald das Leben g'nug geführt? — „Köszönném *sokszor*“ magyartalan. „Mily ördög vagy, e kéjt“ — e helyett „Ördöglétedre“ vagy legalább: *A* mily ördög vagy stb. „Nagyot élvezni és *nem tudni hogy mi*“ az eredetiben: In stolzer Kraft *ich weiss* nicht was geniessen. „Már is törődött“-től kezdve az a négy sor megint oly formátlan, lapos, rythmustalan próza, minővel az egész fordításban fájdalom nagyon is gyakran találkozunk. „Biz én is már gyakran kivántam el tőled ikrét, mely rózsákon legel“ ki érti ezt meg az eredeti nélkül? „Zöld havasi révbe rakott fészek“ hát ez mi? hogy kerül a havasba a rév, s a révbe a fészek? Vagy tán a *rév*, nyomdahiba *rét* helyett? mert az eredetiben *Alpenfeld* van.

Margit szobájában. Margit fonó dala, egészben véve kétségkivül sikerültebb a Nagy Istvánénál, de ennek négy első sora a Dócziét sokkal felülhaladja s majdnem tökéletesnek mondható; még a rövid sorok sormetszetei (ütemei) is meg vannak tartva. Egymás mellé teszszük a hármat;

Göthe.	*Nagy István.*	*Dóczi.*
Meine Ruh' is hin,	Szivem nehéz,	Az én szivem
Mein Herz ist schwer;	Nyugtom oda;	Majd megszakad,
Ich finde sie nimmer	Föl nem lelem	Sosem találom
Und nimmer mehr.	Soha, soha.	Nyugtomat.

Dóczi fordításában további hibák még: „Szegény eszem oly *darabos*“ (zerstückt); de darabos egészen mást teszen. „Csak érte hagyom (ki maradt: el) hajlékom!“ „Termetje ép,“ inkább; termet*re*, mert a termet-et j-vel nem ragozzák. „Olyan hatalmas *mindenkép*“ sütés, a mi nincs az eredetiben.

A *Márta kertjében* való jelenet a legjobbak egyike az egészben. Faust hitvallomása már némi erővel, hévvel, költőiséggel van visszaadva. „A *szív* csak pára," azt hiszszük nyomdahiba e helyett: a *szó* csak stb. „Te látományos angyalom!" helyett jobb szeretnők: „Oh én sejtelmes angyalom!" „Mily kint tür az*on* gondol*ásra*" e helyett „mi kint szenved a gondolatra:" — „hogyha *nem* zseni, hát csak az ördög," az eredetiben ellenkezőleg: „*ganz sicher* ein Genie, wohl gar der Teufel" a mi a magyarból is kimagyarázható ugyan nagy nehezen, de olvasva ki nem érthető. — „Érti az arcz-éleket" szintén nehéz. — Roszúl hat e jelenetben, hogy Faust Margitot „szivem"-nek nevezgeti a nyájas „liebes Kind" helyett. A kerti hajlékban ugyan e szóval van fordítva Margit hizelgése: „Bester Mann;" a fordító talán nem lel nyelvünkben többet ez egy szerelmi hizelgő szónál.

A kútnál: „Az volt a sétikálás" jobb volna: „Bezzeg volt sétikálás!" „Ha hozzá mégy, bajt látsz, de csúnyát! A legények letépik koszorúját. Mi meg bogáncsesal hintjük el az útját." Az első sor erőltetett; s az egész, bár 3 helyett 4 sorban, jobb Nagy Istvánnál. „De a mi rávitt *mindenkép*," hogyan mindenkép? nincs értelme; az eredetiben: *mindaz* együtt a mi rávitt.

A *várfolyosóban*, Margit imájában a szent szűz előtt, ismét gyarló helyek vannak. Egy párt már fentebb emlitettünk. Most még azt jegyezzük meg, hogy a „Wer fühlet — — wie wühlet" sokkal szebb Nagy Istvánnál: Ki érzi, mint vérzi szivem' a fájdalom," mint Dóczinál: „Ki tudja, Mint fúrja (!) A kin velőmet keresztül!"

Az utczán Bálint magánbeszéde nehézkes, erőtlen; Faust és Mephisto párbeszédében: „*A mint* ott a segrestye ablakán stb." az eredeti nem hasonlatot, hanem felkiáltást ad, tehát igy kellene rendezni: „*Mint* lobban a segrestye ablakán stb." Mephisto gúnydala: Mit állsz Katám, Ilyen korán, Már ablakán (?) „Annak a csapodárnak?" egészen jobb Nagy Istvánnál: „A pirkadó hajnallal, oh, Mit állsz Kató, Ajtóban kedveseddel?" — Ellenben Bálint haló-beszéde Margithoz egyike a sikerültebb részleteknek. Csak egy pár sor ellen van észrevételünk. „Belé ne rántsd az istenünket." Az eredetiben: hagyd ki a játékból az úristent; az istent „belerántani" túl-drastikus és szokatlan kifejezés is: belekeverni mondják inkább. „Hogy nem volt benned becsület," volt, de elveszett: az eredeti azt

mondja: „Dass du dich *sprachst* der Ehre *los*, hogy búcsut mondtál, hátat fordítottál a becsületnek.

A templomi jelenet ellen fennebb tettünk már egy pár kifogást. Itt még megjegyezzük, hogy Margit beszédei közül az „Elszorulok!“ és a Gonosz léleké: „Elfordulnak tetőled“ — nézetünk szerint Nagy Istvánnál élvezhetőbb.

A *Walpurgis éj*, tarka hangvegyületével, általában igen jól sikerült; apróbb észrevételeinket (annyi sok van már az előbbiekre!) szivesen elhallgatjuk. Kár, s a teljesség elleni hiba, hogy az intermezzo (mint Nagy Istvánnál) Dóczinál is fordítatlan maradt. A *mezőségi* jelenet, egyetlen az egész munkában, mely prózában van irva, nehézkesebb és darabosabb sok verses jelenetnél. Ellenben az utolsó, a *Börtön jelenet*, e fordítás legjobb része.

Ismertetésünk felette hosszúra nyúlt s talán aprolékoskodónak tünhetik fel. Talán hibakeresőnek, Dóczi szerint „szókkal kereskedőnek“ (Wortkrämerei) látszhatik. Igazolnunk kelle itéletünket a fordítás magyartalansága s a nyelven elkövetett hallatlan erőszakoskodás miatt. Egy-két eset felhozása semmit sem bizonyitott volna; itéletünk a magyartalanságok *tömeges, százankénti* voltára van alapitva.

Rövidebben s bizonyitás nélkül jelöltük meg a sikerült helyeket. Mint legsikerültebbeket még egyszer fölemlitjük: az első (dolgozó szobai) jelenetet, az Auerbach pinczéjét s ebben a bolha románczát, a kertbeli váltogató séta-jelenetet, Faust hitvallomását, a kúti jelenetet, Bálint haló-beszédét, a Walpurgis-éjt, s mindenek felett a börtön jelenetet, mely, bár szintén sok egyenetlenség van benne, helyenként, örömmel mondjuk, meglepően sikerült.

A mennyi hibát, kivált a magyarosság ellen kijelöltünk, az — ha egyoldaluak vagy épen roszakaratúak volnánk — feljogositna pálczát törnünk az egész fordítás felett. Mondhatnók, hogy a munka czimlapján e szó: „*magyarra* fordította,“ — a mellett, hogy szokatlan és felesleges, mert hisz látszik, hogy *magyar* könyv van a kezünkben, — valódi gúny a könyv nyelve ellen. De nem akarunk mi is a másokban megrótt elfogultságba esni. Mi annyi kiáltó hiba mellett is bizonyos tekintetben irodalmi nyereménynek tartjuk Dóczi fordítását. Ő nagy előszeretettel, igazi belemélyedéssel az eredetibe, ennek egészben, részletekben csaknem teljes átértésével költői tehetséget egyesitve, elődénél egészben véve jobbat adott s fordítása a

Nagy Istváné után haladás. Kár, hogy igen bizva magában, túlbecsülte képességét. Egy nagy és nehéz művet aránylag rövid idő alatt akart leforditani, élénken érezve a mű soknemü szépségét, változó hangját, mindent vissza akart adni, nem lelkesült műgond között megérlelve, hanem hevenyében, merész ötletek csillámai után kapkodva: egész magyar Gőthének képzelte magát, ki souverain hatalommal uralkodik a nyelven, holott azt még meg sem hóditotta. A magyar neki tanult nyelve, a melyet, a mint egy barátja utján a *Reformból* értesülünk, nem is igen régóta tanult. Hogy született német ajkuból magát magyar iróvá, költővé képezi, dicséretes, irodalmunkra nézve örvendetes, sőt nyereséges igyekezet, de intő példa egyszersmind, hogy bármily tehetséggel s költői erővel is nagyobb költői mű (egy *Faust*) forditásához ne fogjon senki a nyelv teljes birása nélkül. Mily nyüg a nyelv a költőnek, mutatta irodalmunkban egy régibb példa (Hugo Károly verses drámái), mutatja most Dóczi *Faustjának* példája. Nem állitjuk, hogy e forditás minden hibáját jó magyar nyelv-érzékkel el lehetett volna kerülni, de el igen sokat, s hiszszük, hogy évek mulva Dóczi e forditást sokkal jobbá fogja tehetni, annyival inkább, mert hibáinak egy része csak az elhamarkodásból, a fölületes dolgozásból eredt, s higgadtabb átvizsgálás után maga a forditó is rá fog azokra jőni. Hisz oly bőven vannak, hogy a mi példányunkban alig van egy lap két-három megjegyzés nélkül. Nemcsak barátjai, hanem mi is örömmel látjuk Dóczit iróink sorában; egy pár eredeti dolgozata növeli örömünket, de még inkább a remény jövőjében. Ohajtjuk, ne álljon meg féluton, a tehetség és kitartás rendesen le szokták győzni az akadályokat; merjen is, ha tud, uj ösvényt törni, hanem nyelv dolgában legyen szerény és tartózkodó, bizza a merészséget másokra, ez őt teljességgel meg nem illeti. — m —.

A NEMZETI SZINHÁZ SZERVEZETÉRŐL.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Első közleményemben emlitett külföldi utamnak — az elém szabott utasitás következtében — egyik czélja volt: az illető államnak a szinházi ügy körüli törvényhozását tanulmányoznom.

Erre igen röviden felelnek maguk az illető törvényhozások; mert a szinházi ügyről minden állam, melyben jártam, csak néhány év előtt emlékezett meg először; kimondván a szinházak iparszabadságát (la liberté industrielle des théâtres). E szerint joga van bárkinek, bizonyos csekély iparvállalati dij lefizetése mellett és az illető helyi épitészeti s a. t. szabadalom megnyerése után szinházat épiteni, szintársulatot vezetni s t. b. Ez a törvény nem érdekelte a kitünőbb szinházakat, mert azok nem magán vállalkozások, nem is nemzeti, hanem kizárólag udvari szinházak, és valamint a vezetés udvari hivatalnokok kezében van, úgy az egész működő személyzet az udvari háztartás személyzetének kiegészitő részét képezi.

A városi szinházakat, mint a lipcseit, frankfurtit, hamburgit stb. még kevésbbé érdekelte e törvény; mert mindig az illető várostól függ új szinház épitésére megadni az engedélyt, vagy megtagadni.

S minthogy a városoknak nem igen van kedvök, saját szinházaiknak versenytársakat szerezni: nem igen engedték szaporodni a magán vállalatokat.

Egyébiránt a szinházak iparszabadsága, Berlint és Párist kivéve, egy városban sem szaporitotta meg szerfelett a szinházakat; azokban pedig a sok új szinház mit sem ártott a meglevő, dús jövedelmű és részben nagy subventioval ellátott udvari szinházaknak.

A szinházak iparszabadságán kivül a törvényhozás nem foglalkozott sehol a szinházi ügygyel. Németországban az udvari szinházak mindenütt külön, az illető udvar által kiadott szervezetben állanak fenn; minden városi vagy tartományi szinház ügyvezetése az illető helyhatóság felügyelete alatt áll és rendesen bérbe van kiadva; a számtalan vándortársaságok igazgatói ma itt, holnap ott, mindig az illető helyhatóság engedelmével tartják előadásaikat.

És épen azért, mert a szinházak iparszabadsága következtében tömérdek igazgató bukott, sok színészt tönkre tett: szaporodott a rendetlenség, melynek elháritására maguk a szinházi tagok egyesültek és ez egyesülés (Genossenschaft) folyamodott az államkormányhoz, hogy a korlátlan szabadság által létre jött rendetlenségek elháritására czélszerü törvényt terjeszszen a törvényhozó testület elé.

A kormány válaszában felhivta a *Genossenschaftot*, hogy terjeszsze fel óhajtásait, pontozza kivánatait, melyek által az

elősorolt rendetlenségek megszüntetését reményli, s a mennyiben azok a szinházak iparszabadsága elvét nem sértik, megigérte támogatását egy ily törvény alkotására.

Ez ügy most van tárgyalás alatt az egyesülés bizottságainál, tán már jövő évben reménylik, hogy rendbe jő, s ettől mindenütt sokat várnak a szinészek helyzetének javitására.

Minthogy általában szinházi ügygyel foglalkozó törvények nem léteznek, az egyes szinházak külön szervezeteit igyekeztem megismerni s e tapasztalataimat lehető röviden egybefoglalva — szándékozom a következőkben előadni, és végül szerény nézeteimet a mi szinházunk szervezetének hiányairól kifejteni.

I.

Németországon mindenütt az igazgatás minden szála egy fő-intendáns (General-Intendant) kezében összpontosul. Ez mindenütt udvari hivatal és rendesen a fejedelmi ház minisztere alatt áll.

Bécsben a főudvarmester alatt áll az intendáns és mind a drámai, mind az operai szinháznak külön, egymástól teljesen független igazgatója van; ezek alatt ismét egészen külön személyzet közt oszlik meg a szinház művészi és gazdasági vezetése.

A jelenlegi drámai igazgató egyszersmind förendező is; maga rendez be minden darabot, vezeti a próbákat, csupán az ő rendelkezéseinek végrehajtására van négy szinészrendező, a kik havonkint váltakoznak.

Az igazgatónak mindenben korlátlan rendelkezési joga van. Ő köti a tagokkal a szerződéseket; azonban a több évesek mindig az intendáns jóváhagyásának reményében köttetnek, s csak ennek megerősitésével lépnek életbe. Az igazgató terjeszti fel az intendáns közbenjárásával a főudvarmesternek az udvari szinészszé való kinevezések javaslatait. Az igazgató maga készíti a játékrendet, azonban meghallgatja a rendezők (de csak ezek) véleményét. Ő osztja hasonlóképen a szerepeket is.

Azon kérdésemre: hogy nem tanácskozik-e az igazgató a rendezőkön kivül másokkal is, az ügyvetés egynémely kérdésében? — azt kaptam válaszul: „Sind die Regisseure schon

parteiisch, (da sie auch Schauspieler sind) wie wäre es, wenn die Mitglieder auch noch d'rein reden könnten!"

Az igazgató fogadja el az új darabokat. Először a rendezőkkel olvastatja, ezek irásban adnak véleményt, azután maga olvassa és határoz. Ezt is csak azért teszi, hogy ne kelljen az absolut silány művek olvasásával az időt vesztegetnie.

A rendezők általában inkább főügyelők, kik az előadás pontosságára ügyelnek, azon rendelkezések szerint, melyeket az igazgatótól kaptak.

Mind ez áll az operai igazgatóra nézve is, a ki egyszersmind karmester, és a német operák legkiválóbbjait maga igazgatja a zenekarban.

A gazdasági vezetés mindkét szinházban el van választva a művészi vezetéstől annyiban, hogy külön főnökök alatt az igazgatás egy alosztályát képezi, de e főnökök az igazgatónak alá vannak rendelve és rendeletei szerint, és az ő felelőssége mellett kezelik a szinház vagyonát.

Az igazgatás tehát a főudvarmesteri hivatal főfelügyelete alatt áll: az intendánsból, a ki tulajdonképen a vezetésre nem foly be s csak inkább főellenőr, és két szakigazgatóból. Ezek személyesen vezetik a szinházak ügyeit az illető rendezők, karmesterek, titkárok és gazdasági főnökök segitségével és a működő személyzet teljes mellőzésével.

Az operaház irodafőnöke, kivel az operai igazgatás felől értekeztem, panaszkodott, hogy a törvényhozás soha és sehol nem gondoskodott szinházi törvények alkotásáról; türte ugyan a szinházak által alkotott törvények és szabályok alkalmazását; de ezek soha sem biztositanák eléggé az igazgatók jogait, ha a tagok nagyobb része rend- és művészet-szeretetből maga nem őrködnék azok felett. Egyébiránt jelenleg az operaháznak nincsenek érvényben levő törvényei és azok a szerződésben nincsenek is megemlitve.

Az ügykezelés körében előforduló mulasztásokat vagy kihágásokat a rendezők, karmesterek vagy ügyelők irásbeli feljelentésére az igazgató önhatalmilag bünteti; a mint arról alkalmam volt az illető jegyzőkönyvből meggyőződni.

A büntetések általában kicsinyek és első rendű tagok irányában nem is alkalmazzák. Késéseket próbán perczek szerint nem számitanak. — A próbákat nem kezdik szigorú pontossággal. Jelen voltam a „Bűvös vadász" próbáján, melyet több, mint egy negyed órával kezdtek később, mint a hogy kiirva volt. A

rendetlen embertől úgy szabadulnak meg, hogy elbocsátják; a ki véletlenül, vagy ritkán mulaszt el valamit, az iránt elnézők. A büntetést az igazgató szabja meg és a jegyző könyv másolatát megküldi a tagnak és a pénztárnak, mely a levonást a legközelebbi fizetésnapon eszközli.

Csaknem hasonló felvilágositást kaptam a drámai szinháznál.

A szinészek közül senki sem törődik mással, mint művészi feladatának minél tökéletesebb megoldásával. Kértem a törvényeket, de azt felelték rá: a legutolsók 1823-ból valók, azok nagyon elavultak, ujakat soha sem alkottak, mert nem volt rá szükség. A mi szinészeinkben annyira ki van fejlődve a becs- és kötelességérzet, hogy azt soha sem pótolhatná a törvénytől való félelem. Minden olyan ügyet, mely az ügykezelés fonalát megakaszthatná, kölcsönös megértéssel igyekszünk elintézni; különben egy rendelet a főudvarmesteri hivatalból, mely nagyobb vétségeknél az ismétlés esetére a szerződés felbontását helyzi kilátásba, mindig elegendő a legvérmesebb véralkatuakat is korlátozni.

Afféle dolgok pedig, mint: rendetlenség a próbákon, czivakodás, az előljárónak nem engedelmeskedés stb. nem igen fordulnak elő oly intézetnél, melynek minden tagja annyi tisztelettel viseltetik az iránt az intézet iránt, melynek hogy tagja, az legfőbb büszkesége.

Egyébiránt, ha mégis fordul elő büntetés, azt az igazgató önhatalmilag határozza meg; mindig lehet ugyan felebbezni az intendánshoz, sőt a főudvarmesteri hivatalhoz is, de ez igen ritkán történik, és még ritkábban van a tagra nézve kedvező eredménye.

A tagok fizetései: Gehalt, Garderobegeld és Remuneration czimeken tetemesek.

Az operánál e tekintetben nincs semmi rendszer; mindenkit annyiért szerződtetnek, a mennyire megalkudhatnak vele.

A drámánál a fizetések szakmák szerint vannak állandósitva.

De a remuneratiók nincsenek mindig arányban a fizetéssel; van eset, midőn a kisebb fizetésü tagnak nagyobb remuneratiója van, mint a nagyobb fizetésünek. E részben a főudvarmesteri hivatal által egyik-másik tag nagy pressiot gyakorolhat és gyakorol is az igazgatóra.

Mindezeken kivül még játékdijak is divatoznak. Ezek vagy biztositottak, vagy nem. A ki bármily okból nem lép fel, veszti játékdiját, még ha biztositott volt is.

A szerzők dijazására nézve következő felvilágositást kaptam:

A drámánál mindig tantièmeket adnak és pedig: az egész estét betöltő darabokért 10 perczentet, 2 felvonásos, vagy oly rövid 3 felvonásos darabért, melyhez még kell adni egy felvonást: 6 perczentet; az 1 felvonásosért: 3 perczentet a bruttó jövedelemből, melyhez az esedékes bérletösszeg is hozzá számittatik. — Az operákat és balleteket eddig rendesen alku szerint, örök áron vették meg; de most ott is a tantièmerendszer jött divatba s az operákért rendesen 7, a balletekért rendesen 4 perczentet fizetnek a bruttóból, melyből az operaszerző a szöveg-irót, a balletszerző a zeneirót tartozik kielégiteni.

A két szinháznak összesen 294 ezer forint subventiója van, melyből 84 ezer forint esik a drámai szinházra.

A költségvetést semmi szin alatt sem szabad átlépni.

Az udvari kinevezett szinészek nyugdijképesek és szolgálati éveik után, az államszolgák nyúgdij szabályzata szerint, udvari pénztárból nyugdijaztatnak. De csak a *fizetés* czimen élvezett összeg után kapják a nyujdíjat.

Az operánál senki sem kap nyugdijat, csak a Kammersängerek, de ilyeneket most már nem neveznek.

Maguk között alakitottak — a mienkhez hasonló — nyugdijintézetet, és roppant segédforrással rendelkezhetvén, rövid idő alatt mind biztositva lesznek. Legnagyobb részök tagja a most alakult szinész-kebelzetnek is, mely szintén nyugdijintézettel van kapcsolatban.

II.

Münchenben a kis Rezidenz-Theater-t és a nagy királyi s nemzeti szinházat együtt, egy intendans felügyelete alatt egy-egy nem szinész főrendező igazgatja. Ezek mellett több szinész-rendező segédkedik: de ezek semmit nem rendeznek be, csak a főrendező utasitásai szerint felváltva ügyelnek az előadások pontosságára.

Itt az egész ügykezelés együtt vezettetik. Opera nincs minden nap s ilyenkor a nagy operaházban nagyobb drámai műveket adnak elő. A két szinház szinpadjai átjárással vannak összeköttetésben egymással.

A művezetés a főrendezők kezében van, kik havonkint és ebből hetenkint készitik a játékrendet, melyet minden pénteken az intendans elé terjesztenek és ennek jóváhagyása esetében a szinház tábláján függesztenek ki.

Az új darabok elfogadása épen igy történik. A rendezők olvassák és irott véleményt adnak az intendánsnak, ki vagy megnyugszik benne, ha például a darabot hiréből más szinpadról ismeri, vagy maga is elolvassa és az elfogadás felett véglegesen határoz.

A játékrend-készitő gyülésen kivül minden kedden van igazgatósági gyülés, melyen a folyó ügyek, kiállitások, netaláni panaszok, vétségek, stb. tárgyaltatnak; a büntetések is e gyülésen szabatnak ki. Részt vesznek abban az intendánson és rendezőkön kivül minden ügykezelési osztály főnökei.

Az első tagokat kivéve mindkét szinházban és szakban ugyanegy személyzet működik.

Van a szinháznak összesen 78 ezer bajor forint subventiója; de a zenekart nem a szinházi, hanem az udvari pénztár fizeti s azért a Hof-Musikkapelle első feladata a templomi zene és csak azután, de egyszersmind a szinházi zene. A Residenz-Theaterben nincs közzene.

Elhoztam törvényeiket és szerződési mintáikat. Dicsekednek vele, hogy amazokra nagyon kevés szükségük van. A rend és pontosság itt magától értetik. Azt hiszem, ez leginkább annak a következése, hogy az udvar közvetlen közelében, magával a királyi felséggel látszanék daczolni a rendetlenkedő. Mert minden szinházi rendelet az intendáns által a király nevében adatik ki. A szerződések a király jóváhagyásának reményében köttetnek.

A tagok az intendánssal hivatalosan csak irásban érintkezhetnek. Van levelezési szekrény, abba adják be leveleiket; azokat egy hivatalnok naponkint jegyzőkönyvbe jegyzi, úgy, hogy senki el ne sikkaszthassa. A választ szintén irásban kapja mindenki, még akkor is, ha a válaszban az intendáns magához hivatja a tagot.

Nyugdijok nincs. Ez előtt volt; de annyira kimerült, hogy 1853-tól fogva nem voltak képesek tovább fizetni. Most

tehát csak azok kapnak nyugdijat, akik addig szereztek hozzá jogot és szolgálati éveik sorrendje szerint élvezik. Azon kivül olyanokat, kiket a király különös parancsára kell szerződtetni, biztositanak néhány szolgálati év után is nyugdijról, de ezt az udvari pénztár fizeti. Most az egész személyzet, mintegy 260 tag, lépett a szinész-kebelzetbe, hogy nyugdijat biztositson magának.

Sőt a király megengedte, hogy maga a királyi szinház is tagja lehessen a Genossenschaftnak.

Legújabban megvette a király a Volkstheatert egy részvénytársulattól, mely mindig bukott, nem állván ki a versenyt a királyi szinházakkal. Most külön társulat működik ugyan benne, de a királyi főrendezők felügyelete alatt áll és mindig játszanak benne udvari szinészek is, részint azokkal vegyesen, részint külön; ilyenkor külön játékdijakat kapnak. Körülbelül úgy vannak vele mint mi a várszinházzal.

A fizetések kicsinyek; a szinészeké 3, legfölebb 4000 bajor forint; de a rendkivüli olcsósághoz, mely Münchenben mindenben tapasztalható — ez aránylag más szinházakhoz, soknak mondható. — A nők nem kapnak semmiféle öltözetet, hanem ruhapénzt. De e mellett mindenféle ürügy alatt ki tudják gyakran csinálni a ruhát is, s mivel női ruhatárt nem tartanak, az rendesen sajátjok marad.

Minden kardalnok tartozik mindenben részt venni; de a karéneken kivül mindennemű foglalkozásért külön 30 kr. dijat kap.

A Residenz-Theater-be senki sem kap szabad jegyet; de a nagy szinházba bőven osztogatja az intendáns. Kivüle minden rendező a maga napján két zártszékkel és 4 bemenettel rendelkezik.

Midőn kérdeztem nem vesznek-e idegenek, irók vagy más működvelők részt az ügyvezetésben, gyüléseken? darabok birálatában? stb. nevetve azt válaszolták: „Das wäre eine böse Sache!“ s beleereszkedvén e kérdés taglalásába, saját okaimmal igyekeztek meggyőzni az ily rendszer lehetetlenségéről, illetőleg roszaságáról.

III.

A dresdai udvari szinházról az első közlemény elején érintetteken kivül a következő följegyzésre méltókat találtam.

A király havonként 4500 tallér subventiót ad, ebbe nincs beleértve a zenekar, mely 70,000 tallérba kerül, és fizetését a Hof-Zahlamtból húzza, nem pedig a szinházi pénztárból. A zenekar: Hofkapelle; és első sorban a templomi zenét tartozik végezni a katholikus udvari templomban. Természetes, hogy a szinházi zenét is. Hogy a szinház rájuk nézve másodrendü dolog, onnan is látszik, mert a karmesterek nincsenek jelen a játékrend készitésénél.

A tagok mind udvari szinészek és énekesek. Egy folytában eltöltött 10 szolgálati év után nyugdijképesek és kapnak 400 tallért; 15 év után 500 tallért; 20 év után 600 tallért; minden további 5 év után emelkedik a nyugdij 50 tallérral. Husz évig csak munkaképtelen kaphat nyugdijat azontúl követelheti a nyugdijat akkor is, ha más szinházhoz szerződik.

A zenekar, énekkar és alsóbb rendű személyzet, valamint ezek és a magán személyzet özvegyei és árvái mind külön nyugdij-intézet tagjai.

A tagok 2%-it fizetnek általában.

Az énekesek — a katholikusok — egyszersmind templomi énekesek, és mint ilyenek, külön nyugdijt húznak. Megtörténik, hogy egy nagy tehetségű szinész vagy énekes csak úgy szerződik, ha 10 év után nagyobb nyugdijat biztositanak neki. Igy például Tichatschek kap a nyugdijból 600 tallért, mint templomi énekes 200 tallért, és a királyi magánpénztárból 1000 tallért 20 egynehány évi szolgálat után.

A játékrend a rendezők által készittetik; és pedig, csütörtökön megcsinálják, az intendánsnak bemutatják és ennek helybenhagyása után kifüggesztik, minden tagnak joga van az őt illető és terhelő kifogásokat szombat reggelig kijelenteni; ha azok indokoltak, vagy elfogadhatók és az igazgatóság céljaival nem ellenkeznek, tekintetbe vétetnek és azok szerint szombat délben a jövő heti játékrend megállapittatik, melyen változtatni csak betegség esetében lehet.

A tagoknak a betegség idejére leszámitják a fellépti dijat, mely a fizetés egy harmadát teszi és szinészeknél 100—120 szerepre van felosztva; énekeseknél 60—80-ra egy évben; a szabadságidőt természetesen leszámitva. Ha bármi oknál fogva lemond, veszti a játékdijat. Öt napi betegség egy szerepet számit, azután a havi fellépés számai szerint vonatik le a játékdij. Ha a biztositott számnál többet játszik, kapja a ráesendő játék-

dijat. De a felüljátszás csak az év végén számittatik és fizettetik ki.

A fizetések mindig a hó 1-sején történnek. Ha nincs annyi pénz a szinházi pénztárban, a mennyi kell, az intendáns nyugtájára — leszámitás fejében — előlegez az udvari pénztár; mert semmiféle fizetést, számlát, költséget sem tesznek át a másik hónapra.

A tagok semmi befolyással nincsenek a kezelési dolgokra. A rendezők intéznek mindent, még a művészi ágat illető levelezéseket is; szerződéseket is ők intéznek el, természetesen mindig az intendáns nevében és jóváhagyásával. Utaznak mindenfelé, és az ő jelentéseik szerint történnek a szerződtetések. A leveleket, melyek szerződési vagy szerzői ügyekben érkeznek, ők bontják fel és ők őrzik meg; — szóval, az administrativ dolgok, melyek a titkár osztályába tartoznak, külön vannak egészen választva a művészi vezetéstől, melyekben a rendezők az intendáns referensei. A rendezők scenirozzák a darabokat, vezetik az új vagy régi nagyobb darabok próbáit: a régi darabok próbája általában az ügyelők dolga, kik mind képzett, értelmes emberek.

A szinházi törvényeket ritkán alkalmazzák, azt tartják: nehéz akkor igazgatni, ha a törvénykönyv mindig kezében van az embernek. A szinháznál létel itt is büszkesége minden tagnak, igyekszik alkalmat nem adni arra, hogy büntessék. A rendetlen embert egyszerűen elküldik.

A darabokat az intendáns maga olvassa és a rendezőkkel osztja ki. A szerzőkkel nem igen törődnek, legfeljebb az olyanok véleményét hallgatják meg, a kik itt adatják először darabjaikat. Mindig az igazgató határoz. Itt van dramaturg is, némileg az intendáns adjutánsa, leginkább arra való, hogy a rendezői collegium véleményét registrálja és közvetitőül szolgáljon ezek és az intendáns közt, minthogy némely ügyek ezek közt is irásban végeztetnek. A szünidő változik, és mindig a körülmények szerint határoztatik meg.

A dráma és az opera egyszerre nem tart szünetet. Hetenkint 3 néha 4 opera szokott adatni. Most az új városban, mely Dresdának fele, és ahol eddig nem volt szinház, egy részvénytársaság új szinházat épittet, de csak oly feltétellel, hogy az udvari szinészek játszanak benne. Nemsokára megnyilik, csak néhány tagot szerződtetnek magukhoz. A tagok minden felléptökért rendes játékdijakat kapnak.

IV.

A berlini királyi színházak igazgatója udvari hivatalnok, és mindig az udvarképes egyénekből választatik; a mostani — szerencsére — annyira szakavatott, hogy az ügyeket maga vezeti, egy-egy főrendező és több alrendező segitségével. Minthogy maga inkább az opera iránt viseltetik előszeretettel, a drámai főrendezőnek (a kit direktornak neveznek) valamivel önállóbb hatásköre van mint az operainak. Ezek készitik minden szombaton a játékrendet és az intendánsnak beadván, a lapok utján közlik a tagokkal, máskép nem. A két színház tökéletesen egynek tekintetik; költségvetése együtt készül és saját jövedelmein kivül eddig 172,000 tallért, legujabban (az utolsó évben) a tisztviselők fizetésének emelésére előirányzott 22,000 tallérral egész kerek számban 200,000 tallér subventiót kap az udvari pénztárból.

A mi hiányzik a kiadások fedezésére év végén, azt indokolt jelentéstétel mellett az udvari pénztárból fizetik; a felesleget is oda kell visszaszállitani, a mint ez taval történt.

A tagok vagy a szolgálati képesség határáig, vagy időszakonkint megujitandó szerződéssel alkalmaztatnak. Az elsőnek beálltát az intendáns határozza meg.

Általában minden hatalom és rendelkezési jog az intendáns kezében összpontosul és az igazgatás különböző ágait a tisztviselők személyes felelősség mellett vezetik. A tagok soha semmi érintkezésben nem állanak az igazgatással, csak a szinpadon a rendezők által. Maga az igazgatóság a két színháztól meglehetős távolságban külön épületben van elhelyezve. Itt van az intendáns lakása is. E ház kapujánál egy levélszekrény van alkalmazva e felirattal: „Nur für die Theater-Intendanz bestimmten Briefe.“ E szekrény által közlekednek a tagok közvetlenül az intendánssal.

A fegyelem valóságos katonai pontossággal kezeltetik és a kötelességérzet annyira kifejlett, hogy mindenki maga jelenti fel magát, ha valami hibát vagy mulasztást követett el.

A fizetések nem fölötte nagyok, de a fizetésen kivüli játékdijak tetemesek. Például középszámitásban 2500 tallér fizetéshez 5 tallér föllépti-dij jár és havonkint, külön nyugtára fizettetik. A játékdijak senkinek sincsenek biztositva; kivéve az operánál: Mallingernek 180 tallér hétszer és Niemannak

250 tallér nyolczszor havonkint; de ezeknek nincs fixfizetésök, csak e föllépti dijak.

A női öltözékek készittetésében bőkezüek; csak a historiai jelmezt tartoznak adni; de annyira megtartják a *divat*-ruha szószerinti értelmét, hogy olyan úgynevezett civil darabot, mely nem ma, hanem 3—4 évvel előbb játszik, és szó van róla, már costumnek számitják és csináltatják, daczára annak, hogy a nők némelyike ruhára 600 tallérig terjedő összeget kap.

Betegség esetében az egész fizetés jár, csak a játékdijak vesznek el. A szerződésben ki van kötve, hogy 3 havi betegség után joga van az igazgatóságnak a fizetést felére szállitani, de ezt még soha sem alkalmazták.

A szolgálati képesség megszüntéig szerződött tagok jogosan nyugdijképesek és az állami szolgák szabályzata szerint, a szolgálati évek után kapják a nyugdijat. Azonban, ha valaki időszakonkinti szerződés mellett töltött is el bizonyos számú évet és munkaképtelen lesz, kap nyugdijat, csak hogy nem követelheti; sőt annyira megy a bőkezüség, hogy a hosszú ideig alkalmazott szolgák és oly egyének, kik minden nap elküldhetők, szintén részesülnek nyugdijban. Most a nyugdij-összeg évenkint 80—100 ezer tallér közt változik és az udvari pénztárból fizettetik. Általában az egész szinházi kezelés nem állami, hanem királyi.

Minden szerződött tag és tisztviselő ugy tekintetik, mint királyi hivatalnok. Egy-két énekes kitüntetésképen kamaraénekesnek neveztetik ki; de ilyen most csak három van: Niemann, Jakschmann, Lucca.

A zenészek csak szinházi szolgálatra vannak szerződve. Minden fuvóhangszer háromszorosan van betöltve; a karmesterek sorrendben határozzák meg a működési napokat. Általában igy áll: ganze Woche, halbe Woche, freie Woche.

A drámai szinházban nincs zene; ha mégis valamihez kell zene, a négy első sort kiszedik és annak helyén helyzik el a zenekart; a zenészek, a karmesterek sorrend szerinti beosztása szerint az üres hetesek és félhetesek közül vétetnek és ilyenkor játékdijat kapnak.

Azonban tartoznak az udvari hangversenyekben működni, a miért szintén külön dijaztatnak; de nem a szinházi, hanem az udvari pénztárból.

A berlini udvari szinházakon kivül, az itteni intendáns főfelügyelete alatt áll: a hannoveri, a casseli és wiesbadeni ki-

rályi szinház — mindenütt van ugyan külön igazgató, de mindenről ide tartoznak jelentést küldeni és részint az intendáns, részint a gazdasági osztály főnöke évenkint körutat tesznek és vizsgálják az ottani vezetés állását.

Az irói tantièmek épen ugy vannak, mint Bécsben. Egész darab után 10% a bruttóból és bérletből is; 2 felvonásos után 6%; 1 felvonás után 3%. Csakhogy itt többször fordul elő, hogy megveszik a darabot.

Operától 7%, a ballettől 4% bruttót fizetnek tantièmképen.

A darabokat az intendáns fogadja el a rendezőkkel; — ő osztja a szerepeket, csak némely szerzőnek enged beleszólást; illetőleg teljesíti kivánságát, ha netalán ellenkező nézetben volna is.

A törvények nagyon régiek; most szándékoznak újakat csinálni. Egyébiránt a szokás szentesitette a legtöbb esetben a büntetés kiszabását. Ha az nem több 3 tallérnál, akkor az intendáns önhatalmilag mondja ki. Ha több, akkor a szinház jogi képviselője a rendezőkből álló collegium előtt vádolja, a tag védi magát, tanukat hallgatnak ki, és akkor itélnek. Az ilyen itéletet vádlott felebbezheti a császári ház miniszteréhez, de annak határzatában tartozik megnyugodni. Az első esetben nem felebbezhet. A büntetés-pénzek külön pénztárba folynak, melyből beteges vagy elszerencsétlenedett alsóbb rendű tagokat és szolgákat segélyeznek.

Az állam semmiféleképen nem avatkozik a szinházi viszonyokba. Az iparszabadságot biztositó törvénynek tulajdonitható, hogy néhány év alatt Berlinben 30-ra emelkedett a szinházak száma. Öt tallért kell fizetni bármely üzlet megkezdéséért.

Eleinte attól tartottak, hogy ez ártani fog a királyi szinházaknak: mig ellenkezőleg azok jövedelme azóta tetemesen szaporodott. 1872-ik évi april hóban a királyi szinházak jövedelme 60 ezer tallérra rúgott, oly összegre, melyet ez időben a szinházak fennállásuk óta nem értek el.

A szinházak iparszabadságát illető törvény idézte elő leginkább a szinészek egyesülési tervezetét, mely a mi kebelzetünk példájára, mind az igazgatókat, mind a tagokat közös érdekben egyesitve, komolyabb irányt igyekszik biztositani.

Úgy vettem észre, hogy az udvari szinházak igazgatóságai és azok az idősebb tagok, kik valahol már nyugdijat bizto-

sitottak maguknak, nem örömest mennek bele a Genossenschaftba; sőt az igazgatóságok némi támadást látnak benne maguk ellen; de mivel az a nyugdijazás által olyan emberbaráti czélt tűzött zászlajára, melyet alap hiányában semmivel sem ellensúlyozhatnak, megtűrik az agitatiót tagjaik között; sőt — bár savanyú képpel — maguk is előmozditják annak czéljait.

Az igazgatóságok rendszerint a Cartell-Vereinra hivatkoznak, és azt állitják, hogy az a szinészet rendezésére elegendő. Ha csupán udvari vagy városi felügyelet alatt álló szinházakról volna szó, talán igazok is volna; — bár a nyugdij kérdése még akkor is ellenök szól.

Hanem a magán igazgatóknál igazán csak ezek, és nem egyszersmind a tagok érdekei is vannak védve.

Berlinben a régi jóhirü Wallner-, Königstädter-, Residenz-, Victoria s ujabban a Stadt-Theater kivételével mindenik szinházban a legaljasabb irány kapott lábra; ide nem értve — természetesen — az udvari szinházakat. Egyébiránt az egész német „Sittlichkeit"-ot — azt hiszem — Berlinen kivül kell keresni; mert ez most rohammal igyekszik túlszárnyalni Párist mindenben — a mi franczia.

A látott német szinházak közül emlitést érdemelnek még a lipcsei és a majna-frankfurti városi és a weimari udvari szinházak.

Lipcsében nem annyira a művezetés, mint maga a szinház épülete vonta magára figyelmemet. Ha nem hasonlitom össze a bécsi új, vagy a párisi épülőben lévő operaszinházzal, úgy kétség kivül ez a legszebb szinház, melyet láttam.

Már külseje oly megnyerő, hogy leköti az ember figyelmét. Belseje mind kényelem, mind disz és jövedelmezőség tekintetében tökéletes. Hozzá téve még: hogy csak 900 ezer tallérba került: a legszebb, legjobb és legolcsóbb szinház áll előttünk.

A szinház a városé és bérbe van adva. Egész éven át, mindennap van előadás benne. Drámát és operát tart.

Nagyon szép alapja van a szinészek nyugdijának. Ez az egyetlen szinház, mely minden tagnak 6 évi működés után már jogot biztosit a nyugdijhoz. Ezt a város külön kezeli és a városi pénztárból fizetteti. Emlitésre méltó, hogy a nyugdij-alapitóknak, és mindazoknak, kik arra adakoztak, neveik a pá-

holysorok külső falán alkalmazott táblákon vannak megörökítve, s buzditásul szolgálnak a jelen és jövő nemzedéknek.

Mind a mellett nehéz helyzete van a bérlő-igazgatónak, mert ép azért, hogy nagy szinházi közönsége van, mely ily bőkezüen gondoskodik a szinészek jövőjéről: nagyon sokat is követel; már pedig nagyon nehéz Lipcsébe jó tagokat kapni; mert daczára annak, hogy a német szinészek és szinházi foglalkozásból élő emberek száma meghaladja a 6 ezeret, a valamire való tagokat mind lefoglalják az udvari szinházak, s csak alig egy-két feltünőbb tehetség szerződik városi szinházhoz.

A mostani igazgató, Haase, a ki maga igen jeles szinész, és sok ideig volt a berlini szinház disze, 10,000 tallér bért fizet és mégis 70,000 tallér tiszta jövedelmet mutathat fel. Ez 6 évig biztositva van számára; azontúl ismét más rakja zsebre e szép évi jövedelmet; mert olcsó tagokat szerződtetnek s inkább az ujdonságok ingerével hatnak, mint művészi törekvéssel.

A fősúly az operára van fektetve és egy pár valóban jeles taggal rendelkeznek. A zenekar kitünő; a „Szt.-iván-éji álom" zenéjének legfinomabb árnyalatait is érvényre emelték.

Mindent egybevetve, úgy találtam, hogy Lipcsében a részvény-szinházak hátrányai egyesülnek az udvari szinházak előnyeivel. Az előadások pontosak. Az igazgató rendelkezik, a tagok engedelmeskednek, s minden jól megy. Itt létem alatt kétszer volt próba előadás után, még pedig: a „Szent-iván-éji álom"-ból és „Orleansi szüz"-ből. Senkinek sem volt még csak feltünő sem. A próbákon nagy csend, általában az egész ügyvezetésben nagy rend uralkodik.

A majna-frankfurti városi szinház épen olyan alapon áll, mint a lipcsei, csakhogy ez nincs bérbe adva, hanem a város egy választott igazgató által maga kezelteti.

A hajdan nagyhirü weimari udvari szinháznak ma semmi jelentősége sincs; csupán a Göthe és Schiller emlékezete teszi nevezetessé. Egyébiránt ma is jeles férfiak ügyelnek arra, hogy a játékrend bármily gyönge erőkkel is nemes irányt kövessen.

A szinházat egészen az udvar tartja, és annak rendelkezése alatt áll; az élethosszig szerződött tagok még ma is kapnak nyugdijat; de ezek oly kevés számmal vannak, hogy a legnagyobb rész itt is a „Genossenschaft" leendő jótékonyságára van utalva.

V.

A párisi segélyezett színházak szervezete nagyon kevésben különbözik a német udvari színházakétól. Legujabban csak czimet változtattak, a mennyiben volt *császári* nevezetöket elhagyták és köztársaságival vagy nemzetivel cserélték fel. De szervezetökben egészen megmaradtak és még a segélypénzt is mind abban az arányban kapják, mint az előtt.

A théâtre français-n és a nagy operán kivül még négy színház kap subventiót s ezek mind a szép művészetek miniszterének felügyelete alatt különböző formában igazgattatnak. A subventióval együtt jár, hogy ily színháznak az igazgatóját mindig a kormány nevezi ki, mig a többi színházak magán vállalkozók kezében vannak. A segélyezett színházak összes subventiója legujabban 2 millió frankra rúg.

Valamennyinek a szervezete olyan, mint minden udvari színházé, kivéve a théâtre-français-t, mely nagyon régi szabadalmainál fogva, de különösen az I. Napoleon által Moszkvában kiadott szervezési okirat alapján, melyen azóta csak lényegtelen változtatások történtek, önmaga kormányozza magát. Ez a societaire rendszer. Ennélfogva a színház kiválóbb tagjai egy társulatot képeznek, melynek jogai ezek: a szorosan vett művezetés minden kérdését ők döntik el szavazattöbbséggel; ők készitik a játékrendet, ők osztják a szerepeket, önmaguk egészitik ki magukat, ők fogadják el, vagy utasítják vissza a drámai műveket. Részesülnek a jövedelem bizonyos részében, külön nyugdijalapjok van, stb. az igazgató czime: administrateur général és az elsőroltakon kivül az igazgatás minden egyéb teendői reá tartoznak; képviselője a színháznak a kormány irányában és kifelé, egyszersmind feje a társaságnak és felügyelője a színház anyagi érdekeinek.

Ez az igazgatási forma látszólag legjobban megfelel egy szabad művészekből álló testület szellemének. De a mig egyrészt, azt hiszem, hogy ilyen köztársasági kormányzat általában csak ott lehetséges és üdvös, a hol az egyének köztársasági erkölcsökben nőttek föl, más részt, épen a théâtre-français története arra tanit, hogy minél szabadabban intézkedtek a societairek és minél kevesebb hatalommal birt az igazgató; a színház mind művészi mind anyagi tekintetben annál inkább hanyatlott és mindig úgy segitettek magukon, hogy ilyenkor ők

választottak egy teljhatalmú igazgatót, ki a bajból kirántsa őket. Igen sokszor merült a szinház a mindinkább emelkedő subventió mellett is adósságba, melyet az illető kormányok, illetőleg uralkodók, egyenlitettek ki, felhasználván ez alkalmat, a sociétairek jogait megnyirbálni, de mindig sikertelenül. Ilyenkor rendesen nagy volt az egyetértés és maradt minden a réginél. — Nagy szerepet játszott e szinház tagjai közt a politika is s minthogy ez és a kormányforma Francziaországban igen gyakran változott, sok zavart idézett elő a français tagjai közt. Ilyen legujabban az Agar kisasszony számüzetése, ki annak daczára, hogy Rachel óta egyedül mutatott hivatást a tragédia felemelésére, állitólag communista érzelmeiért számüzetett a szinháztól.

Van e rendszernek sok jó oldala is, és úgy látszik, abból nőtt az a páratlan tökélyü összjáték a szinpadon, mely e szinház előadásait minden más szini előadás fölé emeli.

Soha sem fogom feledni a hatást, melyet az itt látott előadások művészi és technikai tökélye reám tett. Mig a legjelesebb német szinészek is mind kiválóan csak a *szépre* törekszenek, s azért többnyire mesterkéltek, s igen gyakran természetlenek: addig a franczia szinészek, és különösen a français tagjai, minden *szépet* annyi *igazság*gal, tehát természetességgel tudnak előadni, hogy kétségtelenül ők emelkedtek a szinművészet legmagasabb tökélyére.

Sehol élesebben nem tünt fel előttem annak igaz volta, hogy addig, mig egy szinésznek mindenféle szerepet kell játszania, addig csak mesterember. Nem is lehet az, hogy egy emberben mind azon tulajdonok meglegyenek, melyek mindenféle ember egyéni sajátságainak visszatükrözésére szükségesek. Abban rejlik ezek művészete, hogy mindenik egy bizonyos körben fejleszti tehetségeit és úgy emeli olyan tökélyre, hogy mindenik a maga körében és igy együtt véve valamennyien a legmagasabb művészettel és összhangban oldják meg feladatukat.

Igaz, hogy e tekintetben is roppant előnyük az, hogy egész éven át alig adnak többet 40—50 különféle darabnál, kicsit-nagyot összeszámitva. Ujat 7—10-et tanulnak és azokat nagyon sokszor ismételhetik. Hogy ne volna ilyen körülmények közt az összjáték tökéletes? Hogy ne oldaná meg mindenik feladatát művészettel?

Nem hagyhatom említés nélkül azt a szives, csaknem testvéries viszonyt, mely a franczia szinműirók és a bármely szinháznál szerződött szinészek közt létezik. Ott tudják azt, hogy a szinművet együtt kell megalkotniok: együtt is dolgoznak annak sikerén. Az iró felolvassa művét azoknak, a kik működni fognak benne; akárhány műven a szinészek tanácsai szerint tetemes változtatásokat tesznek a szerzők, viszont a próbákon azok alkalmazkodnak a szerző kivánságaihoz és igy együtt biztositják az eredményt, mely után a szerző elismerését nyomatja műve elé. Milyen más szokás uralkodik nálunk! Itt szerző és szinész hadi lábon állanak egymással. Melyik szerző ereszkedik a szinészekkel műve bonczolásába? és melyik fogad el egy megrisquirozott jó tanácsot? Mit tud ahhoz a szinész? Viszont akár hány szinészünk nem azzal vigasztalja-e a szerzőt a próbán: hogy majd „*este!*“ Innen van aztán, hogy minden gyönge művet a szinészek buktatnak meg, viszont hány roszul felfogott és kivitt szerepért kell a szerzőnek lakolnia! Pedig a kölcsönös egyetértés, egymás véleményét tisztelés nálunk is igen sok darabot menthetne meg a könyvtár porától, melyből nem igen szokott lenni feltámadás!

VI.

Az előadottakat röviden egybefoglalva, azt tapasztaltam, hogy:

Az igazgatók hatásköre a német udvari, városi, tartományi szinházaknál az illető kormányokkal szemben körülirt személyes felelősség mellett és a tagokkal szemben, a szerződések értelmében vont határok között, korlátlan. Ez a hatásköre van a franczia szinházaknál is az igazgatóknak, akár vállalkozók, akár kinevezettek legyenek; kivéve a théâtre-français, melyben a sociétaire-rendszer következtében bizonyos társas kormány intézi az ügyeket.

Általában nem rendszerre fektetik a fősúlyt, hanem az igazgató személyének megválasztására. Minden rendszer jó, ha megtalálják hozzá az embereket; de semmiféle rendszerrel sem boldogulnak a tárgyhoz nem értők. Az igazgató kellékei: becsületesség, szakképzettség, erély. A kiben e három tulajdonság megvan, az maga teremti meg rendszerét, a minthogy csaknem minden szinháznál másféle rendszer áll fenn; de a

főczél: a művészet virágzása, a körülményekhez képest mindenütt el van érve.

Az igazgató mindenütt felelős, de sehol sincs korlátozva semmiféle rendszerrel. Bizonyos, szokás által szentesitett határok közt intézkedik legjobb belátása szerint és intézkedéseinek helyességéről meggyőzi a kormányt és a közvéleményt a siker, azoknak helytelenségéről a szinház művészi hanyatlása; s ha ez bekövetkezik, mást neveznek helyére.

Az igazgató rendelkezéseinek végrehajtására csak az illető tisztviselőket használja; a szinészek nagyon ritkán jó intézők, még akkor sem, ha elég mérséklettel birnak, a vezetés különböző ágait saját személyöktől és érdekeiktől elválasztva, tárgyilagosan tekinteni. Ők sokkal közvetlenebbül vannak érdekelve minden rendelkezés által, semhogy magukból ne induljanak ki annak megbirálásában.

Egyébiránt minél szakértőbb valaki, annál inkább érzi szükségét annak, hogy rendelkezései helyesléssel találkozzanak és erre nézve mindig igyekszik megnyugvást szerezni magának azok véleményében, kik szintén szakértők. Hogy kiket tart ilyeneknek az igazgató, az mindig tőle függ.

Mellőzve a théâtre français szervezetét, az igazgató és tagok közötti viszony mindenütt egyforma. Az igazgató rendelkezik minden művészi ügykezelési ügyekben, a tagok csak művészi foglalkozásaikra nézve felelősek; s azért nem hivatott tagjai a művezetés gépezetének. Az igazgató csak *fölfelé* lehetvén felelős, lefelé rendeleteinek pontos teljesitését követeli. A hivatalos közlekedés az igazgató és tagok között közvetve az illető tisztviselők által, közvetlenül mindig irásban történik.

A fegyelmi hatóság iránti szabályzat, törvény vagy követett szokás, mindenütt a főczél, a művészet emelésére van irányozva, mely csak úgy eszközölhető, hogyha a fölfelé felelős igazgató mindenki részéről kötelességei pontos teljesitésében és a kölcsönös jogok becsülésében nyer támogatást. Azért a törvények szigorú megtartásáért is felelős az igazgató s ez igen könnyünek látszik mindenütt, mert részint az illető udvarok tekintélye és a szinházak művészi értéke, részint az igazgatók belátása, szakképzettsége és a személyzet művészi ambitiója, évek hosszú során át, a fent jelzett főczélt tartva szem előtt, közreműködik arra, hogy elavult, vagy épen hatályon kivül álló szinházi törvények mellett is a rend és fegyelem sértetlenül fenn álljon.

Szinházi törvényekről általában egyik törvényhozás sem gondoskodott eddig. Minden szinháznak megvannak saját viszonyaihoz alkalmazott törvényei, melyeket az illető udvar, város, vagy magán igazgató ad ki, melyek a szerződés kiegészitő részét képezik. Azonkivül minden szinházi felügyelőség esetről esetre ad ki rendeleteket, melyek nem lévén ellenkező értelmüek a szerződés pontjaival, a tagokra nézve kötelezők.

Igaz, hogy olyan szinházaknál, melyek nem állami, hanem udvari intézetek (s a legtekintélyesebbek mind ilyenek), könnyü az igazgató rendeleteinek ilyen törvényszerü érvényt biztositani, mert a tagok, az illető udvarok háztartásának kiegészitő részét képezvén, hozzá vannak szokva, az igazgató rendeletében a fejedelem akaratát tisztelni.

Hogy az igazgatók és tagok közt ekkép megállapitott viszony nem válik a müvészet hátrányára, azt Bécs, München, Drezda, Berlin és Páris szinházainak tekintélye eléggé bizonyitja.

VII.

Ha nálunk a drámának az operától oly annyira szükséges és óhajtott szétválasztása tény lesz: az igazgatás kérdése önmagától meg lesz oldva. Természetes, hogy mindkettőnek külön-külön szakképzett, becsületes, erélyes emberre lesz szüksége. Hogy a kettő felett álljon-e még egy főigazgató, a ki gyakori érintkezés által ismervén a szinházi ügyek menetét, folytonosan adhat felvilágositást a miniszteriumnak, és közvetitőül szolgálhat a kormány és igazgatók közt, (mint Bécsben) vagy pedig e főfelügyeletet maga a miniszterium közvetlenül gyakorolja az igazgatók felett (mint München-, Berlinben és Párisban) ez, azt hiszem, csak mellékes kérdés, és annak idejében nagyon könnyü lesz rá a felelet. A szorosan vett müvészi ügyvezetést kivéve — a két szinház administratiója öszpontositható, és költségkimélés tekintetéből óhajtandó is, hogy öszpontosittassék, mint Berlinben és Münchenben. Ott az összes kezelési személyzet — a mennyiben az egyszerre való működés az ellenkezőt nem kivánja — mindkét szinházra nézve ugyanaz. A számvevő, pénztári és gazdasági tisztek ugyanazok, a külön technikai, (festő, gépész, világositó stb.) osztályok felügyelői szintén. A zenekart is közösen használják.

Fődolog, hogy az igazgatóban meglegyenek a fentebb jelzett tulajdonok, és személyes felelősség mellett igazgasson. Azonban ez a felelősség kizárja azon kényszer-békók alkalmazását, melyek a müvezetőket, heti ülések stb. rovataiban enquêteünk az igazgatóra rakott.

E szabályok a multban elkövetetett hibák és botlások ismétlésének lehetetlenségét akarták biztositani; de a mellett, hogy nem vezetnek czélhoz, a felelősség eszméjét teszik tönkre, és oly nehézkes gépezetet alkotnak, hogy szinháznál, hol legtöbbször a leggyorsabb és legrövidebb intézkedés a legüdvösebb, inkább károsak, mint hasznosak.

Ezelőtt nem felelős kormány nevezte ki az igazgatót, egy nem felelős bizottság ajánlatára. Az igazgató ugyan felelős volt a bizottságnak, de annak tagja is lévén, e bizottság palástja alatt kénye-kedve szerint intézkedett. Ezt a gazdálkodást a közvélemény elitélte és felelős igazgató kinevezését sürgette. Most felelős kormány ajánlatára a király nevezi ki az e kormánynak felelős igazgatót; de azért jónak látjuk körülrakni őt mindenféle nem felelős tanácsadókkal s meg van lefelé az a collegium, a mit fölfelé senki sem tartott üdvösnek.

Ott van a drámabiráló bizottság és a heti ülés. És pedig épen ugy rendszeresitve, mint maga az igazgatói állás; tehát e bizottsággal és heti üléssel *kell* igazgatnia.

Nem ereszkedem ez úttal annak taglalásába, hogy az eredeti müvek birálását szükséges-e *épen csak nálunk* egész testületre bizni, mely csak véleményt ad, de a felelősséget az előadandó müvekért nem veszi le az igazgató válláról. Én a személyes felelősséget e tekintetben is többre becsülöm a megosztott, vagyis semmiféle felelősségnél. Azt hiszem egyébiránt, hogyha a dráma elválasztatik az operától, és egyidejüleg vagy kevéssel utóbb a második drámai (nép) szinház is felépül, és a nemzeti szinház eredeti rendeltetéséhez képest sokkal kevesebb faju szinmüvet fog előadni, a drámabirálás is egyszerübb, természetesebb, az egész világon divatozó módon fog elintéztetni. De azt hiszem, addig sem szükséges a szinház szervezetébe — mint az igazgatóra nézve kötelező pontot — felvenni.[1])

---

[1]) A drámabiráló bizottság épen oly kevéssé van ellenkezésben az igazgató felelősségével, mint a miniszteri tanácsosság a miniszterekével. A drámabiráló bizottság tagjait az igazgató nevezi ki

Csak a heti ülésekről szólok s igyekszem bebizonyitani azok czéltalanságát, sőt káros hatását az ügyvezetésre.

Az enquête-munkálat azt határozza meg, hogy a heti ülés áll az igazgató vagy szakvezető elnöklete alatt a drámabirálókból, dramaturgból, rendezőből és azokból, kiket az igazgató jónak lát meghini.

Ez a heti ülés, keletkezése óta több változáson ment át. Először az igazgató elnöklete alatt a rendezőből, és nehány jelesebb szinészből állott. Azután életbe lépvén a drámabiráló bizottság mostani formájában: ennek tagjaiból, a 3 szinész rendezőből, és a dramaturgból alakult. Még később meghivta az igazgató ezek mellé a szinház csaknem minden első- és másodrendü tagját, sőt — hogy még nagyobb legyen a confusio — egy pár ülésre idegen mübarátok is meghivattak.

Vajon a heti ülésnek ily különböző elemekből való összealkotása meggátolta a játékrend készitésnél, és szereposztásnál a személyes érdekek harczát? Nem történt-e meg, hogy egy ilyen gyülésen egy szinész határozottan visszautasitotta az egész gyülés által neki osztott szerepet? Általában, mindenki a maga izléséért és érdekéért harczolt, mig végre az egész gyülekezet magától szétmállott, és ma már csak a drámabirá-

---

és bocsátja el saját tetszése szerint. De nemcsak a személyek, maga az intézmény sem oly kényszer, a mely az igazgatónak akár felelősségét gyöngitené, akár bárminemü törekvéseit akadályozná. A drámabiráló bizottság csak ajánlja előadásra az eredeti müveket s véleményt ad oly forditott müvekről, melyeket az igazgató hozzá utasit. Hogy ajánlatát elfogadja-e vagy nem az igazgató, az egészen tőle függ, mert ő a felelős. Külföldön nagy részt rendezők a drámabirálók, ők adnak véleményt az igazgatónak a beadott müvekről; nálunk a dramaturg elnöklete alatt két szinész és két iró. Nem jobb rendszer-e a miénk, mely mind a szinpad, mind az irodalom érdekét egyaránt szem előtt tartja, s irókat, igazgatót, a mennyire lehet, megnyugtatni igyekszik? Hogy külföldön sehol sincs a miénkhez hasonló drámabiráló bizottság, téves állitás. Mi ugy emlékezünk, hogy a párisi Odeon-szinház, mely államsegélyben részesül, szintén a miénkhez hasonló biráló bizottságot léptetett életbe, a mit a franczia sajtó mint haladást üdvözölt. Egyébiránt meg lehet próbálni e másik módot is. Meg vagyunk győződve, hogy igazgató és irók hamar vissza fogják óhajtani a régit. Szerk.

lókból, dramaturgból és rendezőkből áll. (A drámabirálók színészek és nem színészek.)

De ebben a formában sem czélszerü az.

Minthogy az igazgatón kivül senki sem felelős, senki sem érzi magát — természetesen — kötelesnek az ily gyülésben előterjesztett javaslatokat vagy az igazgató hozzájárulásával hozott határozatokat tiszteletben tartani; akár hányszor megtörtént, hogy itt előfordult tervek vagy rendelkezések (játékrend, szereposztás, stb.) a lapokban vagy nyilvános helyeken biráltattak, megtámadtattak, néha épen azon gyülés tagjai által, mely hivatva volna az igazgatót teendőiben támogatni, de semmi esetre sem lehet hivatva az igazgató rendelkezései ellen oppositiót képezni.

Az enquête-munkálatban annyi teendő van az igazgatóra mérve, hogy azoknak csak szakképzettséggel lehet megfelelni. Ha ez a szakképzett igazgató becsületes és erélyes ember is, és főképen, mivel minden pillanatban feleletre vonható — azt nem szabad a művezetés és különösen a játékrend és szereposztás kérdéseiben korlátozni olyan tanácsadókkal, kik, vagy mivel távolabb állanak a szinháztól, nem ismerik a folyton változó indokokat, melyek miatt igy vagy ugy kell, és nem lehet másképp intézkedni; vagy mivel helyzetüknél fogva, minden intézkedés által közvetlenül érdekelve vannak. Minden kérdésekben joga lehet az igazgatónak tanácskozni akárkivel, csak kötelessége nem lehet.

Azt mondják, az igazgató nem tartozik a heti ülés javaslatait elfogadni, ő felelős, intézkedhetik annak javaslatai ellenére is; de ennek csak akkor volna értelme, ha a gyülés tagjai viszont kötelezve volnának az igazgató akaratának meghajolni és intézkedéseit legalább nyilvánosan nem volna joguk megtámadni.

Különben is az igazgató intézkedéseinek mindig csak eredményét lehet birálni, nem pedig azt is, hogy mit szándékozik tenni. Soha senki sem képes egy új darab sorsát, egy föllépteténdő vagy szerződtetendő új tag hasznavehetőségét előre pontosan meghatározni, hogy lehet tehát ilyen szándékaiért az igazgatót kárhoztatni?

Ha volna olyan igazgató, a ki soha bukandó darabot nem adat, a szerepeltetés próbálgatásában soha sem csalódik, azt még a holdban is fel kellene keresni.

Vagy ellenőrzésül kellenek a heti ülések? Akkor jogának kell lenni az igazgató káros intézkedéseit meggátolni; ehhez pedig felelősség kellene, mely vétóját igazolná.

De az ellenőrzés nem is gyakorolható alulról, hanem csak felülről, a honnan felelősségre vonhatják az igazgatót.

Az igazgató legkárosabb intézkedései lehetnek az olyanok, melyeknek érvényük több időre terjed; de ha költségvetését évenkint készíti, és jóváhagyás végett a kormánynak felterjeszti, a pénzkezelés évnegyedenkint, sőt havonkint megvizsgáltatik; szerződéseket több évre csak felsőbb jóváhagyás mellett köthet, a művezetés szellemi oldalát kormány, közönség és sajtó naponkint ellenőrizheti, mivel tehetne még oly helyrehozhatlan kárt, mely egy folyton gátló, de azért alája rendelt (milyen ellenmondás ez!) testület fentartását szükségesnek bizonyitaná?

Egyébiránt — mint említém — a heti ülés nem az enquête találmánya. Számtalan formában és változatban állott az fenn azelőtt is, és czélszerűtlensége miatt minduntalan feloszlott. A színészek közül mindig csak az az egykettő pártolta, a ki benne volt, vagy reménye volt bele jutni; a többi mindig haragudott érte, és méltán; mert a színészt az egész művezetésben a játékrend és szereposztás érdekli leginkább. Nem lehet tehát egyikre nézve sem közönyös, vajon az ő szerepeiről, melyektől haladása, egész jövője függ, olyan emberek intézkednek-e, kik pártatlanul osztják annak, a kinek leginkább való; vagy olyanok, a kik a szinpadon talán versenytársai, és a leglelkiismeretesebb eljárás mellett is látszhatnak részrehajlóknak. Idegenek közül Radnótfáy igazgatásának utolsó éveig soha sem volt senki tagja a heti ülésnek, és ha egyébért nem, már csak azért sem lehet, mert az ilyen heti ülés (ha szabad ily frivol kifejezést használnom) a szinházi háztartás mosókonyhája, melyben annak szennyes ruhái tisztogattatnak; azt pedig nem lehet, nem szabad a közönség előtt végezni, ha csak azt nem akarjuk, hogy az elveszitse a szinművészet iránti lelkesedését, melyhez mindig kell egy kis illusio.

Elég baj az magában, hogy valójában léteznek surlódások, de nemcsak nálunk léteznek. Egy házban élő negyedfélszáz ember közt, kik rendszerint szenvedélyesebbek, indulatosabbak, mint más halandó, — elkerülhetetlen az aprólékos, kicsinyes surlódás; de ezt az igazgatónak mindig tudni kell

kiegyenliteni, és a lehetőségig meggátolni, hogy a közönség közt elterjedjenek. Nagy baj az, hogy a buzgó hírhordók, és hírkovácsok folytonosan terjesztenek az igazgatásról és személyzetről létező kellemetlenségeket és kigondolt botrányokat; de hogy az igazgatóság rendszeresen megtartott heti ülésekben, maga terjeszsze azokat — akár milyen formában — a közönség tagjai elé: ez a szokás nálunk — a szinházak történetében — csakugyan páratlanul áll. Gyakran merült fel ez intézmény ellen, a szinházi személyzet közt, élénk kifakadás: tény, hogy a szinészek nem kedvelik s mire való fentartani egy magába szükségtelen intézményt, melynek már létele is állandó alkalom a surlódásra?[1])

---

[1]) A drámai heti ülések úgy a mint az enquête javasolta s a mint jelenleg tartatnak, csak hasznára lehetnek a szinháznak, a legroszabb esetben pedig épen nem ártalmasok. Másutt az igazgató rendezőivel tanácskozik a műsorozat, szereposztás ügyében s mind arról, a mi a drámai müvészet érdekében óhajtandó, nálunk a dramaturggal, rendezővel, s a négy drámabirálóval, a kik közül kettő szinész, kettő iró. Az igazgató itt is, ott is meghallgatja a jó tanácsot, de saját belátása szerint határoz. Ennél fogva felelőssége nálunk oly kevéssé csorbittatik, mint külföldön. A különbség csak az, hogy a mi szinházunk szervezete kötelességévé teszi a tanácskozást egy héten egyszer, a mig külföldön erre nincs szabály, de szabály nélkül is a szükség mintegy rá kényszeriti az igazgatót. A fennebb felhozott okok a heti ülések jelen szerkezete ellen nem eléggé alaposak. A véleménykülönbség, vita, tanácskozó gyülésekben elkerülhetetlen, az pedig, hogy a drámabiráló irók véleményöket rendeljék alá akár az igazgató, akár az ülés többségének, oly nemü kivánság, mintha az irók azt követelnék, hogy az igazgató az ő véleményöket fogadja el. Értekező az iró drámabirálókat idegeneknek nevezi s már azért sem óhajtja, hogy a tanácskozásokban részt vegyenek. Az iró drámabirálók csak oly idegenek a szinháznál, mint a dramaturg, rendező vagy maga az igazgató; ők is mint ezek, mihelyt alkalmaztatnak, a szinházhoz tartoznak, az pedig épen előnyökre szolgál, hogy kevesebb részt vévén a szinházi személyzet különböző nemü küzdelmeiben, távolabb állván minden szinháznál kifejlődő bizonyos egyoldalu izlés áramlataitól, egyben-másban tárgyiasb tanácscsal szolgálhatnak. A mi pedig a szinházi kellemetlenségeket illeti, azoknak a heti ülések sem okai, sem terjesztői.

Szerk.

A szinháznál is a legegyszerűbb gépezet felel meg legjobban a czélnak. A sok kerék, mely folytonosan egymásba kapaszkodik, csak lassitja a haladást, ha ugyan nagyobb kárt is nem okoz.

Szakértő igazgató, tudományos műveltségű dramaturg, értelmes és jóakaratú rendezők, kik folytonosan a tagok közt forognak, mindeniknek erényeit egyaránt ismerik, gyorsabban és biztosabban fognak czélt érni a szinház művészeti emelésében, mint a complikált szerkezetü, nem felelős testületek rendszerével bárki is elérni képes lehetne. Ez okból kivihetetlen a felelős igazgató mellett a művezetők rendszere is.

Azt a helyzetet tudom képzelni, midőn egy, a főfelügyelettel megbizott úr, ki a vezetésbe nem foly be, csak a két műág vezetői közt felmerülhető egyenetlenségeket, vitákat, surlódásokat oszlatja el tekintélyével, szakvezetőkre szorúl. Az nem dolgozik, az felügyel; de ilyet az enquête nem akart, mert akkor nem javasolt volna az igazgatónak 6000 forint fizetést. Ez tehát nem is lehet felelős. Azt a helyzetet is tudom képzelni, midőn a felelős, intéző, dolgozó, minden idejét a szinháznak szentelő, fizetett igazgató mind a két, vagy ha maga valamelyiket kiválóan érti, csak az egyik műág vezetésére tart intéző, dolgozó, fizetett, de mindenért csak neki felelős, tehát mindenben alája rendelt művezetőt.

De hogy a mellett a felelős, intéző igazgató mellett, vele együtt igazgató szakvezetők is intézkedjenek, ezt a helyzetet nem tudom elképzelni. Nem is tudott nekik az enquête más utasitást adni, mint hogy postaállomást képezzenek az igazgató és rendező közt. Ez neki tesz mindenről jelentést, hogy ő meg az igazgatónak jelentsen, és viszont.[1])

---

[1]) Ez igaznak látszik, de ha az enquête tanácskozásait figyelembe veszszük, az egész más szinben tünik föl. Az enquêteben volt egy párt, mely addig is mig az opera- és drámának szétválasztása két külön házban megtörténnék, szakigazgatókat ajánlott, egyet az operára, mást a drámára, s ezek fölébe egy inkább ellenőrző, mint igazgató intendánst. Ez inditvány megbukott, leginkább a szinészek voltak ellene, kik a szakigazgatót, úgy látszik, nem kedvelik. Azonban arról mindenki meggyőződött, hogy két műágat bajosan érthet és igazgathat egy ember s igy lett a szakigazgatóból szakvezető, szóval az inditványból el is fogadtak valamit, nem is; megalapitottak egy

VIII.

Kényszerítő szükség mutatkozik nálunk a szinházi törvények átvizsgálására.

Mindenek előtt szükséges, hogy a törvényt az igazgató felterjesztésére a kormány adja ki és azokban a szükséghez képest mutatkozó változtatásokat is, — természetesen, mindig összhangban a kötött szerződésekkel, — hasonló módon eszközölje. Az igazgatónak joga van erre nézve is meghallgatni azok véleményét, kiket ő illetékes véleményadásra képeseknek ítél. A törvényekben minden vétségnek büntetése is határozottan megállapitandó. — A vádak az igazgatónak beadandó jelentéssel egyidejüleg az illetőkkel is irásban közlendők.

A biráskodás tökéletesen átalakitandó; mert az eddigi tapasztalat eléggé bebizonyitotta, hogy nálunk a büntetések soha sem az elkövetett vétséghez képest, hanem az esetlegesen összeállitott birói személyek különféle felfogása szerint szabatnak ki, sőt teljesen egyenlő esetekben két itélet egymással homlokegyenest ellenkezik, s az ilyen esetek legnagyobb részét sehová sem lehet felebbezni.

Az ily biráskodásoknál, a hol akárhányszor százakat érő összegről, sőt az egész szerződés esetleges felbontásáról lehet szó, egyetlen ember sincs, a ki a törvényeket teljesen és biztosan ismerje. Azt hiszem, az olyan ügyeknél, melyek ellen az illető kifogást nem tesz, vagy a vád helytelenségét czáfolhatlanul bebizonyitja: az igazgató önhatalmilag intézkedhetik; ellenkező esetben bizonyos számu tagokból álló jury szavazással döntené el: elkövettetett-e a vétség vagy nem? s e vélemény alapján az igazgató alkalmazza az illető büntetést.

Természetes, hogy a mely vétségekre az igazgatónak eddig is kétségbevonhatlan intézkedési joga volt: azok jövőre sem fordulnának meg e jury előtt.

---

félrendszabályt, de az is jobb volt a semminél, mert az igazgatónak mód nyujtatott arra, hogy a melyik műágban nem érzi magát erősnek, szakvezetőt nevezzen ki, s egyszersmind jogköréből annyit ruházzon reá, a mennyit bizalmánál fogva jónak lát.

Szerk.

Minden esetre szükséges, hogy a jury elnöke az igazgató képviselője legyen, és talán a büntetés kiszabásánál a szinház jogi képviselője és ügyvédje is jelen lehetne.

A büntetési jegyzőkönyv mindig felterjesztendő a kormány által a szinház főfelügyeletével megbizott hatósághoz.

IX.

Van még az enquête-munkálatnak két pontja, melynek czélszerű alkalmazásától a szinház művészi emelkedését lehet reményleni. Egyik a nyugdijintézetet, másik az állandó rendes tagok kineveztetését foglalja magában.

Az utóbbi pontban foglalt határozatokat lehet, (talán kell is) ugy tekinteni, hogy mig egyrészt érdemes tagoknak némi megtiszteltetését foglalja magában, más részt értékes zálogát képezi annak, hogy az ilyen tagok egész lélekkel működjenek az intézet czéljainak felvirágoztatásán és buzditó példák gyanánt járjanak elől a rend és fegyelem fentartásában és igy a művészi tökély felé való törekvésben.

Legalább minden más szinháznál igy értelmezik az ily kitüntetést. Semmi ok sincs azt hinni, hogy nálunk ne hasonló eredménynyel lehessen alkalmazni ez intézkedést. Az állandó szerződés, jó szinházi törvények, és ezek rendszeres, pártatlan kiszolgáltatása mellett elég biztositékot nyújt a netalán előfordulható visszaélések ellen; a művészet iránt lelkesülőket pedig szorosabban füzi a szinház valódi érdekéhez és hatalmas emeltyűje lesz a tiszta becs- és versenyvágynak.

E kérdéssel a nyugdijintézet kérdése némi kapcsolatban áll. Ez utóbbinak megoldása égető szükség, és ha előbb nem, de a dráma és opera elválasztásánál elkerülhetetlen.

Annyi bizonyos, hogy a nyugdij-intézet szervezete és kezelése kezdettől fogva hibás volt; és nem lehet szemet hunyni azon szomorú bizonyosság előtt, hogy a minisztérium pártfogása, és az országgyülés nagylelkű gondoskodása mellett is, melynek a nyugdijintézet évi 8000 frt. segélyt köszönhet, maholnap a szinház legérdemesebb tagjai ki lesznek téve annak az eshetőségnek, hogy sok évi buzgalmuk azzal lesz jutalmazva, hogy munkaképtelenség esetében egy vagy más szintén jeles nyugdijazott társuk halálára kell várakozniok, mig kiérdemelt nyugdijokat megkaphatják.

E tekintetben sokkal behatóbb intézkedésekre van szükség, hogysem szerény nézeteimet e közlemény keretébe foglalhatnám; érinteni akartam a bajt minthogy összefüggésben van tárgyammal.

X.

Ezek tapasztalataim, és azokból meritett egyéni nézeteim az igazgatóság és művezetés szervezete, feladata és teendői körül. A mi ezekből még nem volt megkisértve, könnyen életbe léptethető, vagy legalább idő és kedvező körülmények könnyen megvalósithatják.

De van a nemzeti szinháznak — fájdalom! — olyan baja is, melyet sem a kormány hatalomszava, sem az igazgatók nem tudom hol rejtező ideálja, sem a szervezet legnagyobb tökélye nem létezővé nem tehet: s ez az, hogy nem teremnek kitünő szinművészeink!

A kitünő tehetségek hiánya nem csak azért baj, mert minden szinház művészi értéke tagjainak jelességétől függ; hanem azért is, mert jeles tehetségü tagok megkönnyitik az ügyvezetést; saját érdekökben, erkölcsi befolyásukkal segitik a rendet és fegyelmet fentartani, mert csak ezek segitségével érvényesithetik művészi törekvéseiket; mig a középszerüségek mindenütt gáncsot keresnek és raknak, hogy saját túlbecsült értéköket mindenféle mellékútakon érvényesitsék.

E baj ellen némi vigasztalást csak abban találunk, hogy bizony másutt sincsenek valami nagy bővében!

A Keanek, Kemblek, a Rachelek, Devrientek, Anschützök, Rettichek faja ott is kiveszett!

De mindenütt elég korán gondoskodtak legalább helypótlókról, és rendszeres, műértő vezetés mellett ezek is elég sikerrel betöltötték elődjeik helyét. Mi soha sem gondoltunk arra, hogy a mi jeleseink is halandók, csak akkor sopánkodtunk, mikor egyik a másik után kidőlt; de soha sem okultunk az előbbeni példán.

Volt idő, mikor 12—15 kitünő művész egyszerre működött szinpadunkon; megvártuk, mig leapadtak 5—6-ra, s ez alatt hány valódi tehetség pusztult el, vagy romlott meg a vidéki szinészet eddig nem nagyon éltető légkörében!

A legutóbbi csapások oly rohamosan jöttek, s oly érzékenyen sujtottak, hogy most már igazán tenni kell! és — az előbbi igazgatások mentségére valljuk be — ma már könynyebben is lendithetnénk valamit.

Milyen könnyű volna most tért foglalni a jeles tehetségnek!

Ezek hiányában ismét csak az igazgatás segithet némileg, a mennyiben a meglevő erőket összegyüjteni és czélszerűen képezni lesz feladata. Még pedig nemcsak egyet kell szerződtetni egy hely betöltésére; mert az elválasztás előbb utóbb be fog következni, s akkor több szinészre lesz szükség. A legközelebbi jövőt tehát nem csak a hiányok pótlására, hanem az önálló drámai szinház szükségeinek betöltésére is kell forditani.

Itt lesz talán helyén megemlékezni a kritikáról; mert ki tagadná, hogy a kritika egyik kiváló feladata, a fiatal tehetségek küzdelmes utját tanácsaival egyengetni, biztatásaival úgy, mint megrovásaival bátoritani és serkenteni? Hogy ezt sikerrel tehesse, szükséges, hogy komoly méltósággal és higgadt igazságossággal ellenőrizze a művészi érdekeket.

Vajon igy történik ez nálunk? Vegyük kezünkbe a lapokat bármelyik uj darab előadása után. Megtaláljuk bennök a darab meséjét, rendszerint úgy idomitva, hogy az egy pár szóból álló itélet némileg igazolva legyen. S aztán, ha barátunk a szerző: akkor némi aprólékos hibái mellett is gazdagodott az irodalom; ha nem barátunk: akkor látszik ugyan némi hivatás, vagy egy pár sikerült részletet nem lehet ugyan elvitatni, de egészben: nem fog sokáig játékrenden maradni, vagy ez uj művel nem szaporitotta a szerző babérait!

De ki hinné? még a politika is aesthetikai szempontúl szolgál; hasonlitsuk csak össze az utóbbi 3—4 év alatt előadott uj darabok kritikáit. Minden ilyen darab kritikája után következik 15—20 sor a szinészekről. Többnyire minden lapnak van egy-két embere, a ki mindig valódi művészettel oldja meg feladatát, azután egy-kettő szintén jól betölti helyét, és egy-kettő mindig arra való, hogy a kritikus megmutassa, hogy ő nem csak dicsérni, hanem dorongolni is tud. E szabály alól csak akkor van kivétel, ha a szerző egyszersmind szerkesztő, vagy kritikus, mert ezek darabjaiban senki sem játszhatik jól.

Ebből a kritikából aztán tanuljon, és képződjék a fiatal tehetség! Ennek a kritikának legyen tekintélye és hatása!

Ha nincs uj darab, akkor a *nemzeti szinház* rovat alatt találunk piquant kulissza-történeteket, sőt öltöző szobabeli érdekes jeleneteket; a festő terembe, butorraktárba, sőt még a szinház istállójába, a kecskékhez is eltéved egy-egy kritikus; szóval olvasunk nagyon sok élczlapokba való elmés ötletet, tréfát, pletykát, ferditett hirt. Csakhogy, a mi élczlapban élcz, és ártatlan dolog: nagyon szomorú hatást gyakorol ránk ott, honnan oktatást, tanácsot, serkentést, s mindenek felett a művészet tiszteletét és emelését várjuk.

Az ilyen kritika mellett nem lehet feltünő, hogy a nemzeti szinpadon, honnan a magyar szónak legtisztábban és legszebben kellene hangzani, az ország csaknem minden tájszólása meghonosodott, hogy a hangsúlyt csak elvétve alkalmazzák hibátlanul, hogy a szinészek egynémelyikének hivatottsága iránt köztök, és általában a szinmüvészet iránt a közönség közt oly ellentétes és zavaros fogalmak uralkodnak. Mert a kritikának nem csak a szinészeket kell tanitani, útba igazitani, hanem a közönséget is kell vezetni; ehhez tekintélyre van szüksége, s ezt csak a művészi érdekeket komoly méltósággal és higgadt igazságossággal ellenőrizve érheti el.[1])

Igy fogjuk elérhetni azt is, hogy a közönség ne csak az előadások ujdonságában, hanem az előadók képességének fejlődésében is találjon élvezetet.

XI.

Ha netalán ellenmondásnak látszik az, hogy e közlemények elején annyi önbizalommal emeltem ki azt, hogy a nem-

[1]) Kissé sötét rajz, de sok igaz van benne; ide járul még, hogy valahányszor az országgyülésen a szinház ügyét tárgyalják, itt is nagy részt oly beszédeket hallunk, melyek nem egyebek, mint szinkritikáink még rosszabb kiadásban. Legnagyobb baj az, hogy lapjaink a szinkritikának dramaturgiai oldalát alig mivelik, leginkább igazgatási kérdésekkel s a szinfalak pletykáival foglalkoznak, melyeket rendesen a szinészek szoktak a szerkesztőségekbe hordani, kik szintén többet foglalkoznak az igazgatás dolgaival, mint szerepök tanulmányával. Dramaturgiánk legfőbb kérdése folyvást az igazgató személye. Szerk.

zeti szinház a külföldi szinházakkal összehasonlitva, nem kénytelen pirulni, és viszont e közlemények folyamában az igazgatás, művezetés és általában a művészi emelkedés annyi hiányát emlitettem fel: arra nézve meg kell jegyeznem, hogy állok első állitásom mellett, és a hiányok meztelen elősorolásával azon hitemről akartam bizonyságot tenni, hogyha oly sok erőt, igyekezetet, tehetséget, időt nem kellene pazarolnunk a fenálló bajok elsimitására, a helyzet szülte surlódások palástolására, a minduntalan nyiladozó sebek foltozgatására; hanem kedvezőbb körülmények között mindazt a szinház művészi czéljainak előmozditására fordithatnók, mily könnyen lehetne az összehasonlitást utógondolat és kifogás nélkül kiállani.

Még csak néhány szót közleményem mentségére, vagy igazolására! E közlemény nem volt nyilvánosság elé szánva. Hivatalos jelentésnek készült, s mint olyant terjesztettem az igazgató, és általa a belügyministerium elébe.

A mit tartalmaz, nem én találtam ki, mint egy lap az első közleményről gúnyosan megjegyzé. A mi benne van, azt én olvastam, hallottam, láttam. Meglehet, hogy nem volt érdemes a közlésre. De ugyanaz a lap az első közleményből néhány részletet kiszakitva, azt jegyzi meg, hogy ezek megdönthetetlen igazságok. Ha úgy van, ez megnyugtat a közlésért; mert az igazságot soha sem árt minél többször ismételni.

Paulay Ede

LESSING.[1])

Csodálatos, hogy a franczia-porosz háború óta hasonlithatlanul több figyelmet és komoly tanulmányt lelünk a franczióknál a német állapotokról az irodalmi s tudományos, művészeti és hadi viszonyokról, mint a háború előtt. Mindenki azt hitte volna, hogy a gyülölet, a franczia gyülölete a szomszéd német

---

[1]) *Lessing et l'emancipation littéraire et religieuse de l'Allemagne* par Victor Cherbuliez. Paris. 1872.

iránt, a győzött bosszuja a győző ellenében, elforditja a sujtott nép lelkét mindattól a mi német; pedig épen az ellenkező történt. S ez mindig igy vala. A história tanusitja, hogy a győzöttek nem egyszer fordultak győzőikhez, hogy eltanulják győzelmök titkát, s ellesik mindazt, a mit azok fel nem tártak előttök. A régi románok annyiszor legyőzetvén a germanoktól, elfogadták ezek hadi műszóit, úgy hogy a régi latin kifejezések majdnem az utolsóig eltüntek nyelvökből. A széphangzású *bellum*-ot *werra*-val (guerre) cserélték föl; meghonositották a *herberge, champion, heaume, esorime, hune, brandir, dard, heurter, flamberc, hardi, brave, halt-là, hallebarde, harnais, haubert, heraut, landskenet, ban, brêche,* szókat, az angol háborúból elsajátitották a *bord, hautbord, hâvre, cabestan, hisser, yacht, capre, mat* stb. kifejezéseket. Mikor pedig a harminczéves háborúban a franczíák oly erős csapásokat intéztek a feldult hazájú németek fejére, ismét ezek siettek magukévá tenni a franczia hadügy ismeretét, siettek elfogadni a franczia hadszokásokkal a műszókat is, melyeket a német mai napig használ. XIV. Lajos háborúi nem csekély tényezői voltak a franczia nyelv oly rendkivüli elterjedésének; mikor pedig nagy Frigyes egy-párszor legyőzte a franczíákat és osztrákokat, Párisban a poroszok utánzása jött divatba; a franczia leveretése után a jelen század második tizévében meghonosodott náluk a német philosophia; Cousin és társai csak ennek változatát hirdették némi franczia könnyedségben fölerésztve. S napjainkban? Napjainkban az ország keleti részében az iskola köteles tantárgya lőn a német nyelv, szakközlönyeik és más folyóirataik telvék a német szellem és tudomány ismertetésével, a gyülöletet lassan tisztelet, a lenézést bámulat fogja követni, majd számos franczia ifju keresi föl a német tudományosság fészkeit s egyelőre béke lesz a két nemzet között.

Bizonyosan e különös, bár természetes jelenség következménye azon tanulmány is, melyet Cherbuliez Victor irt a franczíák egyik legnagyobb ellenségéről, Lessingről.

És volt is oka ellenségök lenni. Látva, hogy a német földön idegen szellem ütött tanyát, hogy e szellem megvesztegette az udvarokat s a tudósok rendetlen tanuló termeit, elsajátitotta a szinházakat, a hazai genius ez ősi birtokát, hazátlanná tette a német anyát, ki gyermekének idegen szókat rebegett; cosmopolitává a haza reményét, a gyermeket; mert a szülő ajka idegen hangok, nemzetietlen szólamok kiej-

tésére nyilt meg előtte. Mindenhonnét elenyészett a german szó és világnézlet, nyomorult parvenu foglalta el az irodalom és művészet legdiszesebb helyeit s ha a vitéz Hermann sirjából fölkelve unokáit látogatni jön, bámulattal vette volna észre, hogy az általa legyőzött román elem még gonoszabb zsarnokságot űz ivadékaival, mint velök, az erdei germánokkal tette.

Nem lehet feladatunk itt Lessing jellemzésébe ereszkedni, a franczia előadását sem követhetjük az általános pontokon, melyeket olvasóink is bőven ismernek. Nem rajzolhatjuk ifjusági éveit, nem tanulmányait; nem festhetjük mint óhajtott a tudósságon kivül főleg ember lenni, mint dobta félre folio könyveit s tanult tánczolni, vivni, társalogni; tartózkodnunk kell paradox természetének ezer ellentmondásától, nem részletezhetjük hányattatásait, nem elemezhetjük theologiai vitáinak győzelmeit és tévedéseit, sem örökös polemiáit. Ezeket mind előadták mások, tárgyalták életének és irodalmi működésének történetirói, mi most a franczia Cherbuliez azon sorait kivánjuk ismertetni, melyekben övéinek rehabilitatiójára törekszik.

Annál bátrabban foghatunk az ilyen munkához, mert Lessing is szivesen gyakorlá a tudósok ez erényét, legfölebb az szolgálhatna némi akadályúl, hogy e szenvedély, melyet a németek *rettung*-nak s mi magyarok *visszahelyezésnek* hivunk, nagyon is divatos lesz. De hát azért vetette magát korunk egész erővel a történet tanulására, hogy megismervén az igazságot, kiszolgáltassa azoknak, kik talán sokszor századokon keresztül nélkülözték azt.

Cherbuliez Lessinget német Baylenak tekinti. A német regenerator mephistói szelleme szintén a skepsis volt; ismert mondása szerint neki nem az igazság, csak az igazság utáni törekvés kelle, „Atyám" mondaná Lessing az istennek, „az igazság csak neked való." Csakhogy Lessing, nem csupán skeptikus, hanem az előadás művészetét tekintve Pascal fajából való skeptikus volt. A német ujitó izlése és irálya példányszerű, mig a foliansok közé temetett Bayle mint litterator, mint iró azon alsóbbrendü helyet foglalja el, melyet az idő minden elismerés nélkül pusztit. Mig a hegy ormán széttekintő váromladék még düledékeiben is tiszteletet kelt bennünk, és sok századon keresztül daczol a vihar szeszélyével; addig a völgy bármily nagyszerü épületének romjait elhordják, más épületekre

használják s az üresen hagyott földet a szorgalmas földmüves kezdi tisztogatni, hogy felszántva áldásos gabonát termeszszen rajta hü családjának. Valóban a szellem azon óriásai, kik nagy eszméiken kivül izlést és irályt is hagytak az utókornak, örökre élni és a világnézlet változatainak eltörülhetetlenül ellentállani látszanak. Az emberi természetben rejlik a formának ez uralma, s a ki magát könnyen túl szeretné rajta tenni, önmaga és az emberi természet ellen vétkeznék.

„Pedig Lessing", mondja Cherbuliez, „nem lehet törvényhozónk, nem evangelistánk. Köztünk száz év mult el és oly forradalom, mely mindent megujitott. Munkáinak nevezetes része elavult, módszere nem felel meg szükségeinknek, tanitását több ponton túlhaladtuk vagy elvetettük. A XIX. század kritikája oly tan, mely a történelem által mindent felfogni és megérteni törekszik, mig a XVIII. század kritikája mindent megvitatott és kétségbe vont az okoskodás által. Lessing csodálatos raisonneur volt, okoskodni legfőbb foglalkozása és életének fejedelmi öröme vala; de nem szolgálhat nekünk oraculumul, hanem csak inspirateur marad, az értelmiség azon hőseinek egyike, kikhez nagyon jó gyakrabban fordulni, hogy szabadságot és a gondolkodás bátorságát tanuljuk tőlök. Mikor az emberi szellem eltörpül és megállással fenyeget, Voltaireokés Lessingekre van szüksége, hogy mozgásba jöjjön."

Lessingnek a francziák ellen irányult guerilla-harcza leginkább a *Hamburgi Dramaturgiában* vivatott. E művében szólitotta fegyverre az egész irodalmi Németországot, hogy az idegenek invasiója és dictaturája ellen küzdjön. E czélból meg kelle mutatni, hogy a franczia olymp istenei hazug bálványok; hogy a nagy Corneillet szörnyü Corneillenek kellene mondanunk; hogy Racine csodálatos költő volt, ki csak azon hibát követte el, hogy szellemdús párbeszédeket tragédiáknak keresztelt. A *Hamburgi Dramaturgia* különben csak czikkek, szinpadi jelentések és birálatok gyüjteménye, melyek eleinte a szinészek játékát is kritika alá akarták vetni, de később ezek érzékenysége miatt csak a szinművek birálatára szoritkoztak. A *Dramaturgiát* a németek mindig remekműnek tartották és Cherbuliez szerint hálátlanok lennének, ha nem tennék. Mert hisz megszabaditotta öket a classica tragédiatól, melyben mindig gyermekek voltak és bátorságot nyujtott nekik mást is próbálni. De Cherbuliezt semmi sem kötelezi, hogy a német dráma ez evangeliomát remekműnek tartsa. Compo-

sitiója nagyon egyenlőtlen, egyik rész felületes, másik hosszú, subtilitásokkal és kicsinyes elemzésekkel van tele. Lessing nem ismerte a gondolatcsoportositás művészetét; soha nem vivott nagy harczot, hanem csupán a hűbér csapatokét, kik majd az átmeneteket őrzik, majd az előőrsöket lepik meg, majd az ellenség málháját keritik kezeik közé a nélkül, hogy a bántott fél tudhatná, honnét jönnek és hol rejtőznek. A *Dramaturgia* sokszor igen subtilis, majd kétes okoskodásokat, gyanus érveléseket mutat föl, melyeket csak szükségességök igazol. Ez Lessing polemicus műveinek hibája, alkalmi művek, melyek bizonyos közönséget tartottak szem előtt és az általános elveket a pillanat érdekeinek rendelték alá. Értette az ügyvéd mesterségét: zavarba hozni ellenfelét, gyönyörködött az ad hominem argumentumokban s gyakran többre becsülte a rosz érveket, melyek meggyőztek és rábeszéltek, mint a jó bizonyitékokat, melyek magyarázatot követeltek.

A *Dramaturgiát* Cherbuliez kissé komolynak véli arra, hogy röpirat, pamphlet legyen; de nagyon is könnyűnek arra, hogy értekezésnek mondhassuk. Aristoteles poeticájáról szóló hosszú és nehezen érthető okoskodása után felkiált: „Corneille egyetlen darabot sem irt, melyet én különben meg nem irhatnék!“ Erre a karzathoz fordul és *burschikose* modorban fogadást ajánl. Lessing ismerte közönségét és azt a nyelvet használta, melyet az értett.

Azonban az ügyvéd e mesterségén kivül, a nagy észlelő is ott áll a *Dramaturgiában*, ki a művészet kérdéseit fensőséggel tárgyalja. Lessing jegyzetei a hármas egységről, a szini hatásról, a pathoszról stb. ép annyira igazak mint szellemesek. Nem kevésbbé találó Voltaire és Shakespeare, *Othello* és *Zaire*, *Hamlet* és *Semiramis* összehasonlitása. Nézete annyira győzött, hogy ma már közhelyekké váltak, mig akkor csak szerencsés és meglepő ujságok voltak. Olvasni kell *Semiramis* kritikáját, hallani, mint veti Voltairenek szemére, hogy nem ismerte a kisértetek természetét, kik éjjel és nem fényes nappal teszik látogatásaikat, annál kevésbbé jelennek meg egy nagyszerűen diszitett salonban, satrapák és tisztek jelenlétében. Az igazi kisértet fél a ragyogó világosságtól és nem szereti a tömeget. Elmondja, hogy Shakespeare kisértete igazán a tulvilágból jön, legalább úgy tetszik nekünk. Mert ünnepélyes órában, az éj irtóztató csendjében jelen meg, mind azon komor és titkos mellékfogalmak kiséretében, melyekkel mi dajkameséink óta a ki-

sérteteket várni és rájok gondolni szoktunk. De Voltaire lelkei bábnak sem jók a gyermekek ijesztésére; csak átöltözött komédiás az, kinek semmije sincs, semmit sem mond, semmit sem tesz, a mit valószinüleg tenne, ha az volna, a minek magát mutatja; a megjelenés minden körülménye zavarja a csalódást, s az egész rémet egy hideg költő teremtményének tünteti föl, ki szivesen rászedne és ijesztene bennünket a nélkül, hogy tudná, mikép kell ezt tennie. [1])

Lessing haragja főleg Voltaire ellen nyilvánúl. Keserű gúnynyal ostromolja őt, mit személyes ellenszenve nem magyarazhat meg egészen. Voltaire korának bálványa volt; Berlin csakúgy tömjénezte mint Páris és Bécs, és Lessing gyülölte a fetiseket. Pedig ő sokat köszönhet Voltairenek, mert tőle tanult irni; tőle sajátitotta el irálya csodálatos szabatosságát, rajza élénkségét, hangja találó természetességét, a szinezés finomságát, szóval mindent, csupán szárnyaló beszéde ragadó gyorsaságát nem. Lessing egy Voltaire, ki lépdel és lépteit számlálja. Ez tanitotta őt gondolkodni is, folytatja tovább Cherbuliez, maga a *Dramaturgia* bizonyitja ezt. Lessing sokat kölcsönzött Voltaire csodálatos előszavaiból, melyeket darabjai elé irt. A mit a franczia tragédiákról mond, nagy részt Voltaire elmondotta már előtte. *Semiramis* és *Brutus* szerzője már jóval előbb megirta, hogy a viselet ügyességét és a párbeszéd ékesszólását illetőleg a franczia szinpad meghaladja a görögöt, mig Athen nagy tragicusai a pathosz hasonlithatatlan mesterei; már ő panaszkodott, hogy a parisi közönség hamis kényessége csak elbeszéltetni engedi azt, mit elő kellene adni. Először üzent hadat a sóhajtásoknak, az elegia maximainak, a madrigal galanteriáinak, kijelentette, hogy a szerelem, ha szinpadra méltó akar lenni, dühös szerelem legyen, melyet lelki furadalásai gyötörjenek, iszonyú kitörésekre ragadjanak, hogy ne a második szerepet játszsza, hanem tyrann legyen vagy meg se jelenjék.

E kifogásokat Lessing bevallás nélkül vette át Voltairetől, de elmondhatta volna: *all' applicazione signore* és bizonyos hogy a franczia regenerator tragédiai közel sem érnek annyit mint előszavai. E merész ujitónak hitvány izlése volt, a convenientia nyomást gyakorlott reá és képzeletének félénksége rendkivüli ellentétet képeznek itélete vakmerőségével.

---

[1]) *Hamburgische Dramaturgie.* XI. czikk.

Lessing Shakespearet állitja szembe a francziákkal s igaz, hogy e nagy szellem meghonositására sokat tett, de maga Lessing épen nem shakespearei. *Nathan* szerzőjének józan izlése, természetes, egyenlő, kevésbbé szines irálya van; ecsete erős, bár néha sovány; rajza correct, de nem elég széles, sem részletes, intrigai egyszerűek, személyei sokat okoskodnak; maga mindig tudja, mit akar, hová megy; nem ismeri a phantasia mámorát, sem az inspiratió magaslatait vagy apályait. Szemére hányta Corneillenek egyes darabjai bonyolultságát s kijelenté: az egyszerűség a genie titka. Őszintén csodálhatta-e *Lear* királyt? Szemére vetette Weissenek, hogy *III. Richard* művével egy szörnyet hozott a szinpadra. A másolat birálatánál nem jutott-e eszébe a minta?

Cherbuliez meg van győződve, hogy ha Shakespeare volt volna a XVIII. század nagy szinpadi hatalmassága, Lessing őt támadja meg. Szemére vetette volna elcsürt metaphoráit, fejtörő szellemességét, bohóczainak tréfa-rohamait, nyerseségeit, szinpadi csinyjeit, mészárlásait, Cornwall herczegét, ki Glocester szemeit körmeivel kaparja ki, házaló módjára beszélő herczegeit, parasztjait, kik az első felvonásban születnek, az utolsóban felakasztatnak. — Különben ő inkább dicséri, mint megismerteti Shakespearet. Csodálja benne az észlelő hatalmat és a pathosz mélységét. Pedig ez csak fél Shakespeare; mások is tudták észlelni a dolgokat és beszéltették az emberi szivet. Shakespeare sajátja az egymást kizáró tulajdonságok, a felindulás és ironia szövetsége; ő a legszenvedélyesebb és a legkevésbbé sentimentalis költő, nála a képzelet feltétlen szabadsága otthonos. E nagy romanticus az álmok hazájában sétáltat bennünket és egyszerre egy cynicus közhelylyel, élczczel ébreszt föl. Személyeit a legtragicusabb helyzetbe hozza, keblökből hangokat csal ki, melyek beleinket reszkettetik és szivünket fagyasztják meg; de egyszerre bolondosan odakiáltja nekik, hisz ti csak bábok vagytok. Valóban senki sem festette annyi genievel az illusio költészetét, de senki sem fátyolozta le annyira a költészet illusióit sem.

Ha Lessing egy bölcsészhez illően akarta volna megitélni a franczia szinpadot, mit kellett volna tennie? Igy kelle szólnia: A franczia költészetnek rendszere van és a rendszernek minden művészet terén előnyei és hátrányai vannak, melyek bizonyos szépségeket kerestetnek, másokat kizárnak. A francziák csak a hősi tragédiát vették át a görögöktől. Corneille

és Racine személyei épen úgy mint Aischylos és Sophocleséi igazi hősök azaz királyi lelkek, nagyszabású emberek, kik lehetnek bűnösök, erkölcsi nyomorultak, de soha sem lapos gonosztevők, trivialis csirkefogók. E személyek persze csak nagy érzelmeket, nagy szenvedélyeket, csak tetteket tüntethetnek föl, a szinpad általok némikép szent hely lesz. Kevés alsóbb rendű személy lép föl, kevés a látványosság és helyváltoztatás; a cselekvény egyszerű és rövid idő alatt végződik. Ha ilyformán okoskodott volna Lessing, folytatja Cherbuliez, el kellett volna ismerni, hogy a franczia classicusok jogosan kölcsönözték a görögöktől tragédiájokat's midőn nem tapadtak mereven ősi példányaikhoz, hanem koruk kivánalmai szerint idomitották, szintén helyesen tettek. Dicséretet érdemelnek még azért, hogy megujitották a tragédia iránti érdekeltséget, midőn a fatalitás helyébe a politikát, az istenek szeszélyeinek helyébe a közérdekeket, az ember és a végzet csatája helyébe a szenvedély küzdelmeit a társadalom kérlelhetetlen törvényei ellen — tették.

E concessiók után elmondhatta volna Lessing, hogy a hősi tragédia csak egy faja a drámának, hogy a tárgy megválasztása nagyon korlátolt, hogy a hősök kevesen vannak, hogy minden rendszer kimerül, hogy a Racine-ok és Corneille-ek után nevetséges majmolók jönnek, hogy minden századnak más szükségei vannak. Azután német collegáihoz fordulva igy kiálthatott volna hozzájok: „Barátim! tanulmányozzátok Corneillet-t és Racine-t, kik a compositió és a styl tekintetében némi fényt árasztottak szét, de az istenért, ne készitsetek *Iphigeniákat* és *Catókat*. Ne kivánjátok, hogy a német almafák narancsokat teremjenek." Igy kelle Lessingnek szólani, ha a XIX. század kritikusa kivánt volna lenni; de az ember mindig századából való és napjainkban közönséges ember is nagyobb philosophus számos kérdésben, mint egy nagy ember, ki 1729-ben született.

De folytassuk tovább Cherbuliez visszahelyezési munkáját. Szerinte Lessingnek még egy módja volt volna a franciák ellen föllepni, ha kikel a poetikák, rendszerek és szabályok ellen. Ő azonban nem ilyen szellem volt, sőt ellenkezőleg mindenütt szabályokat keresett. Például Göthéről, a *Götz von Berlichingen* szerzéjéről, igy nyilatkozott: „Ki ez az ember? Költő, ki egy életrajzot párbeszédekbe szed és felkiált: drámát irtam. A genie, a genie! mondá még. Csak e szót hallani. A

genie, mondják, a szabályok fölé emelkedik. Hazudtok, a mit a genie tesz, az a szabály.“ És a tapsoló kritikusoknak kiáltá: „Ti hizelgők, a genie udvarlói vagytok.“ Lessing jelleme sem engedte, hogy a tehetség autonomiáját állitsa föl, hanem inkább a francziák tanait támadta meg, és vádolta őket, hogy Aristotelest roszúl magyarázzák, különösen a tragédia két tényezőjének a rettegést és a szánakozást tartják. Pedig Aristoteles nem rettegés-, hanem félelemről szól. És mily félelemről? A szinházban vagyunk, a költő egy személyt mutat be szerencsétlenségében. Részvétet érezünk iránta és e részvéthez azon félelem is csatlakozik, hátha minket is hasonló szerencsétlenség érhet. E félelem a részvét visszahatása, a miből következik, hogy Aristoteles szerint, a részvét az egyedüli forrása a tragédiának. Mint látjuk Cherbuliez azzal vádolja Lessinget, hogy felforgatja a stagyrita evidentiáját és saját eszmeit csúsztatja szavai közé. Pedig Lessing magyarázata nálunk is a tragédia canonja lőn, bár a mennyire a német és a franczia classicus drámákat ismerem, én is Brandessel, a dán irodalomtörténetiróval tartok, hogy a francziák hivebbek voltak a görög mintákhoz, mint a németek.

Lessing azzal vádolja a francziákat, hogy eltértek az antik egyszerüségtől, túlléptek a görög heroismus határán, hibáztak a spiritualista rátartás büszkesége által, teremtettek hősöket, kik nem esznek, nem isznak, nem ismerik a napot és esőt. Pedig Lessingnek is be kell vallania, hogy soha sem volt aristocraticusabb költészet, mint a görögöké. Tragédiáik tárgyait régi családok, fejedelmek, félistenek történetéből vették. Meséik ez óriásait, csodálatra méltó patriciusait tekintették a tragédia érdemes tárgyainak. A Lessing által sürgetett sentimentális polgárokat hiába keressük a görög szinpadon, ha csak föl nem teszszük, hogy Clystemnestra spartai báróné volt, kinek jószágai Messeniában feküdtek; Agamemnon pedig a harmadik huszár ezredben őrnagyoskodott.

Ez rövid kivonatban Cherbuliez tanulmányának azon része, melyben a franczia classica tragédia rehabilitátiojára törekszik. Korunkban már megszünt az ok, mely miatt Lessing oly szenvedélyesen megtámadta Franciaország legkitünőbb tragicusát. A mult század küzdött a polgári elem érvényre emeléséért, mi átvettük e küzdelmet és bevégeztük a harczot. Az aristocratia megszünt kizárólagos birtokosa lenni a politikának és szinpadnak. Megadtuk nekik az őket illető helyet,

nem irigyeljük fenségöket, magasztos gondolkozásukat kicsinyleni nem akarjuk. Megjelenhetnek a politikai élet terén és szivesen látjuk öket; megjelenhetnek a szinpadon és, ha sikerült a mű, örülünk nekik. Napjainkban igen jól tudjuk, mily helyet jelöljünk ki Shakespearenek, milyet Corneillenek és Racinenak. Tudjuk hogy a britt tragicus drámai genieje gazdagságban és szélességben mindnyájokat felülmúlja, hogy az egész kül- és belvilág rendelkezésére áll, hogy a nagy és alszerü, a tiszta szép és rút, az erény és bün egyformán tárgyai müvészetének. Páratlan imaginatiója a rettenetes és elragadó szenvedélyeket egyenlő erővel festi. De tudjuk azt is, hogy Corneilleben nagy a bensőség és mélység. Fenséges jellemeket mutat fel nekünk, melyek igazi példányokul szolgálhatnak az emberiségnek, melyek nem oly elragadók, mint magasztosak; s hogy Cousinnal szóljunk, ő a hősök magyarázója, az erény dalnoka, a vitézek és politikusok költője; mig Racine a természeti szenvedélyeknek, különösen a legtermészetesebbnek és legmeghatóbbnak, a szerelemnek, festője. Innét női jellemei annyira vonzók és érdekesek. De ismerjük utánzóik hibáit is; Voltaire, Crebillon és társainak gyarlóságai sem rejtvék előttünk. A németeknek pedig, kivált Lessingnek, örök hálával tartozunk, hogy hatalmas polemiájok és komoly tanulmányaikkal oly népszerüvé, annyira általánossá, szóval az egész müvelt világ tulajdonává, tették a sokáig félre ismert drámai geniet, Shakespearet.

Bodnár Zsigmond.

A NEMZETGAZDASÁGI IRODALOM UJABB TERMÉKEI.

A nemzetgazdaság-tan jelentősége és szükséges volta, mint egyik első rangu tudományszaké és közmüvelődési tényezőé, mindinkább elismerésre és méltatásra talál. Evvel kapcsolatban látjuk az e szakbeli irodalmat is naponként terjedni és gazdagodni, valamint általánosabbá válni azon meggyőződést, hogy a közgazdaság és a vele rokon tudományok elveinek terjesztése és követése: a helyes irányú társadalmi hala-

dásnak épen ugy mint a gyakorlati államélet előbbrevitelének egyik első rendü föltétele.

A nemzetgazdaság-tan tekintélyének és terjedésének e folytonos növekedésével kar-öltve a tudomány belső átalakulása is észlelhető bizonyos irányokban. Igy egyebek közt kétségtelen az, hogy a napjainkban oly bámulatos mérvü ipari- és forgalmi viszonyok e tudomány vizsgálódási terét jelentékenyen kiszélesiték, s igy annak belső fejlődését is elömozditák. — Bizonyos továbbá, hogy részint az érintett körülmény, részint a most uralkodó általános eszme-áramlat következtében, a nemzetgazdaság-tan több oly uj feladvány előtt áll, s több oly uj (részint elméleti, részint gyakorlati) kérdés megvitatására látja magát utalva, a melyek rövid idővel ezelőtt vagy nem eléggé jelentőseknek tartattak, vagy a melyekre nézve hosszabb idejü előzetes nyomozások (történelmi, statistikai stb. tanulmányok) valának szükségkép teendők, mielőtt azokban a theoria illetékes itélet hozatalára magát jogosultnak tarthatta. Nem ismeretlen végre a figyelmesb szemlélő előtt az sem, hogy azon sok tekintetben uj irány, mely a köz- és társadalmi rendet illető ügyek és érdekek felfogásában az úgynevezett socialpolitikai momentumot oly erősen hangsúlyozni kezdi: a tudomány egynél több tételére vagy formulátiójára lényeges befolyást gyakorol, sőt módositólag és megigazitólag hat egész szakaszaira a rég megállapitott rendszereknek.

Nem volna nehéz a mondottakat még más irányban is kiegésziteni, vagy részletesb fejtegetések által a legujabb szellemi mozgalomból vett példákkal és adatokkal illustrálni. Ugy hiszszük azonban, hogy e nehány rövid észrevétel is elég lesz czélunkra, melyet e helyen magunknak kitüztünk, s mely abban áll, hogy a száraz könyvészet és a birálatos irodalomismertetés közt mintegy középutat tartva, oly átnézetet nyujtsunk a közgazdaság és állam-háztartás legujabb irodalma fölött, mely, a nélkül hogy teljességre igényt tartana, a müvelt népek munkásságát lehető hü képben feltüntesse; a nagy eszme-mozgalomnak, mely jelenleg a státusgazdasági életben és irodalomban világszerte észlelhető, helyesebb méltatására némi tájékoztatóul szolgáljon; azok számára pedig, a kik e tudománynyal foglalkoznak vagy iránta érdekkel viseltetnek, a nagy számú irodalmi termékek tömkelegében, némi kalauzt szolgáltasson.

Ezt előrebocsátva, lássuk először is a rendszeresb müveket, melyek az utóbbi években megjelentek, s tudományunk irodalomtörténetében méltóbb helyet foglalnak el.

Tekintve először is az angolokat, a közgazdaságtan e nagymestereit, ezeknél az utóbb lefolyt évtizedben valami feltünőbb rendszeres (azaz a tudomány egész körét tárgyaló) munka nem jelent meg, s productivitásuk inkább a politika és a jogtudomány terén mutatkozik eredményesnek. Stuart Mill nagyhirü kézikönyvének ujabb kiadásán és egyéb uj alakban közrebocsátott régibb müveken kivül, összefoglaló dolgozatokat csak Fawcetttől, Rogerstől, Dunning-Macleodtől és H. Spencertől birunk. Fawcett jelesül egy „*Manual of Political Economy*“ czimü kézikönyvet adott ki, melyben nagy tanitójának Stuart Millnek rendszerét rövidebbre vonva, s annak egyes tanait élesebben formulázva, azon radikális álláspontot, melyet a parlamentben és a munkás kérdés körüli practikus törekvéseiben elfoglal, teljes kifejezésre hozza. A másik szakember Rogers Tamás, 1868-ban lépett fel egy rendszeres munkával, nagyobb figyelmet azonban az angol áruk és gazdasági termékek régibb századokbeli ár-történetére vonatkozó dolgozataival keltett, melyek az e téren classikusnak ismert Tooke-féle müvet *History of Prices* igen szerencsésen egészitik ki. A harmadik iró Dunning-Macleod 1857-ben közzétett: *Elements of Political Economy* czimü müvével a pénz, tőke, ár és hitel elméletét gazdagitotta igen becses fejtegetésekkel, melyek részben a continensen is elismerésre találtak, s egyebek közt a szellemes német Knies-nek és Schäfflenek hasonló természetü vizsgálódásokra szolgáltattak okot. Ugyane munkájának bővebb de szótár alakba foglalt részletezését tartalmazza Macleod több nagy terjedelmü kötetekre számitott: *Dictionary of Political Economy* czimü gyüjteményes müve, melyből azonban eddigelé csak az első két kötet jelent meg, s úgy látszik, mintha a vállalat végkép megakadt volna, — ép úgy mint Atkinsonnak: *Social and Political Economy* czimü nagy munkája, melyből az első kötetnél több nem bocsáttatott közre. Egy igen szellemes és éleselméjü képviselőjét birja végül az angol szakirodalom a rövid idő óta hirnévre jutott H. Spencerben, a ki eredetileg ugyan kiválólag bölcseleti és erkölcstani dolgozatokkal lépett fel (utalunk névszerint: *The first principles, The principles of biology*, és *Essays scientific, political, and speculative* czimü sokat olvasott müveire), az utóbbi időkben azonban a közgazdaság elméletére is áttért, s

különösen *Social Statics, or the conditions essential to human happiness* czimü munkájában az ipar és forgalmi élet jelenségeit a moral és a politikai élettel való kapcsolatuk és kölcsönös hatásaik szerint elemezi, és a társadalom-tan némely feladatát uj és egyetemesebb szempontokból tárgyalja.

Az angol irodalommal rokon amérikai szakirodalom az utóbbi években néhány figyelemre méltóbb kézikönyvet mutat fel. Az egyik Em. Walckernek: *Science of Wealth* czimü, 1867-ben először s azóta többször megjelent kézikönyve, melyben az alapos szerző a nemzetgazdaság és a pénzügytan főbb elveit a szabad kereskedelmi iskola szempontjából tárgyalja, s az uralkodó elmélet egyik-másik tanát élesebben iparkodik formulázni. A másik Francis Bowen: *American Political Economy* czimü, 1870-ben közzétett rendszere, melyben a szerző (kinek pár évvel előbb egy tisztán elméleti dolgozata is jelent meg e tanszakra nézve) a német történelmi és az amérikai Careyféle iskola nyomdokait követve, egyebek közt arra utal, hogy általános, mindenütt alkalmazható tantételek nem igen léteznek, a szabad kereskedés elve csak egészen egyforma gazdasági helyzetben lévő népek közt fogadható el, s hogy az angol celebritásoknak (Ricardónak, Malthusnak, Millnek) tanai az amérikai unióra egyáltalában alkalmazhatlanok, sőt visszás eredményekre vezetők. Maga Carey az utóbbi években nagyobb munkával nem lépett fel, hanem csak egyes fontosb napi kérdésekre nézve bocsátott közre egy-két kisebb terjedelmü értekezést. Végre birunk még a legujabb éjszakamerikai szakirodalomból egy kisebb, s főleg iskolai használatra szánt kézikönyvet, e czim alatt: *Lessons in political Economy,* mely 1869-ben New-Yorkban jelent meg, szerzője Champlin.

A franczia szakirodalom körében az utóbbi években rendszeres közgazdasági dolgozatok szintén kisebb számban jelentek meg, s azok is szorosabb kapcsolatban állanak politikai és társadalomtani elméletekkel. Figyelemre méltóbb termékek pedig a következők. Először is Garnier József: *Traité d'Économie Politique sociale et industrielle* czimü kitünő kézikönyve, mely rövid idő óta már hat kiadásban jelent meg, s a Smith-Say meg Malthus Ricardo iskolája szellemében egyike a legjobb rendszeres müveknek, melyek a szakirodalomban egyáltalában találhatók. Méltón sorakozik e munkához Baudrillart Henriknek (a *Collége de France* hirneves szaktanárának) ujabb kiadásban közre bocsátott s különösen ethikai vonatko-

zásainál meg helyenkint emelkedett irályánál fogva, valóban remeknek nevezhető: *Manuel de l' Économie Politique* czimü munkája, nemkülönben egy e munkán sarkalló *Économie Politique populaire* czimü népszerü vezérfonala (1869-ben); másfelől Batbie tanár két kötetes nagyobb munkája: *Nouveau Cours d' Économie Politique,* mely a közjog és közigazgatás terén is tekintélyes nevü szerző egyetemi leczkéinek rendszeres foglalata, s csatlakozással a tudomány nagy mestereinek elméletéhez, fejtegeti a tudomány feladatait.

A nevezettekhez járulnak mint ujabb irányu, a socialis és erkölcsi momentumot erősebben hangsúlyozó rendszeres irók: Courcelle-Seneuil, a kinek: *Traité theorique et pratique de l' Économie Politique* czimü müve feltünést okozott, s legujabban spanyol nyelvre is lefordittatott; azután Clement Ambró: *Essai sur la Science Sociale* czimü 1867-ben közre bocsátott terjedelmes dolgozata, melyben nemzetgazdaság-tant, erkölcstant és politikát egybekaposolva, a társadalmi tudományok rendszeresb átnézetét törekszik (habár nem különös sikerrel) szolgáltatni. A rendszeresb szakmüvek sorába tartozik még M. Cournot: *Principes de la théorie des Richesses* czimü dolgozata, mely az uralkodó iskolákat birálja s helylyelközzel a mathematikai módszernek akar érvényt szerezni, — másfelől Rapetnek: *Manuel d' Économie et de Morale* czimü müve, mely a tudomány főbb elveit a nagy közönség felfogásához alkalmazva, fejtegeti, s nehány évvel ezelőtt a nagy (10,000 frankos) *Monthyon* dijjal tüntettetett ki. Nem jelentéktelen képviselője még tudományunknak a rendszeres kézikönyvek irodalmában Villiaumé, a ki már több kiadásban közzétett: *Nouveau traité d' Économie Politique*-jében a socialismus és nemzetgazdaságtan közt némi közeledést iparkodik eszközölni, s a Sismondi-féle iskola nyomdokain haladva, Ott Ágostonnal, szellemes Buchez-vel, s több fiatalabb franczia és német iróval az úgynevezett félsocialisták egyik legkiválóbb képviselőjének tekinthető.

Mind az angolok mind a francziák szakirodalmi munkásságához méltóan csatlakoznak az utóbbi években a németek, a rendszeres és nagyobb szakmüvek tekintetében is. Első sorban áll itt három európai hirü celebritás, Rau, Roscher és Hermann terjedelmesb tan- és kézikönyve. Raunak, névszerint, ezer és ezer példányban közkézen forgó: *Lehrbuch der Politischen Oekonemie* czimü nagy munkájából, az első kötet, még az idő-

közben elhalálozott szerző javitásaival ellátva, nyolczadik kiadásban jelent meg; a harmadik kötet pedig, a mely a *Pénzügytant* tartalmazza, Raunak tanitójához már is majdnem hasonló hirnévre jutott tanitványa, a jelenlegi berlini tanár Wagner Adolf által eszközlött remek átdolgozásban tétetik ép most közzé. A lipcsei egyetem legfénylőbb képviselőjének Roschernek: *Grundlagen der Nationalökonomie* czimü pályatörő müvéből már a kilenczedik kiadás, *Nationalökonomik des Ackerbaues* czimü kézikönyvéből pedig a hatodik kiadás látott napvilágot, mint egyik hangosan szóló tanubizonysága annak, hogy a históriai iskola e nagy alapitójának érdemei és munkái, daczára azon sok kicsinyes, részben nyegle és hivatlan birálatnak, melylyel az utóbbi években megtámadtatott, illő elismerésre találnak, s egész terjedelemben méltányoltatnak. (Mindkét munka magyar forditásban legujabban Dr. Kiss János által bocsáttatott közre). A harmadikat vagyis Hermannt illetőleg, a ki harmincz éven át a müncheni egyetem egyik első rangú tanári tekintélye volt, s taval szólittatott ki az élők sorából, — ennek kitünő becsü: *Staatswirthschaftliche Untersuchungen* czimü müve, mely először 1832-ben jelent meg, s a szakemberek kimondhatlan sajnálatára már évek óta, még antiquari uton sem volt megszerezhető, 1870-ben új, második kiadásban tétetett közzé (Helferich és Mayer tanárok által), és igy bár a mü lényeges változtatást nem szenvedett (a menynyiben a sokoldalu praktikus elfoglaltság által akadályozott szerző csak egy hosszabb bevezetést csatolt hozzá, és egyes tanokat törekedett bővebben kifejteni) az irodalom egyik elsőrangú, s alaposság és fényes dialektika tekintetében alig felülmult terméke ismét hozzáférhetővé vált.

E három nagy mester körül csoportosul a fiatalabb német irói nemzedék. Igy nevezetesen a volt tübingai és bécsi tanár, és osztrák kereskedelmi miniszter Schäffle Albert, a ki: *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft, ein Lehr- und Handbuch der Nationalökonomie* czimü, s 1867-ben közzétett rendszeres munkájával tudományunkat ethikai és social-politikai irányban sikeresen tovább fejleszteni, több alapvető tantételt uj és helyesb módon formulázni, s a bölcseleti és történeti módszert szerencsésen egyesiteni törekszik, s kétségtelenül oly fényes képviselője a nemzetgazdaság-tannak, kivel Németországban a szakemberek közül egyenlő vonalra állitani igen keveset, föléje helyezni pedig alig egyet-kettőt

lehet. — Kiválóbb figyelemre méltó a fiatalabb német szakirók sorából továbbá Rössler Hermann, rostoki egyetemi tanár, a ki 1864-ben kiadott kézikönyvében: *Grundsätze der Volkswirthschaftslehre* az angol szabad kereskedelmi és Smith Ádámféle felfogástól határozottan eltérő irányt követ, az államhatalomnak közgazdasági dolgokban jóval szélesb befolyást követel, Ricardo földjáradék-tanát ép oly élesen mint elmésen birálja, s egyebek közt azon kevesebb szakemberek közé tartozik, a kik az amérikai nagyhirü Carey-nek tanaiból és elméletéből igen sokat elfogadnak, s mélyebben menő dialektikával a tudomány rendszerébe bevezetik.

Egy igen becses, bár csak a nemzetgazdaság-tan általános tanait tartalmazó rendszeres tankönyv az 1863-ban első és 1871-ben második kiadásban megjelent: *Grundriss der Volkswirthschaftslehre* a volt freiburgi tanártól Mangoldtól. Mangold Hermannak tanitványa, a kinek elveihez szorosan csatlakozik is; azonban egyéb értekezéseiben, a Bluntschli-féle nagy *Államszótárban* foglalt czikkeiben, s egy második, 1869-ben közrebocsátott (de be nem fejezett) kézikönyvben (*Volkswirthschaftslehre*) oly önálló és mélyen menő felfogást tanusit, hogy joggal lehet a fiatalabb német szakemberek közt első sorban állónak tekinteni. Egy további jeles, de szintén csak általános tanokat bővebben elemző vezérfonál Schobernek legujabban második kiadást ért: *Volkswirthschaftslehre, ein Unterrichtsbuch in den Anfangsgründen der Wissenschaft* czimü munkája, — mely lényegileg ugyan Roscher fentérintett művének (*Grundlagen* stb.) rendszeresebb, s helyenkint kivonatos összfoglalata, de egyszersmind oly tapintatosan szerkesztett módszeres dolgozat, hogy ha irálya itt ott oly nehézkes és szerfelett tömött nem volna, a tudományunkat tárgyaló kisebb tan- és vezérkönyvek közt első helyre tehetnők.

A rendszeres munkák szerzőihez sorakoznak végre Wirth Miksa, nagy elterjedésnek örvendő, habár tudományos tekintetben kevesebb értékkel biró: *Grundzüge der Nationalökonomie* cz. kézikönyvével, mely szintén már három kiadásban látott napvilágot, s 1870-ben egy harmadik (s már értékesb) kötettel, a mely a *Bankügyet* tárgyalja, egészittetett ki; — másfelől a csodálatos észjárású Dühring, berlini egyetemi docens, a ki systematikus *Kritische Grundlegung der Volkswirthschaftslehre* (1866) és egy ép napjainkban közzétett: *Cursus der National und Socialökonomie, einschliesslich*

Hauptpunkte der Finanzpolitik czimü dolgozatokkal tette magát ismeretessé, s legbuzgóbb (majdnem azt lehetne mondani rajongó) tisztelője az amérikai Careynek, és a német Listnek, a kiket a nemzetgazdaságtan legnagyobb tekintélyeinek nevez.[1])

Örvendetes tanusága e téren a németek legujabb törekvéseinek végre az, hogy a közgazdaság-tant az alsóbb iskolákban is igyekeznek terjeszteni, s különösen *népszerü* müvek által megkedveltetni. E czélra adott ki a mult évtizedben az úgynevezett *Schulwissenschaftlicher Verein von Hamburg* egy kisebb kézikönyvet, s forditotta le legujabban Mayer a franczia Rapet munkáját, melyről fentebb említés tétetett. Ugyan ily szükségnek kiván megfelelni Röhrich: *V. Lehre im Leben und in der Lehre* czimü kisebb dolgozata, valamint Maurus: *Grundsätze der Volkswirthschaftslehre vom Standpunkte der socialen Reform*; mely utóbbi két münek azonban valami kiváló becset nem tulajdonithatni.

A többi népek közgazdaságtani ujabb irodalmát tekintve, ez egészben véve az eddigiekben ismertetett angol, franczia és német dolgozatok nyomán halad, valami nagy s figyelmet gerjesztő rendszert azonban egyikben sem találunk. Szolgáljanak azért az elősoroltaknak némi kiegészitéséül a következők.

Olaszországban Bianchini: *La scienza del ben vivere sociale* cz. nagy munkája, és Boccardo, meg Trinchera ujabb kézikönyvei óta az utóbbi években rendszeresb munkákat adtak ki Jacopo: *Principj di Economia Politica;* Fornari: *Manuale di Economia Politica* (Nápoly 1867-ben) és Majorana: *Trattato di Economia Politica;*

Hollandiában Kopsnak: *Beginselen der Statshouishoudkunde* cz. kis vezérfonala jelent meg 1868-ban negyedik kiadásban, és befejeztetett Vischeringnek nagyobb, praktikus irányú kézikönyve: *Handboek von praktische Statshouishoudkunde;*

---

[1]) Tudomásunk szerint a legközelebbi időben két elsőrangú szakférfiutól fog a nemzetgazdaságtan egy rendszeres kézikönyve megjelenni, ugymint *Kniestől* (Rau szellemes utódjától a heidelbergai egyetemen) és *Wagner Adolphtól*, az ismeretes bank- és hiteltheoretikustól, ki legujabban a berlini egyetem államtudományi tanszékét nyerte el.

Svédhonban és Dániában többnyire ujabb franczia kézikönyvek fordításai jelentek meg, például Clement Ambró és Courcelle-Seneuilleé;

Oroszországban a tan- és kézikönyv-irodalom jelentékenyebb képviseletre szintén nem talált az utóbbi években;

Austriában Schuller-Libloynak (nagyszebeni tanár), és Komersnek kisebb terjedelmü vezérfonalaik jelentek meg az utóbbi években;

A spanyoloknál szintén jórészben franczia szakmunkák honosittattak meg;

Hazánk ez irányú irodalmi termékeiről egy más alkalommal szándékozunk tüzetesebben szólani.

Ezek a nemzetgazdaság-tani irodalom termékei a rendszeres munkák szempontjából. A következő czikkben a pénzügytani dolgozatokat, a szerfelett gazdag és sok jeles művel diszeskedő monographiai irodalom termékeit ismertetjük.

K.

ÉRTESITŐ.

Hunfalvy János: „Ég és Föld", vagyis csillagászati földrajz. A szöveg közé nyomott 70 fametszettel. Pest 1873. Kiadta az Athenaeum. (Ára 2 frt. 50 kr.)

Nem hiába mondják, hogy az ember a földhöz van tapadva! Meglátszik ez még azon a művén is, a mely leginkább diszére válik s mely legmagasabbra fölemeli — tudományán. Nincs tudomány, mely egyik ágával a földről szóló tudományba, a földrajzba be ne nyúlna, s viszont nincs tudomány, melynek egy részét a földrajz méltán magáénak ne vallaná. Neveztessék természeti vagy társadalmi tudománynak, legyen az csillagtan vagy politika, összehasonlitó nyelvtudomány vagy meteorologia, história vagy növénytan — egy része mindig a földrajzhoz tartozik. S ez nem is lehet másképp; minden ismeretünk a földről indul ki s elvégre is valamennyi a földhöz van viszonyitva.

Ily körülmények között s különösen a mai korban, az összehasonlitó tudományok kezdetén igen bajos, ha nem lehetetlen, kiczövekelni a földrajzi tudomány határait. Mert ha

elég általános értelmezést akarunk adni s azt mondjuk, hogy a földrajz az a tudomány, mely a földnek s a rajta előforduló természeti jelenségek, termékek- és élőlényeknek leirásával foglalkozik: úgy ámbár kevesebbről nem szólhattunk, mégis sokat mondtunk. Hozzá kell tennünk, mintegy megjavitva szavainkat, azonban az utóbb emlitett jelenségek és egyének a földrajzban csak annyiban veendők figyelembe, a mennyiben a földi viszonyok és behatások rájok befolyást gyakorolnak s a mennyiben viszont ők a föld állapotában módosulást idéznek elő.

Ha már határainak megszabása is bajjal jár, még nehezebb kitüzni benne az osztoztató mesgyéket: mi tartozik a földrajznak ebbe és ebbe a részébe, mi meg amabba? Ismeretes, hogy a földrajzi tudományt *csillagtani*[1]) vagy mathematikai, *természettani* és *politikai* földrajzra szokták leginkább felosztani. Nincs szükség részletes idézésre, mit soroznak az egyikbe a másik vagy harmadikba; a kényes-kénytelen határozatlanság mind ki mind befelé, egy pár emlékeztető szóra is szembeötlik. Az, a mit csillagtani vagy mathematikai földrajznak szoktak nevezni, nem egyéb mint a csillagtanból és a természettudományi földrajzból minden határozott vezérelv nélkül összehordott tantételek halmaza: a mi ebben az egyvelegben az égi mechanikához (mécanique célèste) tartozik, az tiszta astronomia; az pedig, a mit benne a földnek külvilág okozta természeti minőségéről szoktak elmondani, egyenest a physikai földrajzba vág. Még tarkább szine van annak a keveréknek, a mit physikai földrajznak szokás nevezni: egyik felől darabról darabra összevág a csillagtani földrajzzal, másfelől pedig ott, hol már az embert is tekintetbe veszi, észrevétlenül átcsapkod a politikai földrajzba.

A csillagtani földrajz nem képez magában külön tudományt, csak része és pedig bevezető része annak, a mit *természeti* földrajznak kezdenek nevezni, ellentétben az *emberi*

---

[1]) Astronomia: csillagtan, nem pedig csillagászat. Jogtudomány, nem pedig jogászat. A mint a vadászat, halászat a vad, hal, keresésének és fogásának, ép úgy a csillagászat a csillagok keresésének és vizsgálásának mesterségét jelenti; az astronomia pedig, t. i. a csillagokról szóló tudomány, több mint a csillagok vizsgálásának mestersége.

(anthropologiai) földrajzzal. Az első (a természeti f.) úgy irja le a földet, mintha ember nem lakná, mintha a természeti erők szabadon, emberi értelem beavatkozása nélkül működnének; a második (az emberi f.) ellenben az ember és a föld között létező kölcsönös viszonyosságot tárgyalja. A földi viszonyok hatnak az emberiség fejlődésére s viszont az ember befolyást gyakorol a föld állapotára. Az ember művelés alá veszi a földet; elboritja városokkal, utakkal; csatornákat, kikötőket épit; a folyamok utját eltölti s medröknek más irányt szab, mocsárokat csapol le; javitja vagy rontja az éghajlatot; növényeket, állatokat, sőt embertörzseket irt ki s helyökbe másokat telepit; stb. Szóval a geographia eme részének tárgyát az emberre viszonyitott föld és a földre viszonyitott ember képezi.

A földrajz első része tiszta természettudomány; a második még nem az, de azzá akar lenni.

A csillagtani földrajz, mint már neve is mutatja, a földnek *nagyvilági* állásával foglalkozik; tárgya az *ég* a földhöz és a *föld* az éghez viszonyitva.

A mint a mult év végén Hunfalvy János csillagtani földrajza az oly találóan választott czim alatt megjelent, örömmel de mi türés-tagadás benne, némi aggodalommal vegyes örömmel fogtunk olvasásához. Hunfalvyról tudtuk, hogy irt világtörténetet, ismertük mint tekintélyes statisztikust, tudtuk, hogy hazánk természeti viszonyairól kitünő munkát állitott össze, azonban azt hittük, hogy tanulmányai az astronomiától és a mennyiségtantól távolabb állanak, hogysem megfelelő csillagtani földrajzot irhasson. Örömmel valljuk be, hogy nagyban csalódtunk. Már a bevezetés és az első egy-két szakasz azon meggyőződést kelti, hogy szerző a mértani és csillagtani alapismereteket bámulatos világosságba tudja helyezni. Ha mennyiségtani levezetéseinek modora nem üti is meg mindig a szigorú mértéket, mégis kibékitve érezzük magunkat a reá következő vagy megelőző szóbeli magyarázatok szabatossága és tisztasága által. Minden habozás nélkül kimondhatjuk, hogy szerző kitünő népszerü munkát adott a művelt magyar közönség kezébe. Előszavában azt mondja ugyan, hogy „oly munkát igyekezett készitени, melyet általában minden művelt ember is olvashasson és megérthessen, s melyben különösen a tanitók és tanárok igényeit elégithesse ki“, ezt a feladatot azonban nem oldotta meg s nem is oldhatta meg, mert a czél, a mit maga elé tüzött, el nem érhető. Oly csillagtani földrajzot irni,

melyet minden művelt ember megérthessen s a tanárok igényeit is kielégithesse, csekély véleményünk szerint lehetetlenség. Nem mondjuk, hogy a tanár haszonnal ne lapozgathasson az oly művekben, melyek nem szakemberek, hanem a művelt közönség számára irattak, azt is megengedjük, hogy jó népszerű munkák olvasása által homályosan maradt fogalmai tisztázódhatnak, annak azonban határozottan ellene mondunk, hogy népszerű munka a tanár igényeit kielégithesse. Szomorú volna, ha tanárainkban azon hit gyökereznék meg, hogy igényeik ki vannak elégitve, mihelyt az oly munkát áttanulták, melyet minden művelt megérthet. Szerző erre azt felelheti, tapasztalásból beszélve, hogy megelégednék, ha minden tanár, ki jelenleg Magyarországban földrajzot tanit, annyit tudna a csillagtani földrajzból, mint a mennyit az „*Ég és Föld*"-ből tanulhat. Ebbe beleegyezünk mi is, mert meg vagyunk győződve, hogy az a tanár, ki komolyan veszi feladát, a mint az „*Ég és Földet*" áttanulmányozza, azonnal érezni fogja, hogy igényei most már igazán nincsenek kielégitve.

Nem akarván egyszerre két oly mértékkel mérni, melyek véleményünk szerint incommensurabilis mennyiségek, csupán az egyik szempontból kivánunk itéletet mondani, vajon elérte-e szerző kitüzött czéljának első részét: megértheti-e az *Ég és Földet* minden művelt ember? Nézetünk szerint: meg. Hunfalvy munkája nem fog ugyan a könnyü olvasmányok közé tartozni, mely mint minden tudományos könyv komoly hozzálátást kiván; de a kifejezések tisztasága, átlátszó gondolatmenete, kitünő berendezés, a könnyebbről nehezebbre való fokozatos előhaladás tekintetében — pedig ezek a népszerü munkák főkellékei — mindenkit ki fog elégiteni. Az itt-ott előforduló mathematikai bevezetést az olvasó bátran átugorhatja, egyike sem lényeges a munka megértésére.

Hogy e műben egy-két apróbb tévedés találkozik, az nem sokat von le becséből, s szerzőnknek egyáltalában rosz néven sem vehető. Sőt azt lehet inkább bámulni, hogy nem mathematikus és nem csillagász létére ily nehéz tárgyban több és nagyobb hibákat nem követett el. Nem is gáncsképen, hanem inkább figyelmeztetésül a második kiadáshoz, emlitünk meg egy-kettőt az általunk följegyzett tévedések közül.

A 9-ik lapon a középkivüliség mekkorasága roszúl van kiszámitva, ámbár definitiója helyes.

A 114-iken: „Már Newton vizsgálódásai előtt tudták, hogy az összes testek egymást kölcsönösen vonzzák; *azt is tudták,* hogy a testek egymásra gyakorolt vonzása a távolság négyzetes arányában csökken.“

115-iken: az mondatik, hogy „a föld a kis almát s a holdat egyenlő távolságban *egyenlő erővel* vonzza.“ Alább pedig: a nap sokkal nagyobb vonzást gyakorol az egyes és összes fő- és mellékbolygókra, mint ezek külön és együtt véve a napra.“

117-iken: több német földrajz irójának példájára, a középfutó erő össze van vétve az érintőleges mozgás mennyiséggel, a lendülettel.

118-ikon: „már pedig az esési sebesség a Galilei által felfedezett törvény szerint az elmult időmozzanatok *négyzetes* arányában növekedik.“ Ugyanott hibásan van kiszámitva azon idő, mely alatt a hold a földre zuhanna, ha mozgási sebessége egyszerre megszünnék.

126-ikon: „a föld keringési pályájának sikja összeesik a nap *középpontjának sikjával.*

231-iken: „a föld forgási ideje 24 órát vagyis 98400 *másod perczet* tesz.“ Ez a szám még utóbb is előfordul.

250-iken: Hell *Mátyás* (talán Miksa?) *meghamisitá* az észlelések eredményeit. (V. ö. Természettudományi Közlöny I. kötet.)

264-iken: a föld tömöttségének Cavendish módja szerint való meghatározásában a golyók távolsága és a föld középpontjának távolsága nincs figyelembe véve.

265-iken: egy köbláb tiszta viz 66 fontot nyom.“

Befejezésül még csak annyit emlitünk meg az előszóból, hogy Hunfalvy e munkáját úgy bocsátja közre mint az egyetemes földrajzi kézikönyv első kötetét. Ha isten élteti, nem sokára a természettani földrajzot fogja sajtó alá adni. Éltesse az isten, ezért is, másért is.

Sz

Külföldi költőkből. Forditotta Prém József. Pest, Tettey Nándor és társa. 1872.

Általában a müveltség különösen az irodalmak solidaritása kivánatossá, sőt szükségessé teszi, hogy az emberi szellem termékei és vivmányai mindenütt ismertessenek, s ismeretök

ne legyen ez vagy ama nyelv ismerésétől függővé téve, bár a szellem közege mindenütt a nyelv s különösen az irodalomban s legkülönösebben a költői irodalomban a nemzeti nyelv.

E nézetből kiindulva, midőn egyfelől kivánnunk s rajta kell lennünk, hogy saját irodalmunk minél több olyat állitson elé és mutasson fel, a mit a külföldnek, a mivelt világnak is méltó ismerni (s úgy látszik a figyelem kezd már fordulni reánk is), másfelől irodalmunk és szellemünk valódi gazdagodásának kell tekintenünk más nemzetek irodalmi jeleseinek s remekműveinek átültetését a magunkéba. „Shakspere“ — rég mondatott s igaz, „maga felér bármely irodalomnak legalább felével“ — s hogy immár teljes Shaksperünk van, Molièreünk remélhetőleg lesz, csak jobban éleszti kedvünket, vajha magyar Danténk, Miltonunk, Byronunk, Gőthénk stb. is lenne!

De nem csak a világirodalom e legmagasabb s minden időkre kilátszó csúcsai, a kisebb rendü, de azért jeles, eszmékben figyelemre, formákban követésre méltó költők fordítása is hasznos és köszönetet érdemlő munka. Bátran mondhatjuk, hogy minden jobb iró, sőt minden egyes sikerült darab átültetésével gazdagodott eszme- s érzés-világunk, mivelődött izlésünk s fogékonyabbakká lettünk a szép — az ezeralaku, kimerithetetlen, magát, mint a természet, millió változatban mindig újjá szülő szép iránt.

Önként értetik, hogy a fennebbiekben, mikor általában csak „fordításról“ szóltunk, oda értettük, hogy „jó“ legyen a fordítás; az az olyan, mely az eredetinek, a nélkül hogy szavait fedezné, a mi képtelenség, szellemét egészen s meghamisitlanul adja vissza, s olyan hatást tegyen ránk, mint az eredeti tesz olvasóira; vagy más szóval a fordítás olyan legyen: a mint az eredetinek irója, ha magyar költőnek született volna, ugyanazt irná, mondaná.

Fájdalom, hogy a kezünk alatti füzetet, mely egy fiatal s buzgó irónak jó szándéku kisérlete, a jó fordítások közé alig sorozhatjuk; s igy inkább az igyekezetet dicsérhetjük, mely később többet s jobbat is hagy remélni, mint a tényleg elért eredményt.

Prém József, úgy látszik, sietett minél előbb egy egész füzetet adni külföldi költőkből a magyar olvasó világ elé, s azért se a válogatásra se a jó fordításra nem volt elég ideje. Ideje, mondom; mert a mint a sok gyengét, a mi elébe akadt, lefordithatta, épen úgy fordithatott volna a sok jóból is,

a mit mellőzött; s hogy a jó, vagy legalább csinos és élvezhető fordítás hiánya sem épen tehetségén, hanem inkább a sietségen múlt, arról néhány sikerültebb darab s néhány egészen is sikerült strófa győz meg.

Nem tudjuk szándékosság-e, vagy izlés-hiány, hogy a fordító túlnyomólag másodrendü tehetségeket vett föl gyüjteményébe. Ilyenek a német irodalomból Geibel és Bodenstedt, e kitünő müfordító de középszerü költő, — Uhland és Lingg mellett; az angol irodalomból Sir John Deuham, egy XVII. századi iró, kitől füzete első, mottóul szolgáló darabját, a müfordításról szóló, keveset mondó töredéket vette; Motherwell Vilmos, ki nevezetesb mint skót balladák gyüjtője s időszaki folyóiratok kiadója, hogysem mint költő [1]) a kitünőbb Longfel-

---

[1]) A Motherwelltől felvett darabok egyike Jeanie Morison. Nem tudom az én példányom (Gleanings from the english Poets czimü gyüjtemény) s a fordítóéi közt van-e különbség, de fordítása annyira eltér az eredetitől, hogy inkább utánköltésnek, s az eredetinél jóval gyöngébbnek mondhatom. Az eredetiben három vagy négy strófával kevesebbet találok mint Prém fordításában. Nálam az eredeti utolsó négy sora ez:

„That was a time, a blessed time,
When hearts were fresh and young;
When freely gushed all feelings forth,
Unsyllabled, unsung."

(Oh áldott szép kor, a midőn
A sziv fris, fiatal,
Az érzés árad szabadon,
Nem köti szó, se dal!)

Ezt Prém úr igy adja:

Oh üdvteljes boldog idő!
Bohó gyermek-napok!
Midőn még sirva fakadunk
És könyünk még — ragyog! . . .

Az ember nem tudja: mit akar vele. Itt következik még 24 sor (3 strófa), melynek az én példányomban nyoma sincs; de lehet,

low, Tennyson és Poe Edgár mellett. De e kitünőbbektől is, s a francziák közül Hugo Victor és Musset Alfredtól, valamint a népköltészetből is (s ezzel a füzet összes tartalmát elősoroltuk) világért sem a legkitünőbb darabokat választotta ki, melyek nagy bőségben állottak pedig rendelkezésére.

De végre is a kiválasztás izlés dolga, a melyhez pro és contra sok szó fér. A mi egyiknek inkább tetszik, a másiknak az tetszik kevésbbé s viszont. S ha kivált hosszabb darabok közül olyan középszerüségnek mint *Harun és Habokuk* (Bodenstedt költői beszélye) fölvételét ily kisebb gyüjteménybe alig lehetne igazolni, végre is Prém válogatása ellen lényegesebb kifogást nem azért tehetünk a mit fölvett, mert az sem rosz, hanem inkább azért, a mit elhagyott, mert abból még sokkal jobbat is adhatott volna. Jobban kell sajnálnunk, hogy akármit adott, azt nem adta sokkal jobban. Pl. Uhland „*Dalnok átka*“ — önképző-kör kisérletnek elég jó, de az iskolai szinvonalon egy hajszálnyival sem emelkedik felül. A mit Hugo Victortól kapunk (három darabot), azon az eredetinek szinvarázsát ép oly mértékben nélkülözzük, mint a Linggből forditott darabokban azt a tömörséget és erőt, melyet a német lyra ez új jelesének legtöbb darabján találunk, a hol a próza nem vesz erőt rajta. A gyüjtemény többi irójáról is, körülbelől ugyanilyesmit mondhatnánk.

Hogy az irók jellemző tulajdonait, szinezetök finomabb árnyalatait a forditásban nem találjuk fel, azt még megbocsátjuk: ezzel a zamat veszett el; a hús, a vér még megmaradhatna. Aztán ez sokkal nehezebb dolog; nem mindenkitől, s különösen kezdőtől épen nem várhatjuk, hogy a hangulatot eltalálja. De azt már megkövetelhetnők hogy kellő s lehető hűséggel járjon el. S ha már nem birja azt, a mit az eredetiben talál, úgy mondani el, mint az eredeti, legalább ne mondassa Tennysonnal, Hugóval s a többivel azt, a mit azok soha sem mondtak, a mit tulajdonkép csak Prém József gondolt helyökben. Pedig ez igen gyakori eset nála. Motherwellnél már idéztünk egy példát; idézhetnénk akármelyikökből. A strófa két első sorát többnyire meglehetősen adja; de már a ráforduló két sorban rímek kellenének; a rím nincs kéznél (már t. i. a

---

hogy nálam, mint anthologiákban történik néha, a szöveg nem teljes.

kéz alatti értelemhez való) s azért könnyedén és hamarjában valami egyebet mond, mint a mit kellene. Ez, igaz, hogy könnyü de egyszersmind könnyelmü s magyarán mondva lelkiismeretlen eljárás.

A fordító lelkiismeretességének egy kirivó példájával találkozunk a Tennysonból forditott költemények egyikében, a *Lady Clare* czimüben. Nem is emlitve, hogy az eredeti két első strófáját egybe vonta össze, vagy is inkább egy egészen idegent tett a kettő helyébe, (s mily izetlenül! „Lord Ronald a szép lady Clare kezét *sikerrel* kérte meg“ — (a miről egy szó sincs az eredetiben) ezt mellőzve, a hatodik strófa első sorában igy szól a dajka :

„A vén lord Charles kisdede
Meghalt.“ —

Az eredetiben Károly nevü lordról szó sincs. Honnan vette Prém e nevet? Nagyon egyszerü a magyarázat. Prém németből forditott. Az eredeti Earl-je (= gróf) a németben is meg volt tartva. A német Ꞓ (E) és Ꞓ (C) pedig nagyon hasonlit egymáshoz. Prém az Earl-t Carl-nak olvasta. Carl pedig Károly. Hogy még is tessék-lássék mintha angolból forditott volna, a Károlyt visszaforditotta Charles-ra.

Prém valóban várhatott volna még kötetével. Ohajtjuk, hogy a másodikkal várjon tovább s reméljük, hogy akkor (ha élünk) nagyobb elismeréssel fogunk róla nyilatkozhatni, mert a buzgó jó igyekezetet, sőt a tehetséget is, most sem tagadhatjuk meg tőle.

—z —y.

EGYETEMI KÖNYVTÁR BUDAPEST